

DIÆTETICA

L. 429^h

3624

F26.V

I

~~L. 535^h~~

(~~R. 421^h~~)

Ex oblatione Reverendi
Sui Magnific. A' L' Udvar.
Helyi Ev. Ref. Fő Iskola
Könyvtára 825.

~~Ex oblatione Reverendi
Sui Magnific. A' L' Udvar.
Helyi Ev. Ref. Fő Iskola
Könyvtára 825.~~

DIAETETICA,

10. Az Az.

A JÓ EGÉSZSÉG
MEGTARTÁSÁNAK MODJÁT,
FUNDAMENTUMOSON ELŐ-ADO

KÖNYV,

MELLYET,

Betegek körül való foglalatosságtól
üres óráin írt és kézített, 's maga kol-
tséggével közönségessé is tett,

K. MÁTYUS ISTVÁN.

MED. DOCT.

ELSŐ DARAB.

Nintsen olly Gazdagság melly jobb volna a' Test-
nek Egészségénél. Sirák. R. XXX. §. 16.

KOLOSVÁRATT.

Nyomt. PÁLDI ISTVÁN által, 1762. Ézt.

1012

E Regio Principatus
Transilvaniae Guber-
nio. Cibinii. Die 22.
Mensis Junii Anno
1762.

Extradatum per
ALEXIIUM TSEREI,
SECRET. GUBER.
M. P.

MÉL-

MÉLTÓSÁGOS GROF
BETHLENI
BETHLEN GÁBOR
URNAK:

A' TSÁSZÁRI ÉS KIRÁLYI FELSÉ-
GEK' ARANY KOLTSOS KA-
MARÁS HIVÉNEK:

STATUS ACTUALIS INTIMUS CONSTI-
LIARIUSSÁNAK:

ERDÉLY ORSZÁGI UDVARI
CANCELLARIUSSÁNAK;

KEGYELMES URAMNAK ÉS
PÁTRONUSOMNAK,

O EXCELLENTIÁJÁNAK.

MÉL-

MÉLTÓSÁGOS GROF UR,
KEGYELMES URAM!

Leitől fogva be-vett Szokásnak ta-
lálom Kegyelmes Uram! hogy
a' kik valami állandó Munkát
akartak Világ fene eleiben tenni, azt az
Isteneeknek, nagy Herosoknak, és magok kü-
lönös Pátronussaiknak fenteljék. Én-is e'
szekélly Munkátskámot, ez októl indítat-
ván, bátarkodtam az Excellentiád' Patro-
ciniumában ajánlani. Sokan fogják ugyan
kétség kívül tsudálni, hogy méréflettem én
e' tsomó hitvány papirossal az Excellentiád'
nagy Méltóságu tekintete eleiben menni.
Én magam-is meg-vallom, valahányfor el-
gondolom, vagy az Excellentiád' az Istent

's Királyi Felségekről, tökéletes hír foglá-
latjéért sok és nagy Méltóságu Tiftségek-
kel és fényes Titulusokkal gazdagon meg-
ristelt Személyét, vagy Régi Hertzegekről,
sok Ditsőséges Dolgok viselései közt, le-
refkedő Grófi nagy Familiáját, mindanyifor
elpirulok, és vakmerőséggel kezdem ezen
tselekedetemért vádolni magamat.

De midőn ismét magamba fállok, u-
gyan ezen rettenő okok fívet és bátorsá-
got kezdenek nekem adni. Mert minél in-
kább és tovább szemlélem az Excellentiád
Grófi Familiájának Méltóságát és Révisé-
gét, annál többeket talállok az Excellentiád
b. e. Elei és Uri Attyafiai közt, a' kik
a' magok Méltóságoknak és ditsősége-
sen viselt Dolgaiknak egy nevezetes részének
tartották az Isten Ditsóságére 's az Embe-
ri Nemzet, háfnára szélező Tudományokat
mind tulajdon tudós Permájokkal, mind ke-

gyes

gyes Patrociniumokkal és Favorokkal Je-
liteni és gyámolgatni.

Ennőn-maga Excellentiád-is melly kiil-
nős fevettetel viseltetett kületéséről fogra
minden Nemesebb Tudományokhoz, és azok-
nak igaz Követőhez, annak sok ezer több
jelei közt, szabad legyen énnékem aragy
tsak azon gondos forgalmatoskodását Ex-
cellentiádnak itt meg-említerem, mellyel
fámtalan verbes foglalatossági közt-is
munkálódni meg nem félt, hogy ezután
az Erdély Ország Magyar Ifjúság-is, más
Nemzetek' példájára, a' Bétsi igen régi és
mostan Ditsőségesen Uralkodó KIRÁLY-
NÉ ASZSZONYUNK Ő FELSÉGE Ke-
gyessége által gyönyörűségesen virágzó Uni-
versitasban tanulás kedvéért gyakrabban
meme, és magát a' Király 's Haza fog-
lalatjára jobb móddal képzitné. Közeli-
bb en vözzám eráemellen igen alázatos ke-

gény

gény Szolgájához, melly sok rendbéli különös Kegyelmeiségeit méltóztatott mutatni Excellentiád, midőn ez előtt öt' éftendővel tanulmányomat azon Bétsi tudós Akademiában folytattam, annak ki-befelérésére, annyival is inkább, illendő meg-közfönésére, sem elmém, sem nyelvem nem elégséges.

Ímtálok azért mély alázatossággal kegyelmes Uram! Excellentiádnak, méltóztatásék fületett kegyessége ferint el-fenyvedni, hogy ezen tsekély és darabos; de oly Dolagról befélly írásomat, melly nélkül, még a' Nagy Királyoknál is semmi kedves és kellemetes nem lehet, az én örök báládatosságomnak jeléül fentelbessém az Excellentiád nagy méltóságu Nevének: méltóztatásék nézni, nem az ajándéknak tsekélységt; hanem ajánló alázatos Szolgájának báládatos bírságát, melly is Excellentiád előtt az aranyból és ezüstből mindenkor betsesbbnek tartatott.

Ebben

Ebben meg-nyert Kegyelmeiségéért Excellentiádnak, én is az Ur Istent, mint minden Jótéteményeknek tsalhatatlan Megjutalmazatóját, buzgó fível kérni míg élek, meg nem fűnöm; hogy az Excellentiád, Életét maga Dítöségére, a' Királyi Fel-ségnek és Nemes Hazánknek hasznos foglalatjára, nekünk Excellentiád fegény Szolgáinak vigasztaltatásunkra sok fámú Eftendőkre terjessze: adjon továbbra is erőt és egészséget nagy Méltóságu terbes Hivataljának folytatására; virágoztassa az Excellentiád Grófi Házát, mind a' két Réfre tartozó áldásfival meg-koronázva vég nélkül való időkig. Írtam Marus-Vasárhelyen az 1762-dik Eftendőben, Szent Jakab Havának 5 dik Nappján.

MÉLTÓSÁGOS GROF UR,
EXCELLENTIÁD'

igen alázatos hív
Szolgája,
Mátyus István, Med. Dr.
m. t. k.

AZ OLVASOHOZ.

A mennyivel febb, hasznosabb és ditsőségebb dolog volna az Embernek egész Életében Jöregésben maradni, annnyival kén inkább fogalmatoskodni kinek kinek az Egéséget meg-tartó jó Diaetáról, vagy Eletnek módjáról, mintsem a' Nyavallyák orvosfolgatásáról. Tsuda dolog! e' Világnak nagy része, ki válva pedig e' mi Nemzetünk, még-is épen ellenkező módon tselefkik. Mikor jó egészségünk van, úgy élünk mintha Nyavallya sem volna e' Világon: ha le-betegünk, sívunk-rívunk, fához fűhöz ragaszkodunk hogy meg-gyógyulhassunk: de ha meg-gyógyulhatunk, miből jött vólt reánk a' nyavallya, és hogy lehetne azt mázszor elkerülni arról olly módon senki nem-is

§ 2 gon-

gondolkodik. A' pénzezebb és jól rendelt Republicákban a' tehetősebb Familiák conventiós Doctorokat tartanak a' kik az ő Diaetájokra vagy Egészségekre vigyázzanak: Diaeticus Könyvek-is kületett nyelveken képek vannak, a' melyekből, ha kinek kedve tartja, maga is megtanulhatja, kinek? mi? mikor? miért? és mennyiben legyen egészséges vagy ellenben ártalmas. De nálunk nem hogy az Egészség meg-tartása iránt consulálnák a' Doctorokat, de a' Beteghez-is csak akkor bújik mikor látják hogy veszelelembe fogrog már annak élete: Könyv-is az Egészség meg-tartásáról, én tudomra, Magyar nyelven mind ez ideig nem láttatott. Élünk 's élünk úgy mint egymás hibás szokásából láttuk és tanultuk.

Ezeknek elközlélése vitt Engemet arra, hogy gondolkodnám valamelly Deák vagy Német nyelven ki jött jó Diaeticus Könyvnek Magyar nyelvre való fordításáról. De az én tzelommal meg-egyező Munkára nem találhatván, kéntelenítettem egész új Könyvnek írásához fogni.

Mel-

Mellyben mit tselekezem, és minéműrendel jártam legyen? az értelmes Olvasó maga ítéllye-meg.

Igyekeztem az Egészségre tartozó dolgokat, a' Termékettel, a' Fozan okossággal, és a' régi, 's mostani nevezetesebb Tudósok Elméjével meg-egyező módon, minél rövidebben 's világosabban lebeiet, ökre fedni és előadni. Ha mindenben tzelomat el nem érhettem-is, azt a' ki e' Munkában elő-forduló Materiáknak nagy fámat a' Könyv kitsínységéhez képest elgondolja, reménytelen vették tulajdonítani nekem nem fogja. Másként-is, melly bajos legyen az effele dolgokat e' mi fiúk és Tudományokhoz még nem igen fokott Magyar nyelvünkön, röviden 's még-is világoson ki-befélni, a' ki nem próbálta, alig bihetné-el. Ez okból, fok helyeken Deák fokkal-is kellett élnem, a' melly fok közül az olyanokat mellyek még Magyarra nem lettek, imitt amott, a' mint lehetet, Magyarul is ki tettem. Az Autorok közül is némelhyeknek Neveiket, kiknek ítelet teteleket, vagy favaikat ide

AZ OLVASÓHOZ.

által írtam, azoknak kedvéért, a' kik a' dolognak igaz voltát minden elme felfelfatás nélkül leg inkább keretik abból határozni-meg, ha e', vagy ama' Tudós Ember mondotta, néhol fel-jegyzettem. Föl-lehet, a' mennyiben a' rövidség engedte, monda'som igazságát csak azoknak nevein olyan helyeken-is nem építettem. A' befédnek darabosságáról, mindenek felett pedig az én távol létem miatt a' nyomtatásban esett feles hibákról az Olvasót követem; és kérem hogy az el-bagyótt vagy helytelenül tett virgulákat, accentusokat, punctumokat, betűket és egyéb könnyebb ferü hibákat, egyenes indulattal meg-igazítani méltóztassék. A' terhefőbbek iránt pedig, úgy mint a' hol a' dolog értelmének el-romlásával egész fők vagy vendek bagyattattanak-ki vagy rontattanak-el, míg tovább menne, a' Hibák Listáját meg-rekinteni ne terheltesék.

Ha Irásomnak ezen Első Darabját az Olvasóktól jó neven és egyenes indulattal tapasztalándom vétetni, a' Második Da-

rab-

AZ OLVASÓHOZ.

rabját-is. (mellynek-is nagyobb része már kézen van) közleni, minél hamarább lehet, el nem múlatom. Tégye a' Ferméketnek URa e' tsekélly Munkát a' Köz Jóra olly hasznossá, a' minénüi tífsta fi-vel igyekeztem én azt ez által elő-segíteni.

Írtam Marus Vásárhellyen,
az 1762. Eftendőben.

Februariusnak 20. Napján.

E'

E' Könyvben elő-forduló neveze-
tebb Dolgoznak

LAISTROMA.

BÉVEZETÉS.

Az Eletnek és Egészségnek meg-tartása iránt
való terméveti kötelelségről. §. 1. - v.
Az egész Könyvnek tzeljáról és rendiről. - vi.

ELSŐ RÉSZ.

AZ ÉLETRŐL ÉS EGÉSZSÉGRŐL.

Az Életről §. vi. Az Egészségről §. - viii.
Az állandó erős és hosszú Elettet ígérő Egész-
ségnek jeleiről. - - - ix.

MÁSODIK RÉSZ.

AZ EMBERI TESTNEK ALKOTMAN- NYAROL.

A' Belső részeknek neveiről, helyeiről és kü-
lönös hafnairól. - §. x. - xii.
Az

LAISTROMA.

Az Belső Utakról ú. m. a' Gyomorról, Be-
lekről 's a' t. - - - xiii.
Az Étel emésztésnek módjáról. xiv - xvii.
Az Éhségről és Éomjúságról. - xviii.
Az Edényekről vagy a' vérnek útjairól. xix- xxv.
A' vér keringésének módjáról. - xxvi xxx.
Az Inaknak alkotmányjáról 's hafnairól. xxxi.
A' Vérről és egyéb nedvességekről. xxxii- xxxv.
Az Emberi Termézettről. - xxxvi xxxviii.

HARMADIK RÉSZ.

A TEMPERAMENTUMOKROL.

A' *Temperamentumok*ról közönségesen §. xxxix.
A' *Chol. Temp.* az az, fázaz es forró Termé-
zettről. - - - xl - xlii.
A' *Phleg. Temp.* az az, hideg és nedves Ter-
mézettről. - - - xliii - xlvi.
A' *Sang. Temp.* az az, véres, pisgás Termé-
zettről. - - - xlvii - l.
A' *Melanc. Temp.* az az, feketé sáros Ter-
mézettről. - - - li - lxi.
A' különös Termézettről és Éokásról. lv- - lx.

NEGYEDIK RÉSZ.

AZ AÉRRŐL az az, ÉLTETŐ vagy LEVEGŐ ÉGRŐL.

Az Aérnek közönséges hafnairól az Életre
§ 4 LXI.

- A' mértékletes melegnek hafnairól, és a' nagy
hévűségnek ártalmiról. - LXIII.
A' mértékletes hidegnek hafnairól, és rend-
kívül való nagynak ártalmiról. - LXI.
Az Aér hirtelen változáfnak ártalmiról. LXV.
A' mértékletes nedves Aérnek hafnairól, az
igen nedvesnek ártalmiról. - LXVI.
A' meleg nedves aérnek vezedelmes voltá-
ról. - LXVII.
Az Aér vékonyságának és sűrűségének hafna-
iról és ártalmiról. - LXVIII.
Az Aérnek fokfele tisztátalanságairól. - LXIX.
A' Plánétáknak, Napnak, Holdnak, *influxus*-
sairól. - LXX.
A' Ételeknek külömböző Terméseteiről haf-
nairól és ártalmiról. - LXXI. - LXXII.
Az Idők változáfival járó nyavallyákról. LXXIII.
A' leg egézségebb aérü helyyekről. LXXIV. LXXV.
A' rof. aér ártalmának el-fordításáról. §. LXXVI.
A' hidegben mit kell tsinálni. LXXVII. LXXVIII.
A' nagy hévűséget hogy lehet hívesíteni. LXXIX.
A' nedves melegnek vagy Pestisnek mérgit
mikkel lehet óltani. - LXXX.
Az Aér változtatáfnak hafnairól. - LXXXI.

Ö T Ö D I K R É S Z.

AZ ELEDELEKRÖL és ITALOKRÖL.

- Az Eledeleknek szükséges voltáról. §. LXXXII.
A'

- Miből kell azoknak állani? - LXXXIII.
Régen miből állottak? - LXXXIV. LXXXV.
A' Gabonákról, ú. m. a' Búzáról és Kenyer-
ről. - LXXXVI. - XCI.
A' Ro'sról, Alakorról, Árpáról. XCII. XCIV.
A' Zabról, Kölesről, Haritskáról. CXV. - CXVII.
A' Riskásáról, Török-búzáról. CXVIII. CXIX.
A' Hírvellýkes Veteményekről közönségesen. - C.
A' Lentséről, Babról, Fufulykáról. CII. - CIV.
A' Borsóról, Mákról, Kendermagról. CV. CVI.
A' Kerti Veteményekről közönségesen. - CVII.
A' Salátáról és egyéb Zöldségekről. - CVIII.
A' Sósikáról, Spárga, Tsallyán, és Komló-
jövésekről. - CIX. CX.
A' Káposztáról, Ártitsókáról. - CXI. CXII.
A' Répáról, Murokról, Tzékáról. - CXIII.
A' Peter'sellyemről, és Tzelleről. - CXIV.
A' Sifemről, (mellyet Édes vagy Német Mu-
roknak-is hívják;) Barabolyról, Földi al-
máról. - §. - CXV.
A' Reteokról, és Tormáról. - CXVI.
A' Fok, Pár, és Veres Hagymákról. CXVII.
A' Gyümölsökről közönségesen. - CXVIII. CXX.
Az Eperről, Málnáról, Faji eperről, Sze-
derjéről, Afonyáról. - CXXI. CXXII.
Az apró Szőlőről, Egresről, Soska, és
Tsipke gyümölsökről. - CXXIII.
A' Tserefnyéről, Szilváról. CXXIV. CXXV.
A' Baratzokról, Körtvéllyről, Almáról. -
CXXVI. CXXVII.

LAISTROMA.

- A' Narantsról, Tzitromról, Pomagránátról. - CXXVIII.
 A' Figéről, Birs almáról. - CXXIX. CXXX.
 A' Szőlőről, és Malo'sa-főlőkről. - CXXXI.
 A' Kapornyaról. - CXXXII.
 Az Ugorkáról, Tökről, Dinnyékről. - CXXXIII. CXXXIV.
 A' Száraz belül Gyümölcsökről közönségesen. - CXXXV.
 A' Mondoláról, Djórol, Magyaróról, - CXXXVI. CXXXVIII.
 A' Gesztenyéről. - CXXXIX.
 A' Gombákról közönségesen. - CXL.
 A' Húsos Eledelekről
 Mikor kezdettek az Emberek húst enni. - CXLI.
 A' Hús ételnek háznairól és ártalmiról. - CLII.
 Az Állatok húsa közt való külömségről az ő Nemek és Rézeik szerint. - CLIII.
 A' meg-főzésnek és sütésnek háznáról. - CLIV.
 A' négy lábú Állatokról vagy Marhákról.
 Az Ökör, Tehén, és Bial húsról. - CLV. CLVI.
 A' Házi és Vad Diénó húsról. - CLVII.
 A' Juh, Bárány, Házi és Vad Ketske húsról. - CLVIII.
 A' Szarvas, és Öz húsról. - CLIX. CL.
 A' Nyúl, és ürge húsról. - CLI.
 A' fár-

LAISTROMA.

- A' fárnyas Állatok és Marhák húsa közt való külömségről. - CLII.
 A' Tsrke, Tyúk, és Pujka húsról. - CLIII. - CLIV.
 A' Páva, Galamb, és Gerlitze húsról. - CLV. - CLVI.
 A' Veréb, és Ferske húsról. - CLVII.
 A' Húros, Fogolly, és Tsáfar madarak húsról. - CLVIII.
 A' Fátzánról és annak húsról. - CLIX.
 A' Patsirta, Seregély, Rigó, Fűrj, Szajó húsról. - CLX.
 A' Snef, Küllő, és Szalanka húsról. - CLXI.
 A' Daru, és Túzok húsról. - CLXII.
 A' Vizi Madarak húsról Közönségesen. - CLXIII.
 A' Lúd, és Rétze húsról. - CLXIV.
 A' Hattyú, Gém, és Szártsa húsról. - CLXV.
 A' Halakról közönségesen. - CLXVI. - CLXIX.
 A' Rákról. - CLXX.
 A' Tigráról, és Ostreaokról. - CLXXI.
 A' Tekenös és Ketske Békákról. - CLXXII.
 A' Téjrol és Téjnémiékről. - CLXXIII. CLXXIX.
 A' Tojásról. - CLXXX. CLXXXII.
 A' Mézről. - CLXXXIII. CLXXXIV.
 A' Néd-Mézről. - CLXXXV. CLXXXVII.
 A' Söröl. - CLXXXVIII. - CXCII.
 Az Etzetről. - CXCIII. - CXCIV.
 A' Fa Olajról. - CXCVI. - CXCVIII.
 A

LAISTROMA.

- A' *Fűferfámokról* közönségesen. - - - CXCI. X.
 A' Borsról és Cubébáról. - - - CC.
 A' Szegfűről, és Paraditsom magról. -
 - - - CCI. CCII.
 A' Szeretsen dióról, és. Szeretsen dió vi-
 rágról. - - - CCIII.
 A' Fa-hajról. - - - CCIV. CCV.
 A' Gyömbérről, és Sáfrányról. CCVI. CCVII.
 A' Badiánról, Aní's, és Kömény ma-
 gokról. - - - CCIX.
 Az *HALOKROL* közönségesen. - - - CCX. - CCXIV.
 A' Vízről. - - - CCXV. CCXVI.
 A' Borról. - - - CCXXVII. - CCXLV.
 Az *Fégetborról*. - - - CCXLVI - CCXLVIII.
 A' Serről. - - - CCXLI. - CCLI.
 A' Méh-ferről. - - - CCLII.
 A' Theáról, vagy *Herbathéről*. CCLIII. CCLIX.
 A' Kávéról. - - - CCLX. - CCLXVI.
 A' Tsokoládéről. - - - CCLXVII - CCLXX.
 A' Tabákról. - - - CCLXXI - CCLXXV.
 Az *Étellet és Itallal való okoson élésről*.
 Mennyit egészséges egykor enni? - CCLXXVI.
 A' fok étel mit árt? - - - CCLXXVIII.
 A' kevés étel vagy éhezés mit árt? CCLXXVII.
 Sokféle ételt özve enni jóé? - - - CCLXXX.
 Hánykor kell napjában enni? - CCLXXXI.
 Vatsorán, Ebéden kellé többet enni? CCLXXXII.
 Levesen kezdeni az Étellet jóé? - CCLXXXIII.
 Étel előtt 's időközben innya jóé? CCLXXXIV.

A' Com-

LAISTROMA.

Szaporán enni jóé? - - - CCLXXXV

HATODIK RÉSZ.

A TESTNEK MOZGATÁSAROL ÉS NYUGTATÁSAROL.

- A' rendes *Commotionnak* hasznairól. §. CCLXXXVI.
 - - - CCLXXXVII.
 A' renekivül erős 's hozzás *Commotionnak* ár-
 talmairól. - - - CCLXXXVIII.
 A' *Commotionban* meg-tartandó Regulák. -
 - - - CCLXXXIX. - CCXCII.
 A' Sétálásról, Hajókázásról, Szekerezésről,
 Futásról, Szökésről. - - - CCXCIII.
 A' Tántzolásról. - - - CCXCIV. - CCXCV.
 A' Laptázásról, Tekézésről 'sa' t. - CCXCVI.
 A' Kártya, Kotzka, *Schack*, *Biliárd* játékok-
 ról. - - - CCXCVII.
 Az Eneklésről, és Beszélléstől. - CCXCVIII. -
 - - - CCXCIX.
 A' Lovaglásról. - - - CCC.
 A' *Fricción*ról, vagy a' Test Énének dörgölé-
 séről. - - - CCCI.
 A' *Feredezésről* közönségesen. - CCCIV. - CCCV.
 A' *minerás* víz feredőkről. - - - CCCVI.
 A' hideg víz feredőkről. - CCCVII. CCCVIII.
 A' meleg víz feredőkről. - CCCVIII. CCCXI.
 A' Láb feredőknek hasznairól. CCCXII. CCCXIII.
 A' Nyugodalomnak szükséges voltáról. - -
 - - - CCCXIV.
 A'

LAISTROMA.

A' fok ülének és Allatnak ártalmáról. -
- - - - - CCCXV. - CCCXVI

HETEDIK RÉSZ.

AZ ÁLOMROL ÉS VIGYÁZÁSROL.

Az Álomnak Fükséges vóltáról. - §. - CCCXVII.
- - - - - CCCXIX.

Kiknek az, leg Fükségefebb? - - - CCCXX.

A' fok Álomnak ártalmáról. - - - CCCXXI.

Az Aluváfnak rendes hatáiról. - - - CCCXXII.

Az Álmot meg-háborító okokról. - CCCXXIII.

- - - - - CCCXXVIII.

Az Álomlátásról vagy Almadozásról. CCCXXIX.

Az Éjeli meg-nyomattatásról vagy Lüdértz
gyöttrésről. - - - CCCXXXI. CCCXXXII.

A' Déli Álomról. - - - CCCXXXIII.

NYOLTZADIK RÉSZ.

A' TESTNEK TISZTULÁSAIROL.

A' Tisztulásnak Fükséges vóltáról. - - §. -

- - - - - CCCXXXIV.

A' Hasnak tisztulásáról. - CCCXXXV. - CCCXLIV.

A' Szélről. - - - CCCXLV. - CCCXLVI.

A' Vízelletről. - - - CCCXLVII. - CCCXLIX.

A' *Perspiratio*ról vagy Ki-özölgésről -

- - - - - CCCL. - CCCLVI.

A' Verejtékről. - - - CCCLVII. - CCCLVIII.

A.

LAISTROMA.

A' Nyálról. - - - - - CCCLIX. CCCLX.

Az Orrbéli rakonyról, és Por Tabákról. -

- - - - - CCCLXI. CCCLXII.

A' Prűzentésről. - - - - - CCCLXIII.

A' Fül sárról. - - - - - CCCLXIV

A' jó Vérek rendkívül meg-bővüléséről. -

- - - - - CCCLXV. CCCLXVI.

A' Nemző Magról, vagy *Venus*ról. - CCCLXVII.

- - - - - CCCLXXII.

KILENTZEDIK RÉSZ.

AZ ELMÉNEK INDULATAIROL.

Az Indulatok által a' testben rámadó válto-
zásokról. - §. - CCCLXXIII. CCCLXXIV.

Az örömről Reménységről 's a' t. -

- - - - - CCCLXXIV. - CCCLXXV.

A' Szomorúságról, Félelemről. 's a' a- -

- - - - - CCLXXVIII.

A' Szégyenlésről, Haragról. - - - CCCLXXIX. -

- - - - - CCCLXXX.

A' Bűjja Szeretetről. - - - - - CCCLXXXIII.

Az Erős képzelődésről. CCCLXXXIV. CCCLXXXV.

A' hoézas méj Gondolkodásról. CCCLXXXVII.

A' zabolátlan és káros Indulatoknak okai-
ról és kűtfejeiről. - - - - - CCCXC.

- - - - - azoknak meg-orvoslásairól. - - - CCCXCI. -

- - - - - CCCXCIX.

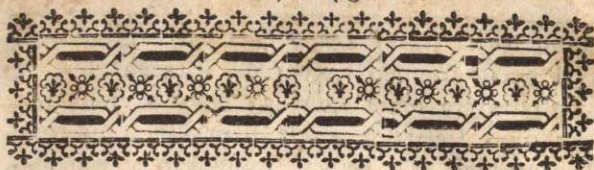
TOL.

LAISTROMA.

T O L D A L É K.

- A' *TEST*nek külső tisztaságáról, és tsínos-
ságáról. §. - cccc.
A' Kezeknek és Ortzáknak mosásáról. -
cccci.
A' Főnek mosásáról, Hajnak Füsüléséről. -
ccccii.
A' Hajporról. - ccccciii.
A' Szájnak és Fogaknak tisztításáról. -
cccciv. - ccccv.
A' Szájnak büdöségéről. - ccccv.
A' Kormokról. - ccccvii.
A' Szeplőkről, Fokadékokról, Kopaszság-
ról's a' t. - ccccviii.
Ezeknek Orvoslásáról. - ccccx. -
ccccxxi.ii.

B É - V E Z E T É S.

§. I.

HA ki a'Teremtetett Dolgoknak rendit egy-kevéssé fel-nyíltabb szemmel el-nézi, tsudálkozva szemlélheti, hogy a' leg-alább való férgetske-is a' maga életének fenn-tartására szükséges eledelt, melly fozgalmatozsággal keresi-fel és válaftja-ki az előtte lévő fok féle matériák közül; és hogy a' reá tzelozó vezedelem előtt mint fut, mint egybe-húzza magát, mint tekereg, mint farsarog, és a' maga életét a' Természettől néki adatott fegyverrel mindenik miként igyekezi óltalmazni. Ha azért a' leg-alább-való férgetskének a' maga életére illy nagy gondja vagyon, mennyivel inkább lenni kell az Embernek, a' kit *Cicero* igen szépen nevez, *Okosjással és Tanátsal*

náissal teljes Isteni Lelkes állainak. Gondjának kell pedig minden Embernek a' maga életének meg-tartására lenni azért-is, hogy a' néki adott okos Lélekhez épen nem illik, hogy a' Teremtőnek olly remek munkáját a' minémű az ő teste, mellyet ugyan néki készülve formált, holott egyebeknek csak éollott, hogy légyenek, és azonnal lettenek, el-rontsa, vagy el-romolni engedje; de közelebb gondjának kell lenni az Életből önnön-magára következő házonra és gyönyörűsége nézve-is. Keserű bizony mindnyájunk előtt a' Halálnak emlékezete-is; édes pedig az Égnek látása, bódogtatlannak és bódognak egyaránt, mint ékesen énekli ezt Euripides egy helyt Stobaeusnál:

O! splendide aether et dei sacra lux:

... Coavis est aspectus hic, felicibus

Juxta miseris!

§. II.

Ugy-is tapasztaljuk, hogy nem csak megtartásáért a' mi Életünknek, hanem annak mind nagyobb nagyobb tökéletességre és bódogságra való emelésére-is magától a' minnen-magunk természetitől-is föntelen ösztönöztetünk: hanem, mi légyen az a' valóságos tökéletesség és bódogság, mellyre ösztönöztetünk, nem mindnyájan egyaránt értvén, e' részben az ug-

rást,

rást fokban el-vétik. *Thales*, egy ama' régi híres hét Görög Böltségek közül kérdtven, kit tartana ő ez életben leg-bódogabbnak. Azt, úgy mond, a' ki Testében egészséges, Elméjében bölts. Amaz elmés Pogány Poëta, *Horatius*, bizony a' Jó-egészséget minden Királyi Gazdagságok felett helyheztetí:

*Si ventri bene, si lateri, pedibusque tuis, nil
Divitiae poterunt regales addere majus.*

Martialis, ugyan Pogány Poëta, a' betegséget Életnek sem tartja. Sőt maga a' Bölts Sirák-is R. XXX. §. 15. 17. illy fókra fokat: Drágább a' Jó-egészség az aranytól, és az erős test végzetlen gazdagságoknál. Jobb a' Halál a' keserű életnél, és a' bosszason ta'tó betegeskedésnél. Mások sem igen hozzák azt kétségben, hogy a' Jó-egészség ez életben igen drága kints ne legyen; de többire mindnyájan olly bódogtalanok vagyunk, hogy a' birtokunkba lévő jót, míg el nem vesszük, betsülni épen nem tudjuk. Így van a' dolog az Egészséggel-is: mit érjen az, gyakrabban a' betegség fokott reá megtanítani. Siratjuk östán, de későn, vakmerő bolondságunkat; esküünk, hogyha még egyszer fert tehetnénk az el-vett drága kintst, valójában meg-betsülnök, és gondját viselnök. Fához fűhöz ragaszkodunk, kapunk a' reménségnek még csak árnyékához-is; de óh melly hiában élnek gyakorta mind ezek! Kiál-

A 2

tozzuk,

tozzuk, jajgatjuk Áriádnéval el-veztett kedves Théséusunkat, régi drága jó egészségünket, de minden felől jajjal felel vízfű a kegyetlen *echo*. Érezzük innen nyavalyáinknak fámtalan fok és még ki-bezélni sem tudható okait; gondoljuk túl a' fok izetlen orvosságoknak kevés és kétséges erejét: nézzük egy felől a' Jó Orvosoknak kevés fámtát, és azoknak-is a' nyavalyák' fámtalan vólrához és mélységes titkos okaihoz képest tsekély tudományt; látjuk más felől a' Fegény bódogtalan beteget az orvoslásnak fíne alatt pénzekkel együtt fokozó életektől-is meg-fosztó tudatlan gonosz lelkű embereknek végheterlen fámtát; és így meg-gyógyúlharásunk, sőt életünk felől-is csak nem kétségben esünk: hogy vakmerő bolondságunkal okozott nyavalyánk miatt Istenünkhöz, Hazánkhoz és Felebarátunkhoz való kötelességünknek el-múlataésért szívünket epeztő bánatunkat elő ne hozzam.

§. III.

Az Elme' Bóltéségét a' mi illeti: nem lehet bizony azt annak a' ki nem kóltolta még csak képzelni-is, mit tehesse a' bóltéség az emberi életnek bódogságára. Napoknak *boffia* voltát és fok efréndös életet hoz az békefésséggel egyetemben. Péld. III. 2. Az oktan állatok közül az Istenek közti emeli az embert, és az I. enekkel egy társaságban helyhezterti. *Cicero de Offic.* *Horatius*, a' Bólt Embert csak az egy Jupiter

Jupiter Istennél tartja kissebbnek; és fámtának, bersületesnek, fépnek, gazdagnak, és Királyok' Királyjának nevezi azt:

*Ad summum sapiens uno minor est Jove: dives,
Liber honoratus, pulcher, rex denique regum.*

De ha ezen elmebéli bódogságnak-is *fundamentum*it vizsgálni kezdjük, nem utolsónak találjuk ezek közti is a' Jó-egészséget. Ugyan-is, a' mint bóltsen meg-jegyzi *Hippocrates*. Nevekedik a' Bóltsefésség a' Jó egészségnek idején; ha pedig a' test beteg, nints akkor az elme-nek-is semmi kedve a' jó dolgokról való gondolkodásra. *Cartesius*-is úgy gondolkodott, hogy-ha valami efréndő lehetne fel-találni, mellyel az elme bóltsebbnek tétettetné, azt nem másutt, hanem az orvosi tudományba kellene keresni. De az orvosi tudomány nem egyéb, hanem a' jó egészség meg-tartásának és helyre állításának mestersege. Ezekből tehát utóljára a' kerekedik-ki, hogy a' Jó-egészség ez életbéli bódogságok' sumnája, 's következésképen olly drága kints, mellynek meg-ferzésére és meg-tartására minden okos Lélekkel fel-ruháztatott Ember a' Termézettől köteleztetik.

§. IV.

Alig-is forgott eleitől fogva egy kérdés az emberek fájában gyakrabban, mint az, *Mimódon lehetne az egészséget állandóvá tenni?* A' régi Po-

gi Pogányok ezt emberi erő felett való dolognak tartván, egyenesen az Istenektől kérik vala. Nevezetesen imádták e' végre amaz orvosi tudományáért Istennek tartatott *Aesculapius*nak *Hygeia* nevü Leányát, vagy mások szerint Feleséget. A' Rómaiak-is azt, *Salus* név alatt a' magok Isteneik közü émlálták vala, és sokképen kívánták magokhoz 's gyermekeikhez édesgetni. De *Democritus* elmésen nevezi az embereket, hogy ök azt az Istenektől kérik, holott az az ő hatalmokban van, és mértékletlen élekekkel ö-magok rontják azt el. Igaz ugyan-is a' mit a' Poëta mond:

Vivere naturae si convenienter amarent

Mortales, medica nil opus esset ope. az az:

Ha az Emberek a' Természettel meg-egyező módra kívánnának élni, Doktorra és orvosságra szükségek nem volna. Példák a' természet útján járó oktan állatok, a' kik ez okból ritkán is betegeskednek. De az Embereknek ezelős kevélysége, e' természettől tanult egészséges életnek nemit együgyü könnyüségéért meg-útván, és *virtust* kezdven abba keresni, ha ezzel egézzén ellenkező életnek módját követhetne, a' jó *dieta*ának tsak hamar annyira éfit vezette, hogy a' *posteriori* a' hátul üto páltzáról, az az, a' rajta meg-esett kárról, vagy (: a' melly ritkábban történik :) házonról kényszerített az egészség meg-tartására tzelozo régulá-

gulákat gyüjtogetni. Innen *Cicero* már régen az Egészség meg-tartásáról való tudományt a' nekünk *használni és ártani szokott dolgok esmérésében helyezettette.*

§. V.

Jóllehet ugyan ez az Egészség meg-tartására igen darabos és hosszú út, úgy hogy, a' *Tiberius* Császár *computussa* szerint ennek elvégzésére leg-alább harmincz Éftendő kívántsék; de ugyan-tsak, sok példák mutatják, hogy az okos zemes Emberek a' terhesébb nyavalyákat rövidebb idő alatt-is jó rendin ki-tanulták mimódon leheffen el-kerülni. A' nyavalyák többire a' rosz *dieta*ából úgy erednek, mint a' hamú alatt lappangó fűkrátskából a' nagy égések; és valaminthet ezt eleintén könnyü lesz vala ki-oltani, úgy a' nyavalyákat-is, mikor kezdődnek tsak a' *dieta* változtatásával-is meg-orvosolhatni. Sok gyenge testü és változó egészséggel bíró Emberek, feltvén életeket a' nagyobb romlástól, a' minek egyfő ártalmát tapasztalták, hallották vagy olvasták, azt éorgalmatoson el-kerülven, és ha miben hibáznit találtak-is, azt minden haladék nélkül meg-jobbitván, a' magok tántorgó egészségeket olly fokáig el-támogatják, hogy a' *gyenge egészségnek hosszú életet ígéro haszna* régen példabezéddé lett. Ellenben, sok erős, vas természetü és tökeletes egészségü Férjfiak, látván hogy nekik azok a' mitől mások annyira félnek, keveset árthatnak,

abban kezdvén bátorságokat és vitézi erejeket másokkal tsudálatni, ha életeket a' Bóltsektől szabott és követni szokott regulák ellen folytatják, a' sok erőszakkal, (jóllehet, ha jó *diaetát* tartottak volna, ha örökké vagy ezerekig nem is, mert ez természet szerint lehetetlen, de ház 's több Eftendőköt jó erőben el-élhettek volna,) életeket, főrnnyü kínok és fájdalmak közt, még idejeknek közepe előtt el-rontják; sőt másokat-is sok éretlen elméjü Ifjakat, a' magok példájának követésére hajtván, életeknek virágjában koporsóba fálitanak. Oh nagy bóldogtalanság! és azokat kiknek agyok jobb sárból formáltatott, méltán nagyobb vigyázásra serkentő fomorú példák! Nem fégyenlik sokan e' mi nemzetünkben a' magok dobzódó életeket fementelenül Magyar Természettnek nevezni; és e' lép éin alatt magoknak 's másoknak-is nem fúnnek-meg gyalázatot, veszedelmet munkálódni. A' Magyar Termézet bizony a' réfégeskedést és dobzódást magával nem hozza.

§. VI.

A' ki ezeket így el-gondolja, nem kétfélem hogy, kívált e' mi Nemzetünkben, ha valamiről e' Világon, az Egézségnek jó módal való meg-tartásáról egy kevésé gondosabban értekezödni, és bövebben tanulni igen fükséges dolognak ne tartsa. Ez, és nem valami hafontalan nagyra vágyódás és tekintet kere-

keresés vitt engem-is arra, hogy fületett Nyelvemen, talám leg-először, ezen Matériáról Könyvet irjak. A' Könyvet pedig, mint-hogy a' Jó-egézségnek meg-tartásáról való tudomány, ha illendoképen elő-kellettik adni, félesebben ki-terjed, mintsem egy kézben forogni szokott Könyvetske magában foglalhatná, két darabokra osztottam. Az *Első Darabban* fóllok I. az Életről és Egézségről. De mint-hogy ezeket vóltaképen tsak azokkal lehet meg-értetni, a' kik előtt az Emberi Testnek alkotmányja előre avagy tsak valami rézből esmérteses vólt. II. Az Emberi Testnek alkotmányáról, munkáiról és természetiről tézek valami jegyzéseket, reménlvén, hogy így osztán az Életnek 's Egézségnek meg-tartására rendeltetett effközök' erejét-is világosabban ki-bezfélhetem. Ugyan ez okból III. le-írom az élő Testnek Négy félesebben ki-terjedett *Temperamentumait*, fokáfsait, és különös természeteit, mellyet a' Görögök után a' Deákok-is *Idiosyncrasáinak* neveznek. Így osztan IV. fogok a' Régiektől így neveztetett *Hat Nem-Természeti dologoknak*, mellyek által tudniüllik a' Jó-egézség fenn szokott tartattatni, 's el-is szokott fokozor rontattatni, meg-bezféléséhez. Illyen (1.) az Aér, az az, Levegő vagy Élterő Eg. (2.) Az Étel és az Íral. (3.) A' Mozgás és a' Nyúgodalom. (4.) Az Álom és a' Vigyázás. (5.) A' Testből ki-tíftólni való matériák. (6.)

Az Elmének indulatai. Utóljára, tóldalékul, a' Testnek külső tisztaságától-is, a' mennyiben az Egészségre némünémű részben ez-is megkívántatik, befélegetek.

A' *Második Darabban*, ha ISTEN Életemnek kedvez, 's alkalmatosságot parantsol, élni fogok külön külön a' Szűz Leányoknak, vésős és gyermek-ágyat fekvő *Akkonyoknak*, Éptató Dajkáknak, kis Gyermekeknek, Ifjú-Legényeknek, Katonáknak, Tanuló Embereknek, Véneknek, Betegeknek, és Betegefekeknek *Diactájáról*; és a' Hozzá Életnek a' *Diacta* által lehető meg-nyeréséről: bé-rekeztvén Munkámat az iránt való Tanács-adással, miképen leheffen az Egészség körül esett változásoknak, míg nagyobb nyavalyákká nem válnak, könnyen eleit venni.

A Z

AZ ÉLETNEK ÉS EGÉSZSÉ-
NEK MEG-TARTÁSÁROL
VALO TUDOMÁNYNAK
ELSŐ RÉSZÉ.

AZ ÉLETRŐL ÉS AZ EGÉSZ-
SÉGRŐL.

§. VII.

MI legyen az ÉLET, azt jól meghatározni nem olly könnyű mint első tekintettel látzik. Ugyan-is sokan valósággal régen meg-hóltanak, kiker élni gondolt a' község; éltek ellenben sokan, kiker bizonyosan meg-hóltanak tartott. Példák erre sok *hysterica* *Akkonyok* és *hypochondriacus* Férfiak, a' kik erősen el-ájulván, a' tudatlanok' ítélete szerint el-rejteztvén, élni alig láttatnak, sőt sokszor egészen meg-hóltanak tértvén, bontókés alá vagy koporsóban tétettek; de kevés idő múlva önként vagy valami külső eszközzel felel.

segítetvén mindenek' tsudájára ifinet meg-elevenedtenek. Ide valók azok a' vízben holt, felakasztattott, gúta ütött, és a' forró nyavalyákban mélyen el-ájult Emberek, kik azután fel-támasztattak. A' ki valósággal meg-holt, azt bizony az Egy élő Istenen kívül, a' ki Eletnek és Halálnak Ura, senki fel-nem támasztja. De maradt volt mind ezekbe az életnek még valami éikrátskája, mellyből azt újra fel lehetett gerjesztetni. Illyenek a' magok rejték helyeikben egész télen mintegy halva nyugovó madarak és egyéb állatok, mellyeket a' tavázi meleg meg-éokott eleveníteni. Ez az oka, hogy ditsőségesen Uralkodó Felséges Királyné Afzonyunk, Bétsben, és más Német Tartományban, egy halottat sem enged 48. órákig felbontatni, vagy el-temetteni.

Ellenben hafontalan babona, hogy az olyan valósággal meg-holt személyek, kiknek vérek azután lokáig higon és melegen találtatott, 's ortzajok-is piros pi'sgás volt, tsak meg-holtaknak tettetnek magokat, de valósággal meg nem holtak volna, hanem a' Föld alól a' sírból Éjtéka ki-járnának, és holmi járovány forró nyavalyákban haló Embereket 's Gyermekeket azok öldöklenék, és azoknak vérekkal élnének. Meg holtak volt bizony azok, hanem hogy vérek higon 's melegen maradt, 's ortzajok-is piros pi'sgás volt, oka az, hogy igen egészséges és véres állapotjukban olyan forró nyavalyában, melly a' vért egybe alunni nem engedi,

gedi, hirtelen történnén halálok, 's hideg télbe holmi hives agyagas földben záporán el-is temettetvén, addig el nem rothadhattanak 's meg sem változhattanak, míg tavázzal a' meleg a' rajtok fekvő földet által nem melegítette. 'S ez-is az oka, hogy se nyárba, se őzfél, efféle sírból ki járó, vagy miat a' Görögök nevezik *vampyrus* Emberek soha nem találtatának. Ezekből meg-tetfik, hogy az Eletnek és Halálnak nem olyan könnyű igaz le-írását adni mint némeltyek gondolják. *Elni tartatbatik mind addig az Ember míg olyan állapotban van, hogy ő benne a' Test az Elmenek, az Elme visont a' Testnek, avagy tsak valami rekből folglaltajára vagyon, vagy lehet.*

§. VIII.

Az EGÉSZSÉG-is hasonlóképen olyan dolog, mellyet érezni jobban lehet, mint sem ki-befél-ni. *Egészségesnek foktuk mi magunkat addig mondani, míg fokott munkáinkat könnyen és nagy únalom 's bágyadság nélkül fojtathatjuk.* De mik légyenek azok a' munkák, mellyeket fojtatnunk kell, hogy valósággal egészség-seknek mondhasuk magunkat, nem utolsó kérdés: 's nem-is lehet azt jól ki-magyarázni addig, míg a' 'Test' alkotmányáról valamit nem tanulunk. De ugyan-tsak a' külső jelekből lehet most-is azokról valamit meg-határoznunk. Az Embernek munkái három félek: az Eletre, a' Terneféltre, és a' Lélekre tartozók. Az Eletre tartozik a' tagoknak mozgathatása, a' termé-

zeti melegség, a' ki- 's bé-lehellés, az élő ereknek fel-verése, vagy a' *pulsus*: A' *Terméketre*, az ételnek és az italnak kívánása, és meg-emésztése, a' testnek tápláltatása, az emésztésbe fenn-maradt seprőléknek, ganéjnak, húgynak 's több efféléknek ki-vetése, az álom 's vigyázás. A' *Lélekre*, az íz-érzés, éaglás, hallás, látás, tapasztalás, értés, ítéles, gondolkodás, képzelődés, emlékezés, a' tagoknak maga akarata szerint való mozgatása, 's a' t. Valamíg azért ezeket könnyen és únalom nélkül folytathatjuk, addig egészségeknek tart-hatjuk mi magunkat: még pedig annál tökéletefőbb egészségűeknek, minél tökéletefőbbben véghez-mennek mind ezek mi bennünk.

De jegyezd-meg, hogy az ilyen tökéletes egészséggel bíró Ember e' Világon igen ritka; és ha valaki egy két óráig e' boldog állapotra fel-léphetett-is, 's abba, a' természetnek tsuda munkája szerint sokáig nem maradhat, hanem az a' jó Egészség maga el-kezdi magát rontani; úgy-hogy, az Egészséget bizonyos határookra kellefsék ki-terjesztenünk. Ha a' megnevezett munkák közül ezt, vagy amaszt nehezségszén viheted-is végben, nem mindjárt lehet betegnek mondani magadat; hanem-ha azok közül igen sokat, igen nehezen vagy tellyes-séggel véghez nem viheted, már *Beteg* vagy; még pedig annál betegebb minél többeket, 's minél inkább nem viheted azokat véghez; a' Lélekre tartozó munkákon el-kezdven vizsgál-m-

számálva az Életnek munkáira. Ha ez utólsók-is meg-kezdenek benned lünni, már a' Halálhoz közelgeted; még pedig annál inkább közelgeted, minél inkább kezdenek benned meg-lünni. Ezekből látjuk már azt-is, hogy vagy-on kisebb 's nagyobb Élet, vagy-on kisebb 's nagyobb Nyavalya-is, de vagy-on kisebb 's nagyobb Egészség-is. Sok Ember egészsége a' betegségtől csak egy lépésnire áll; a' másé pedig arról igen távol vagy-on: ennek azért nagy nyavalyát okozhat az, a' mi másnak olly módon változást sem tsinál.

§. IX.

Szorgalmatoskodtak eleitől fogva azon-is az Emberek, hogy lehetne előre ki-tanúlni azt, hogy ez, vagy amaz Embernek egészsége erős, állandó fundamentomon áll-é? és ha jó *diagnosztikát* tart, sokáig el-élhet-é? vagy pedig remén-sége a' hosszú élethez épen nem lehet? Azt írja *Berhaave Inst. Med.* hogy Európában hófázás és munkás *Observatiók* által úgy tapasztaltatott, hogy a' kikben e' következendő jelek fel-találtak, azok mind erős egészségek, mind hosszú életek iránt nagy bizodalommal lehet-nek.

(1.) A' *Fogantatásban*: ha jó egészséges, virgontz, erős, meg-állapodott idejű, 's nem-is vén, a' *venust* ritkán; de egész kívánsággal gyakorló Atyáktól és Anyáktól, hajnal felé mikor a' gyomorbéli emésztés már véghez-ment volt, egészséges időben, főként ha tavasszal fogantatott.

(2.)

(2.) *A' Viseletésben:* ha az Anyja az alatt mindenkor jó egészséges volt, munkában foglalatoskodott, józanon élt, tsendes vidám elméje volt, és méhében tsak egy magzatott nevelt.

(3.) *A' Születésben:* ha fogantattatása után kilentz egész hónapokra született; főként ha az Karátson, Bódog-Afzony vagy Böjt-elő Havában esett.

(4.) *A' Nevekedésben:* ha lassán, és minden tagjai mind erejekre mind nagyságokra nézve, egyaránt nevekednek 25. Éftendős koráig, 's tovább-is.

(5.) *A' Testnek külső formájában:* ha meje és váliai szélesek, hafa kartsú, karja, rzombjai, fázai, erősek, húsfók, izmosók, főrösök és börzsfók; feje nagy kivált hátul felől, kitsinnek tetfven még-is ábrázatjáról; koponyája ép, erős; tagjai kemény hússal nem pedig kövérséggel rakodtak; bőre kemény, feje piros vagy barna-fin, nem-is forró nem-is hideg. Ezekhez hozzá-téfi *Fr. Hoffmann*, az eleven fémeket; fok és erős fogakat; jól formált nagy kezeket, lábakat, füleket és orrat.

(6.) *A' Nedvességben:* ha vére piros, vastag, melly ha a' testből ki-foly, hamar erősen 's enyvesen egybe-alufik; a' több nedvességek-is bővek, enyvesek, egy kevésse de nem rendkívül melegek, nem tsipösök, 's nem-is igen kövérek.

(7.) *A' Tselekedetekben:* ha a' ki-'s bélehel-

lehellés késő, nagy, könnyű, tellyes, egyenlő, nem fufogós; a' *pulsus* vagy élő-érnek fel-verése hasonlóképen késő, nagy, tellyes, erős, egyenlő, egy formálag maradó, és minden kitsiny okból nem változó; székei minden alkalmatosság nélkül ritkák, és többire kemények; vizelerje nem sok 's jól meg-fött; ritkán 's nem könnyen izzad; álma mély, tsendes, egy forma, és meg-ujjító; nagy ehető, de még-is könnyen emélt; ereje nagy, és a' maga testinek terhet nem érzi; minden kitsiny okból egészsége meg nem bomlik; Elméje késő, durva, testinek hasonló késő és durva mozgásával; az indulatok nagyok, de későre forranak-fel.

Hogy ezen elő-fámlált jelek a' hozzú Életre és az Egészségre igen sokat tehesenek, féminkel-is látjuk, de az okofság-is eléggé tanítja: úgy-hogy ezek, ez vagy amaz fémelyben minél, többek és nagyobb mértékbe vagnak, a' hozzú Életre-is az annál inkább el-ké-fiterett. Nem olyanok mindazáltal ezen jelek, hogy a' kikben ezek mind 's derekason fel nem találatnak-is, azok sokáig el ne élhetnének, 's éltek volna-is féma nélkül sokfor. Tsudálhatni bizony e' részben-is az Isteni Böltseségnek mélységét, melly fterint az Egészséget-is olly külömb-külobm módon tsinálta, jegyzette-meg, és tartja fenn az Emberekben. Ebben egészséget jelent, a' mi amabban nyavalyát mutat; ennek ftemplátomást hafnál, a' mi a' másnak egészséget bizonyoson el-rontja: úgy-hogy,

hogy, ick Tudós Embereket az effelek' fémlelése arra-is vitt, hogy e' Világon minden Embennek tulajdon, és különös forma egéjséget tulajdonítsanak.

MÁSODIK RÉSZ.

AZ EMBERI TESTNEK ALKOTMÁNYÁROL, ÉS TERMÉSZETIRŐL.

§. X.

VAlami a' mi Testünkben vagyon, Külső és Belső részekre osztattatik. *Külső részek*, valamit abban fémmeinkel láthatunk; *Belső részek*, mellyek a' főben, melyben, hasban, bé-zároltatva vagynak. A' *Főben* vagyon az *agy-velő*, két rendbéli hártával bé-borítatva, mellyeket agy-kérgeinek vagy takaróinak hívunk. A' *Melyben*, melly a' hastól egy jó erős húsos hártával záratik kereftül-el, a' nyakunkon le-menő felelő gégeről függenek-le két felől a' két *Tüdő*; mellyeket egy-mástól ísmét egy hártva hozzán le úgy el-zár, hogy egyik tüdőnek kamarájából a' másba leg-kisfebb út színsen. Ezen mindárt említett hártva két rétvé lévén, midőn a' kereftül fekvő hártát majd el-érné, két felé válik, és úgy ragad a'hoz. Ezen közbe maradt üregbe vagyon a' *szív*. A' *Hasban* mindjárt a' Mely alatt köz-ből

ből vagyon a' *Gyomor*, jobb felől a' *Máj*, bal felől a' *Lép*, alól a' *Pancreus*, vagy holmi nyelv forma hójagös húsfotska. Ezen alól az ágyék-tsontokig az egész üreget a' belek töltik-meg: ezeket elől az *Omentum* vagy takaró-háj fedezi-bé. Két oldal-félt a' hol az oldal-tsontok el-kezdenek fogyni, a' háthöz ragadva fe-küfnek a' két *Vesék*. A' beleken alól az ágyék, tsipő és kereft-tsontok közt lévő üregben, külön rekeftetve tétettek elől a' *vizellő hójag*, hátul a' *vég bél*, közbe az *Afzonyokban* a' *Méh*, a' *Férjfiakban* a' nemző magot tartó két fodor hójagotskák, a' *vizellő hójag* oldalához forva. Ezek az elő-fámlált belső részek a' magok hajlékokat olly tökéletesen meg-töltik, hogy so-hol leg-kisfebb üreفسég sem marad.

§. XI.

Minden külső és belső részek ísmét ke-mény és folyó részekre osztatnak. A' *Kemény részek* közti fámlálatnak a' *Bőr*, *Tsontok*, *Por-tzogók*, *Erek*, *Glandulák*, *Hárták*, *Musculus-ok*, *Inak*, *Tendok* vagy *Háj-nevelők*, és *Kö-vérség*. A' *Folyó részek*, *chylusból*, *vérből*, *vizből*, *takonyból*, *epéből*, és az *inakon* folyó *spiritusokból* állanak.

§. XII.

Hasznait részeknek a' mi illeti: A' *Tontok* a' lágyabb testeknek merőn tartó oázopi és fun-damentomi: az életre kíváltképen szükséges ré-szeknek a' külső erők ellen óltalmazó várai; és az elmének a' tagok mozgatásában mint-egy emelő

emelő rúdjai. A' *Portzogókat* olyan helyekre tette a' Természetnek Bölts Mestere, az hol a' tsontnál hajlób, a' húsnál pedig keményebb matéria kívántatik. A' *Musculusok*, vagy húsos részek a' testben lévő részeknek a' Természet' rendelése, és az Elme akarátja szerint minden-felé való mozgatóására készítettek. Mellyre nézve úgy-is rakattattak-el majd mindenütt, hogy egyik a' másikkal ellenkezzék, az az, hogy ha egyik bé-horgasza, a' másik ki-egyenelítse, és merön tartsa a' tagokat; ha egyik jobbra, a' más balra húzza és tekerje azokat. Ugyan-is, olyan tsuda természetek vagyon a' *muscularis fibráknak*, hogy ha valami hozzájok ér, mint a' geleszta, vagy a' tsigának farva, mindjárt erősen egybe - kuszorodnak. Innen, egyik végek valamelly meg - mozdúlhatatlan tsonthoz a' másik mozdúlható részhez lévén forva, midőn az inakban folyó nedveség önként, vagy az elme parantsolatjára, ebben vagy anjában, bővebben és nagyobb sebességgel rohan, az egész *musculus* hirtelen egybekuszorodván, a' mozdulható részt nagy erővel maga felé húzza. De e' felett igen lokat segitenek a' vérnek az edényekben, kiváltképen pedig az erekben való sebészebb folyására, vékonyulására, kékülésére: a' mennyiben *i. i.* az ő köztök és benne menő edényeket, midőn most fel-púffadnak, majd le-lohadnak, szorongatják 's vatskolják. A' Háj és Kövérség, a' testet, mint valami ruházat, a' hidegtől őrtalmazza;

mazza; a' vér' sólságát tsipőlségét őltja; a' bőrnek, *musculusoknak*, szem-golyóbisának, ízeknek mozgást segiti; a' féltöbb részeket a' furlódástól, törődéstől őrtalmazza; a' testnek üres és gödrös helyeit meg töltvén, annak formáját és színt ékesíti; éhségnek idején ísmét a' vér közti elegyedvén, a' testet táplálja. A' Bőr szépségén kívül az alatta lévő gyenge részeket egybe-szorítja, védelmezi; a' vérnek igen el-vékonyodott és romlott részeit ki-űrti; a' tapasztalásbéli érzékenységeknek eszköze. A' több részeknek hasznokat rész-szerint a' mi tzélunkra tudni nem annyira szükséges, rész-szerint a' következendőkből önként ki-kerekedik.

§. XIII

Menjünk által azért a' Belső Részeknek szemlélésére: az holott csak azokat illeszük, mellyekben, és a' mellyek által kiváltképen-való módon kékülnek a' *chylus*, a' vér, és az inakban folyó nedveség. A' *chylust* kékülő utak neveztetnek *Első útnak*, minthogy ezen mégyen előző által minden, valamivel élünk és tápláltatunk. Ez első útról jegyezzük-meg: (1.) Jóllehet nevek egy néhány légyen, de maga ez egész út azon egy és egymásból folyó tsöböl áll. A' melly a' szájtol fogva míg a' *diaphragmát* által-hatja, (*oesophagus*) Nyelő-gégének vagy *Toroknak* mondatik; azután midőn a' *diaphragma* alatt balról jobbra kereztül tér, bal és alsó oldala nagyon ki-öblösül, de megint csak hamar egybe-szorul, 's

Gyomornak nevezterik. Ez, a Férjfiakban rendszerint valamivel nagyobb fokott lenni, mint az Agyonyokban. Bal felől való vagy kezdő részét (*cardia*) Gyomor felső fejjének, a' jobb felől esőt, vagy be-zárót (*pylorus*) Gyomor alsó fejjének hívjuk. Ettől fogva a' mint le-fele indul, és mint-egy 12. újnira vastag húsos, 's oldalai vagynak, (*intestinum duodenum*) Tizenkét újni bélnek, némellyektől második Gyomornak mondatik. Itt mind maga, mind oldalai hirtelen meg-vékonyulván hatod-fél ölni hosszúságra, Vékony-bél nevet öltözik magára. Ez, minekutánna alá 's fel, keresztül-kosul fokot keringett, a' jobb tsipő-tsonon belől egybehúzódik, de megint hirtelen nagyon ki-öblösül, és Vak-bélnek vagy Gömböztznek neveztetik. Innen, egy keveset ugyan szorulván, de ugyan-tsak jó vastagon és tágafon maradván, fel-mégyen jobb felől épen a' gyomor alá, az hol keresztül térvén a' bal oldal felé, ott hirtelen nagy hajlást téven, és le-indul az al-felekre, az honnan, midőn csak egy araszira volna, egy kevésé meg-türődik, és ezen alól fok kövérséggel meg-rakodva a' testből ki-mégyen. Ez végső egy araszni része Egyenes, vég vagy kövér-bélnek, azontúl pedig mind a' vak-bélig (*intest. colon.*) Vastag-bélnek, vagy májosnak-való bürkának hívatattik.

(2.) Ennek az egész tsőnek belső része, valami mucus-sal, vagy enyves takonnyal van be-borítatva; melly az utat rajta sikitja, és az étel-

ételnek 's irtalnak tsipőisége 's darabossága ellen az alatta lévő igen érzékeny hárttyát őltalmazza. Ezen mucusból kézült hárttya néha az erős has-menésekben darabonként eméztetvén ki, a' tudatlanoktól a' bél darabjainak tartatik. Ezen mucus közt az alatta lévő hárttyából az élő-ereknek 's inaknak apró végetskéi, mindertütt úgy jönnek-ki, mint a' bárkonyon a' selyem fálak; mellyek füntelen igen vékony víz forma nedvességet fivárognak, a' melly-is a' torokban (*Liquor aërophageus*) Torokbeli nedvességnek, a' gyomorban (*Liquor gastricus*) Gyomorbeli nedvességnek, a' belekben (*Liquor entericus*) Belekbeli nedvességnek mondatik.

(3.) Ez le-irt tső, öt rendbéli hárttyákból kézült: a' mellyek közzül egyik, *muscularis fibrák*ból, olly móddal alkotattatott, hogy a' fibrák köztül némellyek egyenesen hozzán menjenek-le, némellyek pedig mintha kezdetitől fogva végig igen tömötten tzérnával tekerték volna körül ezen tsőt. Ezek a' fibrák igen érzékenyek, és mint a' geleszta mikor náéz, füntelen mozognak, hol alá, hol fel nyargalván rajtok, mint valamelly tsigán, a' mozgás: az honnan (*motus peristalticus*) körül forgó mozgásnak-is nevezterik.

(4.) A' Béleket, a' mint azok egybe vagynak rántzolódvá és hajtogattatva, minde-nütt egy kövér hárttya köti jó tágafon a' hárttya-gerintzeihez; a' melly (*Mesenterium*) Fodor-háj nevet visel.

(5.) A' Béleknek azon oldalából, melly a' fodor hájhoz van ragadva, mindenütt, de leg-tömöttebben a' vékony belekből igen igen vékony tsötskék mennek-ki, mellyek a' rajtok folyó téj éinü *chylus*ról (*Vasa lactea*) Tejes edénytskének nevezetnek. Ezek a' fodor-hájnak réte közt fok felöl együvé-ménvén, egy nagyobb, de egy tzérna-éálnál itt-is nem vastagabb tsövé válnak: a' melly tsö oztán *Ductus Thoracicus*, vagy arról, a' ki előzőr reá talált, *Ductus Pecquetianus*nak mondatik. Mert ez a' köldök tajáról a' hát-gerintzei' bal oldalához ragadva fel-mégyen a' melyjen egész a' bal vállig, holott a' bal karról a' vért a' éiv-re vízfá-hozó érbe fakad, és önti a' gyomorba és belekbe az ételből és italból kézult *chylus*. A' Szájtól fogva eddig e' *S*-ban le-irt réteket hívjuk már *Első utaknak*.

§. XIV.

Igy meg-értvén, mik légyenek az *Első utak*, látsuk miképen kézül ezekben és ezek által a' *chylus*. A' bé-vett eledeleket a' éájban lévő fogak, mint meg-annyi vágó-kések és *stom-pok*, meg-apritják és meg-törik: a' nyelv és a' posák, minekutánna itt a' nyállal és *aérrel* jól egybe-zavarták 's elegyítették, hajtják a' torokba; hogy azon minden kéledelem nélkül áll-janak alá a' Gyomorba. Holott, réz éerint a' nyál, torok és gyomorbéli nedveségek él-lyel kezdik azokat áztatni; segitervén a' termézet éerint benne lévő, és a' éájban közik-ben

ben elegyedett, és most az itt való melegség miatt meg-ritkult *aérnek* ki-feszülése által-is a' keményebben egybe-ragadt rézeknek el-zaggatásában; réz éerint a' gyomor' oldalában korös-körül éüntelen mozgó *Fibráknak* morfolása, 's a' lélekzelés közben alá 's fel-emelkedő *diaphragmának*, és ugyan akkor a' hason el-terjedt, 's a' belekkel együtt a' gyomrot-is éorogató *musculusoknak* vatskolása által; réz éerint a' körül-fekvő rézeknek, *u. m.* fellyül a' Szívnek és Tüdőnek, hátul a' le-menő nagy Élő-érnek, jobb felöl a' Májnak, bal felöl a' Lépnék melege által; ezek által, mondom, *resolválódván* a' gyomorba le-állott eledelek, hamú-éin forma folyó nedveség válik belöllok, mellyet *chymusnak* neveznek. Ezen munkáját a' Gyomornak hívják már a' Deákok *Concoctio-nak*, *Digestionak*; a' Magyarok pedig *Me-géméztésnek*.

§. XV.

Azonközben míg az eledeleknek éijjafabb 's dúrvább réze-is meg-eméztődhetik, az a' melly már meg-eméztődött, éüntelen folyod-gal alá a' belekre. Az hol mint-egy négy ú-nira a' Tizenkét újni bélbe a' gyomor' alsó éájától egy felöl a' Májból egy kis tsötskén (*Ductus choledochus*) folyodgaló epével, más felöl a' *Pancreasból* igen bővön jövő vékony nyál forma nedveséggel özve-elegyedik: hogy *i. i.* az epének olvaéztó és rothaéztó ereje által azon kövér és olajas réz-is, mellyhez a' viz

nem férhet vala, éllyel oltattatván, a' vízzel tökéletesen egybe-elegyedhető vékony nedvességgé változzék. Az *Epének* eredetéről, *materiajáról* és hasznairól, jegyezzük-meg ez alkalomossággal: (1.) Hogy ezt képzeti és válaftja ki a' Máj, a' belekben tápláló és vizes részt le-tett, és azon nagy érben, (*vena portarum*) mellyen a' belekről rész érint egyenesen a' Májra, rész érint előzőr a' Lépre, 's onnan a' Májra vízfoly, a' hosszas mulatás és heverés miatt meg-peshedni és keseredni kezdett vastag, fekete, kövér vérből. (2.) Hogy ez, mikor a' vér közül ki-válaftattatik, vékony, kövér, édes kedvű mint az olaj; és nagy része így-is áll-le a' *chymus* közé. De egy része az említett tsötskének fíntén közepéről vízfoly forduló ágatskán vízfoly az epehólyagba; az hol fokáig hevervén meg-sűrűdik, keseredik, és sárgás zöld fínt öltözik magára. (3.) Hogy jöllehet az epe a' Régiéktől az *excrementumok*, ki-vetendő hasonlatlan részek közti támláltatott; de ma mindenektől igen szükséges és nagy hasznú dolognak tartatik; úgy-mint a' melly nélkül az emésztés tökéletességre nem mehet. Az epe-hólyagban meg-keseredett rész pedig az ételnek és itálnak a' mi természetünkkel ellenkező savanyuságát oltja; a' másnak nem engedelmeskedő kövérséget el-olvasztja; a' beleknek érzékeny belső részeit ösztönözvén, erősebb morsálásra, a' nedvességeknek bővebb mértékben való öntésére, és így a' za-

a' záporabb 's jobb emésztésre, a' fenn-maradt seprőleknak pedig idején-korán való ki-hajtására hatalmaton segiti.

§. XVI.

Ez elő-adott mód szerint, és eszközök által tökéletességre menvén az emésztés, a' *chymus*-nak vékonyabb része a' tejes edényetskében lassan lassan által-fívódik és fűródik: a' melly itt a' lép tisztá téjhez hasonló, és *chylus*-nak neveztetik. Méltó a' megtartásra az-is, hogy a' fodor-háj réte között fok apró *glandulátskák* vagynak, mellyeken a' tejes edényetskék által-menvén, holmi vizes nedvességgel szaporittatik 's higittatik a' *chylus*; de ha ez igen enyves és vastag talál lenni, könnyen és gyakran megdugul azokban: melly, fok belső nyavalyának, azok közt pedig ama' híres *Hypochondriac*-nak leg-közönségefebb oka szokott lenni.

§. XVII.

Meg-fosztatván e' szerint, míg a' vékony beleken végig mégyn, vékonyabb és neme-sebb résztől a' *chymus*, a' fenn-maradt fonkoly a' vak-bélben egy kevésse még állapodik; az hol meg-kezd rothadni, bűdösülni, (mert eddig leg-kissebb szagja sem volt.) E' pedig kétség kívül arra való, hogy ha mi hasznos rész még abban fenn maradt volt, a' rothadás által *resolválódván*, a' vastag belekben az-is ki-fívatassék, és csak a' hasonlatlan durva *materia* vettessék ki a' vég-bélen az árnyék-székre.

§. XVIII.

§. XVIII.

Ekképen azért a' bé-vett eledelek megemésztődven és ki-takarodván a' gyomorból és az első belekből; a' gyomor' fenekén maradt nedvesség csak hamar meg-kezd erzetesülni, és annak belső érzékeny hártáját rágni kezdven, a' gyomornak *fibrái* egyben-húzódnak, és így annak oldalai egymást súrolni, koptatni kezdik. Az ebből következő alkalmatlan érzékenységet nevezzük már *Ehségnek*: a' melly miatt való szzenvedést nevelí az epének rágása, midőn csak magára kezd folyni a' ki-üresült beleken. Ha pedig a' nyál és egyéb nedvességei a' belső részeknek, a' száraz eledeleknek el-áztatására nem elégségesek, úgy-hogy, azoknak éles-ségét érzeni kezdi a' gyomor; vagy, ha a' vizellet, izadtság által a' vérnek vizes része *nyírt* ki-takarodik, avagy más okból ez a' vér közül ki nem válhatik, és így, a' ki-gözölgő edényeken ki-živárgó vizes nedvesség a' szájnak, toroknak, gyomornak, beleknek belső részeit bé-fedező, érzékeny inakból készült, hártáját nem kezdi nedvesen és hűvelen tartani, *komjáhozunk*, az az, a' nedvesítő és hivesítő italt kívánjuk.

§. XIX.

De a' mi tzelünk zerint való rövidséghez képest, a' *Chylus* készítésnek Mójjáról és Éközeiről elég lézen ezeket meg-jegyezni. Menyünk által azért már azoknak a' Rézeknek vizsgálására, a' mellyekben, és a' mellyek által a' fejt

a' fejt *Chylus*ból piros vér, a' piros vérből pedig egynéhány féle viz-üzü nedvesség készíttetik, és osztatik félyyel a' Testnek minden *punctumaira*. Ezen Rézeket közönségesen hívják (*Vasa*) *Edényeknek*. Erednek mint négy Élő-fák, azon egy törökből, u. m. a' Szívől. A' *Szív* az Emberekben-is olyan, mint egyéb Élő-állatokban, hanem hogy valamivel rövidebb és butább végü, 's nem-is hozzán nyúlik-le a' Tüdök között, hanem hever oldal-félt a' *diaphragmán*, kivált a' nagy Emberekben, hegyivel a' bal-tsets alá nyúlva; Nagyobb bátorságnak okáért, és hogy a' Testnek akármi hajladozási közben-is jobban helyt álljon és szabadabban mozoghaíson, záratatott a' Szív egy jó kemény, belől igen sík és nedves hártából készült tokba, melly (*Pericardium*) *Szívtokjának* mondatik. Maga a' Szív egészén egy igen érzékeny *fibrákból* készítettett *musculus*. Belől két üregei vagynak; mellyek *Szívüregeinek*, *kamaráinak*, *gyomrainak*, egyik *jobbának*, a' *másik balnak* neveztetnek.

§. XX.

Ezen két gyomraiból a' Szívnek, erednek már az Edények, mindenikből kettő, kettő egyiken ki, a' másikon bé-foly a' vér; azt (*arteria*) *Elő*, vagy *fel-verő Érnek*, ezt pedig (*vena*) *Érnek* hívják. Az Érnek üregjei jóval tágaíabbak, oldalai vékonyabbak, vereíísebbek és lágyabbak, mint az Élő-érnek. A' Szívnek jobb gyomrából ki-menő Élő-ér, mihelyt ered a' Szív-

a' Szívből, mindjárt két nagy ágakra halsván mégyen két-felé a' két Tüdökbe; a' hol fok ezernyi ezer apró és egy haj-fálnál tízszor vékonyabb ágatskákra oázolván, a' lélekző gége- nek ágatskáival tsudálatosan egybe fővódik, fonódik. Innen (*arteria pulmonalis*) Tüdöbéli-Élő-érnek-is neveztetik. De ezen Tüdöbéli-Élő-érnek apró ágatskái megint apránként együve kezdván menni, a' Szív bal-gyomrának hája el- lött, a' mint a' két Tüdökből ki-jönek, öfve találkoznak, és egy jó tágas üreget tsínálnak, 's arról fogva eddig (*vena pulmonalis*) Tüdö- béli Ér nevet viselnek. Ez üregnek pedig e- gyik oldala ki-tsutsorodván olly formálag mint az Ember *Élv-bal-fülerskéinek* mondatik. Így azért a' Szívnek jobb gyomrából vagy üregi- ből minden nedveség, melly a' mi Testünk- ben kereng, mégyen a' Tüdöbéli Élér-érbe, és ebből a' Tüdöbéli-éren által kerül a' Szívnek bal-gyomrába.

§. XXI.

Ez alkalmazósággal a' Tüdöknek *hasznait-is* lépen észre vehetjük. Mert, hogy a' bezedet, éneklést, kiáltást, mellyek az *aérnek* ki-'s bé- lehellese nélkül nem lehetnének, el-hallgassam, midön a' bé fővott *aér* azokat ottan ottan fel- fújja, a' §. XX. le-irt úton folyó nedveségek benne és általok annyira vatskoltatnak, ron- tsoltatnak, vékonyittatnak, hogy a' Tüdök *ma a' vérnek és topláló nedveségeknek műbelljéül méltán tartassanak*. Innen vagyon, hogy a' kiknek

kiknek Tüdőjük gyenge, vagy valami okból meg-omlott, soványok, zintelenek, erőtele- nek és betegesek szoktak lenni. Effelett, a' bé- fővott *aérnek* hivesége a' belső rézekben néki hevült vérnek forróságát itten enyhíti; és ha zinte maga az *aér*, a' vér közti itt által nem mehet-is, de holmi rothadás ellen való *spiritus* fog belőle által menni. De méltó még az-is a' meg-jegyzésre, hogy a' vérnek a' Tüdökön való folyhatására a' bé-lélekzeles által kézfirte- tik út, midön *t. i.* az *aér* fel-fúván a' lélekző gége- nek ágatskái és ágatskáinak végein lévő hójagatskái, azokat ki-fézi. Mert midön a' ki-lehellés közben ezek egybe esnek, a' rástok, és köztök menő edényetsékek annyira egybe húzodnak, rántzosólnak, hogy tsak egy tsep vér sem mehet a' tüdöbéli Élő-érből a' tüdö- béli érbe. Innen tsak fél-fertály óráig ne ve- hetnének lélekzetet, meg-kellene halnunk, meg- állván e' miatt a' vérnek keringése a' mi tes- tünkben.

§. XXII.

Látók azt az útát, mellyen a' Szívnek jobb-gyomrából által-kerül a' vér annak bal- gyomrába; lássuk már azt-is, mellyen ebből ki-mégyen, és el-terjed az egész testben. Lé- fzen ez, az innen eredő máfik tsön, melly Nagy Élő-érnek neveztetik. Ez a' tső a' mint a' Szívről fel-felé indul, mindjárt két ágatskát borsát viszfá a' Szívre: azon fellyül mintegy három újnira le-felé horgad, és indul a' Szív- nek

nek bal-oldala mellett az alsó részekre. De ott, az hol meg-kezd horgadni, néha négy, de gyakrabban három nagy ágakat vét; melyek közül a' középső nyakunknak bal-felől való oldalán mégyen a' főre, a' bal-felől való a' bal karra; a' jobb-felől való megint két ágra hasad, egyik el-mégyen a' jobb karra, a' másik pedig a' nyaknak ezen oldalán fel-fiet a' főre. A' főre menő két Élő-erek, mikor a' koponyát szinte érnék, ísmét két-felé ágaznak, egyik a' főnek külső részén terjed-el, a' másik a' koponyát által-furván, az agy-velőben oszlik-el, és kétszeg kívül maga az agy-velő-is ennek véghetetlen apróra oszlott ágatskáiból formáltatik.

§. XXIII.

Az alsó részekre induló Élő-ér belől a' hátgerintzeihez forrva, mihelyt a' *diaphragmát* éri, abba egy néhány apró ágakat botsát, azon alól mindjárt egy nagyobbatská ágat vét, melly fok felé oszolván a' Gyomrón, Májón, Lépen, *Pancreason*, 's a' t. terjed-el: alább egymás után a' fodor-hájjra, és onnan a' belekre kettőt. A' mint hátul az oldal-tsonatok fogyni kezdenek, a' Vesékre-is két-felé két nagy ágakat botsát, hogy *i. i.* a' Vesék az ezeken igen bővön reájok folyó vérből a' húgyot kiválasztanak, és az e' végre készítettett tsökön a' vízellő holyagba alá-fzálítanak. Ezeken alól mindjárt megint két vékony ágatskák erednek, mellyek a' Férjfiakban le-fietnek a' *testiculusok*ra, az

ra, az Afzonyi-nemben az *ovariumokra*, hogy az említett helyeken *abban* a' nemzésre, *ebben* a' méhében való fogadásra rendelt nedvesség el-kézfittsék, és ki-választásuk a' vér közül. Alább a' köldök táján maga a' nagy Élő-ér két nagy ágakra hasad, és indul a' két lábakra. De míg oda érkeznek, mindenik ág az ágyékban és ágyék körül való részekre fok apró ágatskákat erezt.

§. XXIV.

Ezek az Élő érnek nevezetesebb el-ágazási. Végződéseiről pedig jegyezzük-meg, hogy minnekutánna annak ágatskáit mindenfelé fok ezer részekre oszlottak volna, négy-képen határozódnak. (1.) *Vízé-fordulván* a' Szív felé, Erekké válnak. (2.) *Inakká* lénnek. (3.) A' testnek minden részeiben el-terjedt holyagos vagy háló forma hártýáknak üregjeiben nyúlnak ki, a' hová vízik és öntik ki a' vérből a' kövérebb nedvességeket, mellyek ott kevesebbé, vagy erősebben meg-sűrűdvén, 'sűrű, kövérséggé, hájjá, némelly állatokban fagyuvá lénnek. (4.) A' testnek minden belső részeit, és edényeit be-fedő hártýakon, és külső szinét beborító bőrön ki-mondhatatlan tömötten nyílnak ki, mellyeken zúntelen holmi láthatatlan pára vagy gőz jö ki: az honnan ezek (*Vasa extráns vel perspirantia*) *Ki-gőzölő edényetské-nek* is neveztetnek.

§. XXV.

Valamiket eddig-elő az Élő vagy Fel-verő
C Ere-

Erekről mondottunk, mind azokat értsed az *Erekről* is. Mert, ha kevés helyeket ki-véünk, mindenütt párosan mennek, ágaznak és határozódnak az *Élő-erekkel*. Hanem a' külömb-ség ebben vagyon: (1.) Hogy az *Élő-ér*, a' *Élvnek* bal gyomrából vízi a' vért és egyéb nedvességeket szerte széllyel a' testnek minden *punctumaira*; az *ÉR* pedig, a' testnek minden *punctumairól* a' fenn maradt részt, melly t. i. a' testnek tápláltatására nem fordítatott, vagy a' vizeller, nyál, takony, és láthatatlan gőz által a' testből ki nem takarodott, vízfá-vízi a' *Élvnek* jobb gyomrába: (2.) Hogy az *Élő-ereknek* §. XXIV. n. 4. nevezett végetskéi, a' testből az *aérbe*, és a' belső részek üregjeibe borsátják-ki a' gőzt; az *Ereknek* ezeknek megfelelő végetskéi pedig, kívülről *Élvják* azt be, és elegyítik a' vér közi: az honnan ezek amazoknak ellenében tétetve, (*Vasa inhalantia, absorbentia,*) *Bé-Élvó edényetseknek*-is hivattatnak: (3.) Hogy az *ÉR* nem úgy ered a' *Élv*-ből, mint az *Élő-ér*, hanem a' melly feljülről jö a' *foról* és *karokról*, epen a' *Élv* jobb-gyomrának *Éája* előtt találkozik azzal egybe, melly az alsó részekről mégyen; úgy-hogy e' nagy tsőnek tsak egyik oldala láttatik a' *Élvhez* forva lenni: Itt pedig, a' hol a' *Élvhez* forrott, a' felső oldala ki-öblösülván, *Szív-jobb-fületskéinek* mondatik.

§. XXVI.

Hogy a' vérnek e' le-irt úton való keringé-

ringésének módját és okát jobban-is fel-vehes-sük, jegyezzük-meg, hogy a' *Élvnek* olyan tsúda termésete van, hogy mihelyt az *Erekből* a' vér annak üregjeiben, vagy a' reá szolgáló inakon a' *spiritusok* annak oldalaiban rohannak, azonnal minden-felől izonyú erővel egybe-húzza magát, és így az ő két üregjeiben omlott vért az utolsó tseppig ki-Éoritja, a' §. XX. és §. XXII. meg-nevezett két *Élő-erekbe*. Hape-dig valami okból mind ki nem hajthatja, akkor sebelsen dobogni, vagy, ha többször vér maradt-meg benne, resketni Éokott. Ki-Évén e' Éerint magából a' vért, azonnal önként ismét ki-tágasul; ki-tágasulván, az *ereken* Éüntelen jövő vérből, melly az alatt, míg magát egybe-húzza vala a' *Szív-fületskéiben* egymásra gyült vala, mindjárást újolag meg-telik: meg-telvéen mint előző, ismét egybe-húzza magát. Az egybe-húzóást *Systolénak*, a' ki-tágasulást *Diastolénak* hívják a' Görögökkel a' *Deákok*. És ez Éüntelen így mégyen az Életnek első pontjától fogva, a' Halálnak utolsó pillantatjáig, minden óra alatt leg-alább 3600-szor egybe-húzván a' *Szív* magát az egészséges tsendes elméjü nagy Emberekben; a' Gyermekben pedig, és a' kik harag vagy forró nyavaljától és hevítő ételtől, s italtól, s a' t. fel-gyúladtak, fokkal többzőr.

§. XXVII.

Nagyobb lévén a' *Szívnek* ereje, mint az *Élő-ereké*, valahányfére új vért nyom magából

azokba, mind annyiszor ki kell felelni ezeknek, minthogy vérral annak előtte-is tökéletesen teli voltak. Tapasztalhatjuk azt kívülről is egy néhány helyt, a' hol t. i. ki-kerülnek az Élő-erek a' bőr alá: de leg-világosabban kezünk bokájába belől. Ezen fel-verése az Élő-ereknek már az, a' mit *Pulsus*nak nevezünk, és a' mellyről a' Szívnek, mint Élet' Kút-féjének állapotját ottan ottan kívánjuk a' nehéz nyavalyákban ki-tanúlni. Mert a' Szívnek mozgása épen olyan, mint az Élő-ereknek fel-verése. Ha az, erősen, febessen, gyengén, lassan, 's a' t. húzza-egybe magát, a' *Pulsus*nak is hasonlónak kell lenni. Innen, minél inkább meg-változott a' *Pulsus*nak természeti rendes járása, annál nagyobb vékedelembe torog az Élet; és, minthogy az Élet a' vérnek a' mi testünkben való keringésében áll; a' *Halál* pedig a' vér keringésének meg-űnésében, igen fel-lünk, ha a' *Pulsus* nem kezdjük érzeni. Mert ez jele, hogy a' Szív valami okból magát egybe nem húzhatja; ha pedig egybe nem húzhatja, a' vért sem szoríthatja-ki magából az Élő-erekbe, és így a' vér-keringésnek űkségesképen meg kell űnni.

§. XXVIII.

De nem kétlem, hogy fokaknak, midőn így képzelnek a' Szívnek űntelen való munkáját a' vérnek keringtetésében, ezen nehézség ne akadt volna elméjekre: *Mi lehet az oka, hogy midőn a' Szív egybe-húzza magát, annak*
gyonra-

gyonraiból a' vér csak az Élő-erekbe megyen, az Érekbe pedig semmi sem, hólott azokból még rágasabb út vagy a' Szívnek mindenik üregiben? és midőn a' Szív ki-tágasul, hogy az Élő-erekből vissz'a nem omlik a' ki nyomot vér? Ezeknek el-távoztatására formált a' Böls Teremtő a' Szívnek négy lyúkaira holmi levegő hártyákat, a' tüdőbeli Erre kettőt, a' többire hármat hármat, olly mesterséggel, hogy az erekről ezek bé-felé nyiljanak, és így a' Szív-re főtő vérnek útát adjanak, a' ki menni akaró előtt pedig bé-zárják az útát: az Élő-erekről ki-felé, és így a' ki-menő vér előtt félre nyomúljanak; a' vissz'a igyekezőről pedig hátra nyomattatván, úgy el-fogják az útát, hogy csak egy tsep-is köztök vissz'a ne folyhasson a' Szívbe.

§. XXIX.

E' már az oka, hogy az Élő-erekben erő-fakoson bé-nyomattatott vér, midőn azoknak ki-feült oldalaitól keményen szoríttatik, az ágakra ki-felé folyóni kételeníttetik, mind addig, míg egy része az erekbe által-kerülven, a' más a' §. XXIV. n. 3. 4. nevezett úton féllyel-özölván, annyira meg-apad, hogy semmi fe-űtést az Élő-erekben ne régyen. De míg e' meg-lenne, az alatt megint új vért tojván a' Szív az Élő-erekbe, azok a' vért szorítani és hajtani csak egy pillantásig-is meg nem űnhetnek; melly űrint űntelen nyomván magokból az erekbe által a' vért, fel kell ennek

az ereken-is egészzen a' Szivre tojólni. Ezt nevezzük már Vér *circulatio*jának, vagy kerülésinek.

§. XXX.

Melly keményen foritsák, és fornyú sebességgel hajtsák pedig az Élő-erek magokban a' vért, annak tsak egy jól ejtett ér-vágás közben való magos fel-ökéfiből-is meg-ítélhetik azok, kik a' természeti tudományból meg-tanulták, mitsoda erő kívántsák arra, hogy tsak a' tiszta víz-is, melly a' vértől fokkal higabb, 's könnyebb, olly magasságra fel-ök-hessék; és el-gondolják, mennyit lassodott a' vértől sebes folyása, mikor azokon az ifonyú foros tsötskéken, a' hol az Élő-ereknek végei erekké válnak, (mellyeket *Geofroy* tudós *Francia* Doktor *microscopiumon* szemlélvén, egy for-szálnál 14000 *fer* vékonyabbnak tart) által-férkezett; és hogy egyébként-is az ereken mind tágasabb tágasabb helyre menvén, és azoknak vékonyabb 's gyengébb falaitól kevesebbé foritatván, mennyivel kell tsendesebben folynia; hogy a' sürűbb és vastagabság miatt való késződését itten ne emlitem. *L. B. von Haller* Ur úgy ítél, hogy a' tágasabb és Szivhez közelebb lévő Élő-ereken a' vér egy óra alatt 149. lábni útát 4800 *for* el-fűt. Az egész Testet pedig hányzor kerülje-meg egy óra alatt, nem lehet meg-határozni. *Fr. Hoffmann* ugyan 3 *for*, *Lowverus* 13 *for*, *Harveus* 15 *for*, mások kik többör, kik kevesebbör gondolják.

De

De a' mint a' Nagy *Boerhaave* jól jegyzi-meg, a' vértől némelly része 100 *for*, sőt 1000 *fer*-is vízfá kerül a' szívbe, míg a' más része egy-fer, úgy-hogy, a' tsontokból egy hólnap alatt-is alig gondolja, hogy egyfer vízfá kerülhet-ne. Minél távolabb van t. i. valamelly rész a' Szivtől; minél forosabbak tekervényesebbek benne az edények, annál későbbre folyhat vízfá belölök a' vér. Ugy, a' vértől veress része, mivel tágasabb úton jár, sebesebben foly és kerül vízfá a' Szivre, mint annak *serum*, vagy savós része, a' *serum*, ugyan ez okból, sebesebben, mint a' *Lympha* vagy vizes rész.

§. XXXI.

Utóljára, minekelőtte a' folyó részek' vizsgálására által lépni, az *Inakról* tartjuk-meg. (1.) Hogy azok kétség kívül az Élő-ereknek igen apróra omlott ágatskáiból léznek. (2.) Erednek rész-ferint az agyvelőből, rész-ferint a' hát-gerintzein az agyvelőből le-menő nagy velőből. Az agy-velőből ered 9. pár: mellyek közül négy a' szemre mégyen, hárm a' szemnek mozgatása, egyik a' látás végett; egy a' fülekre, mellyen hallunk; kettő a' nyelvre, egyik, hogy a' nyelvet mozgassa, a' másik, hogy ízt érezzen; egy, az orr' belső részeire, hogy ott fagoljon; a' 9-dik, a' melyben, hasban zárt belső részekre, ú. m. a' tüdökre, szív-re, gyomorra, 's a' t. áll-le.

A' Hát-gerintzein le-menő nagy Velőből, 31. vagy 32. pár vézen eredet, mellyek a' Főn

C 4

alól

alól lévő tagokon, külső és belső részekben félyednek-el. Nevezetesen a' bőrbe olly sűrűséggel fővődnek egybe, hogy sohol ne lehessen azt csak egy tövel-is úgy meg-fúrni, hogy ne fájjon, és ne érezzen: e' pedig mindenik az inak által léhen. (3.) Az inak magok igen gyengék, és felettébb érzékenyek; hogy azért erősebbek légyenek, könnyen meg ne sértethessenek, és el-ne szakadhatnak, holmi erős hárttyákból kézfittet a' bölts Teremtő nékik hüvellyer' (4.) Jóllehet nem mehetett még az Emberi mesterség annyira, hogy a' femnek meg-tudja mutatni az inakban lévő lyukat, de a' józan okoskodás tsalhatatlanul tanítja, hogy azok meg-meg annyi főrnü vékony tsötskék légyenek, egy látható nyalábban vagy hüvelyben fámtalan fok ezerezen foglalva, mellyek közül mindeniken bizonyos nedvesség, mellyet *Spiritusnak*, Inbéli nedvességnek nevezünk, foly az aggyelöböl félllyel az öt érzékenységekre, és minden *muskulusokra* fúntelen, de bővebben és sebesebben azokra, mellyek által az elme, ez vagy amaz tagot mozditani akarja. Az érzés pedig ezek által kétség kívül léhen, mikor kívülről az inakhoz hozzá érvén valami, az említett *Spiritusok* az aggyelöre faladnak, a' hol az Elme lakik. Innen vágyon, hogy ha az inak valahol meg-kötöd, vagy el-vágod, el-vész azon tagnak, mellyre az az in mégyen vala, mind érzése, mind mozgása. (5.) Az Inak is ugyan, mint az Élő-erek, fok réfre ágaznak.

ágaznak, de mindenütt csak az addig együtt-menő falak válnak-el egymástól, úgy-hogy, egyik inból a' másba kezdetitől-fogva egész végig semmi út ne légyen.

§. XXXII

Eddig a' Kemény Rézekről; lástunk már az ezekben folyó *Nedvességekről*-is. Nevezetesen azok közt *materiájára*, *finére*, *tokságára*, és *hasznaira* nézve a' *Vér*, a' mennyiben t. i. a' többi mind ebből kékülnek, és válnak-ki. De erről-is hoféas *traktát* inditanunk, a' rövidség nem engedi; hanem csak egynéhány *füksége*, *sebb dolgokat* jegyezzünk-meg. (1.) Hogy kéfűti a' vért a' *Chylusból* csak az élő test, mint egy 20. órák alatt törvén, rontsolván, főrtögetvén, tisztogatván azt önnön magában; de semmi féle Emberi mesterséggel, vért tsinálni nem lehet. (2. Ez, mihelyt az edényeken kívül kerül, és meg-állapodik, azonnal egybe-aluszik, és csak hamar három réfre válik, *veresre*, *kotsonnya formára*, melly *Serumnak* mondatik, és *tízta vizre*; ez, a' melegben el-repül, amazok egybe-faradnak. (3.) Ez egyben *alúvását a' vérnek segíti* minden erős savanyú és főjtos *materia*, meg-gyűlö *Spiritus*: 's a' t. meg-akadályoztatja, és piros *finét* neveli minden *alkalicus*, *ammoniacus*, és közép természetű fő; a' viz, 's a' t. De ha már egyzer egyben-alutt, csak a' rothadás változtathatja azt folyó nedvességé, mint a' test kívül, úgy a' testben-is. (4.) Ha jó féle *Microscopiumon* né-

melly állatoknak által-látzó részeit, mint a' de-
nevének szárnyát, ángolnának és más vékony
bőri halaknak farkait gondosan nézzük, nem
csak a' vének az edényekben való sebes folyá-
sát láthatjuk, hanem hogy a' mi azokon foly,
holmi kristály-szerű nedvesség legyen, melly-
ben, mint meg annyi porotskák, holmi sárga
színi apró, és ezeknél nagyobb veres golyobi-
sotskák, mellyek az egész vének, ha kívülről
nézzük, veres színt is adnak, úznak. (5.) A'
vének vize folyhat az edényeknek olly forross
ágatskái-is, a' hová a' *Serum* bé nem férkez-
hetik, úgy a' *Serum*-is folyhat olyanokon,
mellyeken a' veres rész nem folyhat: mint e-
zeket, ha testünköt kissébb vagy nagyobb mér-
tékben meg-sértjük, semeinkkel-is a' ki-éivárgó
materiában láthatjuk. Ha már akármi erő ál-
tal a' veres rész a' *Serum*-nak edényeiben, a' *Serum*
megint a' vizében hajtatik, ott meg-du-
gulnak, és *inflammatio*t vagy meg-tüzefedést tsi-
nálunk. (6.) A' jó vének ugyan sem íze sem
búze nintsen, de ha tűz által *resolváltatik*, a'
közép sűrű vének *hat* felé osztva, *öt* ré-
sze viz, a' mellytől van egyedül folyó hígsá-
ga-is. *Olaj*-is három-féle találattik benne; egy-
gyik vékony, és mihelyt a' testből ki-kerül, el-
repül; a' más vastag, bűdös, fekete szín; a'
harmadik, ha a' fenn-maradt részt el-égetik,
lángba mégyen; de másként külön nem vála-
zathatik. *Sót*-is három-félét lehet ki-választani
abból: egyik vékony, és az első olajjal együtt
el-repül,

el-repül, (*spiritus rector*); a' más látható, *al-
calinus* vagy húgy ízű; a' harmadik, az ége-
tett vének hamvából válaztatik ki, és nagyobb
része a' konyha-sóhoz hasonlít. A' meg-maradt
rész föld, melly a' vének 150-ned részit alig
téli. Ebből, ha *Magnes*tel hozzá értünk, *va-
sat*-is válaztathatunk ki. Ezen részei a' vének
nem mindenekben egy mértékkel találtnak,
hanem kiben egyik, kiben a' másik bővölködik
inkább: a' melly az Emberek' különböző *Tem-
peramentum*ainak, és fok Nyavalyáinak egyik
nevezetes oka.

§. XXXIII.

Kérdésben forog az-is: Mennyi Vér lehet
egy egészséges közép termetű Emberben? Lát-
ván a' Tudósok, mennyi vér ki-folyhat egy
Emberből, úgy hogy még-is meg nem hal;
az oktan állatokból pedig, míg meg-halnak,
az az, vérek az élő-erekben annyira apad,
hogy azokat többé ne feszítse, és így azokon
ne folyhasson; hozzá-vertvén ehez azt, a' men-
nyi az edényeknek terméketi üregjekben min-
den forrás nélkül meg-maradhat, úgy ítélnék,
hogy a' Testben forgó vér mind együtt lehet
50. fontni: mellynek ötöd része az élő-erek-
ben, a' más négy része pedig az Erekben la-
kik. Keil nevű Tudós Anglus, ugyan egy
160. fontos Emberben 100-nál több font ned-
vességet gondol; de ennek fele alig foly az
edényeken, a' több része pedig 'sír, és egyéb
formába imitt amott a' hollyos hárták' üre-
geiben 's másutt vezteg hever.

§. XXXIV.

Nehézségét pedig a' Vérnek a' mi illeti. Minél vastagabb 's feketébb színü, annál nehezebb. Másként akármi vékony vér-is a' víz-nél leg-alább egy húszad rézzel nehezebb.

§. XXXV.

Háza közönségesen a' Vérnek az, hogy
1.) az edényeknek üregjeit megtöltvén, és így merőn-tartván azokat, az egész testnek tellyes-séget és erőt adjon. 2.) A' testet tápláló, nevelő, és mozgóató résznek *materiája* legyen. 3.) Midőn a' szív és az élő-erek rajta küzköd-nek, az edényeken folynak, és a' mi az alatt abból a' mindjárt említett végekre el-kézült, a' hová külség, magával el-vigye, és ott le-tégye. Különösen pedig a' *veres résznek*, hogy kemény, darabos, vastag golyóbisfaival erősen dörgölven az edényeknek oldalait, a' testet me-legítse. Innen, minél sűrűbb a' vér, melly ezen résznek bővségítő vagy, és minél se-belebbben foly, annál nagyobb a' forróság-is: ellenben minél hígabb, vizelebb a' vér, a' test-is annál hidegebb. A' *Serumnak* vagy kotsz-nya forma 's színü résznek, hogy a' testet ne-velje és táplálja: Ugyan-is, midőn ez a' vér-rel együtt az edényeken foly, ennek enyves részetskéi hofszan az edények' falai mellett el-nyulván, azoknak vastagságát nevelő új *fibrák*-ká könnyen lehetnek: midőn pedig a' szívtől az edények foros végei felé nagy erővel to-jattatják a' vér, az erős ki-nyulás és feszülés miatt.

miatt sok *fibrák* el-fakadoznak, de ez mind-járt közben tévén magát, azokat egyben-for-raftja; és így hofzfúságára-is az edényeket ne-veli: nem különben, midőn az edények bel-ső oldalairól az erős furlódás miatt valami ré-zetske le-porlik, annak helyébe marad. A' *Lympha* vagy vizes rész, a' két elsőnek fekere gyanánt vagy, a' külső 's belső részeket ned-vesíti, nyersen, hajlón tartja; az eledeleknek meg-eméztetésit segíti; a' vérnek házontalan és meg-vezett részit ki-mossa; és talám az inak-ban-is az érzésnek és mozgásnak ekköze. Egy-főval, a' vér olyan része a' testnek, mellyről függ annak élete, meg-maradása, egészsége. Az honnan, a' Szent Iratokban fölló Lélek-is, az oktan állatoknak vérit, az ő lelkeknek nevezi. 1 Mós. ix: 4.

§. XXXVI.

A' ki az Emberi Testnek Alkotmányáról és Termékeiről ezen Részben meg-emitett Dolgotskákat érti. miben álljon belső-képen-is az *Élet*? miben ismét az *Egészség*, jó rendin fel-veheti. *Él* ugyan-is, még pedig Jó-Egészség-ben, az Ember, valamig benne a' nedveségek a' magok edényein rendes bővséggel, sebesség-gel, és szabadsággal folyhatnak. Így folynak pedig, ha az *Edények* 1.) sem nem igen lá-gyak, könnyen nyulók; torhák, és felettébb érzékenyek; sem nem igen kemények, fíja-sok, és érzékenység nélkül valók. 2.) Ha mindenütt illendő ürességek vagy. 3.) Ha épek,

épek, az az, sem meg nem fakadtak, sem meg nem dugultak sohol. 4.) Termézet kerint mennek, ágaznak és határozódnak: magok a *Nedvességek*-is sem igen fűkőn, sem igen bőven nintsenek; nem-is rendkívül enyvesek és fűrtiek, de ellenben nem-is felettébb vékonyok és higok, hogy t. i. minden kis nyíláson a' testből ki-rohanjanak, vagy fűvárogjanak; nem is edések, lágyak és kövérek, de nem-is tsiposok és rágók. Ezek a' melly Testben így fel-talaltatnak, az *valósággal egészes*. A' *Betegség* pedig ezeknek valami részről való meg-bomlásából következik: és minél többek, 's nagyobb mértékben vagynak a' le-irt dolgokban a' változások, a' Nyavalya-is annál nagyobb.

§. XXXVII.

De továbbá, mi legyen az-is mi-bennünk, a' mi *Termézetnek* neveztetik, könnyen megérthetjük. Mert a' semmi nem egyéb, hanem a' Testnek eddig le-rajzolt állapota, és annak *erőssége* vagy *gyengesége* függ a' §XLIII. le-irt *Conditio*któl, a' mennyiben t. i. azok erősebben vagy gyengébben, bővebben vagy fűkebben, kűsebb vagy nagyobb mértékben talaltatnak ez vagy amaz Testben. *Bőltsnek* pedig ez a' *Termézet* annyiban mondatik, a' mennyiben a' leg-bőltsőbb Teremtő mindeneket úgy formált, rakott, és rendelt-el a' mi sok ezer külömb külömb-féle részekből álló Testünkben, hogy jöllehet azok mind külömb-kü-

lomb

lomb módon munkálódjanak, de még-is oltán mind azon egy végre, ú. m. az egész Testnek egyenlőképen való nevedésére, táplálására, épségire, az Elme' munkáinak jól vegben-vitelére, és ennek bölűdságának elő-mozdítására, önként szélozzanak és fűessenek.

§. XXXVIII.

Itt *fundáltatik* ama' *Termézetbéli* nevezetes külömbség-is, mellyet a' Régiek *Temperamentum*nak, *Habitus*nak, *Complexion*nak, *Constitution*nak, 's a' t. neveztenek: melly kerint, *Egészeségekre*, *Betegségekre*, sőt *Elméknek* tulajdonságira, és *Erköltseikre* nézve-is fokot külömböznek egymástól az Emberek. Ugyan-is, olyan a' Testnek fűne, nevedése; úgy áll vagy romlik annak *Egészesége*; a' mitsodások, és a' mint folynak 's kézfűznek az edenyekben a' nedvességek; de ezek úgy folynak 's kézfűznek, a' mint vagynak az edények, (egye-bekben való hasonlatoságot előre fel-téven); és így a' vérnek-is olyan-nak kell lenni, mint az edények, 's következésképen a' tápláló és inakban folyó nedvességeknek-is; követség a' vérnek, mellyből kézfűltenek, tulajdonságir. Minthogy pedig már az érzékenységek, és mozgások, az inakban folyó nedvességnek minéműsége szerint szoktak lenni; az Elme pedig úgy ítélhet és munkálódhatik, mint a' külső érzékenységek néki a' dolgot fel-adják; de az erköltsők és szabad akarat szerint való mozgások az Elme' ítélete szerint vagynak; követke-

zik

zik, hogy nem csak a' Test' külső belső munkáinak, hanem az Elme tulajdonságának és erköltséinek-is olyannak kell lenni, a' minémü a' kemény és folyó részeknek természete, vagy *temperamentuma*. Így lévén a' dolog, szükség tehát, hogy most mindjárt értekezzünk holmit a' *Temperamentumokról*-is: hogy majd az Egészeget meg-tartható 's el-is rontható hat Nem Természeti dolgokkal, az ebben való különbséghez képest, annál okolabban és nagyobb hasonlival élhessünk.

HARMADIK RÉSZ.

A' TEMPERAMENTUMOKRÓL, KÜLÖNÖS TERMÉSZETRŐL, ÉS SZOKÁSROL.

§. XXXIX.

A' Régiek a' *Temperamentumok* különbségét ama' Négy hires *Elementumok*ban, a' Tűzben, Vizben, Aërben, Földben keresvén, Négy *Classis*okra osztották azokat. Lárván ugyan-is, hogy némelyek forró, meleg, sebes vértűek, fenn-héjjazók, haragosok, 's a' t. mások ellenben, hideg, lágy, taknyos húsúak, lomhák, ostobák; 's a' t. Azt a' tűznek, vagy tűz természetű vékony olajnak, a' minéműt az epében tapasztalunk; Ezt, a' nyers, hideg víz, rendkívül való bővségének tulajdonítván

nitván ö-bennek, Azokat *Cholericosoknak*, Ezeket *Phlegmaticusoknak* nevezik vala. A' kiknek vérek piros, híg, könnyű, sok, ezekben az Aër; a' kiknek pedig fekete, száraz, nehéz, hideg, 's a' t. ezekben a' földet gondolják vala bővölködni, és ezeket *Melancholicusoknak*, amazokat pedig *Sanguineusoknak* hívják vala. De a' múlt *Seculum*nak közepe táján *Helmontius* Tűz által *resolválván* a' vért, midőn abban más részeket talált volna, a' Régieknek Tudományát a' *Temperamentumokról* egészen megvetette: mellyben ötöt az újjabbak közül-is sokan követték. De mások, jöllehet a' Régiek' Négy *Elementumit* ök-is meg-vetnék, találtak mindazálal az Emberek' Termézetiben olly Négy nevezetes különbségeket, mellyeket e' Régiektől adatott Nevekkel helyyesen lehet nevezni: és így a' *Temperamentumokról* való Tudományt újolag, de jobb *fundamentumon*, felállították.

§. XL.

Vagynak ugyan-is, kikben a' Élvnek és az edényeknek *fibrái* igen szárazok, erősek, érzékenyek, és az utak az edényeken mindenféle szabadok lévén, a' vérnek igen sebes keringése vagyon. Melly miatt a' vizes rész abból a' kigöngyölő edényetskéken felettébb bővön takarodik ki, a' meg-maradt rész pedig az erős sürködés, törődés, rontsolódás közben néki-melegülvén; az olajak és sok benne meg-olvadnak, el-vékonyulnak, meg-töpsösülnek: öftönözten

vén ezen forró tsipös vértől a' zivnek és edényeknek érzékeny *fibrái*, még sebesebben és erősebben hajtják, török, rontsolják azt magokban: melly érint a' vér és minden abból képző nedvességek forróságának, tsipőségeinek, vékonyságának, szárazságának-is nevedni kell. Innen, az illetén testel bíró Embereket, száraz, meleg természetűeknek, vagy *Cholericum*, *Temperamentum*oknak nevezzük.

§. XLI.

Illyen állapotjából a' Testnek, önként következnék azok a' külső jelek-is, mellyekről ezen *Temperamentumot* a' más háromtól könnyen megkülönböztethetjük. Minéműek, a' fekete vagy veres, tömött, kemény és kondor bőr; barna, kemény bőr; meleg, száraz hús; vérmes szemek; erős, sebes, zápor *pulsus*; gyakor szomjúság, és ételbeli kevés kívánság; láng szinű, kevés, ritka, tsipös, zápos vizellet; gyakor, de többire kemény székek; az izzadásra, szem fájásokra, nehéz vér-folyásokra, vér pökésre, száraz betegségekre, harmadnapi és mindenféle forró hideg-lelésekre, hagymázra, fő, torok, oldal fájásra; minden külső belső *inflammatio*kra, hólyagos orbántsra, *pestisre* 's a' t. való nagy hajlandóság; rövid termet, jóllehet Gyermekek-korokban igen záporán szoktak nőni; járásban, dolog és ítélet tételben való záporaság; kevés erő, és a' munkában való hamar el-fáradás; mert a' vékony vér és *spiritusok* sebessen rohannak ugyan benne a'

muscu-

*musculusok*ra; de vékonyságok miatt azokból záporán-is féllyel oázván, azoknak egyébiránt-is a' nagy szárazság miatt erőtlen *fibráit* sokáig merőn nem tartják. Illyen továbbá, a' Venusra való forró indulat; midőn többire mégis vagy magtalanok, vagy Leányokat nemzenek. Mert mint egyéb nedvességek, úgy a' nemző mag-is ö-bennek záporán kékül, és forró tsipőséggel az a' végre rendeltetett eszközket föntelen öztönözi; de a' gyakor Venusnak gyümöltse, mint az új házalok példája-is bizonyítja, gyakran magtalanság vagy Leány szokott lenni. Innen vagyon az-is, a' mit ír *Fr. Hoffmann*, *Diff. de Temperam.* §. 2. 2. a' Déli meleg Tartományokat lakó Áfrikai Nemzetekről, a' Spanyolokról, Olofokról, 's a' t. hogy jóllehet ő köztök a' Legények 16, a' Leányok 14. éftendő korokban többire megházasodjanak, és egyébként-is a' törvénytelen bújaság felettébb úralkodják ő köztök, mégis ritka Afzony, a' kinek csak három Gyermeke-is születtsék; 's azok közt-is a' *Bodinus* megjegyzése szerint, *Theatr. Nat.* négyzer több a' Leány, mint a' Férfi. Elméjekre nézve az illetén *Cholericusok*, hirtelen haragúak, nem türoök, bozú-állók, mérészek, vakmerők, véfekedők, pártosok, erőszál-hafogatók, mind a' szeretésben, mind a' gyűlölésben felettébb való, könnyen változók, kevélyek, nagyra vágyók, kérkedékenyek, másról függni nem akarók, tökéletlen tsalárdok, a' hol betsületek vagy haznók forog, bővön költök; a' dolgo-

D 2

kat

kat hirtelen fel-vévők 's meg-is határozók. Innen, köz-katonaságra, szolgaságra roszak; de hadi és városi titkségekre, követségekre, tanításra, disputálásra, meg-tzafolásra, kérdés támasztásra 's a'z. mások felett alkalmasok. Mert a' vékony, forró, tsipös vérnek és *pirius*oknak az agyvelőn való szabad és sebess folyása, az inaknak száraz érzékeny voltával együtt, őket minden hirtelen való gondolkodásokra, tselekedetekre rendeli; bátrokká, kevélyekké téti: melly két-fejekből oztán a' több elő-ámlált *Virtusok* és vétkek önként következnek.

§. XLII.

Okozzák ezen forró, száraz Termézetet, az hasonló természetű zülék, erős bor, éget-bor, fű-ferkamos melegítő étel és ital; száraz meleg *air*, kivált a' tér és fővenyes földön; fok álmatlanság, haragoskodás. Oltják, a' mik ezekkel ellenkeznek.

§. XLIII.

De találtnak fogan olyanok-is, kikben
 XL. e' §. XLVII. XLVIII. elő-ámlált dolgokkal
 XL. mindenenk egészen ellenkező módon vagynak. Lágyság, vastagság, nedvesek, érzékénytelenek a' zivnek és az edényeknek *fibrái*; és így a' benne keringő nedvességeket illendő erővel mozgatni, és tökéletességre vinni nem elégségesek. Innen, a' vér és minden abból kezült nedvességek, vizes, hideg, nyúlós, vastag, avagy taknyos természetűek. Melly miatt ezek
 Gyermekek.

Gyermekek-korokban igen lassan-is nöhetnek; de midőn oztán a' *fibrák* időre meg-kezdenek erősödni, növések fokáig el-tart, és hozzú nagy szál Emberekké léznek: mint a' hideg havalok közt, és az Éjszakai Tartományokban lakók' példája tanítja. Ezek *phlegmaticus*, hideg, nedves, púha *temperamentum*uaknak hivattnak.

§. XLIV.

A' Testnek illetén belső állapotját kívülről jelentik: a' fehér, vagy sárga, lágyság, sima haj, és bőr: puha, nedves, hideg, kövér hús; mert azon vizes, vastag olajt, melly a' kövérségnek *materiája*, az ő-bennek lévő kevés meleg, mint a' *Cholericusok*ról látók, el-nem olvashatja, annyival-is inkább gőz formában a' bőrön által, a' zivnek és edényeknek erőteln lágysága miatt, ki nem hajthatja: a' nyálnak, taknyoknak, vizelletnek gyakor és bőv folyása, és ez utolsónak viz zivű tisztasága; kevés ital, lassú gyenge *pulsus*; ritka és többire golyóbis formára egyben-verődött kemény székek; nehéz eméztés; minden-féle náthára, hideg *fluxusok*ra, szél kolikára, viz-kórságra, mindennapi hideg-lelésre, gelettára, ájulásra, ragoknak el-esésire, taknyos gutta-ütésre, *glandulák* meg-dagadására vagy gelyvákra, belső és külső részeiknek kivált szemérem testeknek fenyvedésére, fejtér folyásokra való hajlandóság; mert az első utak erőtlenségek miatt az étet nem igaz vékony *chylussá*, hanem csak holmi meg-peshedt taknyos *materiává* válván, a' ha-

fonló erőten edények sem tudják azt meg-jobbitani, és eléggé *resolválni*, melly miá a nedveségek hol itt, hol amott meg-dugulnak, egymásra gyűlnek és meg-rothadnak; mellyből oztán az említett nyavalyák önként köverkeznek. Minthogy az illetén hideg taknyos vérből lehetetlen jó és bőv *spiritusoknak*-is kézülni, hanem épen olyan vastag, taknyos, hideg természetűeknek, mint volt maga a vér: innen, igen zúkon és lassan-is foktak azok folydogalni az agyvelőn, és az abból eredő inakon. Ez okból, álmafok, tunyák, erőtlenség, ostobák, semmi tisztességes dolgot nem kívánnak, félénkek, gyanakodók, a hol módjok van benne, kegyetlenek, sem valami nevezetes *virtus*, sem nagy vétek benne helyet nem lel. Mellyből meg-terfzik az-is, hogy a *Phlegmaticusok* csak alá-való paraft munkára, folgaságra, köz-katonaságra valók.

§. XLV.

Ezen taknyos hideg *Temperamentum*at tsinálják és nevelik, az Atyáknak és Anyáknak hasonló természetek; a Gyermekek idő; hideg, nedves, vastag *aër*, sok álom; heverés, vizes, hivesítő, keletlen tértás ételek, hal, tsiga, 's egyéb efféle hideg, taknyos elcdelek. Változtatják, a mik ezekkel ellenkeznek.

§. XLVI.

De meg-tartásra méltó dolog, hogy ha a *Phlegmaticusoknak* testeket a hideg, de egy-fer'smind fázaz *aër*; fázaz, durva ételek, erős és gyakor

és gyakor *commotiók* meg-keményithetik; lassú, de munkát és fanyarúságot jól győző, erős és hozzú életti Emberekké lesznek. És, ha fentre vétek' hidegsége miatt, későn kézülnhet-is a nemző mag benne, de annak édesége és az inaknak kevés érzékenysége miatt ritkán kívánván és gyakorolván a *venust*, fokáig benn-tartatik: és így egész tökéletességre vitettetvén, nem tsak az Emberi Nemzetnek faporítására, hanem fiak' nemzésére-is máfok felett alkalmasfok. Példák erre Észak felé a *Polus* emelkedésének 50. és 75. *gradus*ai közt lakó *Svecusok*, *Norvegusok*, *Dánusok*, *Litvánusok*, *Muskák*, *Prussusok*, *Scythák*, *Scotusok*, 's a t. (mert a kik ezeken túl vagynak, a hidegnek felettébb-való ereje miatt, gyengék és tehetetlenek), a kik dúrva ostoba elméjük ugyan, de erős, munkás, hajós és hadi Emberek: és eleitől fogva nagy hadakot viseltek, és sok Dél-felé lakó Nemzeteknek földöket magoknak lakásra el-foglalták. Az honnan, ezek közt a Férjfiaknak fokságát-is könnyen meg-ítélheted, ha az Országoknak mostani népes vóltat a fok hadakozásokban el-hüllött, és az egész Világon el-éledett Férjfiakkal egyben-vedet. Itt keresi, 's nem-is ok nélkül, ama' 1580. Éftrendő tájban élt híres Frantzia *ICIus* és nagy *Historicus*, *Bodinus*, *fundamentumát* annak, hogy a Birodalmak mindenkor Északról Délre harapoztanak. Az *Afsyriusok*, a *Chaldaeusok*; a *Medusok*, az *Afsyriusok*; a Görögök, a *Persák*;

kat; a' Parthusok, a' Görögöket; a' Romaiak, a' Poenusokat; a' Gottusok, a' Romaiakat; a' Scythák vagy Magyarok, e' mi Hazánknak régi Lakóit földökből ki-nyomták, és meg-hódoltatták: úgy a' Dánusok és Scotusok; az Anglusokat; az Anglusok, a' Frantziákat, 's a' t. sok izben meg-rontották. De közelebb, például lehet mi köztünk-is, a' hideg havasok és hegyek közt lakó Székelység, a' melly tsaknem az egész Világon el-terjedett, még-is ott-honn-is a' fokság miatt alig férhet; és többire nagy-fál, lafsú, és munkát jól győző Emberek. Vehetjük ezekből okát annak-is észre: Miért keretik még ma-is a' Fejedelmek a' magok Testének őrzését Scythákra, Scotusokra, Helvetusokra bízni: és régen az Erdélyi Fejedelmek-is miért állították magok körül inkább a' Székelységet, mint más Embereket? mert ezek nagyok, erősek, hívek, együgyűek, falgálatot nem fégyenlők, és jól győzők.

§. XLVII.

Továbbá, kikben a' éivnek és edényeknek fibrái középszerű lágyságuk, nedvességük és erejük; egyfeszmind pedig jó érzékenyek: az edényeknek ágazási sokak, az utak benne minden-felé szabadosok, hogy így mind a' chylus az első úton, mind a' vér az edényeken kaporán, bőven készülhesen, és az egész testen mindenütt vigon, szabadon keringhesen; azok Sanguineum Temperamentumoknak, az az, Véres Termézetűeknek neveztetnek. Ezekben il-

lendő

lendő sebességgel mozgattartatván a' nedvességek, sem meg nem tsipösülnek, mint a' Cholericusokban; sem raknyoson, vastagon nem maradhatnak, mint a' Phlegmaticusokban; hanem higok, édesek, spiritusokkal gazdagok: innen az agyvelőn, és az inakon-is mindenfelé bőven, szabadon, kaporán vitettettetnek; és sohol leg-kisebb alkalmatlan érzékenységet sem okozhatnak az Elmének.

§. XLVIII.

Igy lévén belől a' Testnek dolga, nem lehet, hogy a' külső jelek-is mind a' Testben, mind az Elmében ével meg-egyező-képen ne légyenek. A' minthogy az eféle Véres Termézetűekben rendszerint a' bőr gesztenye színű, lágy, sima; a' bőr nyers, sima, piros, pisgás; a' hús bőv, púha; az erek vastagok, kékek, ki-állók; a' pulsus tsendes, tellyes, lágy, egygyenlő; Testek kívül tapasztva melegebb, mint magok belől érzik; ételbéli kívánságok nagy, és ha igen dúrva kemény eledelt nem esznek, könnyen 's kaporán-is emésztének; az éhséget, álmatlanságot nem szenvedhetik; a' jól lakást, vendégeskedést kedvellik; serények, de hamar el-fáradnak; innen a' nehéz és hosszas munkát kerülilik; ábrázatjok vidám, eleven, bizelkedő, vigok, tréfások, bátrak, nyájjasok, gondoktól türessék, hebehurgyák; mindent, valami az érzékenységeket kívülről tsiklándoztatja, minémiük, a' venus, komédia, játék, musika, tántz, tzifra köntös, édes ital, jó bor, 's a' t.

D 5

kedvel-

kedvellők; barátságosok, tékozlók, zelidek, haragot nem tartók; álhatalanok, tsintalanok, új hireken kapók; titkot tartani nem tudók; jó *memoriájúak*; világos, de nem mély gondolatúak; innen külömb külömb-féle Nyelveknek, *Historiáknak*, *Genealogiáknak*, *Geografiának*, *Poësiának* tanulására és tanítására, és az Udvári's Világi Életre igen alkalmasok.

§. XLIX.

Ezek azok, kiket a' nagy joságú Terméket méltóztatott az Egészségnek leg-felsőbb póltzára állítani. De a' mint böltsen megjegyzette, amaz Idvezitönk' Születése táján virágzott Tudós *Celsus*: Mikor leg-kebb és virágzabb állapotban érzik magokat, szükség, hogy akkor hozzák kétségben jó Egészségeket; mert, mivel feljebb nem léphetnek, azon állapotban pedig fokúig nem maradhatnak, szükséges-képen hirtelen hátra kelletik esniek. Ugyan-is, nem kezdvén birni a' gyenge edények a' felettrebb való kifevülés miatt a' benne meg-gyült sok vérral, annak rendes folyása meg-kezd lassudni; melly miá, nem csak az újonnan lejendő vér jól el-nem kévülhet, hanem a' már el-kévült jó vér-is egybe kezd állani, meg kezd nyulósúlni, magában vevni, ferte-zéssel meg-dugúlni, egybe-sülni, rothadni: vagy pedig, midön az edények az öket fevítő vért vízfönt keményen forítják, és nagy erővel hajtják az ágaknak foróságaiba, azokban meg-reked, egymásra gyül, és *spasmusokat*, nyilallásokat, fájdalmas tüzes-gyula-

gyüladásokat, kelevényeket, rothadáásokat, érzakadáásokat, és abból következő veszedelmes vér-folyásokat, gutta-ütést, nehéz lelekzelést, 's a' t. okoz. Innen, ful, fém, torok, oldal, 's fő fájásra; forró hideg-lelélekre, 's több efféle hirtelen való mérges nyavalyákra igen hajlandók. Jól mondotta hát régen *Hippocrates*, hogy, ha vagy magunkban, vagy másban, tökéletes Egészséget tapasztalunk, szükség azt mind-járást meg-bontani, az az, viz ital, kevés, sovány étel, gyakor *commotio*, izzadás, vagy, na ezek nyakunkra nem férnének, ér vágatás, és gyakor *purgatiók* által a' vérnek fokságát apasztani.

§. L.

Tsinálja és neveli a' vérnek illetén bővségét, az Atyáknak és Anyáknak hasonló véres *Temperamentuma*; az ifjúi idő; könnyü, kevés munkával és gondal való élés, vigaság, a' könnyü emészthető, bőven rápláló eledel-ekkel, édes borral, jó serrel való bőven lakozás; mértékletes, tiszta, egy kevés híves és nedves aer, melly Tavazzal majd minden állatot meg-frissitt, és mintegy *Sanguineusokká* tévén. Ez az oka, hogy az *Aequatoron* fellýül 40. és 50. *Gradusok* közt, (melly a' bornak-is hazája) úgy mi köztünk-is a' hegyes, völgyes, erdős helyeket lakó Nemzetek, többire *Sanguineusok*.

§. LI.

Ezen feljebb le-irt *Temperamentummal*, egye-

egyenesen ellenkező Termézetűek, kiket *Melancholicusoknak*, vagy *Fekete sárral bővölködőknek* hívunk; meg-tartván a' Régiektől adatott nevet, ha fűtö az ő-tőlök ki-gondolt fekete-sárral ennek okául nem tévűk-is. Ezekben a' *fibrák* szárazok, erőtlének, érzékenytelenek: az élő-erek szorosak, és sok helyeken meg-dugultak; az erek rágások; melly miatt egymásra gyűlvén a' vér az erekben, a' szív és az élő-erek nehezen tojhatják a' szívnek jobb-gyomráig: innen, igen lassú folyása van benne a' vérnek, és magában önként meg-kezd enyvesülni, sűrűdni; nem lévén az előtt-is a' *fibrák* erőtlén szárazsága miatt jól el-vékonyittatva. De neveli ezekben a' vérnek enyves sűrűségét az-is, hogy annak vékonyabb és vízezebb része, a' nyálnak és vízellérnek útján rendinél bővebben fokott ki-takarodni, melly miá az enyves sűrűség mellé nem sokára a' szárazság, nehézség, és rút fekete szín-is hozzá-adatik; csak nem magára maradván a' dűrva vastag föld, és enyves olaj, az erekben. Továbbá, minthogy a' tápláló és inakbéli *spiritusok* a' vérből foktak kézülni és válni ki, hiherő, hogy ezek-is, az illetén testben, igen fűkőn kézülnhetnek, vastagok, enyvesek, nehezek, és így sok helyeken, vagy éppen nem, vagy igen későre és nehezen folyhatnak.

§. LII.

Ezekből jó rendin meg-érthetjük, ezen *Temperamentum* külső meg-ésmértető jeleinek okait-

okait-is. p. o. Miért száraz, és mint-egy motsokkal meg-rakodott ebben a' bőr; a' hús kemény, és nedvesség nélkül való; a' *pulsus* késő, erőtlén; az erek vastagok, ki-dagadtak; az ételbéli kívánság rendetlen, az az, hol igen nagy, hol semmi sem; a' *homjuzás* ritka; a' gyomorbéli emésztés nehéz, késő; az emésztet kevés, enyves, kemény; a' vizellet gyakor, sok, víz fűntü; a' Test kívül hideg, mellyet mindazáltal belőlök erős télben sem igen érzének; a' járásban és dolog-tételben lassók; ábrázatjuk többire komor; szemek száraz, fennyes, lassan mozduló, és a' külső dolgokra nem igen ügyelő; elméjük mélyen és mélyre gondolkodó; az hönnan *Aristoteles* ezen *Temperamentum*at Böltsek *Temperamentum*ának is nevezi. A' minthogy az olyan Tudományokra, mellyekben hőkés okoskodás által kellerik az Igazságot ki-keresni, minémü a' *Matheſis*, *Metaphysica*, *Physica*, *Jus Naturae*, *Theologia*, s a' t. úgy a' Törvény szabásra s Tanáts-adásra a' *Melancholicum Temperamentum* mal bíró Emberek eleitől-fogva leg-alkalmatossabbaknak-is tapasztaltattak; a' mint ezt csak a' régi Görögök és Olozók példája-is eléggé bizonyítja: kiknek az ő földökön lévő, meleg, nedves, vastag *aër*, fekete, vastag erős bőr miatt sűrű enyves vérek lévén, majd minden nemesebb Tudományoknak és Törvényeknek találói vóltanak. De továbbá, érte vehetjük még azt-is, miért olly hallgatók, benn

ülni és egyedül lenni kívánók, félénkek, hihetlenek, gyanúsok, kétségesek, fősvények, titkolók, vakmerők, irigyek, és mind azoknak a külső érzékenységeket tsiklándoztató dolgoknak, melyekben a *Sanguineus*ok annyira győnyörködnek, utálói! Utoljára, meg-tetűzik azon sok-féle hozzás nyavalyáknak is *fundamentuma*, melyekkel többire küzködnek a *Melancholicus*ok, mint a Lépnék, Májnák, *Glanduláknak* meg-dugulása, s keményedése; has-fo-rulás; *Hypochondriaca* nyavalya; fekete sárgaság; *Scorbutus*, vagy vének meg-vevése; vak-súly; fázaz rüh; fekélyes kelevények; rút folyó febek; köfvény; vese és hólyagbéli kö; s a t. Ellenben, nem lézen nehéz meg-mag-yaráznunk azt is, miért hogy a Pestistől és egyéb Forró-nyavalyáktól ezek ritkán bántatnak?

§. LIII.

Szerző okai és nevelői ezen *Temperamentum*nak, az Atyáknak és Anyáknak hasonló *Temperamentuma*; a fok erős etzetes, fűszer-fámos, vastag, dúrva, föld terméketű, éjjas, nehéz emefthető ételekkel; fázaz, fűstos húsfal, és hallal; vastag, zavaros, erős borral való hozzás élés; meleg, nedves *aër*, minémü foktor az Öfi; fok benn-ülés; fomorúság; nehéz gondok; kedvetlen nehéz *materiáról* való hozzás erős gondolkodás; fok izzadás, pök-dösés, vizellés; kevés ital; hónap-fámnak, arany-érnek, folyó febnék meg-rekedése, a vénség; s a t.

§. LIV.

§. LIV.

Igy meg-értvén valóságos *fundamentumát*, jeleit, és okait a Négy *Temperamentum*oknak, urólyára még illő lézen azt is meg-emliteni, hogy, 1.) Azon egy *Temperamentum*-is egyben nagyobb mértékben uralkodik, mint a másban. 2.) Hogy légyenek sokan olyanok, kik mint egy középben állanak, úgy-hogy, ha a Jelet bennek el-nézed, alig határozható meg, melyik *Classis*ba kellesek őket támlálni. Innen, az ilyeneket két egyben-foglalt nével is foktuk nevezni, mindenkor elől-téven azt, a melynek jelei bővebben láttatnak. Vagynak *Cholerico-Sanguineus*ok; *Sanguineo-Cholericus*ok; *Sanguineo-Phlegmaticus*ok; *Phlegmatico-Sanguineus*ok, s a t. tsak épen *Cholerico-Phlegmaticus* nem lehet. 3.) Hogy azon egy Személyben is az idő és az életnek neme a *Temperamentumot* változtatni fokta. Így, a Gyermekek rend-zerint *Phlegmaticus*ok; az Ifjak *Sanguineus*ok; a Meg-állapodott idejük *Cholericus*ok; a Vének *Melancholicus*ok; de mindeniket az ellenkező *Diaeta* változtathatja; leg-alább annak mértékét apafthatja, vagy nevelheti: kivált, a *Sanguineumról* a más háromra könnyü az által-menetel.

A KÜLÖNÖS TERMÉSZET

R Ö L.

§. LV.

Jóllehet, légyenek minden Emberben olyan Jelet, melyek ötöt ez vagy amaz *Temperamentum*-

mentummal birni eléggé bizonyítják; de ezek felett, találunk mindenikben felesen ollyakat-is, mellyek, mint Személyekben, úgy Termézetekben-is öket egy-mástól egészen megkülönböztetik, ha Éinte azon egy Apától, egy méhben egyfőrsmind fogantattak, egyaránt neveltettek, 's tanítottak-is. Ki látott, ki hallott valaha csak Femélyekre 's Favokra nézve-is két egy-máshoz mindenben hasonló Embereket? úgy hiszem, senki sem. De hogy ezen külömbség a' Testeknek Termézetiben-is meg-légyen, ékre-vehetjük, csak azon láthatatlan gőznek vagy *Spiritusnak*, mellyet mindenünknek teste Éintelen borsátani Éokott, különös Éagjáról is; melly Éerint a' jó kutya a' maga úrat nyomán fel-keresni, és ezer Ember közül ki-választani tudja. Ugyan-is, ezen gőznek ollyannak kell lenni, mint a' miből ké-Éült, a' vérnek ísmét ollyannak, mint az edények, mellyek által kéÉittetik. Különbözvén azért minden Emberben ezen gőz, a' vérnek, edényeknek, és így az egész Termézetnek külömbözni kell: még pedig nem csak a' Testre, hanem az Elmére nézve-is. Lásd §.XXXVIII.

§. LVI.

Itt keressük sok Tudósok, 's talám nem-is ok nélkül, *fundamentumát*, midőn sokak mások tudájára, a' Éenet, földet, fát, 's egyéb roÉ *materiákat* olly nagy kívánsággal Ézik; mások a' sajtnak, bornak, 's több efféle magában ártatlan, vagy mások előtt nagy betségben lévő

lévő dolgoknak még vagját sem Éenvedhetik, sőt csak látásától-is fel-háborodnak. Igaz ugyan, hogy efféle tsuda Termézet gyakran a' roÉ Éoktatástól-is vagyon, mint majd alább világosabban meg fog tetÉeni; de hogy ez sokakkal vélek-is Éülessék, tagadni épen nem lehet: akár a' viselő Anyáknak az efféle dolgoknak kívánásában, vagy meg-útálásában való erős képzelődések öntötte légyen ezt az ő méhekben lévő Magzatoknak gyenge testskéjében; akár magában a' *flamenben* lett légyen ezen különös Termézetnek eredete.

§. LVII.

Illy különös Termézetek lévén minden Embernek, nem lehet hogy Egészsége-is különös forma ne légyen, §.XXV. mellyhez képest tulajdon *Diaetájának* és orvóÉoltatása' módjának-is kellene lenni. De ennek végben-vitelére nem Emberi véges Elme, hanem Isteni BöltséÉség kívántatnék. Mi pedig, csak négy felé-is a' *Temperamentumok* Éerint alig vagyunk eléÉségeÉek az Életnek nemire és a' gyógyításra tartozó *regulákat* jól el-rendelni.

A' SZOKÁSRÓL.

§. LVIII.

Látván a' Régiek, hogy a' hoÉÉas Szokás által, mennyire hozzá-ÉédesÉedik a' mi Termézetünk, még a' véle egyenesen ellenkező dolgokhoz-is, hogy t. i. azokat nem csak feletÉebb kívánja, és minden ártalom nélkül élhet

E

vélek,

vélék, hanem az azokból való élest maga nyilvánáságos romlása nélkül végtére félben tel-lyességgel nem hagyhatja; a' Szokást, második Terméketnek nevezni, méltónak tartották. A' Persák, és fok egyéb Nemzetek Nap-keleten, nem élhetnek, ha mindennap *Opium*at nem véznek, még pedig olly bővön, hogy az Európai Ember annyitól főrnnyü halált halna. Egy Lengyel napjában két három ejtel égettort ártalom nélkül meg-ihatik, holott másnak attól a' torka-is ki-gyúlna. A' ki a' pipázást meg-foktra, beteg belé, ha néha el-kelletik mulatni; midőn a' fokatlanok, mint valami méregtől, attól mindgyárást okádnak, el-fédülnek és bolondúlnak. Ugy, a' por-tabák-is a' fokatlanoknak majd agyok-vélejt-is ki-putrkölte-ti; de a' kik hozzá foktak, ha záfpával elegyítik, és minden *minutában* verik-is azt fel orrokba, még csak fagját-is alig érezhetik. A' bor italhoz nem foktakon, csak egy pohárral bor-is meg-tetfzik; holott ama' jó bor-tsiázáron, két, három ejtel-is alig látzik. Tsúdálva észleljük, melly erős hideget el-fenved-hessen, egy eleitől fogva úgy fokott gyenge Leánykának meztelen ábrázatja, nyaka, me-je, karjai, lábai. A' ki a' déli álomra, bizo-nyos órában való ételre, ér-vágatásra, 's a' t. reá fokott, alig mulathatja csak kevés ideig-is azokat el-fenvedés nélkül. Ha az erős, pa-raft munkához fokott Embert, Udvari kényes életre, az Udvarit vízont erős paraft munká-ra fog-

ra fognád, rövid idő alatt mind a' kettő le-betegednék. Sokak olly tsúda eledelekben gyö-nyörködnek, hogy ha más egyfēr falna belőle, halálra tsömörlenék. A' kötelen tántzoló Ko-médiások, úgy foktatván gyenge koroktól fog-va testeket, olly főrnnyü hajladozófokat, teker-géseket, főkéseket, 's a' t. téznek, hogy első tekintettel ördögi mesterségnek gondolnád. Ez a' meleghez, amaz a' hideghez, Ez, a' Vá-rasi minden rof gőzökkel tellyes vastag Aér-hez; amaz, a' mezei tífra hives vékony ég-hez annyira hozzá fokott, hogy mindenik tsú-dálja, miképpen lehessen a' másnak egész-ségben meg-maradni. Szokik az Ember az Or-vofságokhoz-is, hogy végtére mint az Ételnek úgy nem érzi annak erejét. *Natura pharmacia adjuvata, e rum vires contemnit*; Aristoteles éa-va: mellyre nézve, az okos Doctörök a' hóf-fas Nyavalyákban a' leg-jobb Orvofságokat-is változtatni ükségesnek tartják. Szokik a' nya-valyákhoz és nyomorúságokhoz-is. Innen, *Seneca* azt mondja *Thies*ről: *Jam tempus illi se-cit aerumnas leves*: már az idő néki a' nyo-morúságokat könnyükké tette: És *Ovidius*-is azt tanátsolja: *Quod male fers, adjuvesce, et feres bene*: a' mit nehezen fenvedheté, fok-jál hozzá, 's könnyen fogod fenvedni. A' Mólnár, malma' zörgésit nem hallja: a' Musi-kást, musikája' nótája nem vidítja: a' gyakran haragoskodó, és fok bútt látott Személyeket, közelt sem rontják úgy ezen indulatok, mint a' tsendes elméjü víg Embereket. E 2 De

De a' melly mindezeknél nagyobb tsúda :
 fok Pélák tanítják, hogy a' valóságos mér-
 hez-is apránként úgy hozzá szoktanak az Embe-
 rek, hogy végtére nékiek semmit nem ártha-
 tott. *Theophrastus* írja egy *Tarſias* nevű Pati-
 káriusról, hogy egész marok fekete zárpát meg-
 ehetett: mellyet fókán a' Görög Páſtorok köz-
 zül-is tselekedtenek. *Galenus*-is beféll egy
Athenás-béli Szülét, a' ki azon mérges bürok-
 nek levét, mellyel régen ölni szoktak vala az
 Embereket, fürtyölgetvén, végtére nagy mér-
 tékkel-is, ártalom nélkül meg-ihatta. *Krüger*,
Hálai Prof. emlitt egy oda való *Medicus* Deá-
 kat, a' ki az egér-követ apránként kezdvén
 venni valami 'siros lével, utólyára abból ket
 három lótot-is ártalom nélkül meg-ehe-
 tettt. *Mitridates* *Eupator*-ról, *Pontus*-nak Királyjáról-is
 azt jegyzette-fel *Plinius*, *Hist. Nat.* hogy mi-
 dőn *Pompejus*-tók Országától meg-fosztatván, a'
 maga fia *Pharnaces* meg-akarná ötet ölni, mér-
 get ivutt-bé, de attól semmi baja nem lett,
 mert annak előtte már apránként annak italá-
 hoz szoktatta vala magát. Nagy Sándorról-is
 azt írják némellyek, hogy néki küldött volna
 az Indusok' Királyja egy igen ékes tekintetű
 Leányt ajándékba, kinek kigyó módra tsillám-
 ló femeit midőn látta az ő *Praeceptor* *Aristo-
 teles*, így szólott: Vigyázz magadra, óh Sán-
 dor, mert ezen Leányzóval néked vezédelmet
 munkálódnak! Ugy-is vólt, mert azt *Napellus*
 nevű mérges fünek gyökerével nevelték vala;
 melly

melly miá valahány Személynek köze vólt vé-
 le, teltének mérges gőzivel többire mind meg-
 élte. *Nicubovius*-is, *Leg. Bot.* majd hasonló
 tsúda, de bizonyosabb dologot beféll, egy *Chi-
 nai* *Brachmanes*-nek, vagy Pogány Papnak, hét
 Éztendősi Fiáról, hogy t.i. az minden mérges
 kigyóknak, scorióknak, pókoknak, fagját
 még távolról meg-érezvén, azokat nagy for-
 galmatossággal fel-kereste, és azon elevenen,
 mint valami kedves tsemegét, nagy mohón
 meg-ette, minden ártalom nélkül.

§. LIX.

Hogy képes-légyen pedig a' Szokásnak az
 illetén Terméket ellen való dolgoknak ártal-
 mát így el-fordítani; annak okát és módját ne-
 ház meg-érteni. *Fr. Hoffmann* keresi ezt az
 inaknak és a' *muscularis fibrák*-nak bizonyos
 mozgásra való szokásában. Az újjabbak hely-
 heztetik az említett részeknek érzékeny, és ha
 valami szokatlan dologtól érdekeltetik, magát
 hirtelen nagy erővel egyben-kuttorító Termé-
 ketben, így okoskodván: hogy midőn a' mé-
 regnek éles és hegyes részekkel sértetgetni, vag-
 dalni kezdik a' gyomornak és beleknek felettéb
 érzékeny fibrát, azok erősen egybe-fugorod-
 ván, a' vérnek folyását a' rajtok el-terjedett
 ereken meg-akasztják; mellyből *inflammatio*, és
 oltán, a' fibrák' gyengesége miatt, *sphacelus*,
 vagy egész el-rothadás, és így, hirtelen való
 halál következik: mint ezeket azoknak, kik a'
 fájokon vett méregtől hirtelen el-vefútnak,
 E 3 fel-

fel-bontott belső részeik áthatatosan bizonyítják. A' kikben pedig a' méreg a' vér közti által-hatott, a' szívvel és az élő-ereknek gyenge ágatskáival, a' tüdőben, főben, és ferte-fellyel a' testnek külső belső részeiben hasonló-képen bánik. De a' kik az efféle mérget apránként kezdik venni, és így lépnek annak mértékében fellyebb-fellyebb, a' föntelen való egy forma érdeküléshez, mint talpunk a' vakargatáshoz, és egyéb testünk a' tsiklándozáshoz, végtére úgy hozzá-foknak az inak és *muscularis fibrák*, hogy oftán azt nem-is kezdik ézeni, annyival inkább egybe nem kutzorodnak, és így a' méreg többé nekik nem árthat.

§. LX.

Jollehet a' Meg-fokott Dolgok láttasának majd Termézet érint valokká válni; de sok Példák vagynak, hogy végtére még-is nagy veszedelmeket húztanak magok után; midőn t. i. a' környül-állo dolgok azokat vagy el-mulatni, vagy hirtelen meg-változtatni kényszerítették. Erre-nézve Boerhaave, és más Bölts Doctorok, nagyon ditsérik Celsusnak tanácsát, hogy az egészséges és maga szabadságában élő Ember, semmi szoros Dietához magát ne kösse, hanem tanuljon hideget, meleget, dolgozást, heverést, jól-lakást, koplalást, 's a' t. egyaránt fenvedni, és a' köz-mondás szerint; *Legyet, bogarat egybe-enni*. Így bizony, sokkal állandobb Egészséget ígérhet magának. Hogy ha pedig, vagy a' flukség, vagy az oktan képző vélekedés

kedés, e' hasznos útról el-térítette; még a' rosz fokást sem lézen bátorságos hirtelen változtatni, hanem igen lassan és résenként legyen az: nem is beteges, hanem jó egészséges korában; mert egyébként az efféle fokás-változtatásból mindenkor következni fokott nagyobb vagy kisebb változás, az el-gyengült Termézetet könnyen meg-ronthatná. Sem az egészséges helyről, az egészségtelenre; sem az egészségtelenről, az egészségesre hirtelen által-menni; sem a' jól-lakás után hirtelen éhezni; sem az éhezés után hirtelen jól lakni nem tanácsos. Meg-bomlik Egészség mind azoknak, a' kik fokások ellen napjában egyfér éfnek, mint a' kik kétfér. Sem a' beverés után hirtelen erős munkához fogni, sem az erős munka után hirtelen beverni, ártalom nélkül nintsen: Így ír Celsus.

NEGYEDIK RÉSZ.

AZ AERRÖL, az az, ÉLTETŐ
vagy LEVEGŐ ÉGRÖL.

§. LXI.

AZ Aernek létiről, természetiről, 's közönséges hasznairól itt befélni tzelomra nem tartóznán, föllok annak tsak az életre és az Egészségre különösen meg-kivántató hasznairól, és ártalmiról. Aer nélkül semmi-féle Élő-állatok, de kivált a' nemefebbek, tsak egy pillantatig-is életben nem maradhatnak.

Ugyan-is 1.) Ha ez kívül a' Testet körös-körül fornyú nagy erővel nem nyomná, 's nem foritaná, a' belső melegség annyira meg-ritkítaná, 's ki-terjesztené az ereken keringő nedvességeket, hogy egy pillanatban félyvel kén a' Testnek azok miatt hafadozni, mint-ha puska porral verettek volna azt félyvel. 2.) Ha a' ki- 's bé-lehellés közben ez a' tüdőkn a' szívnek egyik gyomrából a' másba a' vérnek útát nem kézfite, a' vér által nem mehetne, és így a' Testben-is az többé nem keringhetne, 's következés képen mindjárt meg-fuladnánk. 3.) Ugyan ez alkalmatossággal, midőn a' tüdöket ottan ottan keményen fel-fúvja, az azokon folyó vért-is törí, rontsolja, kézfíti 's vékonyítja. Sőt, 4.) valami éleztő vagy elevenítő *spiritus*-is fog a' közti erezfíteni: mere ha az élő-állatokat olly helyre rekezfítjük, a' hová fokáig új *Aër* nem mehet, ha éinte régi *Aër* elég vólt-is ott, hamar időn bizonyosan meg-halnak; mellynek egyéb okát alig lehet adni, hanem hogy az említett éleztő *spiritus*, a' körülöttök lévő *Aërből* ki-fogyott. De, 5.) az ételnek meg-emézfítését-is a' gyomorban és belekben nagyon segiti az *Aër*, mint mind ezeket fellyebb bővebben meg-mútogattuk.

A' Régiek úgy-is gondolkodtak, hogy az *Aër* a' tüdőkbe maga is által-menne a' vér közti, 's a' veresség, hígság, 's ki-terjedő erő abban ettől vólna. Ma-is a' Testben félyvel nyargaló fájalmokat fókán a' félnek tulajdonítják.

nitják. De, hogy valóságos *Aër*, annyival-is inkább fél, a' vérbe ne légyen, meg-terfík onnan, hogy ha kívül az eret meg-vágván, tson *Aërt* fúvz a' vér közti, mihelyt a' vérrel együtt a' tüdökre kerül, az ott bizonyal meg-reked, és majd a' melegben ki-terjeszfívén magát, a' tüdöket ki-hafogatja, és így ellene áll-hatatlan halált okoz. Mennek ugyan a' belekből a' *chylus*ál a' vér közti az *Aërnek* holmi *elementum*, vagy első rekezfíki: de azok magokban *Aërt*, annyival-is inkább felet, míg így félyvel oázolva maradnak, mint a' Termézetet gondofabban vizsgálók azt nyilvánfágofsfá tettek, nem tsinálnak; hanem, minekutánna a' vérrel együtt az erekből ki-kerfílnék, a' Testen kívül oázve-ménvén, úgy válnak *Aërré*.

§. LXII.

Láthatjuk ezekből az *Aërnek* az Életre el-múlhatatlan hafnát: láthatjuk annak-is elégséges okát, miért nevezték a' Régiek azt, *Élet abrakjának*; *Élet tükös éledelének*; *Éájunkon bór-pölt léleknek*; 's a' t. ? úgy közelebb a' mi nyelvünkön-is, miért nevezték az *Éltető Égnek*; és annak ki- 's bé-lehellése *Lélekezelésnek*? Láfsuk már továbbá azt-is, mit téfen az *Aër* az Egézfésre. *Hippocrates* úgy tartotta, hogy a' Nyavalyákat többire az időknek vagy *Aërnek* változáfi fílik: erre nézve igen fíkségesnek-is tartja mindeneknek, de kivált az Orvofoknak, hogy azon Tartományba a' hol laknak, az *Aërnek* minémüfégeit jól ki nyomoz-

zák. Illyen minémüségé pedig az *Aërnek*, a mennyiben t.i. az hideg, meleg, száraz, nedves, könnyü, nehéz, tisztá, tisztátalan, tsendes, feles, hirtelen változó, 's a' t. Ezeket azért rendel fel-vévén, látsuk, mi kárt 's mi hasznót okozott az *Aër* ezek által tenni az Egészégnek.

§. LXIII.

Mértékletes melegsége az Aërnek, igen nagy segítségére vagyon minden Természeti munkáknak a' mi Testünkben, kivált az inafabb és érzékenyebb részek a' meleget igen szeretik. *De ha rendinél inkább meg-bevül az Aër*, annyi-val is inkább, ha a' hévség egy végűben sokkáig uralkodik, a' fémnek, orrnak, fájnak, toroknak, tüdöknek nedvességeit el-szárazítja; azoknak vékony edényetskéit meg-afalja; a' tüdökben a' vért egybe-süti; a' bőrnek *porusait* vagy ki-gözölgő lyukatskáit felettébb kitágasítván, föntelen való izzadást okoz, és ez által a' vért, vizes részitől meg-fosztván, meg-sűríti, meg-vastagítja, és a' erősebb útakon nem folyhatókká teszi, e' mellett meg-is töpösíti, és, a' melly leg-vefedelmesebb, rothadásra készíti. Mind ezek pedig annál hamarabb meg-esnek, az egy rothadáson kívül, minél szárazabb a' melegséggel együtt az *Aër*. Innen vagyon, hogy a' Déli heves fövényes Tartományokban, kivált *Egyiptusban*, igen rövid életűek az Emberek, és sokan még ifjúkorokban meg-vakúlnak: és hogy a' közvény, negyed-

negyed-napi hideg-lelés, *hypochondriaca affectio*, és más hozzás nyavalyák, Nyárban úgy elhallgatnak, a' forró-nyavalyák pedig annyira kegyetlenkednek: mert azok a' Természetnek el-hűlésétől, és a' ki-gözölgeni fokott nedvességeknek benn-rekedéséből, ezek pedig a' vérnek sűrűségétől és sebess folyásától vagynak. Azt a' meleg el-háritja, ezt okozza.

§. LXIV.

A' *mértékletes hideg-is* a' Testnek *fibráit* erősíti; és így a' *chylusnak*, vérnek el-készítésében sokat segíti: a' hőt egy kevésbé tömöttebbé tévén, a' *spiritusokat* rendinél bővebben ki-gözölgöni azon nem engedi. Innen vagyon, hogy Télben a' dűrvább ételeket is könnyebben meg-emésztjük: és midőn a' hidegre ki-megyünk, sokkal virgontzabbak, serényebbek, és erősebbek vagyunk. *De, ha rendinél nagyobb léfén a' hideg*, és sokáig kell benne mulatnunk, a' bőrön való ki-gözölgést tellyesféggel bé-zárja; a' tüdököt egybe-szorítja, és midőn abban, meg-melegedvén, igen ki-terjed, sokszor meg-is szárazítja: az honnan, a' nehéz lélekzelés, köhögés, vér pokés, télben igen közönségek. De a' vért-is, midőn azzal a' tüdökben csak-nem egybe-elegyedik, igen meg-hűti, meg-sűríti, és csak-nem össze-alutja: melly miatt az, maga-is az agyvelőn nem folyhatván, a' *spiritusok-is* belőle ki nem válhatván, kevés idő múlva olly kedves és mély álomba meríti az Embert, hogy azt, jöllehet tudia,

tudja, hogy ha néki erefeti magát, bizonyosan halál követi, de felbe-*szakasztani* még-is alig kívánhatja. Különösen pedig, leg-inkább és leg-hamarább árt az erős hideg azon részeknek: 1.) mellyekben kevés vér vagyon, (mivel a' Testnek melegsége a' piros vérnek az edények oldalához való kemény súrlódástól vagyon,) minénüek az inak, hártyák, gyomor, belek, méh, 's a' t. 2.) Mellyek a' fívtől távolabb esnek, kivált ha az *Aër* egyébként-is egészén körül-veheti azokat, mint a' fül, orr, ortza, kéz, és láb újjak; 's a' t. Ezekben *spasmusok*, nyilalló fájdalmakat, *inflammatio*kat támaszt: sőt a' nedvességeket gyakran egészén jéggá változtatja. A' víznek pedig, a' miből áll nagyobbára a' vér-is, olly természetű van, hogy ha az erősen meg-fagy, a' kemény puska-tsöt-is félllyel hásítja, annyival-is inkább a' gyenge eretskéket. De ha így ki nem halsogatóna-is az ereket, lántsa módjára fagyott részeivel, ha minekelötte magában meg nem olvadt, akár külső akár belső erő által megmozdittatik, félllyel vagdalja, faggatja, halsogatója azokat: az honnan előzőr, erős fájdalmat, azután az így meg-fagyott részek, végképen-*való* el-rothadását és el-*szakadását*-is okozza. Ki-találhatjuk ezekből okát annak-is, miért olly közönségesek a' vérnek tisztátalan vastag nyúlóságából, és meg-poshadásából származó nyavalyák, nevezeten a' *Scorbutus*, az éjszaki hideg tartományokban? 's köztünk-is a' túnya,

túnya, rest Embereket miért tartja téiben ez inkább, mint a' kik gyakor *commotio* által a' véreket meg-hűlni, és a' *perspiratiót* benn rekedni nem engedik?

§. LXV.

Jóllehet, a' mint látók, az *Aër*nek mind felettébb való melegsége, mind rendkívül való hidegsége, a' mi Természetünkkel igen ellenkezzék; de még-is mindeniknél védelemesebb annak *hirtelen hidegről, megre*; kiváltképen pedig, *melegről hidegre való változása*. Sydenham, a' múlt *Seculum*ban élt Angliai híres Orvos, úgy tartotta, hogy e' miatt eleitől fogva több Emberek vesztenek-el, mint a' fegyver 's dög-halál miatt. Az Őzi 's Tavaízi idő, bizony a' sok mérges nyavalyák 's halálozások miatt, ugyan irtóztatja az Embereket; már pedig mind azok, az időnek efféle hirtelen változástól vagynak, minden Bőltsebb *Doctörök* meg-egyező ítélete szerint. A' meleg meg-tsipósi ugyan egy felől a' nedvességeket, de más felől a' bőrnek *porusait* ki-is nyitja, hogy azon a' mi meg-vezett volt, ki-gözölöghessen: meg-ritkítja 's ki-terjeszti ugyan erősen a' vért, de az edényeket-is ki-tágasítja, hogy azokan a' vér magának szabad útat találhasson. A' hideg akkor hirtelen a' bőrt-is egybe-huzza, az ereket-is meg-*zorítja*, és így, a' melegben meg-vezett, rothadt, tsipós gözt benn-rekeszti, melly ha a' bőrben akadt meg, ott vízketegséget, fokadékokat, kelevényeket, tüzes-orbántzokat

rzokat feerez: ha az inakra áll, náthát, köhögést, *spasmusokat*, nyilallatokat, közhvényt, 's a' t. rsinál: ha a' vérbe marad, azt jobban is fel-gyúlatja, és azzal együtt majd az agyvelőre kerülván, forró hideg-lelést, és hagymázt okoz. De a' mi ezeknél-is védelemsebb; a' melegben ki terjedett vért, a' hirtelen következő hideg, mint egy szempillantásban a' belső rézekre viűfá-hajtja, és azok az erős feszülés miatt, vagy ki-hafádnak, vagy *inflammalódnak*; a' melly mindenik könnyen halált okozhat. Melly oktanul tselekeznek tehát, a' kik Testeknek akármi okból támadt erős fel-melegedését, hideg, jeges italokkal, ruhák' le-verésével, hives földön való heveréssel, hideg-vizbe való úgrással, hideg pintzékben való állással, szokták hirtelen ki-oltani! Hogy Magyar, Olof, és más meleg Országokban, az hol rendszerint, a' heves napokat hideg Éjtzakák szokták követni, a' bolond hagymáz, és más különös természetű mérges forró hideg-lelés, mellyet *Febris Hungaricának*-is hívják, a' Pásztorokon, munkás Parasztokon, és mezőn táborozó Katonákon, minden Nyáron annyira kegyetlenkedik, nem egyéb annak-is az oka; hanem hogy a' nappal erősen fel-melegedett testtel, a' hideg éjtzakákon kiűn az Ég alatt a' hideg földön feküfnek, még pedig gyakrabban minden takarodzó nélkül, nem fenvédhetvén estve, mig el-aluűnak, annak melegségét, és így, minden éjtzaka erősen meghűlnek.

§. LXVI.

§. LXVI.

Szárazságát 's nedveségét az Aërnek a' mi illeti; arról jegyezzük-meg, hogy jöllehet az Aër maga természetiben száraz, de a' földről fel-emelkedő vizes gőzökkel fűntelen meg-van elegyedve; és száraznak 's nedvesnek mi reánk nézve tsak annyiban mondatik, a' mennyiben ezen vizes gőzök abban hol bővebben, hol fűkebben vagynak. Leg-nedvesebb szokott azért az Aër lenni az olyan helyeken, a' hol nagy folyó-vizek, tók, fók patakok, források, nagy zöld erdők, berkek, nedves kövér rétek, agyagos föld, és fók éjtzakos árnyékos helyek vagynak. Mert ezen helyekről, nem tsak fók vizes gőzök kelnek-fel, hanem azok a' hiveség miatt, meűke nem-is emelkedhetnek-fel. Másutt-is, a' mikor fók ködök és elsőzések járnak, nedvesebb az Aër, mint mikor fűp tűzta idő van, vagy a' felhők igen fenn hejajznak.

§. LXVII.

A' *nedveség* az Aërben a' mi Egészségünk' fenn-tartására-is igen fűkséges; mert ez a' mi Testünket kívül belől nyirkason, lágyan tartja. De ha rendkívül száraz az Aër, mint a' spongia ki-fűván, 's magához húzván a' mi Testünkbelől még a' Természeti nedveségeket-is, el-száraztja, el-afalja azt. A' *felettebb-való nedveség* ellenben, időre el-áztatja, el-lomhitja, el-erőtleníti, és takonnyal meg-tölti az egész testet. Ha a' *nedveséggel* együtt hideg-is az Aër, ezzel

ezzel a' hidegnek ártalmait sokat nevednek. De leg-vezedelmesebb az, ha a' nedveség a' meleggel van együtt, mert ez által mindenk rothadásra vitetnek; mellynél nem csak az Egészséggel, hanem az Élettel-is semmi inkább nem ellenkezik. Sok ezerfer tapasztalt dolog, hogy a' hol sok álló vizek vagynak, vagy a' folyó-vizek gyakran ki-vetnek, és egyzer'smind pedig nagy hévségek járnak, úgy másutt-is, midön a' hófzás elsőzéseket erős melegek követik, a' pestis, tsuda természetü, forró és rothasztó hideg-lelések, vezedelmes has-menések, himlőzések, hólyagos orbántzok, geleftrák, és más ragadó mérges nyavalyák, sokkal gyakrabban és nagyobb mértékben úralkodnak; ugyan-is, az efféle ragadó mérges nyavalyáknak kovázsa, minden értelmes *Doktorok*' ítélete szerint, a' rothadt mérges gőzökben vagyon. Ide valók a' bölts *Verulamius*nak-is ezen fávai: *Egészségtelen Eftendők*, úgy-mond, és *pestissel fenyegetnek*, mellyekben a' békák, legyek, fászkák, férgek, igen meg faporodnak; mert ezek az állatok rothadságból lépnek, (segítvén a' rothasztó meleg, ezeknek el-faporodását és tojásaiknak ki-kelését,) a' melegség és nedveség pedig anyja a' rothadságnak. Mindenek-felett pedig felhetnek az említett nyavalyáktól az olyan helységek, a' hol a' meg nevezett állatoknak fok-sága hirtelen meg döglik, és el rothad: mert azoknak gőze igen mérges, hathatós, és hirtelen rothasztó. Szomorúan tapasztalta vala egész Országunk

Országunk, az efféle nedves, meleg Aérnek munkáját, az 1757-dik Eftendő' nyarán, midön az Embereknek majd harmad részit, igen mérges hányással és has-menéssel járó forró hideg-leléssel el-borította vala, és sokakat e' múlandóságból az örökké-valóságban-is költöztetett; e' mellett, a' szőlőt, gyümöltsöt, gabonát-is férgekkel meg-töltötte vala; jóllehet, a' melly az Istennek meg-jegyzésre méltó különös jósága volt, az ekkor termett nyüves szőlőből lett borok és férges gabonák, azután semmiféle nevezetes nyavalyákat nem tapasztaltattak okozni.

§. LXVIII.

Nehézségétől 's könnyűségétől, vagy, a' melly itt egyett részen, *sűrű vastagságától és vékonyságától-is* az Aérnek, sok függ az Egészség dolgában. Mert az igen könnyü vékony Aér, sem a' mi testünket kívül eléggé forrittani, sem a' tüdöket illendőképen fel-fúvni, nem elégséges. Közönségesen ugyan az Emberek az Aér' nehézségét és sűrűségét foktrák akkor vádolni, midön testek neheznek terfzik, és nehezen lélekzelhetnek. De hogy az annak épen ellenkező tulajdonságiból legyen, tapasztalhatják csak azok-is eléggé, a' kik mély völgyekből magas hegyekre hágnak; mert minél fellyebb mennek, annál inkább nehezedenek, és nagyobb erővel lélekzelnek, nevedekvén t. i. a' magassággal fellyebb fellyebb az Aérnek vékonysága 's könnyűsége: úgy-hogy, a' mint az *Olympus*' hegyéről

gyéről írja *Scottus*, *Acosta* pedig *Peruviának Perriacca* nevű hegyén utazván, maga tapasztalta, azon ifonyú magas hegyeknek teteje-felé az *Aër* vékonysága miatt épen nem elégséges a lélekzésre. Ellenben, a' leg-mélyebb kútakban és bányákban dolgozó Emberek, sőt azok is, kik a' tenger' fenekére le-ereszkedtenek, a' hol fokkal sűrűbb 's nehezebb az *Aër*, mint akár hol-is a' föld' színén, attól semmi változást nem érzik. Sőt, hogy télben finesebbek, erősebbek, és virgöntzabbak vagyunk, egyik nevezetes oka az akkori hideg *Aër*nek sűrűsége, és nehézsége. Egy szóval, a' vékony könnyű *Aër*nél, a' sűrű nehéz *Aër* mindenkor egészségesebb: és ha valaha ártott a' nehéz *Aër*, azt nem a' nehézségnek, hanem a' nehézséggel sokszor együtt lévő rof' gőzöknek, vagy léleknek kell tulajdonítani.

§. LXIX.

Nevezetesebb meg-gondolást érdemel az *Aër*nek tisztasága, és tisztátalansága. Mert jól lehet, minthogy láthatatlan, az mindenkor igen tisztának tetszik-is; de valójában a' hol 's a' mikor leg-tisztább-is, mindenféle porokkal, pilyhekkal, gőzökkel, férgekkel, 's a' t. elegyes zürzavar az. Gondolod ugyan egy felől a' sok kedves ágú virágoknak, füveknek, fáknek, és egyéb testeknek kieszen illatozó gőzeit; de tekintsd más felől a' sok álló rothadt vizeknek, szárazon, vízben lakó állatok' ganéjjának, húgyának, élő és meg-döglött testeiknek (mel-

lyek

lyek a' nap' melegétől csak - nem egészen gőzbe-mennek), el-rothadt fáknek, füveknek, az *Aër*t vég nélkül undokító páráit; a' tüztől mindennap meg-eméztetett végheterlen dolgoknak füstöt, a' bányákból és *minerás* helyekből jövő mérges gőzöket, a' sok apró porokat, pilyhéket, férgeket, bogarakat, 's azoknak számtalan tojásait, mellyek főként nyárban, itt alatt az *Aër*ben ufkálnak; bizony alig lehet képzelned-is, hogy nem halunk mind meg az *Aër*től, midőn azt tüntelen bé-élvjük, és az étellel 's itallal gyomrunkban-is le-nyéljük! De úgy formálta a' bölts Termézet a' mi tudóinknak, gyomrunknak belső rézeit, hogy azok holmi takonnyal tüntelen bé-kenve légyenek, és ezzel, az *Aër*rel ide ment gazoknak ártalmát, el-hárítsák: De bizony sokszor úgy meg-gyülnék, úgy meg-mérgesülnek az ilyen tisztátalanságok az *Aër*ben, hogy alig vagy tellyes-séggel nem-is lehet azoknak ártalmait el-fordítani. E' pedig leg-gyakrabban meg-eszik a' temető-helyekben, és Templomokban; és a' nagy Népes Városokban, főként ha álló, sáros vizek veszik azokat körül; és az épületek' nagysága 's tömörsége miatt, a' fél benne szabadon nem járhat; annyival-is inkább, ha mindenféle szemetet, mosadékot az útfára hánynak; jó pervarákat nem tartanak, vagy azokat nem tisztítják; semmi víz rajtok, melly a' gáz-ságot ki-moshassa, kereftül nem foly; a' ganéjt, és meg-döglött állatoknak testeit a' Vá-

roshoz közel, kivált Dél-felől, hordják, 's a' t. Innen, a' jól rendelt Városokban a' Vargákat, Timárokat, Szörsöket, Mosókat, és más féle büzhödt mülvel bánó Mester-embereket is, mindentütt a' Városban kívül folyó vizek és paratok mellé szokták tsapni. Vehetjük ezekből okát annak-is észre, honnan légyen, hogy a' nagy Népes füstös Városokban minden Éltetőben többen hálnak-meg, mint fületnek: a' Falúkon ellenben többen fületnek, mint-sem meg-hálnak? E' felett, vagynak fok helyeken magokban-is, a' mi Termézetünkkel egyenesen ellenkező és fokoknak hirtelen halált-is okozó mérges gőzök-is az Aerben. Mint p o. az eleven fénnel kementze nélkül melegített Éobákban, vagy pintzékben; az újonnan épült, meföltetett, tapasztatott házakban, míg jól meg nem fáradtanak, kivált ha a' fél-is Éabadon azokat nem járta; a' bányás és *minerás* helyeken. Sokszor bizony olyan helyeket bontanak-fél a' Bányások, hogy az abból ki-ütő gőz, egészségeket, sőt életeket-is egy pillantatban elrontja. Vagynak e' mi Hazánkban, 's másutt-is olyan kútak és barlangok, hogy a' magok gőzökkel még a' felettek el-repülő madarakot-is meg-ölik. Ki hinné, hogy ez ilyen helyeknek még Éomfédsági-is egészségesek lehetnének! Az olyan pintzékben-is, a' hol fok új borok kezdenek forrani, főként ha az alatt bé-zárva tartattak; úgy a' fokáig bé-zárva tartott kútakban, vermekben, kriptákban, templomok-

plomokban, bányákban-is, a' kik hirtelen bémentenek, Éámtalanul egy pillantatban meg-feladtnak: Melly onnan vagyon, hogy ilyen helyt, nem Éelezhervén-el a' fél a' gőzöket, azok magokban úgy meg-vefnek, tsipösülnek, és mérgesülnek, hogy mihelyt az Aerrel a' tüdökre rohannak, a' lélekző gégeinek eretskéit, vagy egészen öfve-sügoritják, hogy a' vér köztök a' Éivnek egyik feliből a' másba ne folyhasson, vagy, mint a' válaÉtó viz, egy pillantatban el-ráÉják és semmivé téÉik azokat; vagy pedig maga az Aer meg-rothadván, és így minden ki-terjedő erejét el-veÉtvén, a' tüdöknek fel-fúvására nem elégséges. Az ilyen helyeket azért igen Éükség előre jó Éarabig nyitva tartani, és Éellöztetni; vagy ha hamar kell beléÉek menni, egy néhány lángoló Éalma Éúpot vagy egyebet vetni egymás után beléÉek; hogy így, az említett roÉ gőzök féllyel ofóljanak. A' Dió, Tziprus, TíÉa, Tamariskus fáknak árnyékait-is igen ártalmasnak tartották a' RéÉiek. A' viráÉzó bab közt aluvó Emberek-is fokban meg tébolyodtanak. Vagynak arra-is példák, hogy a' kik, a' matskákkal gyakran nyáÉaskodtanak és feÉütttenek, azoknak gőzöktől Éáraz-betegségben estenek; sőt, hogy a' fok matskák miatt egéÉ Ház-nép el-veÉett. A' tífátalan, Éennyes, motskos házakban, és házi-portékák közt-is, a' Lakofok Éintelenek, betegesek, és sokÉor még elevenen rothadni kezdenek. Egy Éóval, minden kedvetlen Éa-

gok, de mindenek felett a' rothadt büzhöttségek, romlására vagynak a' mi Termézetünknek.

§. LXX.

A' Régiek, nem vehetvén-fel a' dolgoknak valóságos okait, e' Világon majd minden változókat az idők járásiban, az egészségben és betegségben, a' jó és rosz szerentsében, sőt az életben és halálban-is, a' Tsillagok', kivált a' *Planeták' influxusaiból*, vagy azokból e' mi földünkre jövő nem tudom mitsoda láthatatlan erőből magyaráztanak: az honnan ma-is gyakran forog az Emberek' fejájan: *Bóldog, vagy bóldogtalan Tsillag alatt fülettetni*. De ma más közelebb való és nyilvánosabb okait találván-fel a' Termézet' munkáit forgalmatosabban vizsgálók, mindazoknak mellyeket a' Régiek a' *Planeták' influxusának* tulajdonítottak; és egyfeszmind ékre-vévén azon *influxusnak* lehetetlenségét-is, a' Régieknek ez iránt való Tudományt, mint babonás házontalan költeményt, egészen meg-vetettek: és így, Kalendariumból-is, ezen házontalan *fundamentumon* bizonyos Napokhoz köttetett; Jó, jobb ér-vágást, köppölyözést, gabona vetést, italos purgátziót, haj nyírést, tsetstől válahtást, pilulát, idő változást, szerentsés, szerentsetlen napokat; mind a' Kerekyén Vallásnak, mind a' józan *Philosophiának* igen nagy tisztelségére, a' jól rendelt *Respublicákban* ki-törlöttek.

Hogy

Hogy a' Nap és Hóld, mind az idő járásában, mind az egészség' dolgában nagy változásokat tégyenek, azt nyilvánban tapasztalhatjuk. De azt-is nem afféle képzelt *influxus*-sal tselekkzik, hanem tsupán tsak a' rajtunk fekvő *Aérnek* meg-könnyítése, és meg-nehezítése által, midön t. i. azt bizonyos időben, bizonyos helyeken nyomják, vagy magokhoz húzzák. Innen, minden Délben, minden Ujságra, és *Aequinoctiumokra* különös fellek-is szoktak gerjedni. Az új Hóld, a' ráknak, tsigának húsát, és az állatok' tsontjainak velejét meg-lágyítja, és apaftja; a' teli Hóld ellenben, meg-tölti és keményíti. Az *Aéfonyi*-nemen a' havi-tisztulás; a' Férfiak közül-is sokakon az arany-ér többire az új Hóldat tartja. Vagynak, kik minden Ujságon vagy *Aequinoctiumkor* vért pöknek, vagy testeknek egyéb részein vér-folyást fenvednek: vagynak, kiken a' nyavalya-törés, bolondság, fúladozás, fő-fájás, vesék' fájdalma, feplők, fokadékok, s a' t. minden Ujságra, vagy Hóld' töltire tsalhatatlanul meg-ujúlnak. Találtattak a' mostani Tudósok közül olyanok, kik a' *Planeták*-nak-is illetén *Aért* nyomó és vonó, és így, nehezítő és könnyítő erőt tulajdonítván, a' Régiek' Tudományt ebből igyekeztek újra láb-ra-állítani: De az én tudomra, még igen kevésre mehettének.

§. LXXI.

Minthogy a' *Szelekek*-is a' mi Egészségünk körül

körül igen nagy ereje tapasztaltatott eleitől fogva, látsunk már egy két fővel azokról-is. A Szelek semmi egyéb nem lévén az Aérnek egy helyről a' más helyre való omlásánál, természetekre nézve-is azon helységekben lévő Aérnek, az honnan felénk indulnak, és a' mellyeken által-jönek, természetivel igen meg-egyeznek. Az Éjszakai Szél, minthogy igen hideg, nedves Tartományokról nagy havalokon jó mi-hozzánk; egyéb iránt-is, a' Napnak az Aequatoron túl menése miatt, Összel és Télben szokott úralkodni, igen hideg és nedves. A' Déli Szél az Aequator alatt, első, meleg, és fővenyes Áfrikáról a' Mediterraneum, Adriaticum, vagy Velentzei Tengereken által-jö mi-reánk, és a' Napnak az Aequatoron innen való járása miatt, gyakrabban nyárbans fűv, ez okból meleg és nedves: erre nézve, mindenkor igen ártalmasnak is tartatott. Jóllehet mi nálunk, a' Szebeni és Fagarasi Havafoknak hidegsége mérsekelvén annak melegségét, áttal-mában-is fokot el-vézen. A' Napkeleti Szelek, mi-hozzánk Tavazzal a' nagy száraz Ásiából jönnek. Innen, ha az Euxinum vagy Fekete-tenger őket valamennyire nem nedvesitené, igen szárazok, és fél-ferint melegek volnának: de így-is szemlátomást száraztanak. Az Éjszakai és Napkeleti közül jövő Szelek, a' nagy száraz, fővenyes, hideg Tatár-Országokról mind eddig száraz helyeken utazván, erősen szárazok, és egy kevésbé hidegek. Az Éjszakai és Nap-nyugati

közül

közül támadók, mint-hogy a' Német-Orzági nagy Tengerről nem régen állottak-le, igen nedvesek, és gyakorta esőt-is hoznak. A' Nap-nyugati Szelek-is a' nagy Oceanum Tengerről kelnek-fel; a' honnan ha Frantzia, Német, és Magyar Országokon keresztül-jötökben nedveségekből valamit el-nem hagynának, hasonló nedvesek és fél-ferint melegek volnának. E' felett, azok a' tisztátalanságok-is, mellyek az Aert undokítják, a' szelekben meg-lehetnek. Tapasztaltattak bizony néha olly mérges szelek, hogy valahol el-mentenek, a' fáknak, füveknek virágjait hirtelen el-hervasztottrák, és az Emberek's harmok közt ifonyú vezedelmes nyavalyákat hagytanak. Ezekből, mellyik fél mennyire legyen az Egészségnek hasznos, vagy ártalmas, a' ki az Aérnek fellyebb le-irt minémüségét meg-értette, maga-is jó rendin meg-ítélheti. Meg-határozott és bizonyos dolog, így ír Fr. Hoffmann, a' Természeti és az Orvosi Tudományban jártas költés Emberek előtt, hogy a' Nap-keleti szelek leg-egészségesebbek; a' Déliek és Nap-nyugatiak pedig, igen egészségtelenek. Bizonyítják ennek igazságát Celsusnak-is ezen szavai: A' Déli Szél a' testet el-lombítja, el-áztatja és erőteleníti. Az Éjszakai-Szélről pedig ugyan-ő azt mondja: hogy az köhögést, bé-rekedést, has-íborulást, vizelet fel-akadást tsinál; a' testet fel-borzasztja; ismét, oldal-fájást és mell-fájást okoz. De az egészséges testet könnyebbé teszi, és meg-erősíti. Tapasztalták azt málok-is, hogy a'

F 5

Déli-

Déli-Él az ételbéli kívánságot el-vézi, az Éjszaki-Él pedig azt neveli.

§. LXXII.

Közönséges haznait és ártalmait a' Szeleknek, a' mi Életünkre és Egészségünkre nézve a' mi illeti, azok igen sokak, és sok-félék; de mi rövidségnek okaért, csak a' következőket jegyezzük-meg. A' Szelek verik-egybe a' Tengerről és más helyekről fel-kelő ködöket, azok vizik azokat által a' száraz és víz nélkül való helyekre, hogy ott első légyen belőlök, és így az *Aer* a' benne úzó gázságtól ottan ottan meg-mosattassék, a' föld meg-nedvesítettessék, és termékeny légyen; az élő-állatok' italára források, patakok, folyó-vizek, és tók légyenek. A' Szelek oklatják-el a' földről sok helyeken igen bővön fel-emelkedő rothadt és mérges gőzöket, hogy azon helyek-is felettebb egészségtelenek ne légyenek. Ezek mérséklék az *Aer*nek hidegségét és melegségét, által-vivén a' meleg Tartományokból a' meghevült *Aert* a' hidegebb Országokra, a' hideg Országokból ismét a' hideget a' meleg Tartományokra. Ezek mozgatják a' Tengereknek és tóknak vizeit, hogy el-ne rothadjanak. Ezek vizik-el, hogy többet ne említsek, a' mi testünkben születlen ki-jövő meleg nedves gőzöket-is, hogy a' körülöttünk lévő *Aert* meg-ne vesztegethessék. Melly jól esik az erős fel-melegedésben, ha valamivel csak egy kis szellőt is tsaphatunk-is mi-magunkra, mindnyájan sok-

szor

szor tapasztaltuk. Ártalma pedig a' félnek, mint félnek, kiváltképen-való módon az erős és sebes fúvástól vagy on, a' mennyiben t. i. tör, ront, zavar, porral, fövennyel, hóval, 's a' t. mindent el-rólt: a' mi testünknek-is azon oldalát mellyet tsap, inkább nyomván és hivesítvén, mint az ellenben-tétetett oldalát; a' nedvességeknek egyenlő keringésit nagyon el-bontja, és meg-zavarja mi-bennünk; mellyből náthák, nyilaldozások, tsontok' fájdalma, *pleuritis*, vér-pökés, 's a' t. foktak támadni.

§. LXXIII.

Mind az *Aer*nek, mind a' Szeleknek haznait, ártalmait, és különböző természeteit így meg-értvén, észre-vehetjük már azt-is, mitsoda *fundamentum*on jövendőlt így Hippocrates: Ha a' száraz, és Éjszaki feles Telet, esős és Déli feles Tavasz követi, Nyárban forró és mindenféle hideg-lelések, fém-fájások, tsipázások, has-menések uralkodnak; kivált az Affkonyokon, és puhább testű Férjfiakan. Ha a' Déli feles, esős, lágy Telet, száraz és Éjszaki feles Tavasz követi, a' viselős Affkonyok akár mi kistsiny okból könnyen idétlent fülnek, vagy igen erőtlen és beteges Magzatokat hoznak e' világra; mások has-menéssel, fém fájással; a' Vének pedig veszedelmes náthákkal bántatnak. Ha a' Nyár száraz, és Éjszaki feles, az Őz pedig esős, és Déli-feles légen; Télben fő-fájások, köhögések, bé-rekedések, náthák uralkodnak; némelyek száraz betegségben is esnek.

is esnek. Ha az Őf száraz, és Éjszaki-Feles lé-
 fen, azoknak kiknek nedvesebb testek van, kivált
 az Afkanyoknak jól foglál; másoknak pedig szá-
 raz fém-fájásokat, forró hideg-leléseket, főbéli
 nehez náthákat, némellyeknek pedig melancholiát
 vagy fekete sánt ismál. Ha a' Nyár a' Tavaf-
 hoz hasonló léfen, a' hideg-lelések sok izzadással
 járnak. Ha az esős idő sokáig tart, többire
 boffas hideg-lelések, -has-menések, rothadások,
 nyavalya-törések, gutta-ütések, torok dagadások
 léfnek: Ha nagy szárazság uralkodik; el-szára-
 dások, fém fájások: kökövények, nehez vizellések,
 vér-has kegyetlenkednek. Ismét: Az Eftendő fa-
 kaffaiban Tavaffal és Nyár kezdetin, a' Gyer-
 mekek Nyárban és Őffal; a' vén Emberek, ké-
 sö Őffal és Télben, a' közép-idejű Emberek; job-
 ban vagynak. A' Nyavalyák közül ugyan akár-
 mellyik lehet minden időben; de még-is Tavaffal,
 a' meg-tébolyodás, melancholia, nyavalya törés,
 vér-folyások, torok fájás, náthák, bé-rekedés, kö-
 högés, mindenféle fokadékok és kelevények, és a'
 kökövény, inkább uralkodnak. Nyárban ezek köz-
 zül-is ugyan némellyek, de a' forró, harmad-na-
 pi, negyed-napi hideg-lelések, hányások, has-mené-
 sek, fém fájások, fül fájások, Fáznak ki-sébesé-
 dése, femérem testnek meg-bűfshödése, izzadások,
 gyakrabban kegyetlenkednek. Őffal pedig a' Nyá-
 ri nyavalyák közül-is sokan, de a' negyed-napi és
 bojongó hideg-lelések, lép-dagadás, vizkórság, szá-
 raz betegség, nehez vizelés, has-menés, vér-has,
 farszába, torok fájás, fuladozás, kolikák, nyava-
 lyá-

lya-törések, meg-tébolyodás, melancholia, inkább
 járnak. Télben az oldal fájás, mejj fájás, ágyek
 fájás, fő-fájás, pleuritis, gutta ütés, balálos ál-
 moság, vesztegetik az Embereket.

§. LXXIV.

Mind ezekből, a' miket eddig az Aérnek
 és Szeleknek tulajdonságiról, hasznairól, és ár-
 talmiról elő-fámlálánk, önként ki-kerekedik,
 hogy leg-egészségesebb Aerü hely a' vólna,
 mellyben az Aer nem-is igen meleg, nem-is
 igen hideg, nem-is igen száraz, nem-is igen
 nedves, nem-is igen könnyű, nem-is igen tisz-
 tátalan, melegről hidegre, hidegről melegre
 hirtelen nem változik; mellyet sem a' Déli
 sem az Éjszaki Éél nem talál, hanem minden-
 kor Napkeleti, vagy Napkelet 's Éjszak közül
 fúvó Éellök élestenek. De kérded, hol lehet
 ilyen helyre találni? talám csak a' Mórú Uto-
 piájában. Mert a' völgyekben nehez ugyan az
 Aer, de tisztátalan; a' hegyeken tiszta, de hi-
 deg, feles, vékony, és gyakran változó; a'
 tér-helyen nem-is igen vékony, nem-is igen
 vastag, de hol igen nedves, és tellyes rothadt
 gőzökkel, hol igen száraz, meleg a' sok fő-
 veny miatt, és porral meg rakodott; itt a'
 nagy Városoknak füstli; amott a' Bányáknak
 gőze undokítja azt; másutt az álló bűdös tók,
 fertők, nagy folyó-vizek, árnyékat tartó nagy
 hegyek és erdők; vagy pedig a' rothasztó Dé-
 li-Éél, és fagyáló Éjszaki-Éél vesztegetik-meg.

§. LXXV

§. LXXV.

Földi Paaraditsomnak tarthatjuk azért *Aéri*-re nézve az olyan helyet, melly egy kevésse más helyeken felyül érő, de nem igen magas dombon fekszik, mellyhez közel sem magas hegyek, sem nagy erdők, sem álló tók, sem nagy folyó-vizek nintsenek; hanem szép kies berkekkel, legelő mezőkkel, virágos kertekkel, gyümöls-fakkal véterett környül: a' hol Dél-felől szép kies tsergedező patakok, éjszokról éär-raz éántó-földek vagynak, és a' Nap-fény e-gész estvéig süt. Ezek minél jobb móddal meg vagynak valamelly helységben, az a' helység-is annál egészségesebb. *Felutébb hibáz pedig* (igy ír Lommius) a' Köz-nép, midőn a' helységeknek egészséges voltát a' komfény nagy folyó-vizeken építi; mert valamint gyönyörködteik a' nagy folyó-vizek a' kemet, éintén úgy ártanak mind a' két egészségnék. Hanem az *Aérnek* kiváltképen-való jósága, a' tisztaságban áll. Melly ferint, elebb-való a' *Falusi Aér*, a' *Városinál*; a' éántó-földe-ken fekvő, a' rétbelineél; a' fázazon levő. a' ten-gerinél; a' hegyeken való, a' tók és nagy folyó-vizek mellett valónál; a' fázaz, az esősnél; a' tífata, a' ködösnél; a' nappali, az éjtfakainál; a' déli; az igen reggelinél, és késő estvinél.

De minthogy az ilyen jó *Aéri* hely igen ritka, s nem-is mindnyájan s mindenkor van módunk a' jó *Aérrel* való élésben; sok kíván-tatván még egyebb-is az *Aér* mellé az életre: ú. m. Étel, ital, ruházat, bátorságos lakás,

s a' t.

s a' t. mellyeknek meg-ferzésére gyakran al-kalmatosabbak a' rofő *Aéri* helyek; de akár-hol-is, a' szelektől s *Ektendő* négy réfektől-is a' leg-jobb *Aér*-is gyakran meg változván, igen éükség léfzen már arról értekezödnünk, hogy lebesen magunkat a' rofő *Aérnek* ártalmái ellen-is meg tartani.

§. LXXVI.

Igaz dolog ugyan, hogy semminek ártal-mát olly nehezen mi-magunkról nem fordit-hatjuk-el, mint a' rofő *Aérét*, mert új *Aért* nem tsinálhatunk; de ugyan-tsak van abban sok mód, hogy az ellen-is magunkon segítsünk. Ezek közt pedig leg-hatalmasabb a' régi fokás. A' Norvégiai és Laponniai Ember, a' mele-get; az Afrikai ellenben, a' hideget nem fen-vedheti; a' Tzigány-gyermekek mezitelen sikon-kázik tsattogó Télben-is künn a' jégen, a' mi-kor másokat bundában-is által-vér a' hideg. Mi-magunk-is Nyárban, mikor már a' meleghez fokunk volt, tsak egy feles-eső után-is úgy fázunk, hogy refket egész testünk, és egybe-kotzognak fogaink; holott, mint a' *Thermome-trumon* sokszor meg-jegyzette a' Nagy *Boerhaa-ve*, olly meleg akkor-is az *Aér*, hogy ha tél-ben annyira bé-melegített házba mennénk, helyben el-ájulnánk. A' mezei tífata *Aér*hez foktakat, a' Városi tífatalan *Aér*; a' Városi-akat pedig, a' mezei el-lankasztja, és fő-fájós-sá téfi. A' mezőn lakó Pástoroknak és Ka-tonáknak, az *Aérnek* akármí hirtelen eső vál-tozása

tozása-is kevés kárt téten, mellytől a' kényesebben neveltek, ezer védelemben forgnak. Egy hideghez meleghez fokott fegény Le-gény, az egész Világot egybe-vándorolja, egész ségenek meg bomlása nélkül, a' kényesebb természetűek pedig, a' fóméző orzági Áert-is megfinlik. Mind ezekből 's több ezekhez hasonló példák-ból, világosan meg tessék, hogy az Áer majd mindennémű ártalminak el-fordítására, leg hatalmasabb Orvosság volna, ha Gyermekek-unktól fogva hidegnek, melegnek, félnek, es-sőnek, 's a' t. egyaránt okosan foktatnók mi-magunkat. Nagyon el-vétik tehát az olyan Apák és Anyák az ugrást, a' kik azzal igye-keznek a' magok Gyermek-eiknek egész-ségét meg tartani, ha azokat még a' Napfényre sem en-gedik ki-lépni. Múlólag jegyezzük-meg ez al-kalmatsósággal azt-is, hogy ha ki idegen Orzá-gokra akar ki-bújdosni, 's módja van az idő válaftásban, erre a' Tavaf, a' Télnél; a' Tél, a' Nyárnál; a' Nyár, az Öfnél alkalmaso-sabb; de Tavafzal-is Majus; Nyárban Augus-tus; Öf-fel September; Télben Februarius, bá-torságosabbak. A' rof Aerü helyekre, Télben, mikor a' rothafító meleg gözök többé nintse-nek; a' jó Aerüre, Nyárban tanátsosabb menni.

§. LXXVII.

De a' fokás mellett, Lükség lézen mi-magunkat az Aer' ártalmas tulajdonsági ellen, kü-l-ső eszközökkel-is segitenünk. A' Hideg ellen, igen

igen hasznos *recipe*: 1.) A' mértékletes meleg Szoba. Mértékletes meleget mondok; mert ha erősen bé léven az melegítve, ottan ottan ki-kellettén abból a' külső erős hidegre men-nünk, onnan megint vízfá az erős melegre, e' hirtelen való gyakor és nagy változásokat, e' mi Természetiünk romlás nélkül alig viselhe-ti-el. 2.) A' jó bérlett köntös jól magunk-hoz takarítva, hogy a' hideg alája ne férkez-hessék, és a' mi testünk-ből ki-jövő meleg göz, a' mellytől vagyon egyedül akármi köntösnek melegsége, az alatt jól és fokáig meg-marad-hasson. Az efféle bérlett köntöst pedig illő lézen Öf-fel jó elein, mikor a' Nyári meleg hidegre, félre, elsőre kezd változni, fel-öltöz-ni; 's Tavafzal-is míg a' hideg felek és éjt-fakák tartanak, mind addig viselni. Mert a' kik ellenkező módra tselekedtenek, vakmerő nyughatatlanságokért, terhes náthákkal, kinos *fluxus*okkal, köhögésekkel, védelemes torok, oldal, és mejj fájásokkal, forró 's más-féle hi-deglelésekkel, fámtalan sokszor fizettenek. 3.) A' serény *commotio*, mellynél a' Természeti bel-ső meleget semmi jobban nem éléfti, 's nem tartja. Innen vagyon, hogy a' túnya rest Em-berek, fokkal hamarébb meg-fáznak, 's el-is vesznek a' hidegben. A' meg-fázott részt poztóval vagy egyébbel dörgöl-ni-is igen hasznos lézen. De jegyezd-meg, hogy az erős hidegben, kivált azoknak, kiket a' hideg már által-járt, hirtelen erős *commotiót* tenni, épen nem

G

vólna

vólna bátorságos. Mert midőn az egybe-
rúlt és meg-keményült ereken, a' belső ré-
sekben a' vér kemény mozgásra indittatik, a'
lelé belölle, hogy vagy valahol meg-dugul,
és *inflammatiót* tsinál, vagy ki-hasítja a' gyen-
gebb ereket, vagy pedig maga a' vér az erős
rontsolódásban úgy el-vékonyul, hogy a' test
erejét fenn-tartani többé elégséges ne legyen.
Sokak a' példák, hogy a' kik így tselekedte-
nek, hirtelen el-ájúltanak, sőt hogy meg-is holt-
tanak. 4.) Az Ételek Italok közt-is azok,
mellyek a' vért melegítik és sebesebb folyásra
indítják, a' hidegnek erejét nagyon tartóztat-
ják. Illyenek a' káposzta, répa, torma, mus-
tár, hagymák, fűszerfűvek, a' ferényebb er-
dei vadaknak és mezei madaraknak húfok, ki-
vált sült; a' jó bor, égetbor, rosolis, illen-
dő mértékkel. Ide tartozik a' kevés ital-is,
mert minél sürűbb 's vastagabb a' vér, annál
jobban tartja a' belső melegséget. Sokan me-
leg Kávé vagy Thea hörpöléssel-is igyekezik
magokat fel-melegíteni; 's igaz-is, hogy a' víz
melegétől előzőn jól fel-melegednek, de egy-
szer'smind meg-higulván 's vizesülvén vérek
jobban-is, tsak hamar sokkal inkább meg-fáz-
nak. A' kényesebben neveltek okoson tselek-
slik, ha éjtzaka, és reggel-is nap' fel-jöte előtt,
's estve nap' le-mente után, künn nem igen
járnak; mert az akkori hives *Aértől* könnyen
náthát, hurutot, vagy forró nyavalyát kapnak.

§. LXXVIII.

§. LXXVIII.

Ha pedig a' hideg *Aér* egyzer'smind ned-
ves-is lézen, akkor nem kívül fűtő kemen-
tzéssel, hanem belől fűtőkkel kell a' főbá-
kat melegíteni, még pedig, ha lehet, jól lán-
goló fáraz fakkal, mert a' lang a' házbeli *Aér*-
nek nedveségét magához húzza, és a' fűstel
együtt a' keményen ki-vízi; egyébként pedig
az *Aérrel* együtt a' nedveség-is meg-meleged-
nek, melly az egészséggel igen ellenkezik. So-
kan, ha a' fém áthatná, az illyen *Aértől* ház-
ban, fedetlen edényekben fűszerfűveket-is bő-
vön tartani, jónak tartanak.

§. LXXIX.

Mikor sokáig nagy fáraz hévségek uralkod-
nak, olyankor azok, mellyek hivesítenek és
a' rothadásnak ellent állanak, sokat használhat-
nak. Minéműiek: a' nyugodalom, álm, tisz-
ta jó hideg víz ital, minden-fele savanyú ízű
italok és ételek, az igen főjtós izüeken kívül,
a' saláta, endivia, és egyéb enni való víz ízű
zöldségek, a' salétrom, éőke favó, 's a' t. A'
kiket a' forrás erősen tart, minthogy a' for-
róságot semmi inkább nem neveli, mint a' be-
lekben sokáig heverő ganéjnak rothadt göze,
éőkség lézen, olyanokat válaftani az ételek 's
italok közül, mellyek egyzer'smind a' hasat-is
lágycikják, mint a' bor-kő, húfós éilva, 's a' t.
Sőt, ha ezek elégségesek nem vólnának, hol-
mi savanyú ízű patikai *Laxatívát*-is kelle-
tük venni, leg-alább harmadnapban egyzer. A'

Házak

G²
Házak

Házak közül-is, ilyenkorra az alatt való nyirkas házak alkalmatosabbak, mint a' felső kontignáziók. Még pedig, minthogy a' fejer-én a' Napnak sugáriat vízfá fokta verni, a' fekeré-én pedig bé-íffa, és által-botsátja azokat, Nyárra a' kiüil fejerén, belöl feketén festett Házat, jobbnak tartja *Boerhaave*. Ugyan ez okból a' Köntös-is, ha fejer éinü; a' Kalapok-is, ha felyül fejerék, alól feketék vólnának, jobb árnyéket és nagyobb hiveséget tartanak, mintha egészén fejerék vagy feketék. Továbbá, igen szépen hivesedik és nedvesedik az *Aër* azzal-is, ha a' Házak' *pavimentumát* hideg vízzel ottan ottan öntözik, vagy egyik edényből a' másba ott fok hideg vizet töltögetnek, vagy hideg vizes edényekben féllyel fris zöld füz, nyár vagy eper-fa ágakat, földö-vefföket, új ró'sa és borza virágokat tartanak; mert ezek fok hives vizes gözt foktak önnön-magokból az *Aërbe* botsátani. A' szép kies réteken, zöldellő árnyékos berkeken, erdöken, és kertekben való műlatozás-is, foként a' hideg vízben való feredezés, tsuda-képen életik a' hévségben el-afott és el-tikkadt zemélyeket. De jegyezd-meg, hogy izzadó testel, akármi okból támadt-is véredben a' forróság, ha úgy nem akart járni, mint régen Nagy Sándor a' *Cydus* folyó-vizében, soha ne állj; hanem vára kozz, míg az izzadság magában el-múlik, és tested gyengén hivesedni kezd.

§. LXXX.

† *erő higy vistr*

§. LXXX.

Nedves melegségét az *Aërnek*, valamint az leg-vezedelmesebb, úgy leg-forgalmatosabbban kellenék orvosolnunk. De bizony, gyakran fájdalommal kelletik zemlélnünk, melly keveset tehet ez ellen minden Emberi forgalmatosság. Leg-hañosabb *antidotum* vólna ez ellen, (ha az ilyen meg-veffett *Aërtü* helyet jó elein meffüre el-kerülhetnök. De ha azt nem tselekedhetjük, jó lézen: 1.) Sok helyeken falmából, vagy egyéb könnyen égö materiák-ból, mellyek közt a' fenyő-fa, köris-fa, tserefa, üröm, nagyon ditsértetnek, nagy langolótüzeket tenni; mellyek az afféle mérges gözöket réf-zerint meg-eméztik, réf-zerint, felet támaftván, el-ozlatják. 2.) A' Házakat és házak-környéket, büdös-kö, gyanta, fenyő-mag, puska por, tömjén, salétrom füsttel ottan ottan jól meg-füstölni; vagy etzettel büdös-kö, és salétrom *spiritussal* meg-páralni. Söt, a' tiétra meg-gyújtatott ganéj-domboknak füstü-is fok helyeken szép hañtot tett. A' Templomokat-is bizony, mellyek többire bé-zárva állanak, és temető helyeket, nem ok nélkül kezdették a' Régiek tömjénnel füstölni. Igen sokat tézen, 3.) az efféle rothadt nedves gözök általminak el-fordítására, a' házaknak, házi-portékáknak, köntösöknek, és a' magunk testének, az útfaáknak, városoknak tiétán való tartása, mint azt, a' többek közt, az igen nedves kövér rof *Aërrel* élő Belgák példája elég bi-

G 3

gé bi

gé bizonyítja. Mindezekon kívül fűkség lé-
zen: 4.) Fejünket valami jó faglokkal, leg-
alább por-tabákkal, gyakran erősgetni; nyálun-
kat, mellyel az olyan vezett mérég igen fe-
reti a' gyomorba 's onnan a' vér közti által-
költözni, forgalmatosan ki-pökösni: vérünköt
holmi gyenge izzasztó, és a' rothadástól által-
mazó Orvosságotskákkal ottan ottan tisztogatni,
's erősgetni, minémük a' jó Etzet magára-is,
de kivált Terjékkel, Rutával, *Marrubium* vagy
Pezertze fűvel, Ezerjő fűvel, *Calendula* virág-
gal, 'sályával, 's a' t. el-kézítettett; minden
savanyú *Spiritusok*, *Tincturák*; a' jó Bor; jó
kedv; bátor Szív; 's több effélék.

§. LXXXI.

Utóljára, meg-tartásra méltó dolog lézen
még az-is; hogy a' Fázaz-betegséget, nyavalya-
törést, gutta-ütést, viz-kór-ságot, negyed-napi
hideg-lelést, nehéz köhögést, rút folyó-sebeket,
's más terhes hozzás nyavalyákat, mellyek a'
jó vérnek és *Spiritusok*nak meg-fogyatkozásából
fármaznak, akkor-is, midőn minden Orvossá-
goknak háfontalan el-próbálása után tellyeség-
gel meg-orvosolhatatlanoknak tartattak, tsupán
csak a' régi meg-fokott *Aér*nek változtatása,
vagy a' Betegnek egyik helységből a' másban-
való által-menetele, és ott mulatása, Éma-
nélkül sokszor meg-gyógyította. *Pessimum Cae-
lum est*, (igy ír Cellus,) *quod aegrum facit*,
adeo ut in id quoque genus, quod Natura pejus
est, in hoc statu salubri mutatio sit. az az: Leg-
rozsább

rozsább *Aér* az, melly a' Nyavalyát fűlte,
úgy hogy ilyenkor, még azzal-is, melly Ter-
mészete érint alább-való, hasznos legyen azt
el-tserélni. De erről másutt bővebben-is fo-
gunk follani.

ÖTÖDIK RÉSZ.

AZ ELEDELEKRŐL ÉS ITA-
L O K R O L.

§. LXXXII.

A' mi Testünk, midőn Anyánk' Mé-
hében fogantatik, egy köles-femnél nem
nagyobb; de tíz nap múlva mindjárt egy árpa
femet; egy hólnap múlva, fél *drachmát*; há-
rom hólnap múlva, hat *lotot*; hét hólnap múl-
va, négy fontot; kilentz hólnap múlva, tizen-
egy fontot meg-nyom. E' Világra való fűlet-
terésünk után-is hasonló sebefséggel nevededik
mind nagysága, mind nehézsége; míg 20.
vagy 30. Eftendő korunkra 150, sőt 200.
font-ra-is fel-lépünk. Valami fogantatásunktól-
fogva ez ideig Testünkhöz adatott, a' mind
az Ételből és Italból lett: és így tsak-nem
egész Testünknek a' meg-enni és innya-való
materiákból kellek formáltatnia. De azután-is
az erős munka, éhezés, betegség, sokszor min-
den húsunkat és nedveségeinket úgy el-apaszt-
ja, hogy alig akad-meg bőrünk tsontainkan; de
ha ételre kaphatunk, rövid idő alatt minden
el-ve-

el-vektett húsunk és erünk ismét helyre áll. E' felett, egészséges korunkban-is Testünk ki-vül a' köntöshöz és egyébhez való furlódás, belől a' vérnek sebes folyása, a' fok hajladozás, törődés, föntelen koptatja, vászalja: a' nedveségek belölle minden-felé nagy mértékben takarodnak-ki; csak a' bőrön láthatatlan formában mindennap négy, öt font ki-gözőlög: úgy-hogy, az egész Testnek rövid idő alatt önként el kellene apadni, ha az Étel és Ital által ottan ottan meg-nem újítatnék. Tapasztalt dolog továbbá az-is, hogy 24. órák alatt, ha új *chylussal* fel nem elegyítetik, egész véruink meg kezd tsipösülni, és rothadni. Mindezekből meg-tetfzik, melly el-múlhatatlan haszna legyen az Eledeleknek és Italoknak, nem csak az Egészségre, hanem még az Elettér nézve-is: és hogy az Étel és Ital egyedül az, a' mi által fenn-tartatunk; a' más öt nem Természeti dolgok pedig, csak segítségék, hogy az Ételből és Italból, a' mi Testünk maga nevelésére és táplálására, alkalmas *materiát* készíthessen.

§. LXXXIII.

Ugy-is tapasztaljuk, hogy leg-nagyobb forgalmatosságot, az Ételnek és Italnak keresése és meg-valasztása iránt, öntött a' Természetnek Bölts Mestere minden élő-állatokban. Mik legyenek pedig a' meg-ehető, mik a' meg nem-ehető dolgok, azt ugyan némü-némü rézből a' Természet-is *diátálja*; de az Okosság világosabban

sabban tanítja. Alkalmatlanok ugyan-is a' meg-ételre: (1.) Valamellyekben tápláló nedveség nintsen: mint az *aër*, föld, kö, értz, ruha, papiros; viz, só, magokra. (2.) Valamellyeket a' gyomor meg nem emészthet, mint a' tsont, portzogó, fa, a' gyümölsőknek kö-keményesü magva, és külső száraz hártája, a' főr, furok, viaf, száraz enyv, s a' t. úgy azok-is, mellyekben igen kelerü, fojtós, savanyú, bűdös, okádtató, *purgáló*, vagy egyébként a' Természetet irritató, a' vért hirtelen felettébb fel-gyújtó, meg-rothasztó, vagy egybe-alutó erőn van. A' meg-ehetők közt pedig leg-alkalmatosabbak, és a' mi Természettünkkel leg-jobban meg-egyeznek azok, mellyeket a' gyomor vagy nyersen, vagy igen együgyü és könnyü kézület, az-az, sütés, főzés, keles, rántás, aszalás, meg-elegyítés után kedvesen el-fogad, könnyen meg-emész; mellyeknek leg-kevesebb ízék és szagok *vagyon*, és a' belekben-is leg-kevesebb seprőlékjek marad-fenn.

§. LXXXIV.

Maga az UR ISTEN a' mi Első Szüléinknek Eledelekre rendelte vala csak a' Plántákat. Így áll ugyan-is, 1Mós. 1. §. 28. *Imé, a' d'atam néktek minden mag-hozó füvet, melly vagyon az egész Földnek finén; és minden gyümöls-ternö és mag-hozó fát, hogy azok legyenek néktek Eledelekre.* És én úgy tartom, hogy valamig az Édennek minden kíváncs és hasznos füvekkel

füveknek magvaival és gyümölcseikkel gazdag Kertiben műlattanak, ezeken kívül egyéb eledelet nem-is próbáltanak. Minekutánna pedig pártoságokért e' Ditsőséges Kertből ki-tsapat-tanak, 's a' körül lévő helységben magok tápláltatásokra elégséges és alkalmas füveket, és gyümölcs-termő fákat nem találtak volna, kéntelenitettek az efféléket nagy munkával plántálni, vetni, szaporítani; és hogy a' tövis, bogánts-kóró, és egyéb rosz bűrjánok azokat meg ne fájtsák, szorgalmason gyomlálni, tisztogatni, kapálni, irtogatni: és így, az Ő Felségétől fejekhez tsapatott Átok szerint, véres veréjétkel enni a' magok Eledeleket. Sőt, kétség kívül, nem sokára a' juhoknak tejét is meg-kezdették enni; mert a' mint ugyan ott, R. IV. §. 2. fel-jegyzette Mó'ses, az Ádám két Fiai közül, Kain Föld-mívelésre, Ábel pedig Juh-pártorságra adták magokat: mi végre tartottak volna pedig annyi juhokat; ha legalább azoknak tejét nem érték volna; elégséges okát alig találhatjuk.

Igy tartott ez, kiváltképen az Istenfélő Seib' Nemzettségében, egészen az Özön-vizig; a' mikor ostromán a' hősies Első, 's a' Tengernek majd Eftendeig a' Föld' színén heverő lós-vize el-sóványitván a' Földet, és így, a' Plántákat is igen sóványná, vaddá téven, megengedé a' Nagy Jóságú UR ISTEN Noénak, 1. Mós. IX. §. 3. hogy minden mozgó és élő-állat lehefesen nékik eledelekre.

De

De nem sokára el-kezdvén szaporodni az Emberek a' Földnek színén; sokan vándorlásra, új lakó-hely keresésre adák magokat; melly miá nem lévén módjok a' Föld-mívelésben, és Barom-tartásban, az alatt el-fokván a' munkától is, jollehet a' ferényebbek holmi vadakat néha fogtanak, de a' többi a' Plántáknak gyökereire, magvára, fűvére, a' fának gyümölcseire vízfűző-sorultanak. Innen, az Arcadiabeliek, Mákkal; az Apusok és Thyrintbiusok, Vatzkorral; az Athenasbélieliek, Figével; a' Medusok, Mondolával; az Indusok, holmi Nád-gyümölcssel; a' Persák, Cardamomummal; a' Carmannusok, Palma-fa gyümölcssel éltenek; a' Strabo', Aelianus', Solinus', Herodotus', Mela', Plinius', bizonyosság-tételek szerint. Amerikában is a' Brasiliatok, 1497. Eftendőig, KRISTUS URunk' Születése után is, mig t. i. a' Spanyolok reájok találtak; méznél, gyökereknél, és gyümölcsöknél egyebet nem ettenek. Sőt, még ma is Ásiában, Balsora nevű Várostól egész a' Ganges' folyó-vizéig, melly tart közelt 1000. Mérföldet, sok ezer Emberek, mint a' barmok, csak Plántákkal élnek Boerhaave.

§. LXXXV.

Mi, véczük ma az Eledeleknek *materiáját*, rész-szerint a' Plántákból, rész-szerint az Élő-állatokból. A' Plántákból vett Eledelek Hat félek: [1.] *Lifté-váltható Gabonák.* [2.] *Hüvelykes Vetemények.* [3.] *Gyökerek.* [4.] *Zöldségek.*

[5.]

[5.] *Gyümölcsök.* [6.] *Gombák.* Mind ezeknek ha mi kedvetlen ízek, fagjok, és ártalmas tulajdonságok volna, igazgatjuk a' *Fűszerfákokkal.* Az élő-állatokból vett Eledeleket-is Öt *Classisokra* lehet szakasztani: [1.] A' *Hús.* [2.] A' *Téj.* [3.] A' *Tojás.* [4.] A' *Halak;* és egyéb *tsúfó - másó állatok.* Ide számlálom [5.] A' *Mézet-is,* mint-hogy ez-is élő-állatoktól készítették. Minden Eledelek' közönséges fűszer. Száma gyanánt vagyon a' földből ásatott, vagy vizből főzetett *Só.* Ezeket illy rendel külön-külön fel-vévén, lássuk, mellyik mi-féle természettel bír; és a' éreint kinck 's mikor hasznos, vagy ártalmas?

A' LISZTÉ-VÁLHATO GABONÁK RÖL.

§. LXXXVI.

Euripides úgy tartotta, hogy az Ember Életinek tápláltatására Kenyérnél és Víznél egyéb nem kívántatik; és valami ezeken kívül vagyon, inkább tsemege, mint-fem Étel. Tapasztaljuk magunk-is, hogy mindent hamarabb meg-únunk mint a' Kenyeret; és ugyan ritka 's tsuda Termézetű Ember az, a' ki a' Kenyeret nem éretri. Idvezítünk-is az URI Imádságban egyebeket el-hallgatván, így parantsolja, hogy imádkozzunk: *A' mi mindennapi Kenyerünket add-meg minékünk ma:* Illő azért, hogy mi-is az Eledelekről akarván érolani, legelőször

először azokat a' Gabonákat vizsgáljuk-meg, mellyekből Kenyér készíttethetik.

§. LXXXVII.

Ezek közt leg-első a' *Búza:* a' mellynek egynehány-féle nemei vagynak ugyan; de mind azok hasznokra nézve, egymástól keveset különböznek. Leg-jobbnak tartatik mindazáltal, a' mellynek szeme sárga, vagy veres színű, száma, tellyes, fényes, kemény; úgy-hogy, ne könnyen lehessen el-harapni; belől igen fehér, tömört, jó szagú, jó ízű; és ha meg-rágják, a' nyálát meg-kövériti; a' melly közép idejű. Az igen új Búza, nyers és nehéz emészthető; az igen régi, el-aszott, meg-mojosult és elagósult. Hajdan mikor az Emberek leg-előbb Búzára kaptanak, egyátallýában csak magára, vagy vízben meg-főve ették azt. Ma-is sokan éretri ezzel, meg-mézelve, így tsemegeelni. De igen egészségtelen; mert a' gyomrot felettebb meg-terheli; és míg meg-emészthetődik, el-peshedvén, széllel a' gyomrot és beleket fel-fújja; a' belölle készült *chylus-is,* enyves vastagsága miatt, a' belső részekben meg-dugul, és sok egyéb terhes nyavalyák közt, szorulást, hasnak puffadt keménységet, fúladozást, szemvilágnak el-vezését okoz. Azután, míg a' Malmot fel-találták, *Mó-sárban előre meg-törték,* és így liszté tévén, pépet főztek, 's pogácsákat sütöttek belölle. Így, minthogy a' gyomorban hamarabb hig nedveséggé válhatik, nem épen olly ártalmas, mint szemű; de ugyantsak meg-marad

marad enyves, vastag nyúlósága az abból ké-
fült *chylus*nak. Erre nézve, ez-is [1.] a' gyom-
ornak és beleknek belső részeiben meg-ragad,
azokat holmi takony forma tsirizzel bé-keni,
a' *fibrákat* benne el-lágyítja; és így, nem-
csak az ételbéli kívánságot, és az eméztő erőt
törli-el, hanem, meg-gyűlvén, meg-peshedvén,
és etzeresedvén ezen taknyos tsiriz', a' belek-
nek oldalain és rántzaiban, has-rágást, *spasmus*-
okat, felet, forulást, has-menést, vér-hast-is,
's a' t. gyakran tsinál. [2.] A' májban, lép-
ben, *glandulákban*, és másutt az edényeknek
zoróságaiban meg-dugul. [3.] Az egész vért
meg-nyúlósítja, és taknyosítja; mellyek miatt
időre az egész Test el-lágyúl, el-erőtlenül, el-
sárgúl, el-taknyosul; és így, mindenféle Nya-
valyáknak félkévé lézen: a' mint mind eze-
ket a' Gyermekekben, puhább Leányokban,
Ázfonyokban, és némelly nyalánk Férjfiakban-
is, kik efféle pépekkel, pogátsákkal, fánkoka-
kal, és egyéb keletlen réztaművekkel; édes,
lágý, fimitó ízekért, kényes inyeknek szeretik
gyakran kedveskedni; fájdalommal szemléljük.

Ezek indították-fel kétszég kívül az Embe-
reket, hogy kezdenének időre az iránt-is gon-
dolkodni, hogy lehetne a' testéből ezen eny-
ves nyúlóságot ki-venni, és így, kenyérré sütni
azt. E' végre leg-hatalmasabb eszköznek talál-
ták a' *fermentatiót*, vagy meg-keletést. Ez,
ma három-képen lézen, seprővel, kovázzal,
és komlós-korpával, vagy tzökkal. A' kováz,
a' seprő-

seprőnél; a' tzök, a' kováznál, az említett
enyves vastagságot jobban el-olvasztja, mint a'
kenyérnek mor'salódó beliből világosan ékre-
vehetjük. Innen, a' kovázos kenyér, a' seprő-
sónál; a' komlós-korpával vagy tzökkal sült,
a' kovázosnál; egészségesebb-is, kivált a' gyen-
gőbb gyomrú, *phlegmaticus*, erőtlen, beteges,
vezteg-ülő, tanuló, és akármilyen okból magokat
keveset *commoveáló* személyeknek. De a' mun-
kás Paráztoknak gyomrát és erejét, a' nehe-
zebb emészthető, és vastagabb enyvesebb vért
tsináló kovázos kenyér, jóval jobban tartja.

§. LXXXVIII.

De akármelylek módon sült Kenyér-is,
egészes és egészségtelen voltára nézve, sokat
fokott különbözni:

(1.) A' Búzának mivolta ferint: mert a'
fejér-femű, rogyás, pergelt búzának, ízetlen,
sükeretlen, kevesebb és roz' vért tsináló ke-
nyere lézen: annyival inkább, ha mojos vagy
dohott volt az; a' vért-is rothadásra vonza.
Értsd ezt, az állott, mojos, régi lisztől-is.

(2.) Az őrlésre nézve: mert a' sebesen-
forgó malom-kövek nem sokára meg-meleged-
vén, a' lisztet-is el-pergelik; a' mellyek pedig
lágýak, és porlók, kö-porral a' lisztet meg-ele-
gyítik; melly a' gyomor és belek érzékeny fi-
bráinak, nagy alkalmatlanságot ferezhet.

De (3.) A' sütésre nézve-is, a' kenyerek
egymástól sokat különböznek: Ha t. i. a' Tész-
tát [A.] Tízta forrás és folyó-vízzel, vagy álló-
kút

kút és só-vízzel dagasztották; mert az álló, rothadt bűdös víznek Kenyere-is bűdös, és rothadt, (melly érint, ha valamire, ugyan eükeseges volna a' Kenyér-sütésre jó vizet keresni.) [B.] Ha nem elég jól, vagy igen meg-sózták: mert a' sótalan Kenyér nem csak ízetlen, hanem mind a' gyomorban, mind azon kívül hamar meg-rothad; az igen sós, fompúságot okoz. [C.] Ha felettebb, vagy jól meg nem dagasztották: mert a' felettebb való dagasztás, fűjafsá, nehéz emészthetővé teszi a' Kenyeret, mellyről a' gyomor-is meg-púffad: ha pedig jól meg nem dagasztják, sem a' liszt, sem a' só nem elegyedhetik jól el benne; a' meg-kelesre is alkalmatlan lézen. [D.] Ha a' Tésztát jól meg-nem költ, vagy felettebb el-posadt: mert ez felet, rágást, nyilaldosást, rothadást okoz a' belső rézekben, 's kevesebbé is táplál, *amaz* pedig a' keletlen Tésztaműnek §. XCI. le-írt tulajdonságát követi. [E.] Ha jól meg-nem sült, vagy felettebb el-égett: mert a' sületlen Kenyér olyan, mint a' keletlen; az igen el-égett pedig forit, és mint a' Kenyér-haj, dűrva, fekete, *melancholicus* vért tsinál. [F.] Ha tűzhelyben vagy kementzében sült: mert a' tűzhelyben alig süthet azt jól, és egyenlőképen meg: De a' fázaz jól langoló *materiával* hevült fázaz kementzében sült Kenyér-is, a' penízes nedves kementzében sülnél, (kivált ha valami fűstölő rothadt penízes fámával, vagy máddal melegítették azt,) jóval előbb való; minthogy

minthogy a' kementzének gőze a' Kenyeret-is egészzen meg-hatja.

Továbbá (4.) Ugyan azon egy kenyér-is a' maga ideje szerint önnön magától sokat különböz. Mert az új meleg kenyér a' gyomrot felettebb fel-fűjja, a' *chylust* sürüvé teszi, a' vért meg-feketíti és csak nem egyben alutja, a' *spiritusokat* meg-fojtja, az egész testet el-bágyasztja, a' vízelletet fel-akasztja; fő-fédelgést, éiv-dobogást, fulladozást, sőt gyakran, hirtelen halált-is okoz, mint ezt, ha a' rövidség engedne, sok példákkal meg-bizonyíthatnók. Ertsd ezeket egyéb tértanmű sülteknék forron való faldaklásáról-is. Intetnek ez alkalmatossággal a' Sütők-is; hogy mihelyt ki-fűdik a' kenyeret a' kementzéből, azonnal jól betakarják, annyival-is inkább hideg helyre ne tegyék, hogy a' kenyérből ki-gőzölő meleg parát; melly az inakba lévő *spiritusok*nak vézedelettes ellensége, az árnek hidegsége benn ne rekedje, *Galenus* és *Avicenna* legjobbnak tartják a' másod napi kenyeret. Mert ha igen meg-keményül, nehezebb emészthető lézen 's a' gyomorban-is tovább múlar; a' honnan a' jó Tselédes Gazdák, tselédek fámára, és az erős munkát tévő Parazitok magok fámára-is, a' kemény kenyeret, inkább választják. Ha pedig a' kenyér, a' régiség miatt már meg-is penézesült, a' meg-ételre alkalmatlan; mert a' vért meg-vezregéti. Vagyon *Sveciában* és *Norvégiában* olyan féle kenyér-

nyér-is, melly a' mint *Bebrens* a' *Guelpherbitumi* Fejedelmi Udvarnak minapi Fő Orvosa írja, 40. Éftendeig-is el-tart romlás nélkül, és minél régibb, annál jobb ízü: más Tenger mellyéki tartományokban-is sütnék az Indiákra utazó Hajósok számára holmi durva ro's-kenyeret, mellyet *Biscoctus*nak hívnak, melly egy néhány hónapokig meg-áll rothadás nélkül.

§. LXXXIX.

Utóljára, különböznek a' Kenyerek *maserij*okra nézve-is. Vagyon olyan kenyér, mellyet tizta zemelt Búzából és a' korpájától tökéletesen el-választatott liszt-langból készítenek, mellyet a' Régiek (a *feligenda*) a' megválasztásról *siligineus*nak neveztenek. Ezt sokan leg-jobbának tartják. Így-is, hogy a' mennyiben ez az a' vér közi majd egészen által mehető *materia*ból áll, igen bőven táplál, és, ha jól meg-kolt és sült, könnyű emészthető-is. Innen a' Gyermekeknek, betegség, vagy vér folyás miatt el-erőtlenedett, el-záradt Embereknek igen hasznos. De ha ki effélével hozzáfalon él, gyenge lágy kövérségével, a' gyomrát és beleit nagyon el-gyengíti, és, mint-hogy az ebből fenn maradt vékony seprőlék a' beleknek töredékjében meg-ragad, és kevés volta miatt későre-is vetterhetik ki az árnyék beire, a' belső részeknek melegtől, nem sokára igen meg-rothad, meg-buzhódik, és rothadt gőzivel a' vért-is bizonyoson meg-veztegeti. E' féle lisztből sutik a' *Biskotakat*-is. De mint-

minthogy gyakrabban nádmézzel és tojás-fékel-is meg-elegyítik, még kedvezőbb ízűek; e' mellett a' kétféle sütés által enyveségeket-is annyira le-verkezik, hogy minden eddig-elé esméreres eledelnél könnyebb emészthetőeknek, saporábban és bővebben táplálónak nem ok nélkül tartja azokat *Boerhaave*.

Vagyon (2.) ennél egy kevésé vastagabb, de ugyan tsak tizta búza lisztből készült kenyér-is, mellyet *Plinius*, *Columella*, és más régi Deákok *similiának*, *similágonak*, a' miéink *'Semlyének* neveznek. Ez az elsőnél az életre sokkal hasznosabb. Élnek velle mint kenyérrel; de ételben-is, rezelve 's másként, gyakran főkták tenni. Innen *Marcialis Poëta* így ír róla:

*Nec poteris dotes simulae numerare, nec usus,
Pistori toties cum sit et apta coquo.*

Ezzel, a' nálunk nagyobb fokásban lévő szép fejeir kenyér, kivált tzökkel sütvé, egészen meg-egyez. De vagyon (3.) olyan búza kenyér-is mellyből a' korpának tsak vastagsága választott ki, Ezt a' régi Deákok *Panis cibarius*, *secundarius*, *domesticus*, *confusaneus*, aternek nevezték; mi jó köz-kenyérnek hívjuk, az Udvarokban második tzipónak nevezik. Ez, jól-lehet a' korpában tápláló erő nintsen, de a' két elsőnél még-is egészségesebnek tartatik minden rendbéli Embereknek: mert a' korpá sovány, éles darabosságával a' gyomorban és

beleekben meg-telepedett enyves, taknyos tűtálatanságot le-törli, ki-hajtja, és a' *fibrákat* ösztönözven, erősebb 's taporább mozgásra indítja; mellyel nem csak az eméztést és a' *chylusnak* a' tejes edényekben való bővebb és szabadabb által follyását hatalmason segíti, hanem a' meg-maradt seprőléknek, míg meg-bűzhödven rothadt gozival a' vért meg vesztegetné, ki-vetetését-is derekason siettetí. Már pedig mind ezek az egészségnak nem kevés elő-menetelire szolgálják. Vagyon ennél sokkal korpálabb fekete kenyér-is. Ebben minél több a' korpa, annál kevesebb a' tápláló erő, és keményebben tisztítja a' beleket. Innen, ez a' fok vérű 's heverő Embereknek, kik a' hízástól, és a' vérnek felettébb meg-bővüléséből eredő nyavalyáktól tartanak, úgy azoknak-is, kik forulással gyakran bajoskodnak, jóvaltatik. De jegyezd-meg hogy efféle kenyérrel a' gyomrot igen meg-tölteni tona sem bátorságos: A' száraz es torró Termézetűek pedig, és a' kik vérhasban vagynak, ezzel épen ne éljenek; mert ez a' vérnek tsipőlségét elegendő édes *chylussal* oltani nem tudja, a' beleket-is még jobban ki-sebesíti.

§. XC.

Hogy a' Kenyeren kívül egyéb téztármivekrol-is, mellyeket külön-külön itt fok volna elő-hordani, ítéletett tehessünk, jegyezzük-meg, hogy mind azok, akármi nével neveztenének, az egészségnak több kárt téznek, mint

mint hasznót. De ugyan csak, ha választást akarunk azok közt tenni, kevesebbet ártanak, a' mellyek költ téztából vagynak, a' keletlen téztából készüteknek; a' sülték a' főtteknél; a' szabad *aërbe* sültéknek, a' főttek a' sűrű rántottaknál; mert a' pergelés közben meg-kelekedett, tsipósult 'sír keferü böfiedzéseket, gyomor és bél-béli rágó fájdalmakat, vér hast, *colicát* okoz; és a' vért hasonló keferü tsipós-séggel meg-rontja. A' tojás és tej a' téztának tápláló erejét nevelik, enyves vastagságát-is omlattyák; innen a' tojással és tejjel készütek is a' tiéta vízzel gyúrtaknál elebb valók. Ugyan ez okból, a' mézes és vajas tézta néműek is nem volnának meg-vetendők, ha a' gyomorban oly hamar meg nem kelednének. A' Nád-méz és fűszerfámok az egyébként egészséges *confecteket* alább valókká nem téfik, de a' sűrű sültéknek keferü tsipőlségét nevelik. Rövideden, hogy *Sebizussal* ezek iránt mindent ki mondjak: „Az efféle tsemegék és trágyázott eledetek a' Száznak ugyan „kedvesek, de az egészségnak felettébb ártalmasok. Mert azon fok fele *materiáknak*, mellyekből készülnék, egybe zagyvalása a' gyomorba nagy háborut berez, és az édesek sár-vízzé, a' savanyuk és hidegek takonnyá, a' „vastag, föld természetűek pedig fekete sárrá változnak.

§. XCI.

Utóljára jegyezzük-meg a' Kenyerről még

H 3

ez

eg. n. *Gabonák* közt

1. *Sebizus* tsipósított

ez egyet, hogy kenyérrel a' gyomrot felettebb meg-tölteni minden eledelkel való meg-terhelelnél veszedelmesebb. Mert midőn az rész-kerint az italból és gyomorbeli nedvességtől, rész-kerint az ő jukaiban igen bőven lakó és a' belső részek melegítől meg-ritkult *aérnek* kifejti a' gyomrot, hogy annak *fibrái* egészen, el-erőtlenednek; a' vérnek folyása-is a' körül lévő részeken meg-dugul; a' mellynek ürege-is meg-észorolván a' lélekzelés igen el-nehezedik, sőt néha az Ember egészen meg-is fullad.

§. XCII.

A' Ro's - Kenyér a' Búza-kenyérnél egész Európában közönségesebb; de enyvesebb, tömöttebb, durvább, nehezebb emészthető, és porán meg-savanyodik és etzetefedik, sok élet, tsinál. Innen a' veszteg ülő, gyenge ki-vált *hypochondriacus*, vese vagy hóag-béli kővel bajoskodó arenás Embereknek igen egés-ségtelen. A' munkás és erős gyomru Személyeknek pedig, ha szinte nem táplál-is olly bőven mint a' búza, jó eledel, főként ha korpájától egészen meg nints tisztítatva. Mert az ebből készülő vastag enyves *chylus* és vér az ő kemény és tágas edényeikhez nem tsak fépen illik, hanem savanyúsága által a' vérben az erős munka közben rámadó hévséget és az abból következő rothadságot-is hatalmason enyhíteni. Búzával meg-elegyítve mások-is haf-noson élhetnek vélle. De a' Ro-s-lítának ke-letlen tértájából készült Székely mézes pogácsa

epen

/ Zinziájától megfogad, ugy

épen kapások horpatzához, nem pedig árnyék-ban ülő kényes Embereknek gyomrához való

Tsuda dolgot beszélnek Fr. Hoffmán. L. B. van Suvieten Ur, Behrens, és más írók a' ro'snak meg-vefett gombás-éseméről, mellyet némel-lyek ro's-anyjának-is hívnak, hogy t. i. annak meg-ételétől, mint Eörnyü méregtől, sok Em-berek nagy kinok közt el-vestenek.

§. XCH.

Az Alakor (zea, ípelta) a' régieknél két-féle volt, egyik minden tokban egy émet, a' másik kettőt foglalt. Az elsőnek kenyerét feketének, gazosnak, izetlennek írja *Sebizius*: a' másodiknak kenyerét pedig fehérnek, könnyűnek, jó-ízűnek, könnyű emészthetőnek, a' búza kenyérnél ugyan alább-valónak, de a' ro'snál előbb valónak mondja. Ezzel még ma-is *Rhenus* mellyéki tartományokban sok helyes-ken élnek. A' Rómaiak-is, a' mint *Plinius* fel-jegyzette, eleinten 300. Éztendők alatt effé-le kenyérrel éltenek, és hívták ezt *Fárnak* (a *frangendo, unde et farina*) mert a' malmok fel-találása előtt mo'sárban éokták vala a' ga-bonát liszté törni.

§. XCIV.

Az Árpa egy-néhány féle. Jobb az Ősi a' Tavazinál. Választani kell a' melly szép fe-jér, nagy szemű, sima-haju, nehéz, jól meg-ért, a' fővés közben nagyot dagad: mert az éretlen, ragyás, apró, fonnyatt szemű a' kor-pánál kevésivel ér többet. Házára nevez kü-lönö-

H 4

lönö-

lönösön arról ditsérik a' régiek, hogy a' vért nem bőviti olly hamar meg, mint a' buza, még-is eléggé táplál, nints afféle enyveség-is benne, mellyel a' buza és ro's fokoknak ártanak; meg sem etzetefedik, felet sem tsinál, mint a' ro's; hanem vékony, híg *chylus*, jó fele vér és tiſta *ſpiritusok* készülnek belőle. E' felett, hivesíti 's nedvesíti-is a' Testet, sőt a' *Boerhaave* ítélete szerint fájdalom enyhítő erő-is van benne. Innen fok felé képen-is fokták az árpát eleitől fogva közönséges házonra fordítani. Eltenek 's élnek még ma-is azzal kenyérnek, pépnek, kásának, sernek, főtt viznek, *polentának*, mellyet a' régiek kávé helyet hörpöltének. Az Arpa-kenyér sovány és durvasága miatt ma csak a' szegényebbek parafatok eledele. Ha egy kevésbé korpás, a' béleket szépen tiſtítja és gyakor derék székeket tsinál. Innen *Baglivius* nagyon ditséri azt a' közhéves, náthás, *hypochondriacus* Embereknek, és az ollyan Afzonyoknak, kiket a' hólnapi vér-folyás igen nagy mértékben tart. Az Arpa kása és pép eleitől fogva igen fokott eledel volt, és minden rendbéli egészséges, beteges Személyeknek egyaránt házson tartott. A' régiek, ma-is a' Frantziák és Olokok, a' meg-hajalt árpát hideg vízben, liſztől meg-mosván, édes gyökeret, malósa-főlöt, köményt, ánis-magot tétnek hozzá, némelleyek kaprot, peter'sellymet, pár-hagymát-is vetnek hozzá, és így frűsttiſta vízben hozzább vagy

vagy rövidebb időig meg-főzik, a' mint t. i. annak le-fűrt levét itatra csak homuság enyhíteni vagy egyſzer'smind táplálásra-is akarják fordítani. Ha pedig pépet akarnak készíteni belőle, egy kevés etzettel, sóval és olajjal fel-elegyítvén addig főzik, míg leve jól meg-fűrűdik, és akkor fűrű-edényen által fűrik. Ezt minden ételek felett egészségesnek mondják *Hippocrates* és *Gálénus*, kivált a' forró természetű, és forró nyavalyában lévő Embereknek. Némelleyek a' felig tiſta vízben meg-főtt arpa-kását nyúlós levitől hideg vízben meg-mosák, és hús-lévben úgy főznek azután pépet belőle. Ez-is igen egészséges és jól-tápláló eledel.

§. XCV.

A' Zabból-is, az Északi hideg tartományokba, 's mi nálunk-is a' havalos sovány helyeken Kenyeret és pogácsákat-is sütnék. De igen rozű izű, durva, nehéz emésztherő és kevésbé tápláló eledelek. Kevéssel elébb valók a' zab-kása és zab liſztből főt pép-is. Vagyon ugyan mind ezekbe valami kevés tápláló erő; de a' gyomorban és belekben meg-rothadnak, meg-etzetefednek és igen fok felet tsinálnak. A' forró és száraz természetűeknek mindazáltal, savanyuságokkal, melly hivesíti és a' rothadásnak ellent áll, jól használhatnak.

§. XCVI.

A' Köles olly száraz és sovány természetű, hogyha a' külső aer és tél nem éri,

Fáz Fédendeig-is, el-áll rothadás nélkül; és ha a' húst meleg nyári napokban belé temetted, sokáig meg nem bűdösül. Frantzia Országának némelly fővány részeiben *Campaniában, Valconichban*, mi közünk-is sükségnek idején kenyérré és pogátsává-is sütik: és míg meleg, jó ízű édesnek mondják. Egyéb iránt igen durva, sovány, erőtlen, izetlen: roz tápláló, forító és szárztó. Ha meg-hajalva vízzel vagy téjjel kásának meg-főzik, az erős gyomornak és sok munkát tévő testnek hasznos 's nem-is roz ízű eledel. Ezen húron pendül a' *Tatárka* vagy *Tatár köles-is*, mellyet a' paraf Olofok, téjjel, kását főzven belölle, erőssen éfnek. *Insabriában*, Spanyol Országának *Granada* nevű tartományában-is főkört eledel ez. Régen a' *Pontus* beliek egy eledelt sem bertsültek ennél fellyebb, a' mint irja *Sebizius*.

§. XCVII.

A' *Hariüska* vagy *Hajdina*, *Plinius* idejében még vagy esmerettségben nem volt, vagy ételre nem fordítatott volt. Ma egész Európában elég esméretes. *Belgiumba* és Német Országban, mivel előfő meg-hajalják 's úgy örlik meg, igen szép fehér lisztje van; nálunk a' közben öröltött fekete haja rút barnává téfi azt. Kenyérnek ritkán sütik, de pépnek, puliszkának, *placentának* 's a' t. Minden felé, kivált a' szegényebb rendűek, igen gyakran készítik. Egy kevésé ugyan erőske gyomrot kíván,

kíván, 's puffaszt-is; de jó ízű; meg-lehető. sön táplál, jó vért-is tsinál, nem forit 's nem-is dugul könnyen meg a' belső részekben. Az árpához hasonlaira nézve nagyon közelit. A' Tyukok töle erőssen hízni mondatnak.

§. XCVIII.

A' *Riskását* igen bőven vetik Olof Országban, *Syriában*, *Egyptusban*, *Babilóniában*, *Indiában* 's a' t. *kereti a'* nedves, tós, kövér földet. Szalmájára a' bojtos nádhoz nagyon hasonlít. Az *Indusok* sütik ezt kenyérnek pogátsának-is; puliszkát, kását, pépet-is gyakran főznek belölle; úgy hogy az egész napkeleti Nemzetek közt ennél közönségebb eledel nintsen. De készítnek az *Indusok* nád-mézzel és fűszerezésekkel ebből holmi italt-is, mellytől hamarabb és erőssebben meg-rézegeznek, mint a' leg-erősebb bortól. Olajat-is főktak belölle ki-sajtolni. Az Olofok többire kásának készítik; mi-is így élünk velle. Magára csak vízben főve, izetlen, nehéz emésztetű, és vastag *chylust* ad; forit 's szárzt-is egy kevésé. De ha hús-lévben, mondola, vagy másféle téjben főzik-meg, igen kedves ízű; mindazáltal így-is valamenyire forit. Innen a' Száraz betegségben lévőeknek, *phlegmaticusoknak*, *sanguineusoknak*, has-menésre és vér-folyásra hajlandóknak mások felet *com-mendáltatik*, kivált ha téjben, mellyben főzik, előre egy két ízben tüzes arzéllot vagy kovats-követ óltottak-meg. Meg-vajazva és nád-mé-

nád-mézelve a' torok ér mejj fájós, köhögös Embereknek is dirtsértetik. Meg-fahajazva a' tejet és, nemző magot éaporítani mondatik. Másként, az olyanok a' kik has-forulással, *Colicaval*, belső részeikben való *obstructionokkal* bajoskodnak, az árpa-kását ennél jóval többre bersidherik, s okan úgy is gondolkodtak hogy a' Napkeleti és Déli tartományokban, az Emberek olly sokan a' fok riskája ételtől vakulnának meg: de az értelmeisebbek azt az *aer* hévségének helyesebben tulajdonítják.

§. XCIX.

A' Török búza, vagy *Kulturiza*-is igen közönséges eledel e' Világon. *Afrika*-ban, *Asia*-ban, *Amerika*-ban a' *Brasilia* és *Perru*-béliék, e' mi Hazánkban-is, mióta nem régen a' Török Földiről be-tsufzott a' fegényebb rendű Emberek majd csak ezzel tápláltatnak, forrit, érazt, nehéz emészthető, felet is tsinál. Innen a' kényesebbeknek, gyengébb gyomrukna, és a' kik kevés *commotiót* résznek, nem alkalmas. De erős munkás parasztoknak hasznos, és bőven tápláló eledel. Tébe vagy hús lévbe főve még jobb volna. A' kik éretlen vagy tejesen éoktak sülve, főve evet tsemegélni, has fájást, vér-hást, *colikát*, hideg-lelést s a' t. gyakran szenvednek.

A' HÜVELYKES VETEMÉNYEKRŐL.

A' Hü-

§. C.

A' Hüvelyes Vetemények nem tudom mikből olly nagy bertsbe voltak a' régi Rómaiak előtt, hogy sok nagy Familiák magokat azokról nevezettni nem fégyenlették. p. o. a' mint írja *Plinius*, *Pisorum a pisis*, *Fabiorum a fabis*, *Lentulorum a lentibus*, *Ciceronum a ciceribus*, s a' t. nevezettek: a' mennyiben t. i. ez vagy amaz familiának ennek vagy amannak vetése inkább éokásában volt, vagy nagyobb bővséggel termett.

§. CI.

Közönségesen minden hüvelyes-veteményekről úgy itél *Hippocrates*, hogy azok egyről egyig mind sok felet tsinálnak, akármi módon kézfitesseken is-meg. Nyersen mindazáltal még is rozábbak, mint főve: rántva nem tsinálnak annyi felet, mint főve, de nehezebb emészthetők: éoritanak, de hajatlan még is inkább, mint hajalva. Irja azt is, hogy a' ki effélével sokáig él, akár *Azóny*, akár *Férjfi* légyen, láb-beli erőtlenséget szenved. E' felett a' gyomror is minden e' dig élő éámlált gabonáknál inkább meg-tethelik, nehezebb emészthetők is, durvább, vastagabb, enyvesebb *chylus* és vér kézfül belömlök, mely a' fodor háj *glanduláiban*, a' Májban, Lépbben meg-dugul. Innen vagy on hogy a' Máj és Lép dagadálók, *hypochondriaca* nyavalyák, *melancholiák*, negyed napi hideg lelések, hólnapféamnak, süllynek meg-rekedése, nehéz és nyúgha-

nyúghatatlan álmok 's a' t. a' hüvelykes-vetemények ételében gyönyörködöket olly gyakran háborgatják. E' felett, minthogy az illyen enyves durva vérből jó féle és elegendő *spiritusok* nem kékülhetnek, az elmének ereje, és minden külső érzékenségeknak, nevezet kerint a' látásnak, tisztasága-is az effélékkel való hozzás élés miatt sem-látomást apad. Innen ékre vehetjük, hogy a' hüvelykes-vetemények a' gyenge és kevés *commotiót* tévő kézi mives, főként pedig a' tanuló Embereknek, ártalmasok. De az erős gyomru munkás parasztnak etzettel, magokra-is de kivált hagymával peterfellyemmel, isóppal, kaporral, majoránnával, rosmarinral, kakuk füvel és egyéb vért vékonyító, 's felet üző *herbák*okkal kézítve, jól meg 'sirozva, és a' *Hippocrates* tanátja kerint, lok kenyérrel éve, jól tápláló 's hasznos eledelül lehetnek.

§. CII.

Vagyon mindazáltal ezen hüvelykes-vetemények között-is nevezetes külömbiség. A' *Lentis Julius Alexandrinus* II. *Maximilián* Tsázar' Udvari fő *Doctora*, a' konyharól egészen ki-veti kivált a' nyavallya törösöknek igen ártalmasnak mondja; azt írja, hogy ő esmért ollyan Embert, a' ki fokáig lentsével élén, attól nyavallya törésben esett. A' régi Görögök-is ezt ollyan alávaló eledelnek tartották, hogy a' mikor lok hitván Emberek társaságában egy jó embert láttanak, vagy valaki po-

hározas

hározas közben derék dologról kezdett be-felleni, ezt fokták vólt mondani: *Εν φακῇ κῆρυ*, az az, úgy illik az a' jó dolog oda, mintha valaki a' drága fűszerfémokból kézalt olajat a' haszontalan lentsébe elegyitené. Innen igen tsudálkozik *Athaeenus*, hogy keret-hették ezt a' régi *Philosophusok* annyira, hogy a' *Stoicusok* a' bölts Ember dolgait rövideden e' kettőből mondanák állani: *omnia recte agere, et lentem prudenter condire*, az az, mindent jól tselekedni, és a' lentsét okofon meg-kézíteni. De ennek-is oka, a' *Plinius* ítélete kerint; nem a' lentsé jósága vólt, hanem hogy ok a' böltsétség tanulásra adván magokat, más hasznosabb eledelre nem igen tehettek kerint: vagy, hogy az által az Embert tsendesebb 's felidebb elméjüvé gondolják vala lenni. A' Rómaiak *lugubris cibus*nak, torba való éteknek nevezték ezt. A' 'Sidók-is tsak böjtnek idején ették ezt. *Galenus* a' lentsének első levit a' hast meg-indítani és a' himlőnek 's orbántznak ki-ütését segiteni mondja; mellynek igazságát ma-is tapasztaljuk. De a' második levéről azt írja, hogy korit; innen etzetel, afféu meggygel, sommal, berekenyével főve has-menés ellen ditséri.

§. CIII.

A' *Babról* úgy itél *Isidorus*, hogy azt a' Deákok *Fabának* nevezték volna a' görög *φαβή*ről, a' melly érest tézen, úgy gondolkodván; hogy régen ezzel éltek az Emberek.

De az

De azután észre vévén, hogy ez felettébb nehez emészthető, roz' ízű, fok felet' tsináló, az álmod' el-üzi, és a' *Venus*ra ösztönözö eledel legyen, fokan ezt egészen meg-vetették. Azt írja *Herodotus in Euterpe*, hogy az Egyiptombeli magokat füzeségre kötelezett Papoknak a' babra még csak nézni sem volt szabad. A' *Gellius* bizonyosság tetele szerint Római *Flamen* nevű áldozó papok közzül-is az elsőnek, a' kit *Flamen dialis*nak hívtanak, a' babhoz nem csak hozzá érni, de azt nevezni sem volt szabad. *Pythagoras*-is a' maga tanítványaitól a' babnak meg-ételét törvény szerint el tiltotta vala, félvén, hogy ez az ő elmejeknek tisztaságát meg-zavarja. *Dodonaëus* ugyan úgy gondolkodik, hogy a' régiek babja más féle és roz'zabb volt, mint a' miénk; de ellenkezőt próbál *Sebizius* és meg-mutatja, hogy valamin a' régiek a' babról irtanak, az a' mi babunkra is mind reá illik. Némellyek úgy ítélnék, hogy a' bab étel a' tyukokat és az Aézonyokat meddővé-is tenné: De *Baehinus* a' Pávák példájával ellenkezőt akar próbálni, a' kiknek Tavaikkal piritott babot szoktak hányni, hogy tenyésőbbek legyenek. Régén az Aézonyok, böroket a' morskától, féplőtől, és a' nap melegtől vagy féltől való feketeségtől a' feredőkben éppan helyet bab listel mosák 's tisztítják vala, a' mint írásban hagyta *Galenus*. Ma-is a' bab list a' tsatsnek és egyéb *glandulák* rézeknek dagadása és tüzesége ellen, kötönek igen ditsértetik.

§. CIV.

§. CIV.

A' *Fafulyka* külömb külömb finü tzifra haju magvával magát nagyon ajánlja. Ezik is ezt mind gyenge zöld hajával, mind meg-érve femül, fok fele módon készítve egész Európában. Hajaftól a' fáznak jobb, mint az egézségnek; mért nem csak kevesebb táplál, mint femül; de vastag, keserű *chylus* vagy sár-viz-is válik belőle. Szemül-is a' több hüvelykes-vetemények természetit ugyan megtartja, de mind a' lentsénél, mind a' babnál jóval elébb való. Ha jó erős gyomrot talál, bőven táplálja, gyengén melegíti 's nedvesíti is a' testet. E' mellett a' vizelletet üzi; a' nemző magot éaporítani és a' *Venust* gerjeszténi-is mondatik, kivált meg-borfolva.

§. CV.

A' *Borsó* valamint a' több hüvelykes-veteményeknél közönségesebb és kedvesebb ízű, úgy egézségesebb-is. A' Belesen ugyan kivált ha nem jó siros, későre mégyen-le: egyébként jól ráplál, nem-is tsinál olly fok felet' mint a' többi, kivált ha meg-hajalják. Minél könnyebb fővő és kevesebb enyvelisége van, annál egézségesebb. Ha férges és mojos, igen ártalmas. Zöldön és nyersen nehezebb emészthető, puffaszt, forit 's sár-vizet tsinál. A' régiek jóvállásából a' *Laxativa* után némellyek borsó levest adnak; de nem jó mert felet' és forulást tsinál. Másként-is, a' mint *Sebizius* fel-jegyzette, a' régiek e' végre nem
I illen,

ilyen, hanem *bagoly*-borsóval éltenek, a' melly főként a' tizra fekete 's nagy tegeletes remü, sós vagy salétromos erejével mind a' hasat, mind a' vizelletet, mind a' vér folyást nagyon indítja.

§. CVI.

A' *Mák* ki mezei, ki kerti: a' kerti ismét kétféle: fehér és fekete magva. Ez közönségesebb, mint az, melly inkább csak a' Patikák számára vettetik. Élik ezt magára-is meg-törve vagy nád-mézzel beborítva; tejet is tsinálnak belőle, olajját-vélik: de igen kevéssé táplál, úgy hogy inkább lehet orvoságnak mint eledelnek mondani, mivel igen fépen hívesít, fájdalmot enyhít és álmot okoz. A' *Kender-magot*-is szokták néhol ételre fordítani, meg-törve, vagy tejül: és vagynak, kik az ebből készült levest a' betegnek ditsérik. De ez a' fejet a' máknál-is sokkal inkább elnehezíti, az elmét el-bolondítja; a' *Galenus* ítélete szerint, a' nemző magot-is erőssen apasztja.

A' KERTI-VETEMÉNYEK RÖL.

§. CVII.

A' Kerti-Vetemények Zöltségekből és Gyökerekből állanak. Közönségesen mind kevesebbé táplálnak, mint a' Gabonák és Hívelykes-Vetemények; de ugyan csak vagyon tápláló erő jótskán benne, mint a' barmokról, kiknek

kiknek hűtök, vérek, tejek tizta tizból kezül, észre vehetjük. Az özön-viz előtt nagyobbára az Emberek-is effelékelkel éltenek. De ma úgy tapasztaljuk, hogy csak magokra a' mi testünk táplálására elegendések nem volnának; mert a' kik, a' éltéség miatt vagy egyéb okból, ezekre támaszkodtanak, el-erőtlenültek és rövid életűek voltanak. Minthogy a' bennük lévő éltás kemény *fibrákat* a' gyomor nem könnyen faggathatja-el, nehezségre emésztetők, 's a' gyengébb gyomorba élelet, sárvizet-is tsinálnak. De ha előre meg-főzik, minden ártalmas tulajdonságaikból sokat alább hagynak. Meg-jegyzésre méltó dolog az-is, hogy a' kerti-veteményekből a' főzés közben majd minden tápláló nedveség által fokott a' vízbe költözni, úgy hogy, a' meg maradt *materia* azután többire csak hasonlalan föld. Oktalanul tselekeznék tehát a' Szakácsok, kik, hogy a' éltásnak kedvezzenek, az első levet kelerütske ízéért le-élik és el-vetik, holott a' tápláló, gyomor erősítő, has-indító, és vér tisztító 's vékonyító erő nevezetesen ebben volna.

§. CVIII.

A' Zöltségek közt leg első helyet érdemel a' *Saláta*. Ezt a' forró *temperamentum* Olofok, gyönyörűséges hívesítő és nedvesítő erejéért, minden e' Világra teremtetett fűvek-nél leg-jobbna mondják. Szappan terméketü vékony levelével a' *melancholicus* enyves s ri vért

vért hatalmason vékonyítja, a' tejet-is azokban, kikben a' vérnek forró és enyves sűrűsége miatt fogyatkozott volt a' meg, faporítja: a' természeti belső forróság vagy nyári erős hőség miatt a' gyomorban meg-gyült és rothadt epe sártól el-töröltetett ételbéli kívánságot helyre állítja: a' vizelletet üzi; a' hasát lágyítja, kivált a' *Simon Pauli* tanácsa szerint, főve, vagy jól meg-fonyasztva, és egyéb ételek előtt eve. De e' felett, a' részegséget-is üzi; álmot-is okoz; a' honnan a' gazdagon vatsoráló és bőven pohározó régi Rómaiak feletik vala a' vatsorát salátával végezni, a' mint azt *Mártiálisnak* ezen fevai tanítják:

Claudere quae Coenas laetitia solbat avorum,

Dic mihi, cur nostras inchoat illa dapes?

Nevezetesen, vagyon Olof Országban a' salátának egy bizonyos neme, melly barna színű és tejes nedvességű, mellyben oly nagy álmhozó erő vagyon, hogy a' ki annak ki-fatsart leviből négy kalányit meg-innék, mint a' fok *opiumtól*, örökösön el-alunnék. Irja *Boerhaave Hist. Pl.* hogy ő maga-is ettől egykezente roszul járt. Továbbá, tapasztalt dolog az-is, hogy a' sok saláta étel, felettebb elhidegkén a' testet, kivált az egyébként-is nedves *temperamentum*uakban, a' szemnek világát erősen apaítja, a' *Venust* óltja, a' nemző magot tapasztalhatóképen fogyatja, mellyet *Boerhaave* a' többek közt egy Angliai Fejedelem példájával bizonyít, a' ki fok Eftendőig kedves

kedves Feleségével magtalanul élt. De egykor a'ztalánál lévén egy *Botanicus*, látja melly erősen érik mind kettőn a' salátát, és elméjére adja, hogy abban magokat tartóztatnák; mert magtalanságok arról volna; engedtenek e' tanácsnak, és Eftendő múlva Gyermekeik is születet.

A' Fejes, nagy fodor, fehér Saláta a' keskeny, sima zöld levelünél elébb való. A' fokhagyma, erzet 's egyéb melegítő füvek a' hidegebb gyomruak számára hasznoson adatatnak hozzá; mások erzettel és fa-olajjal nyersen inkább ditsérik. *Boerhaave* tsak magára nyersen enni, és tejet vagy savót innya reá leg-jobbnak tartja.

Használó természetűek a' salátával az *Endivia*, *Cichorea*, *Galamb begy*, *Spináchia*, *Paréj*-is. Ezekről azért különösen állani nem szükséges, hanem tsak azt jegyzem-meg róllok 's más ezekhez hasonló hag és íz nélkül való füvekről, hogy minél bővebb valamellyikben a' tejes nedvesség, annál jobban vékonyítja a' vért, és okozza az álmot: minél keveserűbb ízű, nyersen annál keveslebbé hivesít, de inkább neveli az ételbéli kívánságot: minél telegebb vizes nedvességgel, annál inkább nedvesít, hivesít, és lágyít: minél gyengébb, annál könnyebb emészthető. Ez okból *Baubinus* a' *Spináchiát* minden zöltségek felett betsüllü.

§. CIX.

A' *Szuka* minél gyengébb, Zöldebb és

I. 3

kedve-

kedvesebb ízű, annál hasznosabb, és savanyu
 ízével az ételbéli kívánságot inkább gerjeszti; a'
 vérnek forroságát ebben őrzi, és a' rothadás-
 tól jobban tartóztatja, annak tisztaságát a' vi-
 zellet úján derekábban ki-takarítja. De a' kik-
 nek gyomrokban és vérékben a' savanyu vagy
 etzetes tisztátalanság uralkodik, mind rend szerint
 a' gyermekben, gyenge puha testű Aëzonymok-
 ban, *phlegmaticus* és *hypochondriacus* Személyekben
 ezzel élni ártalmas, mert nyavalyájokat neveli.

§. CX.

A' *Spárgínak* gyökere a' Patikákban az
 öt vér-tisztító gyökerek közti számláltatik;
 Konyhai hasznára pedig csak fűvé fordittatik.
 Ez is egyebekben meg-egyező a' le-írt Zöldsé-
 gekkel, hanem hogy a' vizelleteret különös sa-
 gú bűdösséggel meg-undokítja, melly miá so-
 kan a' veséknél ártalmasnak mondják. Minél
 gyengébb és fehérebb ennek jövése, annál in-
 kább bűdösíti és néha fel-is akadítja a' vizelle-
 teret. Innen a' Frantziák inkább élik akkor,
 mikor már ágazni kezdett. *Behrens* a' spár-
 gáról azt is említi, hogy az az Ember testi-
 nek kedves éleget ad: és hogy az Aëzonymo-
 kat meddővé teszi, a' Férjfiakat pedig *Vénus*-ra
 gerjeszti. A' *Tiaján* és *Komló* jövésük a' hasát
 indítja, a' vért tisztítja, száraztanak és me-
 legiteneke is gyengén, igen bővön való életék-
 kel fájdalmas vizellest okoznak.

§. CXI.

A' *Káposzta* minden kerti veteményeknek
 Királ-

Királynéja. Ez a' Régiel előtt olly betsbe
 volt, hogy a' mint *Plinius Hist. Nat. Lib. xx.*
c. 9. bevélli, *Cato*, *Crisippus*, *Pythagoras* arról
 egész Könyveket írtanak, és azt egyedül a'
 testnek taplálására elégségesnek mondták:
 és hogy a' Római Nép elemtén hat száz éz-
 tendők alatt minden nyavalyákban az egy ká-
 posztával orvosolta magát; mellyből ő is a'
 n. h. egész patikát készit. Ir le ott *Plinius* há-
 romféle káposztát. Ha mi köztünk 's másutt-
 is, a' mennyiben tudom, egész Európában öt-
 féle forog: *fehér és veres fejű káposzta*; *fehér*
fejellen fodor káposzta; *kék fejellen fodor káposz-*
ta; *szíma levellű fehér fejellen káposzta*; *virág*
káposzta. Mindenikben fok viz között holmi
 vékony *alcalinus* só vagyon, melly miatt ha-
 mar meg-is rothadnak; a' *fermentation*nak és
 meg-etzetefedésnek ellent állanak, mind a'
 gyomorba mind azon kívül; a' rézségséget
 gátolják, az ételbéli kívánságot nevelik; az
 emésztést segítik; a' vérnek hideg taknyoságát
 oltatják; annak náthás: *scorbuticus* savanyu
 tsipőiségét oltják, 's a' vizellet és *perspiratione*
 után ki-takarítják; a' hasát is mozditják, fő-
 ként ha első leveket le nem érték; úgy hogy
 ha *maeria*joknak éjjias keménysége olly ne-
 ház emészthetővé nem tenné, majd minden
 Embereknek igen hasznos eledetek, sőt főkak-
 nak csak nem or-oltságok lehetne a' káposzta,
 A' *Virág káposzta* minthogy a' más negynél
 gyengébb 's könnyebb emészthető, leg-egésze-
 gelebb-

gelebb-is. Ezután van a' fehér fodor fejteln káposzta, A' fejes káposzták jóval könnyebbek; és kivált a' fehér, (a' többinél nedvesebb lévén) a' gyomorba-is hamarébb meg-rothad; és puffadást, gyomor fájást, feket, vér-hast, főbéli nehézséget, szédülést 's a' t. okoz. Innen a' veres vagy kék fejes káposztát, a' fejtelneket sokkal jobbnak tartja Boerhaave; és ezt nem csak ételnek, hanem orvosságnak-is sok nyavalyák ellen ditséri. Ennek főtt levit, egy kevés Tzitrom levét és vaját tévéen hozzá, a' rekedezésben, száraz betegségben, még akkor-is, midőn a' tüdők nagyon ki-sebesedtek és meg-évérttek, a' köhögésben, és vér köpésben nagyon hasznosnak mondja. De nékiünk itt a' káposztának orvosi hasznára-is ki-terjedkedni nem tölünk. Mind ezt mind a' fehér fejes káposztát rothadás ellen télre be-főzták szőzni, a' Németek gyalulva, mi egész fejenként. Így, nehezebben hathatván-meg egészén a' só, gyakrabban el-vész mint amugy. Egyéb-iránt az említett vékony alcalinus só így jobban meg-marad benne, és kettős sósságával a' fájnak magát inkább ajánlja 's a' jó erős gyomornak egészségesebb-is. Főve, hogy fóságát el-vehessék, minthogy első levit, mellyben meg-főzték, le-fűrik, crejében-is sokat el-veft; innen a' gyomrot-is inkább terheli; a' beleken-is nehezebben fál alá, hanem ha ugyan 'siroson készitetik. A' nyers sós káposzta sokkal keményebb, szijjasabb lévén, nehezebb emélt-

/ Zsuzsanna

eméltethető-is. De tsipos sósságával öztönöz-vén a' gyomrot, egy ideig, míg az, az efféle östönöz hozzá szokik, azt mind a' maga, mind egyéb ételnek meg-eméltésére nagyon segiti. Innen gyakran és bőven ezzel élni nem tanatsos. A' kék fodor káposzta, míg fás fibrát egy néhány ízben a' ho-harmat meg nem faggatja, lágyítja, meg-enni nem alkalmas; azután-is igen erős főzést és sok 'sirt kíván, mert egyéb-iránt nehezen bír a' gyomor véle, 's főrit-is: de így-is föld természetű, melancholicus vastag vért tsinál. Hibáznak tehát a' kik a' kék káposztáról irt ditséretet ez alávaló ruházzák. Hasonló természetű ezzel a' Torma levél, hanem hogy inkább melegít, és, gyengébb korában fordítván konyhai hasznra, nem olly nehéz eméltethető.

§. CXII.

Az Ártisokát igen kevésre betsülli Galenus. Ez-is melegít, száraz; de nehéz eméltethető, és durva vastag vér kétfől belőle; főbéli nehézséget, 's feket okoz, mellyel a' Venusra-is östönözni mondatik. Másként-is olly kevés része ennek meg-ehető, hogy ítéletem szerint, nem hogy a' kertekben való művelést, de még a' főzést és készítést sem érdemlené-meg.

§. CXIII.

A' Gyökerek közt mind nagyságára, mind hasznára nézve leg-nevezetesebb a' Répa. Láttak a' plánták le irói 40. 50. sőt 60. fontos re-

tos répát-is. Termézetekre nézve ez, úgy a' több enni való gyökerek-is, meg-egyeznek a' káposztával. Mind rakvák vékony *alcalinus* sóval; a' honnan ezek-is mind azokra a' végekre, mellyekre a' káposztát használni mondottuk, hasznolok. A' *Tös-répa* nyersen, vagy jól meg nem főve igen nehéz emélt-hető; és míg meg-eméltödnék, a' gyomornak gyakran meg-rothad, és puffadást, felet, has-fájást s a' t. tsinál; sőt néha onnan a' fájba fel-jövő vesezt gözivel a' fogokat-is meg-rontja. De jól meg-főve vagy sültve, a' gyomornak-is könnyebben enged, jóféle *chylus* és vért tsinál, bővebben-is táplál minden egyéb kerti veteményeknél; a' vért tisztítja, vékonyítja, mellyel a' látás élelségét-is nevelni, és a' *Scorbuticus*, *Hecticus* Embereknek nagyon használni tartatik. E' felett a' vizelletet hajtja, a' hasát lágyítja, a' felet üzi, a' *Venust* gerjeszti; a' hólnapi vér-folyást indítja. Innen tiltatik-is a' viselős Afzonyoktól. Főtt leve magára vagy nád-mézzel meg-édesítve, melegen gyakran hörpölvén, hurutot le-tsen-desíti és meg-gyógyítja.

Majd hasonló természetű a' *Kaulé-rapé*, hanem minthogy gyengébb, könnyebb emélt-hető; de tápláló és orvosló erő nints annyi benne. A' *Kerek vagy Nyári-répa*, ennél-is gyengébb, vizefébb természetű; innen kevesebbe-is táplál, de inkább hivesít és nedvesít, é így a' nyári eledelek közü illik.

A' Mu-

A' *Murok* a' tös-répához, minden tulaj-donságaira nézve leg-közelebb vét. De könnyebb emélt-hető, felet-is kevesebbet tsinál. A' *fehér* a' sárgánál, a' *sárga* a' *veres*nél bővebben táplál; ez annál, az emennél inkább hivesít; innen nyárra a' *sárga* és *veres* *murok* jobban-is illenek. A' *Tzékla* vagy *Beta*-is a' bővön tápláló és has-lágyító gyökerek között való; de a' testet-is nagyon el-lágyítani és hidegíteni mondarik; a' honnan *Diogenes* a' puha Embereket *betáknak*-is nevezi. Más-ként-is, mivel minden íz nélkül nagyon magára főve, vagy sültve nem igen kellemetes. Innen *Martialis Poëta* így ír róla:

*Ut sapient fatuae fabrorum prandia, betae,
O! quam saepe petit vina piperque cocus.*

De sültve, erzettel és fűszerzámmal el-készítve, sült mellé hasznoson tétetik aszatra.

§. CXIV.

A' *Petersellyem*ben az említett *alcalinus* só bővebb, mint az eddig le-írt kerti veteményekben, innen a' vizelletet és azzal edgyütt a' vesékben termő követskéket erősebben hajtja. De mikor a' kövek itt, vagy a' vizelő hó-jagban meg-keményyedtek és nagyra nevedtek, ugyan ez okból ártalmas. Azoknak-is, kik a' *hypochondriaca* nyavalyára, *melancholiára* hajlandók, nyavallyá-jokat sietteti, meg-főztván a' fok vizellet által a' vért higabb vagy vize-rezétől. Némeltyek ítélete szerint a' *zemmek* s fő-

's főnek is árt. Söt hófás éléssel nyavallya törést is okozni mondatik. De e' csak ennyiben lehet igaz. a' mennyiben fás keménysége miatt nehéz emészthető lévén, ha ki ezzel gyomrát meg-terheli, abban könnyen meg-vész, és így felet, bőfögést, tsuklást okoz, melyek által a' nyavallya törésre hajlandó testben az inakon minden felé rendetlen mozgás gerjesztethetik. Egyéb-iránt, rendes éléssel a' vérnek hideg, taknyos tsipősségét ez is oltatja, és a' vizellet útján derekalon ki-tisztítja; az apró ereknek meg-dugulását kibontja; a' hólnapi vér-folyást indítja, a' *Venus* a' Férjfiakban ébrezti; de a' dajkáknak tejét apasztja. A' *Celleri* vagy *Olof-peterjellyem* ezzel mindenekben meg-egyezz, hanem gyengébb erejű, innen egészségesebbnek is tartatik.

§. CXV.

A' *Sifer* vagy *Sisarum*, jó íziért, könnyű emészthető voltaért, étel-kivárató, vizelletet, vesékbéli kövét üző, *venus*ra hatalmason gerjesztő, jó féle *chylust* és vért tsináló, és bőven tápláló erejéért a' Plánták le-íróinak meg-egyező értelmek szerint minden némű ételre való gyökereknél elébb való. *Tiberius* Tsáfár ezt annyira szerette, hogy a' *Rhenus* mellett egy tartománytól, a' hol igen jó féle és sok *sifer* terem, Eftendőnként való adó helyett épen csak ezt kívánt. Kár hogy e' hasznos gyökér a' mi kertjeinkben mind ez ideig is bé nem tsuzott. A' Német *Älfo*-nyok

nyok igen szeretik vatsorán Férjeket ezzel tsinálni. A' betegnek 's betegségből újjanón fel-gyógyultaknak is igen hasznos eledelnek tartatik. A' *Baraboly* mind természetire mind hasznaira nézve a' *Sifer*hez nagyon közelit.

A' *Földi-alma*, vagy *mogyoró*-is, a' Belgák, Frantziák, és Németek közt igen közönséges eledel, úgy hogy, a' egészségesebb rendnek nagy része majd csak evel él. Élik ugyan néha sülve-is, de gyakrabban, forró vízzel előre haját le-koppattván, tiétsa vízben meg-főzve, és azután vajjal jó bőven meg-öntözve vitetetik asztalra. *Boerhaave* ezt a' jobban tápláló eledelnek közli számlálja. De jó erős és hozzá szokott gyomrot kíván. Egyéb-iránt durva, hideg természetű vastag *chylust* és sok felet tsinál; vagynak olyan példák-is, hogy a' kik ezzel gyomrokat erősen meg-töltötték, meg-fulladtanak. *Amérikában*, a' hol ezen gyökér előzőr ételre kezdett fordítani, meg-éaztatván és törtetettvén, kenyérnek is süttetik.

§. CXVI.

A' *Retek* igen nehéz emészthető, úgy hogy, a' mint ízének fel-bőfögése bizonyítja, harmad napig is el-hever emésztetlen a' gyomorba. De az alatt, tsipősségével a' gyomornak *fibráit*-is sebesebb és erősebb mozgásra indítván, a' nedvességeket is a' gyomorra bővebben húzván, egyéb eledelnek meg-emésztését hatalmason segíti. Innen, a' fellel, rako_n

takonnal meg-rakodott hideg 's fájós gyomruaknak, fulladozó, köhögő, hideg *scorbuticus* vérű, fargaságban, viz-korságban lévő Személyeknek, ha tinte egy vagy két éztendősnel nem nagyobb idejük-is, úgy az arénával, hólnapzárának vagy arany-érnek meg-rekedésével bajoskodóknak-is, reggel és este olajjal és sóval reketet enni hasznolnak tartatik. Iria *Plinius* hogy a' Régiek a' Reketet a' több gyökerek felett annyira bersüllötték, hogy a' *Delphisi Apolló* Templomában azt aranyból, a' Tzeklát ezüsből, a' Répát ónból ki-tsinálva függőfrettek volt-fel. Némellyek, hogy *ap-petust* ferezzen és fel ne bős gjon, étel előtt fereztek a' reketet enni. De jobb ezzel az ételt bé-rekeszteni; mert így a' felet-is inkább üzi, a' hatat-is jobban indítja. A' *Salernitanusok* só nélkül javallják; de így több felet 's nehezebb fel-bőfögést tsinál; a' gyomor-izát-is inkább rája; sőt némellyeket meg-is hánytat; az *Ermüller* ítélete szerint, a' szemnek 's főnek-is inkább árt. A' *phlegmaticus* és *scorbuticus* Embereknek mindazáltal kevesebb só kívántatik, mint a' híg és meleg vértieknek. A' *cholericus* és száraz *colicára* hajlandó Személyeknek pedig, minhogynem erősen szárazt és melegit, akár mint kezítveis, a' retek ártalmas. Továbbá, fukség lézen a' retekrol még azt-is meg-jegyezünk, hogy ez a' tejet meg-rothasztja, (innen, sem a' retekre tejet, sem a' teje reketet enni nem jó;)

és

és hogy, ha a' retek étel után hamar le-fekünk, sokkal keferübben bőfog-fel torkunkra. A' hozzukó, fekete vékony hajú, ropogós retek a' másfélénél elébb való. De akármelyikben-is olly kevés tápláló erőn van, hogy fűzfűzárának inkább lehet tartani, mint eledelnek.

A' *Torma* éppen hasonló természetű, haznu és erejű, hanem a' mennyivel több benne a' sokszor említett vékony *alcalinus* só, annyival inkább szárazt és melegit, a' Persák, kik között a' mint *Xenophon* írja, pökösni, hákog-ni, orrát ki-funi, bőfogni igen rútnak tartatik, a' tormát erősen ézik, és kivált a' gyermekeknek majd minden étellel adják, hogy a' taknyot és egyéb haszontalan vizes nedveségeket belőlök el-ozlassa. A' mennyiben az e' féle haszontalan taknyos hideg nedveségeket ozlattya, annyiban az elmét-is tisztítja, erosit: a' honnan *Erasmus* szerint, fokott közmondás volt a' Rómaiak közt, hogy az osto-ba Embert *torma* enni igazítsák.

§. CXVII.

A' *Fok-hagyma*-is ereje és hasznára nézve egyenként meg-egyez a' tormával; de a' benne lévő só még vékonyabb, hathatósabb; a' honnan inkább-is szárazt, és melegit. E' mellett holmi különös faggal-is fel-ruháztatott-mellynek íze nem csak a' szájban, sokáig meg-marad, és fel-jő a' gyomorból, hanem a' verrel el-járván az egész testet, 's a' bőrön által majd minden meg-változás nélkül gőzölog-ki,

és

és fok-hagyma haguvá téli a' testet. Sőt tapasztalt dolog az is, hogy fokan köhögésben vagy egyéb nyavalyában talpokot fok-hagymával meg-kenvén és bé-köttetvén, a' gyomrokból befogott-sel annak faga: mellyből határozóságát ezen sónak észre vehettyük. Ezen sónak fagától a' férgek, bogarak és tsűző mázó állatok igen irtóznak. Mellyre nézve a' mezsei munkások gyakran-is szokták enni nyárban a' fok-hagymát; hogy midőn el-fáradt testeiket a' földön aluva nyújtogtják, valami féreg fájokban ne bűjjék. Ez által, ha a' fok-hagymát tébe meg-főzik és hől fogytára a' gyermekekkel itatják, a' geleztát belőlök fokzor ki-űzi. E' mellel, a' hideg és takony miatt el-gyengült belső részeket-is erősíti; a' testet melegíti és a' téli hidegnek el-kenvedésére az utazókat segíti; a' felet, 's vizelletet következképen a' részegséget-is erősen űzi; a' *Venus* tüztét, mint egyéb felet tsináló vizelletet űző és a' vért tisztító *materiák*-is szokták, gerjeszti; a' bőrről való ki-gözülgést bőviti; a' rothadásnak ellent áll. Innen a' köhögésben fujladozásban, ragoknak el-esésében, arénában, viz-kor-ságban, negyed napi hideglelésben, *colicában* 's több e' féle taknyos hidegségből támadó nyavalyákban a' fok-hagyma mind a' régiektől mind a' mostaniaktól hasznosnak nem ok nélkül tartatik. A' roz' bűdös víz és *aër* általmainak el-fordítására; úgy a' kigyók és meg-

meg-dühött állatok marása ellen-is régtől fogva ditsértetik. Innen *Galenus* a' fok-hagymát *Paraftok Terjekjinek* nevezte. Mert, hogy a' fok durva, nyers, enyves és taknyos ételek, rothadt bűdös vizek, és a' roz' ködös hideg estvéli és éjszakai *aër* 's a' t. nekik nem árthatnak, nagyobbára fok-hagyma ételnek tulajdonítja. Kedvetlen fagjának fájunkról való el-űzésére a' többek közt a' gyömbért, fa-hajat, feg-füet nyers babot, sült tzeklát, peterfellyem-gyökeret, zöld ruta levelét, anis-magot, rátskální jónak mondják. Minthogy a' fok-hagyma erősen fázaszt és melegít, másoknak-is de kivált az egyébként-is fázaz és forró természetű Embereknek, és a' kik fázaz betegségre, nyavallya törésre, vér folyásokra; fő-fájásra, álmodlanságra, 's a' t. hajlandók, illő ezzel igen élőkön és ritkán élni. *Ampelbus Imperator* írja *Crantius Hist. Saxonie*. hogy a' fok fok-hagyma ételtől annyira meg-tervefedet volt, hogy semmiféle orvofságokkal nem tisztulhatván abból-ki, el-kelletett vécnie. Igaz legyen ez vagy nem, én nem tudom; mert málok az ő halálának más okát adják. De azt tudom, hogy az ezzel való vízfa-élés, erős fõmjuzást, gyomrot égető fájaldomot, vér vizellést 's a' t. könnyen okozhat.

A' *Veres-hagyma* a' fok-hagymánál sokkal gyengébb. Az Egyiptombéliék, a' mint *Plutarchus in Isid.* fel-jegyezte, látván hogy hõld-fogytára minden egyéb plánták meg-apadnak

K

tsak

Handwritten notes:
 ...
 ...
 ...

csak az egy veres-hagyma újul és nevekedik, azt Hold *vicejének* gondolták: és minthogy a' Hóidat Isten gyanánt tartották, a' veres-hagymát-is, mint Isten *vicejét*, imádták: a' honnan azt meg-enni ö köztök nem-is vólt szabad. Hažnos, jöllehet kevesebb mértékbe, mind azon végekre ez-is, melyekre a' fok-hagymát hažnosnak mondottuk. A' *Salernitanusok* erről különösön azt jegyzik-meg, hogy az ortzát meg-šépití. Ez, némelyekben, kikben a' gyomorba és vérben meg-gyúlt fok hideg takony tette vólt azt halovány sárgává, meg-is eshetik; a' mennyiben t. i. a' rejtet melegíti és a' taknyot ošlatja. De ezt a' több *ascalinus* sóval bíró kerti veteményekről-is el-lehet mondani: Főve a' köhögésben, fulladozásban és rekedésben enni ezt-is, mint éintén a' fok-hagymát, hažnosnak mondják. Boyle Angliai tudós Uri Ember, a' *pneumantlia* által semmiben annyi áért nem tapasztalt mint a' veres-hagymába: Innen a' gyomorbais semmiféle eledel annyi éelet nem tsinál mint ez. A' mennyiben semmi tápláló erő nints benne, a' mellett pedig a' tettet erőllén éaráktja, az erőt fogyatni és a' éemnek a' világát apažani-is nem ok nélkül mondatik. Art e' felett mind azoknak és azon állapotba melyeket a' fok-hagymáról meg-jegyzettünk. A' *Pár-hagyma* a' veres-hagymával mindenkibe meg-egyez, éannál tsipőtebb; a' honnan inkább-is éarázt. És e' talám az oka, a' mit

erről

pneumantlia anethi
p. vulcanivul

erről *Hippocrates* és *Plinius* meg-jegyzettek, hogy t. i. ennek étele, az *Ažkonyokat* tenyészökké teszi, és az idétlent éüléstől meg-örzi. Értsd csak azoka, kik méhek taknyos hidegsége miatt vóltak meddők, vagy magzatjokat a' rendes időkiğ nem tarthatták-meg.

A' GYÜMÖLTSÖKRŐL.

§. CXVIII.

A' Gyümölsök két felék. 1.) Levesek. 2.) Éáraz béltek. A' *leves Gyümölsöknek* erejét és terméketét, leg-jobbán *izekből* lehet meg-határozni. Mert a' *fojtók*, *éreslenek* és *igen savanyuk*, (mint ezt mihellyt beléjük harapunk, ajakunk, nyelvünk 's torkunk-is éérezézi:) mint a' tser a' gyomornak és beleknek *fibráit* öžve sugorítják, és a' rendes körül forgó mozgást, azokon el-rontják; a' nedveséget éivárgó kút fejekén ezen helyeken bé-zárják; a' *chylusnak* útját a' tejes edényeken és *glandulákon* el-fogják; a' vért meg-sűrítik és egyben alutják, és így annak a' májjon, lépen, *glandulákon* és más *žoroltságokon* való folyhatását, és kiválhatását meg-akadályoztatják; 's következésképen a' böron való *kirgözölést*-is meg-gárolják. Innen, az *éfélekkel* éloket erős žomjuzás, nem eméžhetés, has-žorulás, gyomor-rágás, *éél-colica*, *belső rečekben* való nyilallások, *obštrukciók*,

K 2

egész

egész testeknek el-áradása, 's több ezekhez hasonló 's ezekből önként következő nehéz nyavallyák gyakran járnak. Az igen édesek a' gyomorba meg-rothadnak, és fok élelet, has-fájást, has-menést, vér-hast, hideglelést, gelejtát, vérnek meg-vezéit 's a' t. okoznak. De minél levelesebbek, puhábbak, épebbek, bor-izűsebbek, az az, az édeség, a' savanyúsággal kedvesebben van benne mérsékelve, és kívánatosabb fagynak akármi név alatt a' gyümölsők, annál egészségesebbek. Mert az ilyen gyümölsők nem csak hogy igen fépen óltják a' éomjúságot, nedvelítik a' testet, higitják és hivesítik a' vért; hanem a' ételbeli kívánságot-is hathatósan gerjesztik, az elmét vidámitják, a' éívet erősítik, a' vért tisztítják és óltalmazzák minden rothadásoktól, a' meg-dugult ereket ki-bontják, 's a' nedveségeknél az egész testben való keringést szabaddá télik: melyekre nézve minden értelmesebb Orvosoktól nem csak fenn tartására az egészségnél, hanem fok nyavallyáknak meg-orvoslására-is erősen dicsértetnek. A' mi első Szüleinknek eledelek, kivált az élet előtt nagyobbára gyümölső volt: ma is a' melegebb tartományokban egész Nemzetek majd csak ezzel élnek. Ezek bizony minéink-is különbölkömböféle ékes éínekkel, gyönyörű fagjokkal és ízekkel annyira ajánlják magokat, hogy a' mint böltsen meg-jegyzette *L. B. van Swieten Ur*, tört hányt volna az Emberi Nemzetnek

zetnek a' minden Jósnak Atyja, ha mindekkel magokat annyira kívántató gyümölsők olly ártalmatok volnának, mint némelyék tartják.

§. CXIX.

De nintsen e' Világon olly hasznos dolog, mely mindeneknek mindenkor egyaránt használhatón, és a' mely a' vissza-éléssel romlást ne okozhatón. Így van a' dolog a' gyümölsőkkel-is. Mert ezek a' déli, és napkeleti heves tartományokban, 's mi köztünk is a' meleg nyári napokban és őzfel, midőn a' nyári böv *perspiration* és gyakor izzadás miatt meg-zokott sűrűdni a' vér, sokkal többet használhatnak, mint az ézfaki hideg helységeknél 's máfutt-is télbe A' *cholericusok* és *melancholicusok* is bővebben 's hasznosabban élhetnek ezekkel, mint a' *sanguineusok*. De leg-hamarabb a' *phlegmaticusok*nak, árthatnak, (kik közí fámlálatnak a' gyermekek és vénemberek-is) Mert egy felől az ő hideg és nedves testeket még-jobbán-is el-hidegituk és taknyosítják; másfelől pedig az ő erőtlen gyomrokban fokáig mulatván, meg-puffadság és etzetefednek; melyből őztán puffadság, fél, has-éorulás, gyomor-fájás, nyilallások, hideglelések, gelejták 's több e' féle nyavallyák éármoznák. Árt továbbá a' gyümölső étel akkor-is, mikor a' gyomor sár-vízzel vagy egyéb tisztátalansággal meg-van rakodva Mert ezzel egybe elegyedvén, igen, roz-féle peshedt

materiává változik, melly has-tekerést, has-menést, vér-hast, ha pedig a' vér-közi-is által mehet, igen rozzféle forró hideglelést 's a' t. okoz. E' pedig nyárba és öfzfel leg-hamarébb azokon esik-meg, kik meghevült testtel éreztik a' hideg földön heverni; vagy éjzaka könnyi-zerrel takarózva kün szoktak alunni; vagy másként magokat hirtelen meg-hűtik. Mert a' bőrön által ki-gőzölgeni való tisztálanság, ez által vízfő-zerettetvén, a' belső rézekre ott sár-vízzé szokott válni. Ez az oka, hogy a' táborozó Katonákat, munkás paraztokat, és más gondatlanabb Embereket a' fok gyümölcst étel majd minden nyáron egymásra betegíti.

De leg-gyakrabban a' Nyári gyümölcstöknek ártalma a' vízfő-éléstől vagyon. Ilyen vízfő-elés pedig (1. egyéb étkekkel meg-töltött gyomorba, vagy étel után enni azokat. Mert midőn majd magokban forrni kezdenek, a' gyomrot felettébb fel-fűjják, és sokáig kellervén ott mulatniok, meg-etzetesednek, és felet, bősögest, hányás-eröltetést, gyomor-fájást, szív-örölést húznak magok után. (2. Fűszerzamos és tejes étkekkel együtt enni. Mert a' fűszerzamos az efféle gyümölcstöknek levét hirtelen forróvá és felettébb tsipös-sé tézik, a' tej pedig ezektől egyben aluszik. (3. Jeges-vizbe vagy méj kútba igen meg-hűtve enni. Mert erős hidegséggel az eméztést is meg-gátolják, a' belső rézeket-is meg-rontják. (4. Ezek-

(4. Ezekkel a' gyomrot rendkívül meg-tölteni. Mert abban meg-forranak, és így annak oldalait felettébb zúlyal fevítik. (5. Rófolist, bort vagy más melegítő italt innya reájok. Mert ezek a' mindjárt említett forrást, és a' forrás után következő etzetes tsipösseget nevelik; mellyek a' mi természetünkkel mind ellenkeznek, és fok nyavallyáknak el-kerülhetetlen okai szoktak lenni.

Galenus a' gyümölcstöket épen étel előtt commendálja, hogy ezek által a' következő ételeknek út készíttessék. Mások, ekkor csak az elein erő édes vagy viz-izü gyengébb gyümölcstöket adják, a' keményebb, savanyu, vagy fojtós, izü téli gyümölcstöket pedig étel utánra hagyják, akarván ezeknek forító erejével a' gyomor felső-fájját be-zárni, és annak fibráit a' több ételnek hamarébb való meg-eméztésére és ki-hajtására segíteni. De a' *Boerhaave, van Swieten*, és más bölts *Doktorok* ítelete szerint, jobb volna ezeket egyéb étel-ekkel egybe nem zavarni, hanem éhomra csak magokra nyersen, a' gyengébb gyomruaknak pedig kenyérrel, vagy, ha a' féltől félnek, meg-sütve, vagy főve enni; és vagy semmit se, vagy ha nagyon éomjuhoznának, tiszta hideg vizet innya reájok. *H. Schulzius* a' forró, száraz természetűeknek, forró nyavallyában, és *Helicában* lévőeknek tsudakepen használni mondja, és egy-néhány példakkal meg-is bizonyítja, ha reggel, egy kevés levest

hörpölvén előre, vajas-kenyérrel gyümölsőt jó böven éznek; mindenkor csak kenyérrel 's gyümölszel vatsorálnak'

§. CXX.

Minthogy ezekből, a' miket eddig elő közönségesen a' gyümölsökről mondtunk, ha ki hája ízét el nem vesztette, akármi nével nevezendő gyümölsökről, mindenik mennyiben legyen egészséges vagy egészségtelen, maga könnyen ítéletett teher; azokról külön. Külön hozzás *trafiát* indítani szükség nem lehet. El-halgatom ama' Nap-keleti Indiákon 's Európában-is a' híresebb Fejedelmi kertekben egy plántátskának terején hozzukó gomb módjára termő, jó nagy, sárga-hajú, feje-bélü 's minden ki-gondolható jó ízekkel és kíváncsatos fagokkal egy *sumában* tsudálatos kevellykedő *Nána* vagy *Ananás* nevü Királynéját a' gyümölsőknek: nem álllok más idegen Országí esméretlen gyümölsökről-is; hanem csak a' mi nálunk közönségesebbekről tézek nagyobb világosságnak okáért holmi jegyzéseket.

§. CXXI.

Az *Eper* mind ujságával mind kedves fagjával és ízével, mint rogyogó piros színével majd minden gyümölsők felett kedveltet magát. Egészséges voltára sem alább való egyiknél-is. A' *Kerti eprek* ugyan ézebbek 's nagyobbak az *Erdeinél*, de nem olly hasznosok. A' *mezei feje eprek* mindeniknél alább valók. A' *varas-béka* mint a' Plánták le-irói meg-

meg-jegyzették, az epret igen éreteri, és a' maga mérges húgyával, nyálával és gözivel gyakran meg-vesztegeti; Innen, azt tífra vízzel szükség előre mindenkor meg-mosni. Az eper a' vért fel-gyujtó epét más gyümölsők felett óltja, a' sárgaságot el-olthatja, a' vizel-letet és azzal együtt a' vesékben termő apró követskéket ki-tüzi. Ez okra nézve a' *Bartholinus* tanátja éretri a' viselős *Affonyoknak* ezzel igen böven élni nem bátorságos; mert idétlen fülést okozhat. Némellyek borral, nád: mézzel, fa-hajjal ézik; felvén hogy gyomrokat igen el-hüti. A' *Frantziák* tej-fellel ére-tik. De magára fokkal egészségebb.

§. CXXII.

Az eperhez leg-közelebb járul tulajdonságaira és így hasznaira nézve-is a' *Málna*. De mivel többire férges és magában-is igen hamar meg-nyüvesül, válogatva, frissen és jól meg-mosva kell enni. *Syrupnak* fokkal hasznosabban kéztetterik, úgy hogy fókán a' *Málna Syrupot* az *Alkermesnél* nagyobbra betsüllik. Kiváltképen pedig az ollyan rózs féle forró hideglelésben, mellyben az erő hirtelen el-fakad, eléggé ditsérni ezt nem győzik. A' jól meg-ért *Fái-eper* vagy *Fái-federj* a' málnánál vizezebb 's hidegebb termézetü; egyébként attól hasznára nézve igen keveset különböz. A' *Szedery* mindezeknél savanyubb és fojtósabb ízü; innen a' rothadságra vezető forróságnak inkább-is ellent áll; de egyébként meg-

kevesebbet hivesít; inkább puffaszt; c' mellett forit-is; a' honnan a' tiűtátalan gyenge gymornak nem annyira alkalmas; jóllehet magában ez-is nem egészen megvetendő. Az *Áfonya* a' fűderjnél egészségesebbnek tartatik; a' fűmjuságot inkább őrti, jobban-is nedvesít nem lévén annyira való fűjtös savanyúsága. Vajba meg-rántva péppé törti és 'Semliye béllal meg-elegyítve enni ditsértetik.

§. CXXIII.

Az Apró vagy Tengeri-Szőlő ki veres, ki fejt; de ize és haszna mindeneknek egy. Az eddig elő fámláltaknál savanyubbak lévén, a' bomjúság és belső forróság miatt el-tikkat-
taknak mind magok mind ki-fatsart levek, fő-
ként meg nád-mézelve, igen tettzik, 's szépen-
is használ. Másokban, mértékletes éléssel, az
ételbeli kívánságot segítik; minden bádgyad-
ságot és hévséget, melly a' munkától vagy
Nap melegítől vagyon, el-tiznek. De a' hi-
deg gyomruaknak és raknyos puha *temperamen-*
*tum*uaknak erős savanyuságokkal, gyomor-fájást,
puffadást, forulást, nyilallásokat, 's a' t. zápor-
rán okozhatnak, ha magokat ennek ételiben
nem mérséklék. Az Egres jól meg-érve ked-
ves savanyusággal egyben kottetett lagyságá-
val a' fájnak magát nagyon ajánlja. *Erelen,*
az íffjabb állatoknak húsával főve, az *appeti-*
tust gerjezti, a' gyómrot erőlti, a' belső ré-
feket hivesíti: a' honnan a' májaknak igen
fokott és kedves ételek. A' régiek pedig ezt
nem

nem elmérvén, e' helyet éretlen figével élte-
nek. A' Sóska-fa gyümölcse, a' mint *Sebizus*
írja, az *Egyiptusok*, *Syrusok*, *Görögök* hajdon-
só helyet éltenek: ma előre meg-fáraztva
hússal gyakran főzik, forit, fárazt, hivesít.
Főtt levét a' has-menés és folyó süly ellen
ditsérik. A' *Tripke-bokor* gyümölcsének veres
béleis, minekutánna a' hó-harmat jól meg-lá-
gyította, a' hajától és magjától meg-tisztva
liktráriumnak fokaktól készíttetik. Ha'nára
nézve a' sóska gyümölcse egészen meg-egyezz.
Nád-mézzel meg-édesítve forító és fáraztó ere-
jében sokat le-tézen.

§ CXIV.

A' Nagyobb élő fákon termő gyümölcsök közt leg-betsefebbnek 's egészségebbnek tartatik a' *Tserefenye*. Nevét kétség kívül vette a' deákbold *Cerasus*. *Cerasus*nak pedig a' *Plinius* ítélete szerint neveztetett *Pontus* tartományának *Cerasumtes* nevű Varosáról, a' honnan hozta volt azt *Lucullus*, mikor *Mitridates* meg-győzte, leg-először Olof Országba; a' honnan oztán csak hamar egész Európában el-terjedett. A' *Tserefenye* ki vad, ki őltött; mindenik ismét formájára, zínere és ízére nézve sok féle. Mellyik mennyire legyen egészséges, a' §. CXVIII. adott jelekből meg-ismérhetni. Minél nagyobb szemű, húsfosabb, épebb, levefebb/izü lavanyuság van benne, az egészségnek is annál. haśnosabb. Egyebekben az Eperrel meg-egyez, hanem hogy annál bövöb.

1826

bővebben táplál: de a' vizelletet nem hajtja olly mértékben, ha magvának bélivel edgyütt nem ezik. A' *Megy*, mint fojtótság nélkül való savanyu izére, úgy hasznára nézve-is az apró veres szőlőtől kevesebb külömböz. Hogy egész főtendőben hasznát vehessük, rész szerint a' kementzékben meg-fáraztjuk, rész szerint kifsatsart leviből *Syrupot* tsinalunk. A' szalma nem annyira hivesít; de jobb *chylus* közül belöle; sem felet sem gelectát nem okoz. Minél édesebbek, ezek-is, mint egyéb gyümölcsök, annál kevesebbé foritanak. Szokunk a' *Megygyel* Nyarra bort-is tsinalni. Ez a' bornak melegítő erejéből sokat el-vesen; és ha magvával együtt meg-törve tessük azt a' bor közü, a' vért-is a' vizellet útján szépen tisztítja. A' *Somot* természetire nézve a' megytől alig lehet meg-küloböztetni.

§. CXXV.

A' *Szilvák* közt a' *borgas maevuak* legjobbak; és a' tserefnyének egészséges voltakra keveset engednek. Minden egyéb gyümölcsoknél bővebben táplálnak: a' hasat-is meglágyítják mind nyersen, mind a' szalma. Magvokat ki-vedvén és külső hajokat le-hántván, kivált ha mézes vízbe előre meg-főzik, a' szali tsemegének hasznoson fáraztatnak. Liktriumnak-is mind higon, mind fárazon/nehezebbeske emészthetők; de ha meg-főzik, egészségesnek és betegnek egyaránt hasznosok. De az *édes Szilvák*, rothadó édeségek miatt, az egész

Sokszor készítenek. Szilva va-lamivel

az egészségnek olly ártalmasok, hogy, kivált a' *fehér szilvát*, a' jól rendelt váratokon árutni törvény szerint meg-tiltatott.

§. CXXVI.

A' *Baratzk* Rómában *Plinius* idejében igen ritka és drága gyümölcs volt: ma mindennütt elég közönséges. Szagjával és boros izével magát nagyon kedvelteti; de hasznára nézve nem érkezik a' szilvával. A' magvához ragadó *durantzai* és egyéb bor izü húfos, leves baratzkok mindazáltal a' mértékletesen évőknek nem ártalmasok. De a' száraz húsú, hamar rothadó, viz izü baratzkok a' fehér szilvánál kevéssel elébb valók. A' *Salernitanusok* a' baratzkra mustot innya jovalják; de igen oktanul, mert így a' gyomorba még hamarabb meg-tortana és peshedne. Tanátsóább mind a' baratzknak, mind a' szilvának magvát meg-törögetni és belét ki-vévén húfok után meg-enni; mert ezek a' vér közzül a' gyümölcs lévből gyült pesbedt vizet a' vizellet útján az egészségnek nagy hasznára ki-hajtják és tisztítják.

§. CXXVII.

Az *Almának* és *Körtvélynek* sokféle neveit külön-külön meg-ementeni a' rövidség nem engedi; de nem-is szükség, mert a' CXVIII. §-ban említett jelekből ezeknek természeteket akárki maga könnyen meg-határozhatja. A' *Körtvély* poronyóbb, levelesebb és hathatóbb bor izével a' szálnak az Almánál kedvez-

... készítenek. Szilva va-lamivel

kedvesebb. De minthogy a' gyomorba hamarabb és erősebben meg-forr, 's roszább, 's tsipösebb erzetté-is válik, az egészségek kevesebbé hafnos. Egyéb-iránt több tápláló erő van benne; a' hafat-is, kivált főve, bővebben mozditja.

§. CXXVIII.

A' *Narants*, *Pomagránát*, *Tzitrom*, *Limonia*, mint külső formájokra / k Lomböznek. Hajoknak *külső sárga 's fagaskodó része* az agyvelőt, éivet, gyomrot erősíti, a' felet üzi, a' vért melegíti, a' *perspiration*ot segíti; keserü ízével a' gelektár-is meg-öli: innen fűszerzám helyet Konyhai hafonra-is gyakran fordittatik. Ez alatt lévő *fehér, izetlen belek*, mint a' Mállyva, lágyit és fikt, *Magvok* forit, éarazt, és melegit. Levék az *appetitust* gerjeszti, a' belső rézeket erősíti, a' torrosságot óltja, a' vérben támadható rothadtságnak ellent áll: a' honnan a' Törökök és más meleg tartományokat lakó Nemzetek, minden forró nyavallyákban, sőt a' pestisben-is gyakran egész poháronként igen nagy hafonnal iokták a' Limónia levét innya. Ezen meg-nevezett gyümölcsek régen csak *Mediában*, *Perziában* és *Assyriában* termettek; ma Görög, Oloé, Frantzia, Spanyol Országokban, sőt nálunk-is a' pompáibb kertekben elég bőven talátnak; jollehet ezek mindenkor vadabb természetűek, mint a' mellyeket a' meleg tartományokból hoznak. Minel kívánatosabban van ebben vagy amabban

az édes

az édeség a' savanyúsággal mérsékelve, annál elebb való hafnára nézve-is. Innen a' *Narants* a' *Pomagránátnál*, ez a' *Limoniánál*, a' *Limonia* a' *Tzitromnál* nagyobbra betsültetik. *Scaliger* és *Clusius* azt írják, hogy *Indiának Ceylon* nevü Szigetiben igen édes haju és egészszen meg-ehető *Narantsok* termének; *Chinában* pedig ennek egy bizonyos neme édeségével a' nád-mézet fellyül mülja. Ezek-is, mint fentén egyéb leves gyümölcsök, minel édesebbek, annál kevesebbé hivesítenek és erősítenek, ellenben inkább nedvesítenek és melegítenek.

§. CXXIX.

A' *Füge* terem csak a' Déli és Nap-keleti meleg tartományokban, *Syriában*, *Massiliában* 's a' t. Zoldon vagy éretlen igen tsipös keserü; de a' meg-érés által felettébb meg-édesedik. A' hol terem, ézik nyersen-is: de nap fényen meg-éaraszva, fel-fűzve vagy tonákra verve, mint nálunk árultatik, sokkal egészségesebb. A' több gyümölcsöknél bővebben táplál: de lágy és hamar el-follyó húst tsinál; kövér édesége miatt a' gyomorban hamar meg-keseredik; a' májban és lépben könnyen meg-dugul; a' forróbb természetűekben a' *bilist* éaporítja, sőt hofkas 's bőv éléssel a' vért-is rothadásra késíti; és a' *Galenus* ítélete szerint bűdös verejtékeket, rühöt, tetveiséget-is okoz; a' fogaknak-is ártalmas. Ezekre nézve dió, vagy mogyoró béllal enni a' fígét és sokat innya rea *commendáltatik*. De más

az édes
/ *egy tsipösebb és keserűbb*
de minél gyümölcsösebb

mas felel ezen kovér édeségével a' hasat lágyítja, a' vérnek náthás vagy sós tsipőfségét őríti. Mellyel a' köhögés, rekedezés, fulladozat és egyéb náthás nyavallyák ellen fépen használ. A' torha ki-hányását-is derekafon segíti, ha estvéneként két, három párt meg-eztünk. A' vén Embereknek málok felett dírsértetik.

§. CXXX.

A' *Birs-alma* hasájával az agyvelőt és a' fívet erőlti; sőt, a' melly ritka példa foritis, a' honnan tiltja *Etmüller*; hogy a' Fülö-Azfonyoknak, forulással; hólnapzámnak meg-rekedésével bajoskodoknak házában ezt ne tartsák. Nyerlen felettebb forító ereje és keménysége miatt a' meg-ételre nem alkalmas. De meg-sütve, vagy meg-főzve mind magára, mind fegfűvel, fa-hajjal meg-fegelve 's mézzel bé-kéztve kívánatos izü és igen hasznos gyümölcs. Ugyan-is, ha éhomra vagy épen étel előtt effélét ékel, a' gyomor' hideg gyengeségét, a' hányást, has-menést, vér-pökést, ver-folyást, ideültent étilest, náthát éjjeli nyómást 's a' t. meg-gyógyítja; étel után pedig az eméztést segíti, a' hasat indítja, a' vizelitet hajtja. Ertsd mind ezeket a' *birs-alma* sajtról és *liktariumról*-is. A' régiek, a' mint *Mathiolus* fel-jegyzi, meg-egyező értelemmel hitték azt, hogy ha a' viselős Azfony gyakran birs-almát ézik, igen szép és elmés magzatja lézen. De a' máiak ezt tsak babonának tart-

tartják. Bizonyosabb dolog az, hogy az *Ember* lehellerit kedvelse tezi: a' honnan a' *Pöc*-*ta*-is erről így ír:

Post epulas uxor cur mala cynodia summiss
Num tuus ut te vir tractus odore petat.

Ezekre nézett talám a' bölts *Solon*-is, midőn, a' mint *Stanleus Hist. Phil. Plutarchusból* írja, a' többek közt/egy házban rekedettség és minekelötte együvé fekünnének birs-almát egyék.

§. CXXXI.

A' *Szöllő* éretlen-is tsirke és tehén húsfal gyakran főzik. Az ételbeli kívánságot gerjeszti, a' gyomrot erőlti, forit, fázart, hivesit. Meg-érve, rend szerint ugyan bornak éürik, de enni-is igen kívánatos: mint a' Föllő Pástorokon meg-tetzik, jól-is táplál, de puha és hamar el-fogyó húst tsinál: ha igen édes, éomjuságot okoz: némellyek a' *Venusra*-is gerjeszteni tapasztalják: a' hasat hamar el-tsápjá. sőt gyakran, kívált ha é ritó magvokat és hajokat ki-vetjük, valóságos has-menést-is okoz, mellynek meg-állitá-ára nints jobb orvolság, mint két' három kalányá ni seprő éget-bort innya. A' faványü Föllő, mint a' hordóban, úgy a' gyomorban-is meg-forr, és, foként a' hidegebb természetűekben, felet, puffadást, gyomor és has-fájt 's a' t. támazt. E' fele ártalmait fokán a' reggeli harmatos Föllőnek-is tapasztalták. Leg-bátor-

[*Forrásul írva volt az is, hogy a'*
Merys Bay a Volgyingel

és a' fagólabb enni a' föllöt, mikor tzerhára fel kötözve egy kevésé meg-kezd fonnyadni. *Bus bequius* írja, hogy a' Törökök, nem lévén nekik bort innya szabad, a' föllöt igen éreztik, és vagy fa, vagy tserép edényekre fűs mültra rakván, és mültár maggal mintegy bésózván, egész Nyárig romlás nélkül el-tartják; és hogy ez a' fájnak igen kedves; de az egézségnek ártalmas. Ha'znolabb gondolat volt az édes kövér föllő-gerezdnek fázat, midőn már felignél jobbatkán meg-ért, megvágván vagy meg-tekervén, hogy a' nedvesség útja a' fémekről el-fogassék, a' nap melege által azt meg-fázasztani; és így gerezdestől vagy meg-fémelve tonnákra verni, mint a' nap-keleti melegebb tartományokban, Spanyol és Frantzia Orzágnak-is némelly részeiben, a' hol a' föllő igen nagy fémű, és édes fokott lenni, tselekezőnek. Mi ez ilyen meg-fázasztott föllöt *Mala'sának* nevezzük. Ha'znára nézve egyebekben a' fázaz figével meg-egyez, hanem a' gyomorban nem keféredik oly hamar-meg; a' vért sem kéziü annyira rothadásra. Az *apré mala'sa* vagy *Korinthusi meg-fázasztott apró véres-föllo*, yenge savanyúságával a' gyomrot jobban erősíti, az emélttest segiti, a' fémjúságot oltja; innen a' belső részeknek 's a' vernek-is ha'znolabb; a' halat-is jobban lágyítja.

§. CXXXII

A' *Kapornyat*-is némellyek gyümölcstnek tart-

tartják, de ez nem egyéb, hanem egy *caparis* nevű tsemetének fűntén nyiló félben lévő zöld virág bimbója. Terem leg-bővebben *Cyprus* Szigetiben, de Olof, Spanyol Országokban és más Tenger mellyéki meleg tartományokban-is találhatik. Ott helybe Konyhai ha'znára nyersen-is fordítatik, de hozzánk csak bé sózva hozattatik. Ezen sós leviből jól ki mosván, etzettel és fa-olajjal el-kézfítve, némellyek magára-is éfzik, de gyakrabban hússal fokták főzni. Főttős savanyu sósságával az ételbéli kívánságot gerjeztü, a' gyomrot erősíti, a' nyálnak és takonynak bőv folyását apasztja, gyengén fázaszt és melegit. De oly kevésé táplál, hogy fűszerfámnak inkább lehet, mint eledelnek mondani.

§. CXXXIII.

A' Fűveken termő Gyümölcstök közt leg-közönségesebb az *Ugorka*. Ez vizes, hideg, taknyos, fűjjas természetű. De a' *Boerhaave* ítélete szerint holmi salétrom formavékony só-is vagyon benne: melly szerint a' forró és fázaz természetű, kemény 's heves gyomru Embereknek egyébkör-is, de kívált a' Nyári meleg napokban igen fűpen ha'ználhat, hivesítvén, az epe sártól vagy rothadástól örizvén az ő véreket, és ha mi abban meg-vefett volt, azt a' vízzellet útján ki-is takarítván. Ezen vért hivesítő és nyálósító erejével a' *Venus* tüzét-is tapasztalható-

képen öltja. Innen, a' mint *Erasmus* feljegyzí, Közmondás-is vólt a' Görögök közt, hogy a' fővő *Afkenyok*nak ugorkát kell adni: mellynek okát illy tökkel adja elő *Aristoteles*, *quia cum exigi et indefinente fessione, pedumque blanda agitatione; uterus et partes generationi dicatae incalescant, saluces et ad veniorem minum proclives sunt, quem aestum frigidi cucumeres retundunt.* Ezik nemelhyek a' Zöld Ugorkát meg-hántva nyerjen-is, de igen nehéz emésztheto, gyomrot felettébb meg-hüti, és abban meg-peshedven, taknyos sár-vízzé válik; melly fokaknak tsömört, gyomor-fájást, vér-hast, hideglelést 's a' t. okozott. A' só, etzet, olaj, bors ezen tsaknyos hidegségéből ugyan fokat el-véznék; de minden részben a' tatlanná ingyen nem tézik. *Bé-sózá* jóval egészségesebb; mert így, a' fellyebb említett haznokon kívül, az *appetitust*-is gerjezti, a' gyomrot erőlti, az emésztést segiti. A' meg-ért ugorkát többire tsak magnak tartják. De írja *Schulzius* hogy ő eimer olyan Embereket, kik ennek sárga naját le-hántván es bélit meg-rezélvén, levit ki-fatsarták és nád-mézzel meg-edelítvén, a' *Hecticus*okkal kétzer napjában négy negy lorig tsudálatos hákonnal itatták. Másként, az ugorkából, akárhogy készítve-is, illo mindeneknek, főként pedig az öregeknek, gyermekeknek és más hideg 's neaves *temperamentum*uaknak, zükön tsemegelni.

§. CXXXIV.

§. CXXXIV.

A' Tök, vizes, hideg, lágy, raknyos, hamar rothadó *chylust* és vért tsínál; innen a' Sertéseknek alkalmasabb eledel, mint az Embereknek. Főve a' gyomornak hasznosnak mondja *Celsus*. Igaz-is, hogy a' belső réteket a' Nyári hévségekben fépen hivesíti és nedvesíti, a' fémjúságot ólítja, kívált a' melly vagy a' *bil*-nek fel-gyula'ásától; de e' végre-is hasznosabb eledeleket könnyen találhatnánk.

A' Görög *Dinnyék* azon raknyos olajtól, melly a' tököt rothá tézi, tisztább vízzel és hővébbetske flétrommal birnak; innen nem tsak jobb ízűk, hanem valamivel egészségessebbek-is, és a' hivesítésre, nedvesítésre, fémjúságnak óltására 's a' t. alkalmasabbak. Ez a' Némerek közt nem igen esmértes gyümölcstöknel közönségessebb: és a' rút vízbe élésfel fokaknak gyomrokat és béleket annvira elhidegíti, és táskálítja, hogy az emésztésre majd elégtelenekké léznenk; és az Emberek, nagy rezit vér-hashan, hideglelésben, és más nehéz nyavallyákban ejti minden Nyáron. A' Sárga *Dinnye*, mint az agyvelőt erésítő jó szaga és kedves bor íze tanítja, nem annyira hivesít, mint az ugorka, tök, és görög dinnye; sör fűzerfámos savával a' *Boerhaave* ítélete szerint *Hist. Pl.* éhomra a' gyomrot erőlti, a' vért melegíti, a' *Venust*

minden eledelek felett gerjeszti, a' vizelleret-
is annyira izi, hogy a' ki ezzel gyakran és
böven él, végtére vért-is vizellik. Mind
ezeket pedig annál inkább tselekezi, minél
frissebb, hathatósabb szagu és tsipőlebb izü.

§. CXXXV.

Eddig a' leves gyümölcsökrol. Lássunk
már azokról-is, mellyek kemény hajok alatt
száraz mor'salódó belet foglalnak. Ezek kö-
zönségesen mind nehéz emészthetők, szorita-
nak, felet tsinálnak, vastag és a' belső ré-
tek szoróságaiban könnyen meg-akadó *chylus*-
sá válnak; egyéb-iránt minden leves gyümöl-
tsöknél bővebben táplálnak, sokat enni be-
löllek nem bátorságos; mert a' gyomorbéli
nedvességet fel-iván igen meg-dagadnak, és
puffadást, nyúghatatlanságot, nehéz lehellést,
fő-fájást 's a' t. okoznak. A' meg-ételre,
míg frissek, csak addig alkalmatosok; mert
ha meg-avasultak, rekedezést, köhögést, száj,
torok és mejj fájást, hányást, vér-hast, ta-
goknak el-esését, *colicát*, sőt a' gyomorban
és belekben *inflammation*-is könnyen tsin-
álhatnak.

§. CXXXVI.

Az Édes *Mondola* mind izére, mind
hasznára nézve ezek közt leg-elebb való. Ha
forrás külső hártáját, jó meleg vízben egy
darabig áztatván, és oltán hideg vízbe vet-
vén, le-koppasztod, magára-is, de kívált nád-
mézzel bé-borítva, igen kedves izü és böven
tápláló

tápláló tsemege lézen, fájdalomt el-nyit és ál-
mot okoz. Ha *tejnék* készíted, minden mejj-
béli nyavallyák, belső *inflammation*ok, száraz
betegség, vér-has, has-tekerés ellen hasznos
orvosságot lézen. Ki sajtolót olajával-is, eze-
ken kívül, a' has-szorulásban, *colicában*,
nyilallásokban, belső részekben lévő sebek el-
len 's a' t. míg friss, nagy haszonnal élhet.
De ha meg-avasul, mindenekben ellenkező
ereje lézen.

§. CXXXVII.

A' *Diónak* éretlen tejes béle, éhomra
éve a' hasat lágyítja, nedvesít és hivesít; de
meg-érve szorit, szárazít, és melegít. *Mitri-*
*dáte*rol, *Pontus*nak Királyáról írják, hogy ő
minden reggel dió-belet, figét és rútát éven,
magát minden méreg ellen bátorságossá tette;
a' honnan a' régiek másoknak-is jóvallyák,
reggelenként e' gonosznak el-távoztatására
meg-sózva dió-belet égyenek. Az Olofok
a' lapos gelejtának ki-hajtására nem tartanak
jobbat, mint éhomra jó száraz dió-belet bö-
ven és gyakran enni, A' *Salernitanusok* a'
halra diót *commendálnak*, talám hogy a' hideg
hal húsnak meg-emésztésére a' gyomrot segí-
tsék; de e' végre egy pohár jó bor többet
használ. Ama' nevezetes verset pedig *Unica*
nux prodest, nocet altera, tertia mors est, az
az, Egy dió jó, kettő árt, de harmadik el-
veszt. Ha e' mi diónkról értették, gyermeki
haszontalanság. A' zöld dió szegfűvel és fa-
hajjal

hajjal meg-fegelve, mézzel vagy nád-mézzel mint egy bé-sózva, a' hideg gyomornak erősítésére, az ételbéli kívánságnak nevelésére, és az eméktetésnek segittségére nem megvetendő.

§. CXXXVIII.

A' *Mogyoró* a' diónál szárazabb terméke, eü, innen nehezebb emészthető, inkább is éerit és szárazt, de bővebben táplál, nem-is keferedik és avasul olly hamar-meg a' gyomorba. A' gyenge haju és veres hártájú Török mogyoró a' más féleknel jobb. Ezt az *arénának* és *calculusnak* fájdalmai ellen, és azoknak a' vesékből leendő ki-tisztítására sokan ditsérik; de ha ebben valami e' féle erő vagyon, a' többiből sem lehet azt egészen ki-tagadni.

§. CXXXIX.

A' *Gesztenye* ki *vad*, ki *jóféle*. A' vad gesztenyét a' tsinosabb Országokon, fájának rendesen növé ágaiért és épen zöldellő levelivel kies árnyékot vető hasznáért, az utak és séjtáló helyek mellé gyakran plántálják; de gyümölcst csak a' fertések számára hagyják. A' Tsere-maktól természetire nézve keveset különböz; mindazáltal annál még-is valamivel elébb való; úgy hogy, a' mint írja *Sebizius*, Frantzia Orzágnak némelly sovány tartományjaiban sülvé és főve a' Parasztok is meg-ézik ezt. A' *jóféle gesztenye* egész Európában közönséges eledel. A' jó gyomruak és

és serényen dolgozók bárrabban ehetik; de a' kik kevés *commotiót* téznek, minél sükebben költik ezt, a' magok egészségének annál többet használnak. Tapasztaltrák némellyek azt-is, hogy a' kik fokáig gesztenyével éltek, attól rend kívül meg-tetvedtenek.

A' G O M B Á K R O L.

§. CXL.

A' *Gombákat* a' Régiek mind csak valami rothadságból gondolják vala lenni; de a' maiak végére mentenek, hogy ezek-is mint egyéb plánták, magról teremnek, melly az ő alsó rétteik között igen bővön találatik. *Buerhaave Hist. Pl.* tsudálkozik, miért érethetik a' Gombákat olly igen az Emberek, holott sem izek sem büzők nintsen; és, ha a' mérget ki vesszük belőlök, csak holmi durva földből és rothadt vízből állanak, melly érint majd semmi tápláló erő nints benne, még-is mind ízonyu nehéz emészthetők. *Fr. Hoffman-is* így ír: *Lehet ugyan a' Gombák között némellyeket jól meg-főzve vagy egyébként el-kefirtve ételre fordítani; de nints olyan idő, nints olyan termés, mellyben többet ne ártsanak azok-is, mint a' mennyit használnak.* A' Készítésre jóvallyá hogy előfor meleg vízben jól meg-mosás, azután meg-száraztván úgy főzzék, sütsék vagy rántsák-meg, és etzettel, olajjal, tejfellel vagy vajjal egyék.

egvők, mivel ezek a' gombának mérgje el-
 őkzták őltani. Ha valamire, e're a' jó bor-
 is meg-kivántatik. A' gombák közt leg-jobbnak
 tartja Boerhaave a' Tseperke gombát. A' régi-
 ek előtt-is, mint Horatiusnak ezen szavai ta-
 nitják, *Pratensis optima fungis*, leg-nagyobb
 bletsbe e' volt. De a' Fr. Hoffman itelete
 szerint valamennyi fekete, kék, *minium* Ein,
 's tarka gomba nagyon, egyről egyig mind
 halálos méreg lakik benne. A' fából nőtt, és
 a' földi vén gombákat-is, akármilyen névvel ne-
 veztesse, mind veszedelmesnek mondja Bo-
 erhaave. Seneca a' gombát nevezi *voluptuari-
 um venenum*, tsemege méregnek. *Plinius ci-
 bus anceps*, kétséges ételnek. Allen pedig
 minapi Anglus Doctor, a' ki maga a' gombá-
 tól éinte meg-holt, le-írván Kircherusnak
 ezen szavait: *Fungus, qualiscunque sit, semper
 malignus est, semper exitium qualitatum appa-
 ratu instructus; et si non statim sentiatur, fre-
 quenter tamen comestus, nescis quid successu
 temporis in interiore viscerum administratione
 relinquit.* azt veti utánna: *Apaga ergo per-
 niciosa isthaec gulae blandimenta! Quae tanta
 voluptas ancipitis cibi? An usque adeo vitae
 taedet, ut eam cum tam vili offa permutemus,
 mortemque in procinctu stantem ultra sollicitemus.*
 A' mérges gomba ételt, ha hirtelen ki nem
 hanytatjuk, vagy annak mérgét tejjel, olaj-
 jal; borral vagy etzettel el nem öljhetjük,
 gyomor fájás, okadozás, has-tekerés, tsuklyás,
 vérhas,

vérhas, hideg verejtékezés, reszketés, nya-
 vallya törés, méjj álom, 's nem sokára
 halál őkzta követni.

A HUSOS ELEDELEKRŐL.

§ CXLI.

Kérdésben forog a' Tudósok közt; mikor
 tsúfott bé a' hús étel az Emberek kö-
 zi? Sokan úgy tartják, hogy ez még a' Pa-
 raditsomban kezdődött volna; nem láthatván
 által (1. hogy lehettek volna illy nagy ha-
 nu és jó izü eledel nélkül el az első Embe-
 rek? (2. miért lett volna Ábel barom pás-
 tor, ha a' barmoknak húsát nem ette volna?
 (3. hová tették volna el az állatoknak húsát,
 mellyeknek bőrökből köntöst csináltak, ha
 meg nem ettek volna? (4. hogy uralkod-
 hattak volna az Égnek Madarain, a' Földnek
 Vadain és a' Tengernek Halain, ha azoknak
 húsfokkal nem éltek volna? De bizony, mint
 ma-is sok Nemzetek tsupán tsak gyümölcset,
 zöldséggel, füveknek magvaival, és gyökere-
 ivel élnek, úgy élhettek az első Emberek-is.
 Másként-is, ha ki készítését nem tudja, mint
 az első Emberekről fel-lehet tenni, a' hús
 nem derék tsemege. Ábel-is tarthatott azért
 barmokat, hogy a' tejekkel éljen, bőrökkel
 ruházódjék, húfokat pedig az ISTENnek
 egészen meg-égerendő áldozatul meg-áldozza.
 A' mi pedig az állatokon való uralkodást il-
 leti,

*Pratensis optima Fungi Naturae
 alius mali crederetur*

leti, az nem csak a' meg-ételből áll; mert ma sem éssünk meg mindent, a' minn uralkodunk. Hihetőbb azért, hogy a' hús étel az özön víz után kezdődött; mert az előtt a' Sz. Írásban fints arról semmi emlékezet, hogy valaha valaki húst ett volna: maga Noé-is mind tiszta, mind trztátalan állatok közül annyit ereztet ki a' bárkából, a' mennyit bé-virt volt; egyébként, vagy egyet meg-kellett volna ennie azok közül. De a' k'lső régiségnek írói világosan írják, hogy a' régieknél a' hús étel épen szokásban nem volt. A' többek közt *Ovidius* így ír:

*At vetus illa aetas, cui fecimus Aurea nomen,
Faetibus arboreis, et quas humus educat, herbis
Fortunata fuit, nec polluit ora cruore.*

Porphyrius ugyan a' hús ételnek kezdetit csak *Pygmalion* idejére vívi (a' ki a' *Tyriusok* közt az alatt királykodott, mikor *Forám* a' 'Sidók között,) és írja: hogy ekkor némelyek legelőször húst kezdvén enni, ifonyu gonof és utálatos Embereknek rarrattak; és mindenféle kínos büntetésekkel igyekeztek őket ettől el-fogni; de annyira, meg-tettzett volt nekik a' hús ize, hogy többé annak ételez az Emberek közül ki nem irhatták. De bizony, hogy a' 'Sidóknál és más Nemzeteknél a' hús étel már annak előtte régen szokásban

kásban volt, ha az rövidség engedné, sok példákkal meg-bizonyíthatók.

Pythagorás Idvezitőnk születése előtt mintegy 500. Éftendőkkel virágzott Görög *Philosophus* a' hús ételt törvény ferint el-tiltotta vala a' maga tanítványitól: mellyben ötlet a' Keresztények közt-is sokan az *Anakhoréták* követték. Véteknek tartja vala ugyan is ő az oktalán állotokat meg-olni, úgy itélvén, hogy azokban-is olyan lélek volna, mint az Emberbe; sőt, hogy a' mi lelkünk is noltunk után azokban gyakran által költöznek. De másként-is, hogy az Ember, kinek sem körmeit, sem fogait, mint más ragadozo állatoknak, hús faggatásra a' természet nem készítette, hogy az élő állatoknak véres, genyettséges húsát darabollya s rágja, utálatos feneségnek mondja vala lenni. Maga a' természet-is ettől annyira irtózik, hogy nyersen a' húst senki meg nem cheti; hanem sokféle sütés, főzés és trágyázás által kell annak izét úgy el-vesteni, hogy a' nyálánk fáját meg-lehesse velle tsalni. A' vér is, melly ebből készül, forró és rothadásra hanyotó; az elmét-is ostobává tézi.

§. CXLII.

De mi, kik efféle gyenge *fundamentum*on épült okokra nem hajtvan, a' hús ételt, nem csak zabadnak, hanem sükségnek-is tartjuk, lássuk (1. Közönségesen a' húsok mennyire legyenek egészségesek, mennyire nem? (2. mi különbség legyen azok között mind

ba, mind el kéjzítésekre nézve? A' mi az elsőt illeti, A' Hús minthogy a' mi testünkkel egészen meg-egyező *materiából* áll, minden eddig elő famlált eledeleknél hamarább, bővebben és állandóbban táplál; több, melegb, és *spiritusokkal* tellyesebb vért tsínál, a' honnan a' testnek erejét-is jóval inkább neveli; mint erről, a' kik bojt napokon fokáig húst nem éznek, bizonyoságot tehetnek. Ezre vehetjük innen azt-is, hogy a' hús étel az Északi hideg Országokon zűkségszebb és hasznosabb, mint a' Déli meleg tartományokon; mi köztünk-is télbe inkább meg-kiváratik, mint nyárba: és hogy a' *melancholicus* és *phlegmaticus* Embereknek jobb, mint a' vérrel azonkivül-is bővölködő *sanguineus* és forró természetű *cholericus* Személyeknek. Mert mind forrósága, mind felettébb való el bővüése a' vérnek, mellyek a' hústól nagyon öregbednek, romlására van az egészeknek.

§. CXLIII.

Hogy az állatok húfai közt lévő természetű különkségeket, és hogy azok szerint mellyik, 's kinek mennyire legyen egészséges, világosabban fel-vehesük, a' közönségeket alább majd külön külön meg-fogjuk említeni. Most pedig előre csak azt jegyezzük meg (1. hogy a' mérges, meg-duhott, meg-doglótt állatoknak húsát meg-enni igen vezedelmes; mert a' mitsodás vehettség magokban

völt,

völt, a' mi vértünkben-is hasonlót tsínálnak. Ugy azok-is, a' mellyeknek rosz fagjak és izek vagyon, az egészségeknek mind ellenire vagynak. Egy főval, a' mint böltsen megjegyzi *Fr. Hoffman*, azoknak az állatoknak húsa, mellyeket az ISTEN maga III. Mós. XI. a' Sidóktól, mint tisztátalanakat, el-tiltott vala, az egészségre nézve-is vagy ártalmasok, vagy a' tiszta állatokénál kevesebbé hasznosok. (2. A' mitsodás az állatoknak húsa, vér-is épen olyan kézü belölk. Innen a' húfok minél lágyabbak és nyálafabbak, annál kevesebbé melegitenek, ellenben inkább nedvesítenek és kövéritenek; minél gyengébbek és poronyábbak, annál több vért tsínálnak, minél több a' kotsonyává való nedveség benne, csak a' gyomor meg-emészthesse, annál bővebben táplálnak; minél szíjafabbak és nehezebb rághatók, a' gyomorban-is annál nehezebb emészthetők; minél szárazabbak és poronyóbbak, annál vékonyabb vért, tisztább és több *spiritusokat* adnak, inkább-is melegitenek; minél durvábbak, soványobbak és izetlenebbek, vért-is annál vastagabbat, durvabbat és kevesebb 's roszabb *spiritusokat* tsínálnak, 's kevesebbé-is ráplálnak. Ezekből ezre vehetjük már azt-is, hogy a' lágy, nedves, és hideg *Agyvelő*, a' lágy nyálás és nyúlós Bőr, Gyomor, és Belek, a' szíjas Szív és Vese, a' sovány, taplós *Tüdő* és Lép, a' poronyó, de hamar meg-keferező és rotnadó *Máj*'s a t. men-

mennyire legyenek egészségek? (3. A' Kovérség, ha hideg és kemény természetű, mint a' falonna, fagygyu, 's a' t. nem csak maga igen nehéz emészthető, hanem a' gyomornak és beleknek *fibráit* is el-lágyítja, azokban a' mozgást, kenegető és simogató lágyaságával, el-oltja; és így végtére, ha erős *commotio* által nem segítettük mint a' paraít munkáiokba, egyebeknek meg-emésztésére is alkalmatlanná teszi: nem csak, hanem a' vért is és minden egyéb nedvességeket meg-kövéríti, sükítja és nyúlósítja, hogy azok se jó móddal el-ne készülhessenek, se a' rendelt helyen ki ne válhassanak, melly miatt az egész testnek is az efféle kövérségekkel való bőv és hófias élésre el-kellerik erőtlennülnie és lágyulnia. A' poronyóbb és vékonyabb kovérségek pedig, minéma terem fok helyt a' hús között és a' tsontoknak ütegeibe, a' gyomornak könnyebben engednek, de abban hamarébb meg-kefelednek és rotnadnak, és a' vért is illyeten rothadásra hanyotló keferü tsipősségekkel záporábban fel-gyúlasztják és meg-veztegetik. Innen, mindenféle kövérségekkel ha szinte simitó és édes lágyaságokért a' tájnak igen tettzenek is, főjön kell élni: 's akkor is, hogy sük, enyves lágyaságok valamit oázoljon, fok kenyérel kell enni azokat.

§ CXLIV.

A' Hús nyersen igen izetlen és egészségtelen eledel; a' honnan, a' mennyiben tudom, egy

egy Nemzet-is egész nyersen azt nem ette: a' Tatar-is, a' nyereg alá tévén, annak nyers levét ki sajtolja, és ott valamennyire mintegy meg-főzi. Boerhaave írja, hogy egy *Condaeus* Fejedelem próbára egy Embert tsak nyers hússal tartatott, a' mellytől az olly fenévé és nagy ehetővé lett, és az ételt fűntelen annyira kívánta, hogy magát alig tartóztathatta-meg, hogy mint a' Farkas a' közel lévő állatokra ne rohanna: és hogy ezen az Embere fűntelen való nagy has-menés volt. A' sütés és főzés közben, a' meleg meg-ritkítván az edényetskékben lévő nedvességeket, azoknak kemény és szilvas *fibráit* ki-hafogatja, el-faggatja és így könnyebb emészthetővé teszi; a' nedvességeknek nyálalságát el-oázlatja; és azt a' vékony gőzt vagy *spiritust*, melly minden állatokban különböző természetű és egyébbé nem-is válhatik, ki-űzi. A' sütés mind ezeket nagyobb mértékben tselekezi, mint a' főzés. Innen a' száraz, kemény, sovány, tsontos húsnak főzés; a' nedves, hideg, lágy, nyálás természetűeknek sütés kívántatik; a' közep tulajdonságúaknak pedig mind sütni mind főzni alkalmasok. A' sült hús a' főtnél inkább melegíti és szárazítja a' mi testünket; de a' főtt könnyebb emészthető 's bővebben is táplál, kivált levével együtt, mellybe a' tápláló erőnek nagy része által főkott költözni. Némelly Vadaknak és Madaraknak húlok olly szilvas és kemény, hogy a'

162) főzés és sütés által is alig lehetne a' megemésztésre alkalmatosítá tenni, holott egyébként igen kedves izűek és egészségesek volnának. Ezeket ha holtak előtt erősen megfárasztod, vagy azután, míg gyengén rothadni láboknál fogva fel-kötve tartod és bé-páztolod, fokát puhulnak. Az erős meg-súrlás vagy verés is ezen éjjalságból fokát el-vézen.

Ezekből jó rendin ékre vehetjük már azt is, kinek, mikor, miféle és miként készített hús legyen egészségesebb? Mert a' gyenge gyomru, veszteg ülő és beteges Emberek a' kemény, éjjas, sovány, falonnás, bé-szozott vagy füstön meg-fárasztott húst meg nem emészthetik az erős munkát tévő paráztoknak gyomrokban a' gyenge és igen könnyű emészthető tsirke, madár és vad hús meg sem akad, és azokból készülő vékony vér az ő táplálatafajokra és erejek' fenn tartására nem elegendes: a' vérrel bővölködőknek véreket a' gyenge és poronyó iffju állatoknak húsa, felettebb meg-boviti, ellenben az akármilyen okból el-fogyatkoztaknak erejeket ez igen szépen újíttja: a' forró és száraz természetűeket a' száraz, puha, sült, és rántott hús, jobban is el-fárasztja és fel-gyúlasztja; a' hideg és nyálas főtt hús pedig őket igen hűsítőn nedvesíti és hivesíti. Ugyan ez okból az ellenkező természetű *phlegmaticus*oknak ez kevesebbet hűsálhat, mint *amaz*. A' sült hús télre, a' főtt pedig nyárra inkább illik.

A' NÉGY

§. CXLV.

A' NÉGY-LÁBU ÁLLATOKRÓL.

§. CXLV.

A' Négy Lábu Állatok közt leg-közönségesebb eledel az *Ökör*, vagy *Tehén* húsa. Az ugyan ennél keményebb, de jobb izű 's tisztább vér készül belőle; a' honnan inkább is fokásba van. Mindenik nehezetske emészthető; valtagotska, de egyéb-iránt jó féle vér készül belőlök, bőven és tartóson is táplálnak mind főve, mind sültve. Minél ifjabbak, könnyesebben és jobban tartattak, a' marhák, húsfok is annál jobb izű, könnyebb emészthető és bővebben táplál. Innen, a' két vagy három hólnapu és mind addig annyja alatt szabadon hagyatott *Borjának* húsa gyenge gyomru beteges, veszteg ülő és tanuló Embereknek minden négy-lábu állatok húsa felett, kivált sültve, *commuendáltatik*. A' kisebb idejű és öftövére borjuknak húsfok, nyálas lágságok miatt, mind a' fáznak, mind az egészségnek kevesebbé tétzenek.

§. CXLVI.

A' Bial a' meleg tartományokat szereti; Német és más Északi Országokon pedig egészen eszénretlen marha. Húsa olly enyves, hogy ha a' falhoz tsapod, mint az agyag hozzá ragad; egyéb-iránt is durva, izetlen,

M 2

nehéz

nehéz emészthető, enyves, hideg, durva vért tsinál; és ez okból tsak az erős vaskos, kapás fehérszínű Emberek számára való. A' melegebb tartományokon lakó forró vértű Nemzeteknek nem annyira ártalmas mint minkünk; a' honnan azok közt inkább-is fokásban van.

§. CXLVII.

A' *Dişnó*, minthogy az O Törvényben a' tisztátalan állatok közli számláltatott vala, a' 'Sulók, *Muhamedánusok*, *Persák* annak húsat megenni mind e' mai napig halálos vétkeknek tartják. De másoknak olly kedves eledelek ez, hogy jól-lehet a' *Dişnó*nak *seteli*ben semmi háznát ne leheffen venni mint egyéb állatoknak, még-is azt nagy számmal táplálni méltónak tartják; és hogy meg-ölvén alig vagyon abban valami rész, melyet konyhai háznóra ne fordítsanak. *Húsat* az Ember hússal annyira meg-egyezni mondja *Galenus*, hogy néha az Ember húst *dişnó* hús helyett a' Vendégekkel meg étették a' gonosz Fogadólok. *Hippocrates* az ektendős, répával, száraz gabonával vagy makkal hizott *dişnó*nak húsfát izére és tápláló erejére nézve minden állatok húsa felett helyhezheti: igaz-is, hogy ha jó eros gyomorral talál, semmi több és állandóbb húst nem tsinál, mint ez. De durva, enyves vagy takynos hidegsége miatt, a' gyenge gyomor véle nem bír; és a' heves, keserves, erőtlen testben nyálas, hideg,

es

és fenyvedésre igen hajlandó, tisztátalan, durva vér és *spiritusok* kezűlnek belölle. Innen a' vén, beteges, erőtlen vértég ülő, *hypochondriacus*, kövérenyes, *arénás*, el-esett tagu, *scorbuticus*, sebes, fekélyes Emberektől tiltatik-is. A' torma, mustár, etzet, hagyma, káposzta, répa, fűfészám; jó bor ezen enyves hidegségében sokat el-vérnek, ösztönözvén és melegítvén a' gyomrot. A' bé-sózás és fel-füstölés-is ezt nagyon oltattják; de azokban meg-keményítvén, még nehezebb emészthetővé télik. Az újj *dişnó* húst, kiváltképen pedig a' *malatz* húst (melly igen nedves, nyálas és takynos természetű) stülve; a' bé-sózatott és füstön meg-száraztatott példg főve háznosabb enni. A' *Sodor*, mint hogy ebben a' *musculusok* a' járás kedvéért leg-többet gyakoroltatnak, minden egyéb részek húsaival poronyóbb és szárazabb; innen egészségesebb-is. A' *Szalonna* nyersen igen nehéz emészthető; avasón nem tsak roz izü, hanem a' belső részeket-is rája: a' süítés és főzés által ugyan valamit igazódik. *Belső részei* a' húsánál-is sokkal hidegebb és taknyosabb természetűek. *Sirja*, minthogy majd minden fag és íz nélkül való, 's egy kevésé nyálasabb-is, nem avasodik és tsipösül olly hamar-meg, mint a' vaj, innen ebben holmit xántani háznosabbnak tartatik. *Vére*, ha erősen egybe nem azott és száradt vólt, a' mivétünket igen bőven és hirtelen záporítja,

M 3

de

de puha és hamar ol-ozló vért tsinál. A' kemény fázaz vér pedig nem tsak igen nehéz emészthető, hanem a' gyomornak-is nagyon ártalmas.

A' *Vad Diénó*, minthogy mind aérrel, mind edellel tisztábbal és fázazabbal él, többet 's erősebben-is mozgatja magát, mint a' házi, fázazabb termékű; innen könnyebb emészthető 's egészségesebb-is annak húsa. Télbe mindenik előbb való, mint nyárba; mert a' nyári meleg az említett taknyos kövérséget fel-olvaştván és a' fényvedésre segitvén, nem tsak izetlenné, hanem egészségtelenné-is téti azokat. A' vad diénó húst borba bé-pátzolva tartani leg-jobb.

§. CXLVIII.

A' *Báránynak* húsa két vagy három hólnapi korába, ha addig anyja alatt mind fázadon járt, leg-jobb. A' melly télbe jó eleín lett, nem tsak ritkaságáért, hanem egészségesebb voltaért-is a' későbbiknél nagyobbra méltán betsültetik; mert ekkor fázaz fénával élven a' Juhok, a' hideg-is tomöttebbé téven az ő testeket, közelt sem olly nyálasok és viz izüek. A' *Juhok* közt, a' jó húsból lévő *ifju berélt Berbétsnek* húsa a' borju húsnál kevésfel tartatik alább valónak. Kedves ízű, könnyű emészthető, jól táplál, bőv, jóféle, vékony tiszta vért és *spiritusokat* tsinál. Ezt követi a' *meddő Juh*. De a' *fejős, vén, sovány juh-nak* húsa igen izetlen és nehéz emészthető.

A' *Kets-*

A' *Ketske-olló* a' báránynál fázazabb termékű; innen sokkal egészségesebbek-is tartják; kivált a' betegségből ujjanon fel gyógyultaknak, sokan minden egyéb húskok felett dítsérik. A' *Ketske* húsról a' régiek úgy tartották, hogy ez az erőt mindenféle húsnál inkább nevelné. Innen, midőn *Achilles* Troja alatt a' Görög vitézeknek vendégséget adott, a' mint *Homerus* meg-jegyzi, e' volt a' legkedvesebb étel. *Sveciában*-is a' paraszok, úgy mi köztünk is az Örmények, bé-sózva ezt igen szeretik. A' juh húsnál keményebb, fázazabb, fízjasabb és így nehezebb emészthető-is. Emellett, mint maga kedvetlen fagu, úgy a' hozzáfón evel élőknek testét-is roşt faguvá téti. De az, hogy a' ketskét (a' *Plinius* ítelete szerint) fúntelen a' hideg lelné és ez okból annak húsa ártalmas volna; nem külömben, hogy ez, és a' juh hús nyavallya törést okozna, hafontalan költemény. *Kövérre* mind a' kettőnek tsömört, hányást, hasmenést könnyen okozhat. *Májok* nem megenni való, mivel a' ketskéje igen bűdös, a' juhé többire férges.

A' *Vad Ketskének* húsa, a' fúntelen való erős mozgás miatt, igen fázaz; és frissen-is mintegy rothadásra hanyotló: mellyre nézve a' forróbb és fázazabb termékűeknek nem annyira egészséges, mint a' hideg gyomru, vésteg ülő, és *phlegmaticus* Embereknek;

M 4.

mint,

minthogy vékony, száraz és meleg vér körül belőle.

§. CXLIX.

A' Szarvas hús ennél keményebb; és hogy puhuljon, egy kevés ideig való tartást kíván. Egyéb-iránt ez-is bőven tápláló és minden rendbéli Személyeknek egészséges eledel. De hogy ez a' hidegleléstől meg tartsa az Embert, és hosszú életet okozhatna, mint régen némelyek tartották, csak babona. Hiában való felelem az-is, hogy a' szarvas nyárba kigyót ennek, és e' miatt húsa-is ekkor mérges volna. Sőt inkább *Augustus*ba és *September*be, az eledel bővsége miatt nyáron által meg-hízáván, sokkal jobb ízű és egészségesebb, mint télbe, mikor el-éhezik.

§. CL.

Az Őz hús a' vad ketske húshoz egyebekbe leg-közelebb vét, hanem hogy annál nedvesebb és éjszafább. A' szarvas húsnál mindazáltal puhább; innen a' gyengébb gyomru és fokot ülő Embereknek egészségesebb-is.

§. CLI.

A' Nyúl súlós nyóltz hólnapu koráig, kívánt télbe a' mikorra meg-is fokott hízá, nem csak gyenge és kedves ízű, hanem könnyű emészthető-is, és jó vért tsinál. De a' vén nyúlnak húsa kemény éjszaf, száraz és föld természetű, vér-is hasonló válik belőle. A' fiatalával való meg-égetés és a' fűszerkám mind

mind főve, mind sültve fokot igazít rajta. A' régiek, nem tudom mi okból, azt-is el-hittették volt magokkal, hogy a' nyúl hús hét napokig széppé tenné az evőt: a' honnan *Marcellus* a' díztelen ábrázatu *Gellia*val így jádzik.

Si quando Leporem mittis mihi Gellia dicis,

Formosus septem Marce! diebus eris.

Si non derides, si verum lux mea narras,

Edisti nunquam Gellia tu leporem.

Némelyek úgy-is okoskodnak: minthogy a' nyúl igen félénk állat, a' félénkség a' *melancholicus* vértől vagyon, tehát a' nyúl hús az Embert-is *melancholicus*sá téti. De ha a' félénkségből lehetne így itélni, a' szarvas, őz, juh hús-is a' vadtól alig menthetnék-meg; mert ezek-is elég félénk állatok. Különös megjegyzést érdemel a' nyúl húshan az a' vékony tsipős só, mellyel bőre és hája, ha egy éjszaka eleven testre kötőd, azt ki-sebesíti. Ez által a' húsa-is a' vizelletet erősen üzi, a' testet, egyéb húskok felett melegíti és szárazítja. Innen a' *phlegmaticus*, has-menő, és kövér Embereknek orvótság gyanánt lehet. A' Hegyeken és Erdőkön lakó nyúl, tós nádas helyen termetteknél sokkal elébb való.

Az úrgének, Hazi vagy *Teneeri* nyúlnak húsa az Erdeinél nedvesebb, puhább, édesebb és bővebben táplál; a' honnan fokok előtt

kedvesebb-is. De, mint a' malatz hús; ez is igen nyálas és hideg természetű; vért-is hasonlót tsinál.

A SZÁRNYAS ÁLLATOKRÓL

§. CLII.

A' Szárnyas állatok, minthogy aérrel-is, 'eleddel-is a' négy lábu állatoknál szárazabbal 's tisztábbal élnek, több 's sebesebb mozgást-is tesznek, húfokra nézve-is (mint közelebb *alcalinus* sóval bővölködő ganéjjok nyilván *nitia*) szárazabb és melegebb természetűek; következképen vér-is tisztább, vékonyabb és melegebb kéztől belölök. Vagyon mindazáltal ezek közt-is nagy külömbiség; mert a' házi madarak az erdeieknél, a' viziek a' szárazon élöknél nedvesebb, éjjasabb, és nehezebb emészthető húsuak. Innen a' beteges, gyenge gyomru, fokot ülő és tanuló Embereknek nem-is annyira hasznolok.

§. CLIII.

Mire ment legyen a' Szárnyas állatok iránt a' telhetetlen nyalánk száj, meg-tetrik a' többek közt azon vatsorából, mellyet adott *Vitellius* Római Tsázárnak az Ötse, mellyben, a' mint *Svetonius* fel-jegyzette, 7000. féle madarak vitettettek fel-aztakra. Ma is fok volna mind azokat elő fámálalni, mellyeket meg-élnék az Emberek. Mi azért tsak a' leg-közönségesebbet illetjük. Azok közt első helyet

helyet érdemel a' Tyúk hús, a' melly, tsak igen vén és sovány ne legyen, közép-ferü száraz, poronyó, könnyű emészthető; bov es minden tulajdonságaira nézve dicséretes vért tsinál. Nevezetelen, ha száraz gabonával szaba on járva félíg meg-hizott. Az lfsu *Kappa-nak* húsa dicséretnek pálmáját sem izére, sem egészséges vóltára másnak nem engedi. A' kappanok ugyan magok gyakran kövényesek; de hogy azoknak húsa némellyek ítelete szerint az évöt meg kövényesítené, fő-fia beféd. Sot inkább, minthogy jóféle, vékony és meleg vérré válik, a' kövény ellen derekafon használ. A' Kakas hús a' Tyúk húsnál szárazabb, keményebb 's izetlenebb-is. Kivált ha vén és serény vólt a' kakas, valami sólság-is támad benne, mellyel a' *Venusra* öztönözni, sőt némellyeket *purgálni* is mondatik. A' *Tsirke* hat hetü korától fogva eztendeig olly könnyű emészthető, és tellyes tápláló nedvességgel, hogy a' könyvek mellett farguló, hosszú betegség, vér-follyás és febek miatt, vagy egyéb okból el-erőtlenedett Szemellyeknek hasznosabb eledelt ennél alig mondhatni.

§. CLIV.

A' *Pujkát* Áfrikának *Numidia* nevü *razat*ománnyából hozták vala a' Rómaiak leg-első fer által Európában, a' honnan ő köztok *Numidiai* tyúknak-is neveztetett. *Varro* és *Plinius* idejekben ritkasága miatt még igen drágán kelt vala. De minekutánna *Guineából* bővebben kez-

kezderték ide által hordani (a' honnan *Guineai tyúknak*, *Indiai kakasnak*-is neveztek) egész Európában el-*é*aporodott, és nagyon meg-*ö*lsódott. Ennek húsa két hólnapu korától fogva fél-idejéig a' kappan húshoz leg-közelebb vét; hanem annál még-is valamivel keményebb. De ha egy vagy két nap mejejtve tartod, főként nyakánál fogva fel-akaítva, és valami terhet kötven lábaira, fokát puhul. Főve, minthogy magában-is *é*aráz, jobbnak tartatik mint sültve. De sültve-is, ha fa-hajjal és fegfüvel meg-fegelve gyenge tűznél lassan fűttenek, olly kedves izü, hogy e' miatt minden nagy Vendégségben első helyet érdemlett.

§. CLV.

A' Páva-is eredetire nézve Indiai madár. De *Persia*ban és *Mediá*ban, *Egyiptus*ban, sőt *Sidó* Országban-is már Salamon Király idejében, mint *1 Kron. ix. 21*ből. meg-tettzik, által kezdett vólt vitetni. Görög Országban pedig Nagy Sándor idejében kétség kívül még esmértes nem vólt, Mert midön Indiában a' Pávát meglárta, annyira tsudálkozott annak szépségén, hogy-halálos büntetést mondott az ellen, a' ki ezt meg-ölné. *Theophr. Hist. Anim.* Rómában még későbbre került. De mindenütt tsak tizfra tolláért tartották; hanem leg-először *Hortensius Orator* a' *Cicero praeceptor*a vitte ezt ástatra, midön t. i. Pappá létinek áldomását (*Coenam aditalem Sacerdotii*) meg-adra. Az

időtől

időtől fogva úgy reá kaptak erre a' Rómaiak, (azt gondolván, a' mint *Horatius* méltán neveti őket, hogy hűsa-is annyival előbb való más madarak húsnál, a' mennyivel a' farka tizfrább,) hogy egy *M. Aufridius Lurco* nevü Ember hizlálni és *é*aporítani kezdven a' Pávákat, azokból a' *Plinius* bizonyosága tetele szerint rövid idő alatt *sextertium sexagenam*. melly a' mi pénzünk szerint 6000000. *Rb.* forintokat tezen, kerelelt. Ma hűsáért a' Pávát senki nem betsüllí, mert az nem tsak *é*zetlen, hanem olly *é*aráz és *é*ijjas-is, hogy sültve fok *é*ztendökig rothadás nélkül el-*á*ll, és végtére, mint a' fát, a' mo' fokta meg-emézteti. Mellyből meg-tettzik az-is, hogy abban igen kevés tápláló erő van, és hogy az felettébb nehéz eméztethö. A' Nemetek ugyan meg-nyuzván, fegfüvel hűsát meg-verven, és meg-sütven, börit ísmét reá húzzák, orrát és lábait meg-arányozzák, és mintha eleven vólna, pompának okáért. A' nagy lakadalmi Vendégségekben fokták ezt néha ma-is ástatra vinni.

§. CLVI.

A' Galambak, a' tyúkknál *é*arázabb és melegebb természetűek; kivált a' *vén és vad Galamb*, sovány, *é*ijjas, föld természetü, nehéz eméztethö, kevésé tápláló és ro' durva vért tsináló. Es, ha igazak *Martialisnak* ezen versei:

Ingrui-

*Inguina torquati tardant hebetantque palumbi;
Non edat hanc volucrem, qui cupit esse salax.*

Innen, nem pedig abból, hogy a' vad - Galamb, a' házi Galambnál kevesebbé fokott bújja lenni, kelletik azokat meg-magyarázni. Míg ifjak mindazáltal, mind a' házi, mind a' mezei galambok, főként özfél és tavaffal, mikor a' gabonán meg-foktak hízni, főve másoknak-is, de kivált a' *phlegmaticus*oknak, azok közt pedig a' gyermekeknek és vén Embereknek kedves és hasznos ételek lehet. Az Egyiptombélieknek írja *Aldrovandus*, hogy Pestisnek, idején a' magok Királyának galamb húsnál egyébbel élni nem engedték; kétség kívül, hogy ebben a' pestis ellen valamit gondoltak lenni.

A' *Gerlitzének* húsa a' galambétól keveset különbözik, hanem hogy valamivel gyengébb és kedvesebb ízű. A' régiek úgy tartják vala, hogy ebből igen jóféle vékony vér és *spirituus* készülnek, (a' honnan *Nic. Massa* ezt *bolsék* eledeleének nevezi,) és hogy ez a' *Vénus*-is gerjezténé, melyre nézve elottök igen betes eledele volt, mint *Martialis*nak ezen *Savai*-is bizonyítják:

Dum mihi pinovis Turtur, erit lasiua valalis.
Nevezetesen a' farka tövét az ő leg-kedvesebb tsemegéjek közti fámlaja.

§. CLVII.

A' *Veréb* hús minden eddig elő-fámlált madar-

madarakénál szárazabb és melegebb: innen vér is nem derék készülhet belőle. Minthogy e' maga igen bújja madár, némelyek ez által igyekeznek a' lankadázó *Vénus* magokban érteíteni. Főként az agyavelejét mind ennek, mind egyéb szárazon lako húsok madaraknak csak nem *Confortativa* gyanánt tartják. De bizony a' jó kappan hús e' végre több hasznot tehet, mint az illetően száraz, nehéz emészthető *Éljas* hús, kivált a' vért taknyos hidegséggel el-töltő agyvelő. Ha e' mi verebink-is olly szépen meg-tudnának énekelni tanulni, mint a' *É. Támás* és *Kanária* égetekben a' nád-méz hozó nádak közt igen bővön termő apró fejér verebetskék, favokért inkább bertsülhetnök; mint húsokért.

A' *Fetske* húson-is, mikor az özfél kövéren, a' téli hideg ellen a' fáknak udvaiban, a' kőfekláknak hatadékjaiban, sőt néhol a' tók fenekén lévő meleg sárban-is el-akarja magát rejtetni, némelyek igen kapnak. De mivel ez még a' veréb húsnál-is szárazabb, éjjafabb és melegebb, másként-is holmi apró férgetskékkel táplálván magát, hamar meg-rothad; az egészségre még-annál-is alább való. Hasontan babona az-is a' ki Tavaffal fetske fiu húst eszik, egész éltendőben torok fájástól nem bántatik.

§. CLVIII.

Eddig a' Házi madarakról lássunk már a' Mezeiekről-is. Ezek közt a' régi Rómaiak leg-

leg-előbb valónak tartották a' *Huros madarat*, a' honnan *Martialis* így ír róla:

*Inter aves Tardus, si quis me iudice certet,
Inter quadrupedes gloria prima lepus.*

A' mezőn ujjonnan fogattattak a' ketrerzben hizraknál roszabb izűek. Innen olly böven is fokták vala azokat a' Rómaiak régen a' madár-tartó házakban táplálni, hogy a' mint *Aldrovandus* fel-jegyzi, ganéjjokkal egész fántó földeket meg-trágyázhatták. A' mezeiek-is mindazáltal, mikor öfzel a' fenyő-magon és a' föllon meg-híznak, nem meg-vetendők. *Húfok* kedves izű, könnyű emészthető, böven tápláló, gyengén szárazító és melegítő. Melly-re nevezve, kivált a' nedves, hideg testűek, és a' kik valami betegség miatt testekben és erejekben el-fogyatkoztanak, ezt igen nagyra be-tsíulhetik. De *beteget ganéjokkal* együtt meg-enni, akármiből lett légyen-is az, útálatosság.

A' *Fogolly-madár* a húros madárnál me-legőbb és szárazabb természetű: egyéb-iránt e' sem nehéz emészthető, kivált ha míg konyhá-ra kerül, egy néhány nap fel-akaftva tartatik. A' gyömröt erősíteni, a' hajat zorítani, a' vért melegíteni, a' nemző magot záporítani, a' *Venus*-is serkenteni mondatik. *Cardanus* úgy gondolkodik, hogy ha ki fokáig csak evel él-ne, a' Frantzur-is meg-gyógyítaná. De mind ezek a' többi száraz, punga nulu madarakkal-is közön-

közönségesek. Öfzel ez-is előbb való, mint nyárba és télbe.

A' *Tsáfár-madár*, vagy *Mogyoró tyúk-hús*, mindeniknél gyengébb, puhább, fejeébb, és kedvesebb izű: egészéges voltára nézve-is, ha a' durvább eledelt kívánó paraítokat ki-vézfűk, akámi állapotbéli Embereknek magát minden meg-enni fokott állatoknak húsá felett *commendálja*. Ez okból a' Fejedelmek és Királyok áztalán-is nem utolsó helyre tétetik, sülve, falonnával, fegfüvel és fa-hajjal meg-fegelve, kedvesebb izű mint főve.

§. CLIX.

A' *Fátzán*, nevét vette *Colchis* Szigetének *Fásis* nevezetű folyó vizétől, a' melly mellől hozták vala azt előzőr az *Argonauták*. Ma-is nem mindenek előtt esméretes madár ez, mivel többire tsak a' nevezetesebb Fejedelmi madár-tartó házakban találhatik. Magyar Országon Eger körül, a' Bánátusba, és más helyeken a' mezőn-is, úgy hallom, bövön terem. Nagysága akkora, mint egy öreg Galambnak, de hosszabb testű. Orra hús finű, egy izni hosszúságu, jó vastag; feje teteje hamu finű, fényes; homloka karmasin fin, fekete *punctumokkal* meg-pettegetve; az orrához közel és az egész nyaka gyönyörűséges fényes zöld; a' begye zöldes arany finű; a' háta vereffelő vas fin, melly a' hasán és lábain meg kezd feketülni; a' farka hamu fin 16 tollakból álló

N

lábai

lábai-is hasonlók, láb ujjait hártya foglalja egybe. Egy fúval, olly tziſra madár ez, hogy midőn *Créſus* Királyi ekelségeiben fel öltözve kérdené *Solontól*, látott-e ő valaha ſzebbet ő nállánál? azt felelte, igen a' Fátzánt, és a' Pávát, mellyeket maga a' természet ki-mondhatatlan ékelséggel ruházott-fel. *Láért. Húſa-is* tolla szépségének jóſágával meg-felel. *Galenus* természetire hasonlítja ezt a' tyuk húshoz, de izére nézve annál elébb valónak mondja: Mások a' Tsáfár madárával vetik ezt egybe. *Pertinax* Római Imperator a' Fátzánt az apróbb vendégségekre ſajnálta meg-oltni. *Al. x. Severus-is* tsak a' nevezetes Innep napokon vitte ezt a' maga aſtálára. A' mái Királyok aſtálán-is nem minden napi tsemege ez.

§. CLX.

A' *Patsirta-is* öfſzel és télbe, midőn kövér, nem meg-vetendő; de a' más háromhoz közelet ſem hasonlíthatik. A' *colicában* haſználni, az *árénában* ártani mondatik. A' *Seregély* a' patsirtánál, a' *Rigó* a' seregélynél, a' *Szajkó* a' rigónál keményebb, ſzijaſabb, izetlenebb húſu, nehezebb eméſzthető, kedveſebb tápláló és roſſzabb vért-is tsináló.

§. CLXI.

A' *Fürj húst* a' Régiek egészen meg-vetették, úgy gondolkodván, hogy mivel ez nyárba a' tekete Záfának magvát igen ſzereti. mérges húſával nyavallya törőſsé tenné az évöt. De az ujjabbak ezt nagyon ditsérik, kön-

könnyü eméſzthető, jó és böven tápláló eledelnek mondják; kívált öfſzel, mikor a' kö-e-ſen jól meg-hízott. Másként-is, ha a' tyukot azért, hogy néha a' pokot meg-ézi, a' seregélyt, hogy a' mérges büröknek magván híz-^{ik} a' t. ártalmatlank nem tartjuk, ettől ſints miért félünk. I e járul, hogy Záfpa-is keveſebb helyt terem, hogy ſem minden fürj annak magvát kaphaſſa.

A' *Sneſ-is* jó izü, gyenge húſáért az Urak tsemegéi közzé méltán zámláltattatik. A' Fogolly madárnál kevésſel volna alább való, tsak midőn bélivel és garéjjával együtt ſütik, azoknak rothadt göze a' húſát-is meg ne veſztegetné. A' *Zöld Kullo*, és *Szalanka*, a' *Sneffel* egy familiából való, de húſokra nézve fokkal alább való; ugyan tsak télbe, midőn kövérek, nem egészen meg-vetendők.

§. CLXII.

A' *Darvakat* mint *Pliniusból* tanuljuk, *Méló* Szigetéből nagy áron hozatják vala régen a' Rómaiak. Az Induſok, mint leg-kedveſebb ajándékkal, a' magok Királyokat ezzel ſókták vala tiztelní. *Aelian. Hiſt. an.* Ma-is ezeknek húſát ſokan ditsérik. De igen darva, kemény, ſzijas, izetlen, nehéz eméſzthető; vért ſem tsinál igen derekast. Ha nyakánál fogva fel-akaſtva és lábaira valami terhet kötve egy nap és egy éjjel tartják, valaminit puhul.

A' *Túzok húst*, *Xenophon* és *Villanovanus*
N 2 igen

igen kedves izünek, és egészségesnek mondják. Mig ifju, puhább-is valamivel a' Daru húsnál. De akkor-is olly jó izüvé és egészséges talám a' készítés tette; mert magában ez-is igen durva, és kapás Ember gyomrát illető eledel.

§. CLXIII.

Ezek a' nevezetesebb meg-enni való, Érazon élő, házi és mezei madarak; hátra vagynak, mellyek többire a' vízben töltik idejüket, és eledeleknek-is nagyobb részt abból keresik. Ezek amazoknál mind nedvesebb, nyálalabb, hidegebb húsuak; vért-is magok természetekkel meg-egyezöt tsinálnak; innen, kiváltképen a' *phlegmaticus*, gyomor fájós, fő édelgös, hideg lelös, kövényes, nyavallya törös, *scorbuticus*, *melancholicus*, *hypochondriacus*, *arenás*; sülyös, frantzos Embereknek, és a' kik akármí okból el-erőtlenedtenek, egészségtelenek-is. Az erős gyomru, ép és munkával gyakorlott testet pedig böven és állandóképen táplálják. Sülve hasznosabbak mint főve.

§. CLXIV.

Leg közönségebb ezek közt a' Lúd, mellynek húsa a' diéző hússal majd minden tulajdonságaira nézve meg-egyez. Ez, a' mint *Diodorus Siculus* írja, az Egyiptombéliek előtt olly betses volt hogy a' Király eledelei közé törvény szerint vámláztatott. Nyersen-is, de kivált fel-füstölve igen kemény és nehéz emélt-

eméltethető. A' nedveség-is, melly ebből kézü, vastag, enyves; melly miatt a' belső részekben gyakran meg-is reked, mint az e'féle *obstruatiók* miatt halovány Lúd hússal élő 'Sídók példája nyilván tanítja. Az Anglusok a' gyenge pipét, mig első tollát el nem hullatta, nagyon feretik; de bizony még akkor taknyos légyságával az egészségnek könnyen kárt tehet. *Galenus* a' lúdban csak a' Éárnyat ditséri; ez után pedig a' nyakát tartja. Máfok a' gyomrán vagy zuzán inkább kapnak. *Plinius* idejében a' Rómaiak előtt a' Májá vala nagy betsületben, kivált, midön figével vagy tejes eledellel hizlaltatván, ez igen nagyott nőtt, meg-gyengült és édesült. Ma-is fokaknak a' lúdban ez leg kedvesebb falatok. A' Hájja vagy 'sírja vékony hathatótsága és édesége miatt, minden külső belső nyavalyákban, a' hol lágyítani, enyhíteni es oázlatni kívántatik, a' vajnál hasznosabbnak tartatik.

A' Házi Rétze, a' házi lúdnál keményebb, szíjafabb és enyvesebb. És minthogy tisztátalanabb eledellel él, vér-is tisztátalanabb kézü belölle. *Martialis* az egész rétből csak a' mejjét 's nyakát választja.

Tota quidem ponatur Anas, sed pectore tantum

Et cervice sapit, cetera redde coquo.

De bizony első 's utolsó része között kevés külömbséget találunk. A' Vad Rétze és Vad

N 3

Lúd

Lúd a' házinál éarazabb és valamivel poronyóbb húsu. Innen könnyebb emészthető és egészségesebb-is. De ha vén és sovány, fűjas keménysége miatt a' meg-ételre épen alkalmatlan.

§. CLXV.

A' *Hattyu* jól-lehet a' lúddal és rétzével azon egy eledellel ét; de húfa még-is minde-
niknél zűjjafabb izetlenebb, nehezebb emészthető; és így egészségtelenebb-is. A' *Hattyu* fiak mindazáltal ritkaságokért néha a' nagy Urak áztalán-is helyet tanálnak. A' *Gém* mind izére mind hasznára a' Hattyunál-is alább való. A' *Szársát* sár ize és nehéz éagja a' konyháról majd ki-rekezteti. De ha fedetlen fazékba el re meg-főznék, és azután éegfűvel és fa-hajjal meg-verve meg-sütnék, roz izét és éagját le-tévén, sem a' gyomornak, sem az egészségnek nem lenne utolsó hasznu eledel. A' *Buvárok* a' vizi madarak közt leg-kedvesebb izűek, könnyebb emészthetők. Ama' tók és folyó vizek éelein holmi apró férgetskéket vadázó *Sneffetskéket* avas kövérségek és tó bűzök miatt mindenek kevésebbre betsüllik.

A' HA-

A' HALAKROL, RÁKROL,
TSIGÁROL. 's a' t.

§. CLXLVI.

A' Halak minthogy fűntelen vízben laknak; eledellel-is igen nedvesfél és tífátalannal, úgymint a' füveknek vízben hullott magvaival, férgekkel, bogarakkal, hínárral, kövek mohával, fárral, vagy egymáinak húfával élnek, húfok-is minden eddig elő-éam-lált éárnyas és négy lábu állatoknál nedvesebb, hidegebb és hamarébb meg-rothad. Bizonyítja ezt, a' tűz által való *destillatio*-is; mert jól lehet ez által olajt és holmi *volatilis* sót-is igen kevéset hajthatunk ki a' halaknak húfából; de nagyobb rééin tsak vízből és földből tapasztaljuk azt állani. A' honnan megtettzik már az-is, hogy a' halak közönségesen mind nehéz emészthetők: vért-is vizest, hideget, durvát, nehezét, és kevés rápláló erővel és *spiritussal* birót tsinalhatnak: következképen hogy azok az egyébként-is gyenge és hideg gyomru, *phlegmaticus* gyermekeknek, Aészonyoknak, tanuló és vén Embereknek, náthával, féllal, nehéz lehelléssal, hideg-leléssal, belső rééekben való *obstruók*kal, *hypochondriaca* nyavalyával, köévénnnyel, vesé fájással, gutta ütéllet, tagoknak el-elésével, hideg dagadozásokkal, és egyéb e'féle

N 4

hideg

hideg nyereségből eredő nyavallyákkal bajoskodó Személyeknek bőv és hozzás élés által könnyen meg-árthatnak; az erős gyomru, munkás, véres és forró természetű Embereknek pedig bátorságosabb és haznosabb eledellül lehetnek.

§. CLXVII.

A' Hallal való élésnek módját a' mi illeti: ha valamihez, chez, igen szükségesek, mellyek a' rothadást ellenzik, a' gyomrot ösztönözik, és az egész testtel együtt melegítik: minéműek az etzet, tzitrom lév, hagy-ma, egres, fűszerfám, mindenen felett pedig a' jó bor. De az Olofok módja szerint téj-fellel, és reztelt fajtál enni a' halat, ha némellynek inyének tettzik-is, mindenen egész-ségének ártalmas; mert ezek annak hidegsé-gét és rothadóságát segítik; *Crátó I. Ferdinand. II. Maximilián és Rudolf* Tsárárok Udvari fő *Doctora*, tanátsolja azt-is, hogy a' hallal sok kenyeret együnk; mivel így nem vehet olly hamar-meg a' gyomorba: még pedig, hogy a' beleken-is jobban és hamarébb le-fálhasson, a' hal mellé a' fekete korpás kenyeret jóval haznosabbnak tartja a' fejéjénél. Igen eh gyom-morral, és meg-fáradt testtel sem jó mindjárt halat enni. Mert az ebből készülő hideg és vastag *chylus* az ilyenkor egybe szorult tejes edényekben könnyen meg-rekedhet; nem-is válhatik szaporán vérré, hogy az el-fogyatkozott erőt hirtelen meg-ujjithassa. Másként-is, midőn

n időn a' meleg és a' nedvességek így a' kül-ső rézekre takarodván, a' belső rézek meg-erőtlenednek, míg meg-eméztodhatnak a' gyomorba, bizonyoson meg-vezne. Ugy az ételt sem jó halon végezni; mert meg-keseredvén, a' gyomor száját rágja és a' torkunkra vízza bőfög. De akár mikor-is illő azt melegen enni, hogy a' tűznek még benne lévő melege által-is az eméztés segítették. Utóljára tartsuk-meg azt-is; minthogy a' halak magok természeté szerint-is igen rothadók, de kívált midőn a' hideg vízből e' mi jóval melegebb a'értünkbe költöznek, arra ugyan hanyothomlok rohannak, mivel kisebbben kaphatjuk azokat annál bátorságosabban ehetjük. Mert ha még itt kün-is meg-kezdtek rothadni, mi lesz belőlök a' gyomorba és azon túl?

§. CLXVIII.

Ezek a' miket eddig a' halakról mon-dottunk, közönségesen mindenféle halakra nagyobb vagy kisebb mértékben reá illenek. De valamint a' szárazon lakó állatok közt, úgy a' halak közt-is az ő lakó helytek, eledelek, nemek, idejek és meg-kébitések szerint nagy különbség vagyon. Ugyan-is, (1. az álló tókban termet halak a' ki folyó rő-béli-eknél; ezek a' folyó viz-bélieknél; de a' folyó viz-béliek közzül-is azok, mellyek az álló, méj és sáros fenekű vizeket tartják a' sebes, tiizta, köves fenekű vizeken lakóknál mindenkor izetlenebbek, nyálafábbak, hide-

N §

geb-

Vizetű és víz nélküli

gebbek, hamarébb meg-rothadók, és így vért-is tisztátalanabbat tsinálnak. (2. Azok-is, mellyek éleségeket a' Várafok és Faluk mellett a' ki-kötő és mosódó helyeken, és a' hol a' Várafokról Falukról minden féle gazdaságot ki-hordó patakok a' vizekben ékadnak jó darabig le felé keresik, azoknál, mellyek a' mezőn tiszta vizekben fü-maggal, gyökere-
 71. retskékkel, bogaratskákkal élnek, sokkal alább valók. (3. A' hajjal vagy pénzél bé-borítottak-is, minthogy szárazabb és poronyóbb húsuak, a' sima vagy meztelen bőrűeknél, (jól lehet ezek fimitó taknyos lágságokkal a' fájnak magokat inkább ajánlják,) az egész-ségre jóval hasznosabbak, ~~mint~~ a' *pistrang*, *ketsege*, *tsuka*, *sigér*, *orsó farku hal*, *kövi hal*, *kefeg*, *semlyének*, *márna*, *potyka*, a' többinél gyengébb és poronyóbb húsuak lévén, könnyebb emészthetők, vért-is jobbat tsinálnak; úgy hogy *Hippocrates* és sokan a' máiak köz-zül-is, ezeket a' betegeknek-is batorzkodnak enni adni. A' sima bőrűek között a' *Viza*, mellynek háta olyan izü, mint a' borjú hús, hasa mint a' díznő hús, leg-elébb való. A' *Harisának*-is száraz dereka jobb mint a' kövér farka; mert a' halban a' kövérség, leg-hamarébb meg-rothad; ha meg-rothad pedig, való-ságos méreggá válik: a' honnan már régen köz-mondásá-is vált: *Omnis pinguedo mala*, *sed piscium pessima*, az az, minden kövérség-rok; de a' halaké leg-rozább.

4. A'

/De ez közt is

(4. A' vén halak az ifjknál keményebbek, soványabbak és izetlenebbek. Innen a' *Salernitanusok* a' lágy húsu halak között a' nagygyát, a' szárazabbak között pedig az apraját választják.

Si pisces molles sunt, magno corpore tolles,

Si pisces duri, parvi sunt plus valituri.

Idejét a' halaknak meg-esmérheted bőrökről és pénzeokről; mert a' meztelenek minél keményebb és vastagabb bőrűek, annál vénebbek; a' hajafok pedig minél nagyobb és erősebb pénzűek, idejekre nézve-is nagyobbak. De (5. az el-készítéstől-is sok függ a' halak jóságába. Mert a' lágy húsu halak *sülve*, a' száraz húsuak pedig *főve* egészségesebbek; kivált, ha etzetbe vagy borba főznéd őket, izeket-is sokkal kedvesebbé tennéd. A' *'sirba rántott halak*, mivel többire mindenek gyomrában meg-kefere-
 72. nednek, és oztán a' vért-is tsipos keferüségekkel fel-gyúlasztják, leg-egészségte-
 73. nebbek. A' só a' rothadáznak ellent áll; in-
 74. nen ha jól van mérsékelve, a' halnak sokat használ. De ha abban felettéb bőven van, mint amaz apró fehér hal forma tengeri *He-
 ringbe*, húsa igen meg-keményedik, nehezebb emészthetővé lézen, erősen száraz, és nagy szomjúságot-is okoz. A' száraz halak-is a' nyersnél jóval nehezebb emészthetők. Neve-
 75. zetesén a' *stokfisch* ha előre, mint neve-is
 76. tanit-

tanítja, bottal jól meg nem rontod, nem hogy meg-eméztetni, de meg-főzni sem lehetne.

§. CLXIX.

A' Halaknak tojások vagy ikrájok a' fárnyas állatok tojásánál annival alább való, mennyivel a' húsok. Mind igen nehéz eméztethetők, úgy hogy többire azon épen kerülnek az árnyék fekére. Innen ha mi kevés tápláló és melegítő erő van-is benne, hasznát alig vehetjük,

§. CLXX.

A' Rák-is, mint Eintén a' hal, hideg, vastag, és kemény húsu; melyre nézve a' hidegebb vagy R-es hónapokban ama' vers felerint: *Mensibus in quibus R. nolito tangere cancer*, nem-is igen ditsértetik. Vagyon ugyan a' Rákban holmi kedves izü sótság, mellyel mind magát, mind az egyéb ételt kívántatja. De ha ki maga gondolatlanul ezzel, főként estve, gyomrát meg-terhelné, gyomor fájást, náthát, fő-béli erőtelenséget 's a' t. okozna. Mert olly nehéz eméztethető, hogy sokan harmad nap mulva-is eméztetlen okádták ezt ki. Egyéb iránt, ha a' gyomor bírhat véle, a' hálnál jobb féle vért, tartósabb tápláló nedvességet, és tisztább *spiritus*okat ad; hivesít-is egy kevésé. Nevezetesen a' *beticus*oknak tsipös, forró és mintegy el-olvadt véreket fépen enyhíti. A' hóldal együtt ennek a' Ráknak húsa-is minden hólnapban el-apad és meg-lágyul: innen hóld töltin elébb való.

A'

A' mellvnek haja fejjérel tarkás, a' beteges és ez okból meg-enni-is ártalmas. Ha igaz, különös meg-jegyzést érdemel az-is, a' mit it *Helmontius*, hogy a' díznónak gőze a' ráknak úgy ellenre van, hogy ha egy fekére alatt, melly rákkal teli van, a' díznó által menne, a' rák benne mind meg-halna.

§. CLXXI.

A' Tígrát, a' mint *Plinius* fel-jegyezte, a' régi Görögök és Rómaiak annyira szerették, hogy egész kerteket tartottak csak ennek hizlalására. Ma-is sokaknak kedves tsemegéjek ez. De minden kedvesége, a' rákban-is megjegyzet, gyenge sós íztől vagyon, mellyel az *appetitust* legiti, 's némellyek ítélete szerint a' *venust*-gerjezti. Mert maga igen hideg, taknyos, kemény, éjjas és rend kívül nehéz eméztethető, vért-is magához hasonló vastagot és taknyost tsinál. A' vese fájós és *arénia*s Embereknek kiváltképen való módon árt. De másoknak-is, ha taknyoságától jól meg nem tisztítatik, tsemert, hányást, hasmenést könnyen okozhat. Ezen taknyosága sokat okoz, ha öfzél esős időben fedik, és azután korpa vagy fővény között botsátják-el a' pintzében; a' főzés előtt pedig egy nap 's egy éjszaka vízzel teli fazékban hányják. Leg-jobbak azok, mellyek verőfényes oldalokon, a' fölökben és jó fagu füvek közt termenek. A' farka a' fejénél gyengébb; innen sokan meg-enni-is hánzólabbnak tartják.

Sige (Sardiniana) melleus

halak

halak

Az *Ostrea* vagy *Ausiriga* a' tenger fenekén terem, és onnan akkor édik, mikor a' víz hatórak alatt a' partokat minden nap oda hagyja. Ez is *Plinius* idejében már a' Rómaiak előtt nagy bétse kapott eledel vala. A' Belgák 's más Nemzetek a' tenger mellyéin ezt ma is erősen élik. Mig friss magát a' éjének sós ízével nagyon is ajánlja. Egyéb-iránt a' tsiganál is nehezebb emészthető. Főve valamivel jobb, mint nyersen, jól-lehet így sokan inkább kapnak rajta. A' jó bort és süferfámat mind ez, mind a' tsiga forotlan meg-kivanják.

§. CLXXII.

A' Tekenös békáról, és Ketske békáról, az eledetek rendiben a' régiek sohol nem emlékeznek; mellyből hihető, hogy ezeket nem is érték. *Plinius* írja, hogy holmi Nemzet Indiának *Carminia* nevű égetiben a' Tekenös békának húsát meg-ézi, mellyet ő nagy utálva *χελωνοφαγος*, tekenös béka évőnek nevez. De naponként nevekdvén a' nyálnak, éjének bolondsága, és *virtust* kezdvén a' féleknek fel-falásában is keresni, mellyeknek csak nézésétől is irtózik a' természet, ezeket is a' maga tsemegéi közti kezdte fámlálni. Ezen utálatosságra pedig leg-először vetemedtek az Olofok, úgy gondolkodván talám, hogy ezeknek hideg taknyos húfok az ő forró és tsipős véreknek orvassága gyanánt fog-éolgalni. De, akár lakó helyeket, akár eledeleket gondold, min-

! *Persiaiban Carminianus* egyed
Szigetben / nyálank

mindenikből igen taknyos, tisztátalan és rothadásra hanyotló nedvesség kézzül; melly nem hogy a' roth vért jóvá tenné, de a' jót is könnyen meg-veéztegeri. Igaz ugyan hogy, mint a' mezitelen bőrű halak, tsiga, ostrea, ezek is a' száraz betegségben lévőknek tsipős vékony véreket taknyos hidegségekkel enyhítik; mellyre nézve ezen nyavallya ellen sokaktól ditsértetnek is. De bizony e' végre is lehet ezeknél hasznosabb, még is tisztább eledelt találni. A' Ketske békák közzül válaatják, mellyek zöld háruak, jól ugordonak, és nagyon kiáltanak. *Majusban*, *Juniusban*, *Juliusban*, mivel ekkor a' varas békakkal bakzódnak, ezeket is ártalmasnak mondják. A' Tekenös békák, közzül pedig künn a' gabonák közt lakókat a' tó belieknel, a' nöstényeket, kívált mikor *Februáriusban* és *Majusban* tojással teli vagynak, a' bakoknál nagyobbra betsüllik. A' bors, száfrány, fa-haj és a' jó bor ezek mellé is igen éükséges.

A' TÉJRÖL, TOJÁSROL
ÉS MÉZRÖL.

§. CLXXIII.

A' Termézetnek ez három nemes ajándékait, minthogy ezek is mint egy részei az élő-állatoknak, mind a' rend, mind a' éükség kíván

kivánja, hogy azoknak húfai után mindjárt, fel-végyük a' meg-ví'sgálásra.

A' Tétj *materia*jára nézve *chylus*ból és a' vérnek *serum*ából áll; mellyeket a' tölgyben és tsetsben az e' végre kéízterett *glandulák* a' vér közül ki-választanak, és bizonyos tsötskéken annak idejében a' tsets bimbójára botsátanak. Ha innen ki fejerik, egy néhány óra múlva önként három részekre válik: a' *'sirja* vagy *fele* fellyül kerül, a' vastagabb földes vagy *lajtos* része a' közepin egybe aluszik, a' vizes és sós része vagy *savója* alól és körül áll. Ha tűz által *refolváltatik*, nagyobb része víz, a' többi föld, olaj és só. Ez a' só, ha az olajtól vagy feltől el-választatik, tsipös savanyu, mint a' savóból meg-tetzik: a' fellel együtt pedig édes mint a' nád-méz, a' honnan a' Patikákban *saccharum lactis*, Tétj nád-méznek-is nevezetik.

§. CLXXIV.

A' Tétjnek jóságát ezekből esmérhed meg: ha újj, édes, egyenlő fejer jó szagu, nem-is igen vastag, nem-is igen vékony, úgy hogy ha száraz körmödre tseppented, félyel nem foly, sem nem igen kövér, sem nem felette öztövé állatból fejerett. Ezek minél nagyobb mértékbe fel-találtatnak valamelly téjbe, mind magára enni, mind vaját és lajtót kéíziteni belöle annál jobb. Magára a' jó téj a' természettel leg-inkább meg-egyező étel és ital: és a' mi természeti nedvességeinké

semmi

semmi talám az egy higon sült tojáson kívül, ennél hamarébb által nem változhatik, egés-ségesébb és bővebben tápláló vért sem tsinálhat. Példák a' kis Gyermek, borjuk, bárányok 's más e'féle állatok, mig, gyomrok gyengesége miatt, annyok tejénél egyébbel nem élhetnek, tsudálkozva szemléljük melly szaporán nőnek, melly kövérek és egés-ségesek. De a' meg-állapodott idejüekben-is mit teheszen a' jó téj, példák a' Havasok közt lakó téjjel élő paraét *Helvetusok*, kiknél erősebb és hosszabb életü Embereket Europa ma nem esmér. Közelebb példák itt Erdélyben-is körül a' Havasokon félylő lakó Oláhok, kik közü a' mint fokhiteles Emberektől, kik határ járások alkalmatosságával egybe-hivatván azokat, *fateáltatták*, bizonyóson érttettem, a' 60. Ez-tendős Embert hozzánk képeft 30. Ez-tendősnek alig lehetne gondolni; és jó erőben lévő Férjfit és Afzonyt. 120, 130, sőt 140. Ez-tendős-is eleget találhatni, kik egész életében betegek-is alig vóltanak. Ezek közzül pedig sokan, mint ugyan azon határ-járok, mind magoktól, mind másoktól gondoson vé-gére mentenek, soha téjnél, és a' mik abból készülnek egyebet nem ettenek. Nem-is tsuda; mert a' mint fellyebb-is mondám, valami az Ember testének tápláltatására és az egés-ségnek fenn állására szükséges, az egy téjbe mind fel-találtatik: és képzelné sem lehet, hogy a' friss jó féle téj, mértékletes éléssel;

O

tsak

tsak magára, egészséges testbe, hogy tudna nyavallyát tsinálni.

§. CLXXV.

Arthat mindazáltal, árt-is bizonyosan a' Tétj, (1. ha maga nem jó, az az, vagy igen vastag, (mert a' tellyes erekbe és a' fodor hájnak *glandulái*ba meg-dugul,) vagy igen vékony és sávós, (mert a' testet rend kívül meg-hűti, 's elegendendőképen nem-is táplálhatja,) vagy rosz eledellel élő, el-éhezett és beteges mathából fejték, (mert 24 órák alatt a' *chylus*, és így a' téj-is, vérré kezd változni, vereffel sárga színű és igen utálatos szagu és izű lézen, melyet ha meg-ézel tsemert, hányást, has-menést 's a' t. okoz. De a' jó téj-is ha már régi és meg-kezdett keferedni, mint a' tüznél, úgy a' gyomorba-is egybe mégyen, meg-poshad, és puffadságot, gyomor rágást, has tekerést, vér-hast, hideg-lelést 's a' t. könnyen okozhat.

Árt (2. a' Tétj ha az évőnek gyomra nem hozzá való. Az igen heves és sár-vizes gyomorba a' téj meg-rothad: az erőtlen hideg, etzetes, takonnyal tellyes gyomorba pedig egybe aluzik, meg-turószik, és végtére oótán meg-rothad, mint a' kis gyermekekbe száma nélkül fájdalommal szemléljük. (3. Árt a' téj azoknak-is kikben a' májj és a' fodor hájnak *glandulái* meg-vagynak dugulva; mert ezekben meg-reked, meg-etzeteledik, meg-poshad, két oldalokat fel-tűjja, ételbéli kívánságo-

ságokat el-törli, hasokat rágja, mellyel elméjeknek ifonyu nyúghatatlánságot, testeknek pedig fok nehéz nyavallyákat fokott éerezni. Innen vagyon hogy a' tejet eleitől fogva minden értelmes *Doctörök* a' *hypochondriaca* nyavallyában, minden féle hideglelésekben (azon kívül melly a' szász betegségtől és *scorbutus*tól vagyon,) Lép és Májj dagadáfokban, a' sárgaságban, nyavallya törésben, nehéz lehellésben vagy fulladozásban, fő-fédelgésben, fő-fajásban, vizkorságban, ételbéli kívánságnak el-vezésében, tiltották, nem külömben azoktól-is kik gyakran tsemerlenek. Kárt tehet (4. a' téj azokba is, kiknek akármi okból hirtelen fok vérek folyt-el; mert akkor el-erőtlenült testeket rend kívül el-hűtené. De leggyakrabban a' téjnek ártalma a' rendeletlen éléstől vagyon. Nem jó a' tejet erős zomjuságra, se pedig jóllakás után enni: nem jó téjjel teli gyomorral mindjárt erős *commotiót* tenni: nem jó a' téj után, vagy az előtt bort, éget-bort, etzetet vagy egyéb savanyut innya vagy enni; mert mindeniktől meg-turószik a' gyomorba, mellynek el-rothadás lézen a' vége. A' meg-forralás, meg-sózás és nád-mézelés ugyan ezen meg-turózdást holmi régből tartóztatják; de egészen meg nem akadályoztathatják.

A' gyomorba meg-etzeteledett téjnek ottan való meg-édesítésére, fokát használ a' rák-fém, tojás haj, kréta, *magnesia* es más

e'féle *absorbens* porok. A' Éékfü virággal és köménnyel főtt viz-is ditsértetik. Ha a' téjnek meg-vevése has rágást és puffadságot-is okozott, az említett *absorbens* porokhoz, meg annyi gyömbért, *zedoariát* vagy áni's és kömény magot porrá törve jó lesz elegyíteni, napjában háromzoreg egy jó kés hegyit bevenni. De mivel a' gyomorba így meg-vefett téj jóvá többé nem lehet, leg-ha'znosabb lézen azt onnan valami gyenge hánytatóval vagy *laxativával* minél hamarébb ki-takarítani.

§. CLXXVI.

Köverkeznek már hogy által lépének azoknak szemlélésére-is, mellyek a' téjből ké-sítetnek. De minekelőtte a' lenne, Éükség lézen még az állatok teje közt lévő termé-zeti külömbségről-is valamit meg-jegyezünk.

Az *Afzony Ember téj* igen sűrű, kövér és édes. Innen a' Éáraz betegségben, vagy egyéb nyavallyákban el-fogyatkozott erejű, meg-Éáradt testű és tsipösült vérű Személyek-nek igen ha'znosnak tartatik, kivált ha a' tsers-ből Éopattathatik a' ki. Vagyon ugyan-is a' téjbe, míg az emlökbe vagyon, holmi igen hathatós és az inakot tsudaképen elevenítő vé-kony rész, melly mihellyt az *aérre* ki kerül; tsak hamar egészen el-repül. Ez minden egyéb téjnél bővebben, könnyebben, Éaporábban táp-lál. De felettébb való vékony kövérsége mi-att leg-hamarébb-is meg-keféredik és rothad.

A'

A' *Juh téj* mindjárt az *Afzony Ember téj* után vagyon; de jóval fajtósabb durvább és /savanyabb. /*Savanyabb*

A' *Téli téj*ben a' fajtós rész ennél-is bő-vebben, a' 'sir pedig kevesebb mértékbe va-gyon. Innen, nem tsak nehezebb emélthe-tő, hanem inkább-is Éorít, az erekben-is ha-marébb meg-dugul: melly Éerént azoknak kiknek a' tejet ártani mondottuk, e' leg-ha-marébb meg-á'rtat.

A' *Ketske téj*be mind a' 'sir mind a' fajt kevesebb, de a' favó több 's sófabb-is. Innen nem-is alu'zik vagy túródzik ez olly hamar egybe a' gyomorba, nem-is Éorít, sőt bő-vetske éléssel, a' hasat meg-indítja: az erek-ben sem dugul meg, sőt hathatós vékony fa-vójával azokat-is a' mellyek meg-váltak du-gulva ki-vízi, ki-bontja, a' vizelletet tizi, és így a' vért-is vékonyítja 's tisztítja; hivesít 's nedvesít-is. Némelylek ezen végekre a' fe-kete ketskének tejét jobbnak tartják, De bi-zony a' Éörnek Éíne mi külömbséget tehesen a' téjbe nehéz volna meg-magyarázni.

A' *Kantza téj* a' ketske téjnél-is véko-nyabb és favósabb: mellyre nézve, az emli-tett végekre még inkább ditsértetik. Nálunk ugyan ritkán élnek véle, hanem néha bi-zonyos nyavallyákba. De a' Tatórok minden állatok teje felett betsüllik, és mint a' vizet Éjjele nappal iÉÉák.

A' *Szamar téj* egyebekben a' kantza téjtől keve-

/kivó
si

keveset különböz, hanem hogy valamivel még-is vékonyabb és édesebb. Es így, mint hogy egész erejével el-járhatja az egész testet, savójával a' nedvességeknek taknyos enyves-ségét el-olthatni, édes sirjával azoknak tsipös-ségét el-oltani, és a' *spasmus*okat, fájdalmokat le-tsenedesíteni sajtos erejével a' belső romlá-sokat és sebeket meg-forraztani minden egyéb-féle állatok tejénél alkalmasabb. Innen va-gyon, hogy eleitől fogva, a' száraz betegségben, köhögésben, vérpökésben és egyéb mejj-beli nyavallyákban, úgy az *arénában*, közhvényben, *scorbutusban*, *colicában* és mindennemű *spasmodica affectiókban*-is az égig magasztalták az értelmesebb Orvosok. Kivált a' vén Embe-reknek ez igen sokat használhat, ha a' mint ki-fejlik ezt úgy jó melegen gyakran és bőven hörpölik. A' ki samár téjre ért nem tehet, a' *Fr. Hoffmann* ítélete szerint, a' le-irt nya-vallyákba, a' kantza vagy ketske téjjel-is hasz-noson élhet: sőt a' juh és tehén téjnek fejer savóját-is ihatja. De hogy a' téjjel való *cura* jobb és hasznosabb legyen, szükségesnek tartja (1. hogy előre, és azután is minden héten egykez, valami gyenge *laxativával* a' gyomor és belek tisztittassanak-ki. (2. a' mar-ha, mellyből a' tejet fejik, legyen közép ide-jü és húsú, járjon a' mezőn szabadon jó fübe, és igyék tiszta folyó vizet. (3. igya a' be-teg a' tejet azon melegen a' mint ki-fejlik, ebéd előtt öt órákkal, fél-fertályon el-kezdván,

és

és négy napok alatt egy ejtelre, sőt ha szükséges lézen fellyebb-is hagvan: így nyújtsa ezt két vagy három hólnapokig a' nyavallya termélete és nagyságához képest. (4. Ez idő alatt semmi nehéz emésztendő, felet tsináló, savanyu ételt és gyümölsöt ne egyék, húst-is igen keveset, se sert, se bort, se éget-bort ne igyék. (5. estvénként végyen valami *absorbens* és felet oltható porotskát. Meg-jegyzést érdemel közönségesen a' Téjről még az-is, hogy ennél az erős *purgatiók*, hánytatók és akármí nével nevezett méreg erejének ki-oltására-is egy bizonyosabb és hasz-nosabb orvoság nem lehet, ha ki ezt mind-járt lágy melegen bőven iéssa.

§. CLXXVII.

Minthogy a' téj, azért hogy sajtos része az erekbe sokszor meg-dugul, vagy a' gyo-morba meg-túródzik, és azután meg-vész, nem mindeneknek egyaránt bátorságos, azoknak fámokra jobb lézen abból savót kéziteni. De tartsuk-meg, hogy a' magába meg-kefe-redett és egybe alutt téjből kivált savó nem olly hasznos, mint a' mellyet óltóval, etzet-tel, borral vagy tziromi lével fríis forralt téjből kézitenek. *Hoffmann* a' fríis édes te-jet lassú főzéssel egészen ki-száraztja, ezután a' fenn maradt sajtos részre annyi vizet tölt a' mennyi vólt a' téj, és ezzel addig főzi míg a' viz egészen meg-fejérül: így a' vizet ruhán által tűri, és ezen fejer édes vizet a'

O 4

rend

rend szerint való favónál sokkal jobbnak tartja. A' fajtból utóljára nyomott fehér favó ettől keveset különbözik.

§. CLXXVIII.

Azok közt pedig melyek a' téjből készítettnek leg-betsefebb a' vaj. A' *Fűh vaj* a' *Tekén vajnál* vékonyabb és hathatófabb; de hamar meg-ávasul; innen kevesebbre-is betsülterik. A' *Majusba* készült vaj farga színéért, jó fagjáért, kedves ízéért, és vékonyságáért, a' nyári és téli vajnál: a' dé'sába édes téjből veretett az alatt téjről fedetett felből készültnél jobbnak tartatik. Egyéb iránt mindenféle vaj, míg friss, bőven táplál, lágyít, fikit, enyhit. Innen, másoknak-is de kívált az olyanoknak a' kiket a' éorulás, nyilallások, fül, mejj fájás, rekedezés, *aréna* éokott tartani igen hasznos, azoknak-is a' kik bányákba, pestüles vagy más rosi *aériu* helyre mennek, ha reggel sóttalan friss vaját éznek kenyerre kenve egész *antidotum* lézen. Ebéd 's Vatsorakor-is nem meg-verendő eledel a' vaj. De ilyenkor, hogy a' több étkeknek-is útát kézsítsen, és az éh gyomrot rágó nedvességnek tsipőtségét mindjárt ki-óltsa; jobb az ételt ezen kezdeni, mint sem végezni, kívált a' hevesebb természetűeknek, kikben ha utóljára ézik gyakran gyomor fájást és keserü felbőgést tsinál. Másként-is a' gyomor fáját el-lágyítja és erőteléníti. Rend kívül való bővéléssel a' vaj-is, mint fíntén egyéb kövérségek,

Marag állon az orvosság.

a' gyomrot és az egész testet el-lágyítja; mellyel idétlen zűlést, *berniakot*, nehéz lehelést [el-gyengítvén és takonyal meg-töltvén a' tüdöket] lokokban okozott.

A' *Téjsel* a' vajtól tsak annyiba különbözik a' mennyibe favó-is van benne; és így ereje 's haszna-is majd tsak az a' mi a' vajnak.

§. CLXXIX.

A' *Sajtok* közonsegefen mind nehéz emészthetők, és vastag vért tsinálnak: innen erős gyomrot és munka által gyakorlott test-is kívánnak. Az illyent igen bőven, jól és állandóképen táplálják 's hatalmason erősitik. A' közép idejű, kedves ízű és fagu; kövér, tömött sajtot leg-jobb. Mert az *új* sajtot a' gyomrot el-hidegíti, de azután a' vért is meg-tsipősíti: a' *penékes*, *rothadt*, *nyúves* sajtot magához hasonló tiszátalan és rothadásra rohanó vért tsinál: a' *sóttalan* sajtot a' gyomorba meg-rothad; az igen sós erőfen szárazt, és nagy zomjuságot okoz; a' *szóvány* sajtot igen nehéz emészthető; ha *leves* és *könyvező*, hamar meg-rothad, meg-büdösül és fergesül. A' *Salermitana schola* úgy okoskodik, nem-is minden *fundamentum* nélkül, hogy a' sajtot, ha étel előtt ézik, éorít és *appetitust* tsinál; ha étel után ézik, a' hasat lágyítja és az emésztest segíti. Egyéb iránt a' leg-jobb sajtot is illő fősvény kézzel költeni, és nem bort, hanem vizet fokot innya reá.

O 5

A'

Sorány-Sajt

A' *Túrónak*, mivel az tsak el-mor-sált fajt tulajdonsági-is épen azok, mellyek a' fajtnak. Az *Orda* a' túrónál gyengébb 's puhább: innen könnyebb emészthető-is, *chylust* sem tsinál olly nyúlóst, míg újj, hivesít 's szomjúságot-is ólt, sok savanyu fő éálván belé a' savóból midőn abból ki-főzetteretik. De minthogy, hogy meg ne rothadjon (mellyre igen hajlandó,) erőssen meg-kelletik más féle fővel-is főzni, 's a' mindjárt említett savanyu só-is időre meg-fokott poshadni és sebesülni, e' kettős tsipőisége miatt, ha régi, nem igen lehet véle élni.

Utóljára; nem lehet el halgatnunk azt-is, hogy azoknak kiknek fellyebb a' tejet ártani mondottuk, a' fajt, túró, orda, a' téj-nél meg inkább árt. *Gálenus* az ínynak és fogaknak-is ártalmasnak tartja mind a' hármat. Mellyre nézve tanátsolja, hogy valamikor tejet vagy téjnémtől ézünk, fájunkat előzőr mézes vízzel, azután borral mindenkor főrgalmatoson jól ki-mosfuk.

§. CLXXX.

A' *Tojás* a' fárnyas Nőstény állatokba természet szerint terem; de kakas nélkül tsirke belőle nem lehet. A' éltz tojás, a' *Boerhaave* *observatioja* szerint, nem olly jó izü mint a' melly a' kakastól *impregnáltatott*: egyéb iránt, mivel az állásban nem vész olly hamar-meg, egézségefebbnek tartatik. Minden

To-

Minden Tojásnak két különböző részei vagnak, a' fejére, és a' feke vagy sárgája. A' *fejére* vizes; taknyos és hideg természetü; melly szerint hivesít 's nedvesít-is. *Boerhaave* úgy tartja, hogy az ég alatt nints ollyan *materia* melly a' mi vérünknek *serumával* vagy tápláló részével minden tulajdonságaira nézve úgy meg-egyezne mint ez: és így a' testet is ennél semmi hamarébb, bővebben és könnyebben nem táplálja. A' *Tsirke*-is, az ő ítélete szerint a' tojásban tsak épen ezzel élnek, a' feke pedig tsak készíti és mozdítja ezt, hogy az ő tápláltatásokra alkalmasos eleddé változzék. A' *feke*, vagy *sárgája* többire holmi vékony, hathatós, kövér olajból áll; melly el-hat a' mi testünknek leg-erősebb edényeiben is, és azoknak *fibráit* igen hatalmason lágyítja és enyhíti. De egyézt mind, valamint maga a' rothadásra és buzhódásra igen hajlandó, úgy a' gyomorba 's azontul a' vízbe-is könnyen meg-vész; és tsipős rothadt olajjával illyenkor a' nedvességeket nagyon fel-gyúlasztja. Mellyből meg-tettfik, hogy ezt tsak magára enni, a' forró nyavallyákban, 's egyébkor, azoknak kik heves, fázaz természetűek, vagy *bilissel* tellyesek, igen ártalmas volna. De ha ezt a' hideg, taknyos fejéivel jól egybe zavarod, igen jó *mixtura* lézen; melly az erőt derekafon neveli, a' testet gazdagon táplálja, a' nemző magot erőssen faporítja 's a' t. Innen vagon, hogy a' tojás

a'

a' kis gyermekeknek, vő Embereknek, vő folyásban, vagy egyéb hosszú nyavallyában el-erőtlenült betegeknek, sokat ülő, tanuló, vő rabságában esett Személyeknek eleitől fogva meg-betsülhetetlen eledelnek tartatott. Ha a' friss tojást jó horba kevered, és vagy két grán Ambrát-is téz köziben, a' felettébb fok vő, vagy egyéb erős munka miatt el-fogyott erődöt egy szempillantásba meg-újítja, azt írja Boeclerus.

§. CLXXXI.

A' mi pedig a' tojások közt, az állatoknak neme, a' tojásnak ideje, és a' készítésnek módja szerint való különbséget illeti, jegyezzük-meg e'ről, [1. hogy minél egészségesebb valamely fárnas állatnak húsa, tojása-is annál előbb való. Innen a' Lúd és Rétze tojás vastag, enyves, nehéz emészthető, roz' fagu és izü, ha bors és só nem járul hozzájuk. Az egyéb vízi állatoknak tojások pedig ezeknél-is alább valók. Ellenben a' Fűzán és Tsáfar madár tojás kedves íze, fagu, tizta vékonysága és könnyü emészthető voltaért a' Fejedelmi tsemegék közü fámaltatik. A' Tyúk tojásban-is minden jó tulajdonságok úgy fel-találnak, hogyha amazoknak árát a' ritkaság nem potolná, az egészségre nem kevés érdemlenének nagyobb betsületet, [2. Idejét és formáját a' tojásoknak a' mi illeti leg-jobb, a' melly szép fehér, hosszú és új. Ujságát észre vehedd, ha a' vízben le nem

mégyn; a' napnak fordítva által látzó; meg-sülve és főve egyenlő fehér és sárga színü. Tartani télbe pollyába, nyárba korpába, vagy hamuba leg-jobban lehet. [3. A' készítés-is a' tojások hasznát nagyon változtatja. Mert nyersen a' tojás nem tsak útálatos, hanem a' gyomorba-is meg-rothad és bűdösül: nints pedig a' természetben semmi, mellytől az Emberi természet annyira irtóznék, mint a' meg-bűdösült tojás: mellyre nézve rendszert meg-is szokták azt sütni, főzni vagy rántani. A' főzés a' sütéstől annyira különbözik a' mennyiben így több vizes nedvesség gőzölög-ki a' tojásból, mint amugy. Innen ha higon akarjuk enni, sülvé, ha keményen, főve előbb való. Ha hideg vízzel a' sütés előtt meg-öntöd, nem pattan olly hamar-ki. Minél keményebben sült, vagy főtt a' tojás, annál nehezebb emészthető és inkább forit; és így a' forulással, féllél, árénával bajoskodóknak annál ártalmasabb. Ha a' kemény tojást ró'sa etzetbe mártván ehomra ézik, a' has menést meg-állítja, sózva azért jobb a' tojás, mert nem rothad és keferedik olly hamar-meg a' gyomorba. A' hajában sült tojás-is a' sirba rántotnál természeti tisztaságával inkább ajánlja magát. Mert a' mit Ridlinus beéz, hogy a' hajában sült friss tojásban is haj-falat, hosszú lábú pókot 's a' t. találta-nak, ha igaz-is, igen ritka dolog. A' hig

to-

tojást étel előtt, a' keményt étel után enni hasznosabb.

§. CLXXXII.

A' MÉZ melly nagy betsbe tartatott eleitől fogva, meg-tettzik tsak abból-is, hogy a' mit kedvesne, gyönyörűségnek akarnak vala a' régick mondani, azt hasonlatosság szerint *melleus*nak, mézesnek mondják vala. *Plinius* nevezi ezt *divinum*nak, isténinek; *Nestornak*, halhatatlanság ételének. *Virgilius* pedig *donum coeleste*, mennyei ajándéknak hívja. *Materiájára* nézve a' méz nem egyéb, hanem a' plánták virágjainak leg *finum*abb sava nyubb termézetű sava és olaja, vagy *balsamuma*; mellyeket maga a' természet nagy munkával el-keztívén, a' virágok leveleiknek, többire töve felé, e' végre különösen formált üregetskékbe le-tézen: a' honnan oztári a' természet bölts rendeléséből ki-zívják a' méhek, és a' lép-lyukatskáiban ki-okádván, meggyűjtik és viazzal be-persétlik.

Rend szerint a' méz mind édes. De *Saradhiában*, a' *Plinius* és *Dioscorides* bizonyosság tételek szerint, keserű ürömről gyűjtven azt a' méhek, ez-is keserű ízű, *Pontus* tartományában pedig az fok helyeken valóságos méreg; mivel holmi *Aconitum* vagy *Rhodendron* nevű mérges plántának, mellyel mindenfelé helyesek az Erdők, virágjáról édesetik, *Muska*, *Lengyel*, *Prussia* Országokban és *Litvánia*-ban-is, [a' hol egyébként a' méz önként él-

lélyel a' mezőkön, erdőkön, a' földi ballan-gokba, köziklak hasádekiban, fák - udvaiban, a' méhektől sörnyü hövséggel kézfittetik,] minthogy a' méhek többire erdön és árnyékos, vizes, berkes helyeken 's fűzfák között élönek, hígabb és rozább ízű mint mi nálunk. De jegyezd-meg, hogy akár hol-is a' tavaszi és őszi méz, a' nyárinál, a' nyári-is a' télnél elébb való: mert a' téli, lép szagu, a' nyári hamar meg-keseredik. A' penézes és pók-hálós lépben a' méz-is meg-vezett; innen megenni ártalmas.

§. CLXXXIII.

A' jó-fele és egészséges méznek jelei ezek. [1. ha verőfényes, száraz helyeken kedves *Sagu* virágokról gyűjtetett. [2. ha maga-is jó szagu, fényes, sárga vagy fehér színű, nyúlós, ragadós, tisztá, és egy forma, közép vastagságu, nehéz, újj, édes, de még-is egy kevéllé tsip, a' tűznel hamar fel-forr, és kevés tajtékot hány. A' *Fejér mézet* a' rajok, a' *sárgát* az anya méhek szokták tsinálni. Innen ezt jobban el-készültnek-is tártják mint azt; a' mint hogy jóval inkább-is melegíti a' vért. 's tovább-is el-áll. Minél nagyobb edénybe és hidegebb helyen tartatik a' méz, annál későbbre vész-meg. A' vizes mézet meg-es-mérhedd, mert ha tsendesen áll, a' vize nem fokára fellyül kerül; meg sem gyul: ha pedig, hogy sűrűbb, fejebb és édebb legyen, köles lisztet kevertének belé, meg-gyul ugyan, de

de nem ég ostrom tizta és egy forma lángal, mint a' tizta méz. Tsuda dolog, a' mit ír *Behrens*, hogy ha a' mézbe ro's kenyér mor'salékat elegyitenek, hangyává válik; és hogy egy zegény Leány történetből e'féle mézet éven, mind az alfelin, mind a' vizellet útján sok eleven hangyákat eméltett ki.

§. CLXXXIV.

Valamint izére, úgy hasznára nézve-is a' jó méz igen kellemetes. Mert, mint egyéb ételek, úgy ez-is igen bőven táplál; lágyít, fájdalmat enyhít, a' hasát meg-indítja; de egy-férsz mind hatharós vékony savanyu természetű tsipós lavavál a' belekben meg-üledet tak-nyot-is el-ozlatja, a' vért vékonyítja, melegíti, és a' vizellet útján tisztítja; az eretskének meg-dugulást ki-vezi, ki-bontja; a' rőt-hadásnak ellent áll. Innen minden külső bel-ső febeknek meg-tisztítására, és gyógyítására, kö-högés, fulladozás és egyéb mejj-beli nyavalyák ellen-is eleitől fogva hasznos orvasságnak tartatott. Kiváltképen a' véneknek, gyerme-keknek, és más hideg taknyos természetű embereknek nagy hasznót tehet. A' *Pythagoras* tanítványi, a' *Diodorus siculus* bizonyoság tete-le szerint, többire tsak mézzel 's kenyérrel éltenek 's igen egészségesek voltanak. Kerefe-telő Jánosnak-is pu'tában eledele fáska és er-dei, az az, az erdei méhektől a' fáknak ud-vaiban gyűjtöt méz vala. Ma-is az északi hideg tartományokban mind ételnek, mind ital-

talnak ennél semmi nints közönségesebb. A' Patikákban-is, kivált míg a' nád-méz olly bő-ven nem volt, majd negyed része az orvos-ságoknak éin mézből állott.

De jóllehet illy nagy és élesen ki-ter-jedett haszna legyen a' méznek, meg-árthat mindazáltal ez-is, ha okoson nem élünk vele. Mert, [1. Valamint hogy ha borral vagy viz-zel egybe elegyítjük azt, igen erősen és ha-mar meg-forr és erős tsipós etzetté válik a' meleg aérbe: így jár az a' gyomorba-is ha belőlle sokat éztünk és bort vagy vizet itunk reá; és ez okból has rágást, gyomorfájást, puffadságot 's a' t. sokszor okoz. De [2. igen hamar-is meg-fozott kelesredni a' méz ha meleg helyen tartják. Mellyből meg-tet-zik, hogy ez a' nyári erős hévségekre, 's egyébkor-is a' kiknek heves gyomrok és for-ró természetek vagyon, kiváltképen pedig a' forró nyavallyákban lévőeknek, könnyen rom-lást okozhat. *Diemerbroek* bizony a' Pestis-ben ártalmasabb eledelt a' méznél nem tapasztalt.

§. CLXXXV.

Vagyon az Iróknál ollyan mézről-is em-lékezet, melly a' nyári napokban reggelen-ként mint valami harmat, a' fáknak levelei-ről tsepeg. Ennek eredetiről sokat *disputálód*-nak a' Termézet vi'sgálók: mindazáltal meg-egyeznek azon, hogy ez semmi nem egyéb, hanem a' *balsamum* mal gazdag fákból, fűvekből,

P

virá-

f többire

virágokból a' nappali melegnek ereje által fel-
emelkedő kövér gőz, melly az éjtékai hide-
gekben meg-sűrűdvén és egybe menvén, a'
fáknak leveleire a' felső áerből le-ereszkedik.
Neveztetik ez a' deákoknál *mel aëreum*, *mel*
rosidum. Irja *Galenus*, hogy az ő hazájában
ugyan kis Ásiában e'féle harmat ritkán esik,
de *Calabriának*, *Apuliának*, *Siciliának* meleg
száraz hegyein, és kivált a' *Libanus* hegyén
bőven szokott esni. E'féle méz vóit kétség
kívül az-is, mellyet Jónáthán [1 Sam. xiv.
27.] a' Filiistéusokkal való hosszú hadakozas-
ban felettébb meg éhezvén, egy erdőben meg-
kóltola, 's azonnal meg-világosódnak az ő
éhség miatt, meg-homályosított zemei. So-
kan az Izraeliták *Mannáját* is e'féle egybe sű-
rűdött méznek gondolják. De hogy az e'lebb
lett legyen, mások eléggé meg-mutatják. A'
Pátika-béli Manna, mellyet a' fellyebb meg-
nevezett helyeken *Juliusban* és *Augustusban* a'
körös és gyertyán fáknak leveleiről ugy fed-
nek, mint a' fűrt a' fenyő fákról, inkább
rekesül ezen mézből, ha nagy része ennek-is
azon fáknak mezgéből áll: mert, a' mint
Mothinus maga gyakran szemlélte, másféle
fáknak levelein nem kézik manna, jölle-
het az említett méz azokra-is
hatónlóképen áll.

A' NÁD-MÉZRŐL, SOROL, ETZETRŐL ÉS FAOLAJRÓL.

§. CLXXXV.

A' NÁD-MÉZ, holmi nádnak olajjal tsu-
dálatozon egybe foglalt természeti, vagy
essentialis sava. Terem e'féle nád Európában-
is Spanyol, Neápolis, és Sicilia Országokban ke-
vés, a' Máltha szigetében pedig elég bőven.
De rend szerént való hazája ennek Ásiában
Syria, *Arabia*, *India*, *China*, *Japónia*; Áfriká-
ban, *Egyiptus*, *Barbaria*, *Abyssinia*, *Guinea*, kiváltkép-
pen pedig a' *Canária*, *Madera*, és Sz. *Thomás*
Szigetei. Amérikában *Brasília*. Terem ugyan
ez fok helyeken önként-is; de többire mive-
lés által szaporítatik. Fel-fántják hódanként
a' földér, és ezen nádnak gyökereiről való új
jövéseket, a' mellyek nem fűkségesek, a'
bogján alól el-metzvén, abban el-plántálják;
a' melly csak hamar gyökeret vér, és néhol
öt, néhol tíz hónapok alatt illendő nagysá-
gra-is nevededik. Magassága ezen nádnak mint-
egy nyóltz lábni, vastagsága négy ujni, sok
bogjai vagynak, levelei csak a' teteje felé
kezdenek nőni igen tömötten, mellyek keske-
nyek, hosszúak, lárgás zöld színűek, két felől,
mint a' sás, élesek. Magának pedig kívül
kemény haja vagyon, a' melly fejér édes
nedveiségekkel tellyes tömött fejér belet fog-
lal magában, El él ugyan, ha jó kövér

nedves földbe plántáltatott, ez a' nád 50. Éztendőig-is; de két Éztendő múlva mint nád-méz benne: öt vagy tiz hónapig korábban pedig ezzel leg-gazdagabb. Ekkor a' kövérség miatt a' bogjai gyakran ki-is haladnak, és az említett fejer lév ki-fivárogván belőlök, a' nap-fényen egy borsónyi vagy babni nagyságulag meg-érad, és Termés nád-méznek mondatik. Régen az Indusok magok-is csak e'féle nád-mézzel éltenek. *Galenus* idejében is; az az, ennek elotte minregy 1600. Éztendő-vel csak e' vala esméretes, és minthogy igen fűkon kaphatták, inkább csak orvolságnak tartották.

§. CLXXXVI.

De azután a' nyereségen való kapás megtanította az Embereket, miképen lehet az le-irt nádból e'féle édes söt bővebben-is ki-tsikorni. Az említett időben azért azt le-vágják, és ara kezített malomba meg-törvén, levét ki-fajtólják; a' malátáját vizben meg-főzik, hogyha mi nád-méz hátra maradt volt, az-is ki-vonatrassék. Némelyek pedig ezt csak a' díznóknak adják, mellyről a' mint írja *Scaliger*, azok erőssen híznak, és hűtök a' tyúk húshoz hasonlító puha és igen kedves ízű léfén. A ki-lajtolt levét pedig nagy réz edényekre vetvén minthogy 24. óra alatt magában forrni kezdene és csak hamar igen eros etzerte válnék, 's nád-mézet sem lehetne többé belole tsinálni,] mindjárást főzni kezdik, valami

öltat-

öltatlan mézzel kezűlt lugot-is töltvén belé, hogy enyvetsége jobban el-őzöljon, és a' só majd tiűrábban ki-válhasson. A' Főzés közben ahoz való kalánnyal a' rajekját fűntelen feddik, és hogy ki ne fűsön fűrögetik, hideg vízzel hintegetik, néha egy egy kevés len olajat-is erektének belé. Egy darabig így főz-vén, ruhán által fűrik; ezen tiűrább levét ismét főzik, míg jól meg-kezd surudni: ekkor süveg formákra töltvén, a' formáknak széles száját agyaggal bé-tapasztják, és hideg helyre teszik, a' hol nem sokára a' nád-méz egybe áll, és meg-keményedik. Hogy pedig az a' vizes, edes, méz természetű kövérség, mellyet Nád-méz Syrupnak hívunk, ki-fivárogván, a' forma-hegyes végén lévő tsapot ottan ottan ki-buzzák. Az így el-kéűlt süveg nád-mézeket ki-fedvén a' formákból, hogy jobban-is meg-éradjon a' nap-fényre ki-teszik. De minthogy ezen első munkával nem kéűlhet *finum* nád-méz, azt tiűra vízben megint el-olvasztják, meg-főzik, meg-fűrik, tiűrtják 's formákra töltik, mint fűntén előzér, kéűzer háromszor is mivelvén ezt, míg elég *finum* má, az az, keménnyé, fényses, és fejerre tsinálhatják. A' Brasilia, Máltha és Sz. Thamás Szigetbéli nád-mézet sok munkával sem lehet az említett kövér édes olajtól jól meg-tiűrtítani; a' honnan ez a' másutt termett nád-méznel ugyan édefebb, de fénnyesebb és porlóbb, melly miatt csak

Kisdéd süvegekre-is főkták ezt, hogy inkább el ne romolék, tsinálni. A' melly tajtékot pedig a' főzés közben le-fedtek, azzal rész-ferint a' rabokat tartják, rész-ferint vízzel fel-ereftvén, *syrupnak* tsinálják, rész-ferint meg-fáraftván, *por nád-méznek*. A' *Tzucker canthum* vagy *candit* pedig így tsinálják: a' süveg nád-mézet tiszta vízben el-olvasztják, és gyenge tűznél főzik, míg bizonyos része el-apat, akkor holni tágas edénybe töltik, mellyben előre kereftülkasul holmi tzerma fállokat kötöztek vólt, így gyenge meleg helyre félre télik, a' hol 20, vagy 30. napok alatt a' nád-méz kristálly forma vegeletes darabokba lassan lassan a' tzernákra rakodik. Minél tisztább vólt pedig a' nád-méz a' kristályok-is annál tisztábbak és fejeirebbek léznek.

§. CLXXXVII.

A' Nád-méz *syrup* és Por nád-méz a' fellyebb le-irt házi méztől mind természetire, mind hasznára nézve keveset külömböz: a' süveg nád-méz-is minél porlóbb, ehez annál közelebb járul. A' *Finum* nád-méz a' házi sónak majd alább le-irandó erejéből és természetiből-is sokat részesül. Egyéb iránt a' nád-méz mind azokra a' végekre mellyekre a' házi mézet használni mondottuk, hasznoson forditathatik, hanem hogy ez nem táplál olly böven mint a' méz, 's nem-is melegit annyira: sőt mint valóságos só, hivesít és fáraft. Innen vagy on hogy a' nád-méz mértékletes élés-

eléssel a' nedveségeket mind az Első útakba, mind azon túl az egész testbe hathatóson osztatja: vízzel éléssel pedig azokat mindenütt, faportítja, rend kívül meg-fáraftván, így elégtelenné-is tévén a' gyomornak, beleknek és edényeknek *fibráit* a' *chylumnak* és vérnek el-képzésére. Ez az oka, hogy a' nád-méz fokokban az ételbeli kívánságot-is el-törölni tapasztaltatott. A' Házi méznel a' nád-méz annyival nagyobb betsileter érdemel, hogy ezt el-lehet fokáig romlás nélkül tartani, könnyebben lehet hordozni, az íze-is ennek tisztább 's kedvesebb, a' gyomorba sem keseredik e' meg mint a' házi méz, a' vért sem fokta fel-gyúlastani. Melly ferént ezzel azok-is, kiknek a' házi mézet ártalmasnak mondók, bátran élhetnek. De jegyezd-meg hogy a' tojáshoz és húshoz, kivált sült, ezt nem jó tenni; mert azokat a' gyomorba rút bűdösséggel meg-rothasztja.

§. CLXXXVIII.

A' *SOT* a' Régiek annyira betsüllették, hogy ugyan *ominosum*nak, rosz jelnek tartották, ha a' só-tartót az asztalról ki-felejtették, vagy a' fel-talált ott dőlni. *Pythagorás* a' maga törvényei közt különösen parantsolja, hogy a' só az asztalról soha ki ne maradjon. Innen erett kétség kívül amaz köz-mondás-is.

Omnis mensa male sternitur absque sale.

Plinius-is a' sóról azt írja, hogy a' sósól 's a'

nápnál nints e' Világon hasznosabb dolog. *Plutarchus* ezt minden étkek leg-kedvesebb és hasznosabb fűszerzámának nevezi. Edes Idevizitők maga-is Sz. Márknál ix. B. 50. §. a' sórol így szól. Jó a' só; ha pedig a' só izetlen léken, mivel sózzátok azt-meg? mintha mondaná; a' sóval minden rosz ízt meg-lehet igazítani; de ha a' só rosz léken, azt jóvá tenni semmivel nem lehet.

§. CLXXXIX.

A' sónak kivált a' *Chemicusok* műhelyeiben, igen sokféle nemei vagynak. De nekünk tzelünk földani csak az egész világon elisméretes *Konyhai* vagy *Házi sórol*. Ezt nagyobb részén a' világnak a' sós kútaknak, tóknak, folyó vizeknek, és a' tengernek vizéből fokták főzés által ki-választani. Addig főzik a' sós vizet míg hat része el-apad, ekkor félre téven, meg-várják hogy ha mi föld volt benne fáljon-le az üst fenekére. Így a' tisztáját rsendefén le-űsrik, 's ezt ismét főzik míg valami hártya kezd a' viz színét el-fogni: ekkor hideg helyre víűzik, a' hol a' só a' viztől el-válván, sok apró négy szegű öblös kristály formára egybe forr: így oztán le-űsürvén a' vizet, a' sót ki-téűzik, és a' nap fényen meg-űaraszűják. A' Frantziák, a' hol tapasztalták, hogy a' tenger vize leg-sósabb, (mert a' sem mindenütt egyaránt sós,) a' tenger földin sok széles gödröket ásnak, melyekbe a' tenger vizét be-eresztvén, meg-zárják, 's úgy

's úgy tartják míg a' nap melege a' tenger vizét egészen ki-űaraszűja, és a' só a' gödrök fenekén űarazon marad. De az e'féle só igen izetlen és tisztátalan; mellyre nézve más tisztá edes vízbe el-olvasűják, és a' fellyebb itt mód űerént kétűzer, hároműsor ki-fűzik, míg egészen meg-tisztul. Neápolisba a' *Terentum* tóról, úgy *Siliciában*-is a' *Cocanicus* és *Gela* nevű tóról azt írja *Mathiolus* a' H. *Maximilián* Tsáűár Udvari Fő Doctora, hogy ezek a' nyári melegben ki-űaradván, térdig érű sűt hagynak fenekeken. Az ilyen vizből főűt sűk a' termés sűknál rendszerint izetlenebbek, és nehezebb eméűzhetűk, az az, nehezebben változhatnak általa' mi vérűnknek természetű húgy izű (*ammniacus*) vékony savává. Innen, a' kik e'féle sűhoz nem űoktak vűt, fokűor annyira meg-töltik a' magok vérűt sűval, míg űűre vűűzik magokat, nem érezvén elegendű rűsűűsűgűt az ételbe, ha csak kevés műrtékbe tették belé, hogy vűgűre nyavallyát okoznak magoknak.

§. CXC.

Terem a' sű, mint a' kű, a' föld gyomrában, önként-is e' Világnak majd minden részeiben: Itt Erdélybe, Máromarosba, Lengyel orűűgba, Spanyol orűűgba, Rusűűba, a' hol fekete űűnű, *Tyrűűba* *Hűűlínál*, a' hol veres mint a' veres márvány kű, és magára, míg meg nem tisztítatik az Emberek nem-is élhetnek vűle; *Calabriában* *Altomonténál*, a'

hol míg a Bányákba vagyon, oly lágy, hogy mint agyagba *figurákat* lehet nyomni; de mi-hellyt a' föld *finéke* kerül, azonnal meg-ke-ménnyedik. Az itt termelt só igen szép fe-jér, de a' tűzben nem pattog, hanem csak meg-tűzesül mint a' kö. Terem a' só Átiá-nak *Frigia*, *Pontus*, és *Cappadocia* nevű tarto-mányiban-is, a' hol sós tók-is igen nagyok vagynak. A' Napkeleti Indiában az *Oromenus* nevű hegyben-is a' só olly bőven terem, hogy abból a' Királynak több jövedelme va-gyon mint a' gyöngyből és az aranyból. Arabiá-ban egy *Carrhis* nevű városnak köfalait 's benne a' Házakat-is mind e'féle termés kőso-ból rakottaknak írja *Mathiolus*. Ugyan ö, a' *Caspiás portas*, *Mardos* és *Armenios*, olyan folyó vizeket-is említ, mellyek a' só alatt úgy follynak, mint nálunk télbe a' jég alatt a' vizek.

Mind a' vizből főtt, mind a' kö sós közt, azt ditséri *Dioscorides*, a' melly szép fe-jér, tömött, fényes, egy-forma: *Plinius*, a' melly erős, tsipős, száraz, könnyen törő, a' tűzben erősen pattogzik, a' vizet kevésé zavarja-meg, 's nem-is téken az edény fene-kire fok földet-le.

§. CXCI.

Hafnait a' sónak csak a' mi testünkre nézve-is fok volna mind elő lámlálni. Rö-videden: ez az étkeknek rof izet el-vézi; az ételbeli kívánságot neveli; az eméltést feji-

feji: némelyeket, ha reggelenként egy *dracmánt* bé-véznek belölle, *laxál-is*. E' mel-let, fok meg-enni való *matériákat*, a' húst, a' halat, káposztát 's a' t. a' rothadástól és bűzhödéstől meg-tart, mind itt a' külső *aér*-be, mind azután a' gyomorba. Sőt a' mi vérünket-is melly a' rothadásra igen hajlandó, attól nagyobbára ez oltalmazza: E' felett, attól nagyobbára ez oltalmazza: E' felett, rendes éléssel, a' vért vékonyítja 's tisztítja; mind a' nyál, mind a' vizellet útján; lántsa forma éles, hegyes részetskéivel el-vagdálván a' vérnek *fibráit* és gollyóbúrait az ereket-is, sétegetése által erősebb 's keményebb moz-gásra, és így a' nedvességnek-is sebesebb mozgására, rontsolására, ferkentvén. Ezen két munkája által az egész testet olly tapasztalhatóképen szárazítja, hogy régen közmon-dása lett az Orvosoknál *Hydropici sale*, *sale*, *et siti convalescunt*, a' viz-korságosokat, a' só, nap, és homjúság gyógyítja-meg. Tapasztalt dolog továbbá még az-is, hogy a' sós vízzel élő, vagy sőt gyakran nyáló marhák, juhok, ketskék 's a' t. a' párosodást jóval hamarébb kívánják, 's tenyészöb-bek-is. A' sós házok-ban 's hajókban-is, az egerek fokkal inkább szaporodnak mint másutt akárhol. Az Északi tenger mellyéki tartományokban-is, a' hol fok bé-sózott halakat és húsokat éznek az Embe-rek, az Aészonyok, az ő természeti hidegsé-gekhez képest, fokkal bújábbak és tenyészöb-bek mint más helyyecken. Mellyekből vilá-goson

gofon meg-tettzik, hogy a' só a' nemző magot is faporítja, a' *venus* tüzet is gyúlasztja. Innen nevezték volt kétség kívül régen a' Rómaiak is a' bűjét *alaxnak*, az az, *sónak*. Az Egyiptomi Pogány Papoknak is, a' füzeség lévén leg-főbb *regulájok*, sőt enni azért nem volt szabad. Némellyek a' sőt arról is ditsérik, hogy e' széppé, vidámmá és ferényy-is tenné az Embert. De ezek a' fellyebb leírt hasznokból önként következnek.

§. CXCH.

De valamenyit használhat, mértékletes éléssel a' só, szintén annyit árthat rendnél. bővebb éléssel. Erős bomlaságot okoz: elragja, meg-aszaja, és az emésztésre alkalmatlanná teszi a' belső részeket, olyan természetű van ugyan is a' sónak, hogy valamint az *aër*-ből, úgy a' belső részekből is magához húzza és szívja a' vizes nedveségeket, és a' vizellet útján magával edgyütt ki-is takarítja. A' föld-is, a' hol só terem, száraz, sovány; és sem fűvet sem egyéb plántákat nem nevelhet, elszíván a' só azoknak gyökereiről a' földnek nedveségeit. Így bántik ez időre az Ember testivel is: el-soványítja, meg-szárazítja, a' mozgásra alkalmatlanná teszi, és csak nem mérő só bálványá változtatja azt. Effelelt, midőn a' fok só a' testet meg-kezdi szárazítani, és az edényeknek *fibráit* a' vérnek és egyéb nedveségeknek mozgására alkalmatlanná kezdi tenni, azok az erekbe meg-kezdenek állá-

állapodni, nyúlódni, vetni és tsipösülni; nevelvén ezen vezetiséget a' sónak a' részben való meg-gyűlése is. Innen vagy on, hogy az olyanokat a' kik sóval és be-sózott materiákkal élnek, a' *calculus*, *februtus*, vizkegesség, rüh és egyéb fekélyek, fokkal inkább járnak. A' visélos Affonyokról is azt írja *Aristoteles*, hogy ha fok sőt éznek, a' gyermekek korom nélkül születik, és kezén 's lábain az ízek meg-bortykosulnak: a' szopató dajkáknak tejétől pedig a' gyermek rutul meg-tühosodik. Ezekből meg-tettzik az is, hogy a' só *melancholicus*, *cholericus*, *hecticus* sovány, száraz és meg-vénült Embereknek ha vizű élnek vele, a' mindjárt említett okokra nézve leg-ártalmasabb.

§. CXCH.

ETZETET lehet tsinálni mindenféle materiából melly a' vízzel, vagy egyébbel magában meg-fokott forrni és tsipösülni: minéműek a' méz, nád-méz, korpá, a' Gyümölcsöknek leve, ser, bor 's a' t. (Ki-hajtván t. i. vagy el-repülvén ezekből a' fok rendbéli *fermentatio* és rendnél nagyobb melegsége miatt a' külső *aër*nek minden részegítő és meg-gyűlő *spiritus*, a' fok viz között marad csak az igen el-vékonyodott lavanyu izű sovány só, fokban úgy is gondolkodnak, hogy az etzet az említett nedveségeknek meg-rothadásából lenne. Segíti ezen vélekedést o' benne az is, hogy ha a' jó etzetet tiszta kristály üvegbe

micro-

/ kihajtva

microscopiummal, vagy az ablaknál a' napfény eleibe tartva, nézzük, holmi apró lör forma véghetetlen számú férgeket látunk abba alá 's fel úzkálni: még pedig minél erősebb az etzet, annál bővebben. Ők az etzetnek tsipőségét-is ezen férgeknek tulajdonítják; a' honnan nem-is tartják az etzetet igen egészségesnek. De hogy az etzet rothadságból ne légyen, meg-tettzik tsak abból-is, hogy az etzet minél jobb, a' rothadásnak annál inkább ellent áll; már pedig, ha maga-is rothadság volna, azt még fiettetni kellene. A' mi pedig az említett férgekkel illeti: megbizonyosodott dolog már régen a' Termézetet gondosabban vizsgálók előtt, hogy efféle, 's más ezekhez hasonló férgekkel, az *aër*, viz; 's egyéb-is valamikkel élünk és tápláltatunk, a' midőn leg-frissebbeknek tartatnak-is, rakva vagynak; azért az etzetet sem lehet ezek miatt rothadságnak és oly ártalmasnak tartani. Másként-is, ha meg-forr, vagy fő az etzet, ezen férgek többé abban nem láttatnak, A' honnan meg-tettzik hogy tsipősege-is nem ezektől volt.

§. CXCIV.

Az etzetek közt leg alább való a' fer etzet, leg elébb való a' jó bor etzet. Erről így ír *Boerhaave El. ch.* Az etzet az étkeket jó ízűvé tézi, az ételbéli kívánságot neveli, a' gyomorba meg-gyűjt taknyot el-öktarja és ki-hatja, el-hat az edényeknek leg-

kis-

microscopiummal

kisebb agaiban-is, és azokat mindenütt leré-nyebb mozgásra indítja, és ekképen, a' bennek félllyel meg-üledett, nyúlósult és sűrűdött nedveségeket általok meg-vékonyítja; a' vért a' rothadástól oltalmazza, és annak tisztátalan részit a' bőrön ki gőzölgöttei; a' forróságot mindennemű állapotban fépen tsendesíti; a' Pestist el-űzi; a' részegséget, és a' mérges állatoknak marásából támadt komjuságot el oltja; az inakot erősíti, a' *spiritus*okat azokban meg-indítja; úgy, az álomtól elnyomattatott, el-ájult Embereknek, és a' kiket a' hányás föntelen erőltet, még akkor-is, mikor egyebek semmit nem használhatnak, tsalhatatlanul használ, ha ezt fagolja, vagy egy kalánynit belőle meg-ízik; a' hizást meg-gátolja, sőt gyakor és bőv éléssel a' testet el-is soványítja. Kivül-is a' tüzes orbántzokra, gyúladásokra, senyvedő sebekre, ha melegen velle mosásák, és raggatják, igen hasznos. Ha kinek érzékeny belső részei az etzetnek tsipőségét nem senyvedhetnék *commendálja*, hogy mézzel vagy nád-mézzel azt édesítsék-meg, 's úgy éljenek véle.

§. CXCV.

Ártalmat pedig az etzettel való visszaélésnek senki jobban le nem írta, mint ama' fokozó említett, nagy tudományu és léles *experiantia* Fr. Hoffman. Ez, úgy mond ő, az egészségek annyira és olly fokképen árt, hogy fokban, a' nem alávaló Doctorek közül-

közzül is, ezt látván, ariá n entenek, hogy az Emberi testnek majd minden nyavallyát, az efféle erzetes savanyuságnak a' teltben való meg-gyűléséből, mint leg-első kútfóból, tartanak származni. A' fok etzet, kivált ha egyszerűs mind erős-is, leg-előzet a' gyomorbeli emésztést meg-gátolja. Nints ugyan-is a' természetben semmi, melly a' víznek az olajos kövér materiával való özve elegyedhetését annyira akadályoztatá, mint az erős savanyu; már pedig minthogy a' mi ételünk többire kenyérből és húsból áll, mellyeknek nagyobb része ilyen olajos kövérség, az emésztésbe pedig ezeknek a' vízzel tökéletesen egybe kellene elegyedniök, meg-tettzik, hogy a' ki fok savanyut ézik, lehetetlen hogy az emésztés az ő gyomrában jól véghez meheszen; hanem az ételből és italból csak valami erzetes vastag, taknyos materiának kellek lenni; melly a' tellyes erebbe es a' fodor hájnak 's más részeknek glanduláiban bizonyoson meg-dugul, és a' vér közü, a' hol tápláló nedvességé kell vala válnia, által nem mehet. Ez is az oka, hogy a' kik az erzetet és egyéb savanyut erősen ézik, többire főványok szoktak lenni; és hogy a' hizást-is az erzet annyira fokozta akadályoztatni. *Famianus Strada de Bell. Belg.* írja, hogy Belgiumban a' Spanyol Királynak egy *Praefectussa*, annyira meghízván, hogy a' hasát kötövel kellettnek felkötöni, bor helyet erzetet kezdett innya; mel-

mellyre annyira meg-apadt, hogy halála előtt 80. fontal nyomott kevéssébbet mint az előtt. Midőn az ilyen erzetes, taknyos materia a' gyomorba fokáig mulat, ott magában meg-vész, és igen roz' féle zöld színű rothadsággá válik; kivált, mikor az erzet tojással, vagy sirba rántott materiakkal mulat ott edgyütt, utálatos keserű fel-bőfogést tsinál. Alá fálván az erzet a' belekre, ott, az emésztésre és a' fenn maradt sepröcknek ki-vetésére igen szükséges *bilist* vagy epét, ki-öltja és el rontja; Ha a' vér közü elegyedik, azt meg-sűríti, meg-nyúlósítja, feketíti, és mintegy meg-alutja, melly miá abból sem a' tápláló nedvesség, sem az inakot elevenítő *spiritus* ki nem válhatik, sem az önként támadó tisztátalanság ki nem takaródhatik. Midőn az inakra érkezik, azokban egybe sűrűsödéseket, rendetlen mozgásokat, erőtlenséget 's több effélet okoz. Ez az oka, hogy az ezeken és egyéb savanyuságokon igen kapó gyermekeket, affzonyokat, és a' férfiak közü-is sokakat, a' gyomor rágás, szél, fő fájás, szív forulás, unalmos mord kedv, *melancholia*, *hysterica*, és *hypochondriaca affectiok*, glanduláknak, és így más részeknek meg-dagadása és kövése, tsonatoknak, és *musculusok*nak fájdalma, a' köztvény, *arēna*, *calculus*, *scorbutus*, has forulás, hó fámnak és stüllynek meg-rekedése, negyednapi hideglelés, nyavallya törés 's a' t. olly gyakran és nagy mértékben véztegetük: mett mind.

mind ezek a *chylus*nak és a vérnek mindjárt le-írt vezettségéből önként következnek.

Szükség tehát, másoknak-is, de kivált a' gyermekeknek, vén Embereknek, hidegebb természetű, és gyengébb gyomru Férjfiaknak, és Aëzfonyoknak, mindenkor, főképen pedig akkor, midon már a' meg-nevezett nyavallyak közül ez, vagy amaz jelengetni kezdi magát az ő testekben, annyival-is inkább ha erőt vett, az etzettel és egyéb savanyuságokkal igen könnyen élni. Az Aëzfonyi nyavallyáknak bizony leg-közönségefebb oka, minden értelmes Doctörök ítélete szerént, az etzettel, és gyümölcsökkel való mértékletlen élés, a' kevés ital, és a' sok ülés, fokozott lenni: és hogy őket többire olly nehezen, sőt sokszor tellyeséggel nem-is lehet meg-gyavitani, az is az említett okoktól vagyon. Kivált a' viselős, gyermek ágyat fekvő, és éptató Aëzfonyok sem-nivel gyakrabban magoknak kárt nem téznek, mint a' savanyu ételeken és italokon való rendeletlen kapással. *Celsus* az etzertet mindennemű betegektől tiltja. *Hypocrites* az Aëzfonyoknak ártalmasabbnak mondja mint a' Férjfiaknak. Ez a' nemző magot is erősen fogyatja; és midon az Aëzfonyokban a' havi tisztulást fel-akasztja, vagy fejérré változtatja, őket a' méhekben való fogadásra, sokszor elégtelenné teszi. Árt az etzet magára a' Mejj tájós és *hecticus* Embereknek-is; de mézzel jól meg-édesítve használ.

§. CXCVI.

§. CXCVI.

A' FA-OLAJ-is, minthogy sok étkek izének meg-igazítására gyakran fordítatik, e' mi Könyvünkben ki nem maradhat. A' Fa mellynek gyümölséből ez fajtóztatik nálunk-is esméretes; de gyümölsöt a' hideg miatt nem teremhet, Ásiában, Áfrikában, Európában-is a' melegebb tartományokban, úgymint Spanyol Országban, Oloz Országban, Frantzia Országban-is, *Vincia*, és *Nárbona* nevű Tartományban nagy bővességgel terem minden Ezentendőben. Virágzik *Junius*-ban. A' gyümöls-tse tsere-mak forma, de húsos, és a' közepiben egy gömbölyű mag vagyon; míg érni kezd zöld, az érés által pedig először veresé, azután feketévé lézen: de íze így-is igen rof és keferű. Érik *Novemberbe*, *Decemberbe*, és *Januariusba*. Ekkor le-fedik, 10. vagy 12. napokig valami fel-függesztett hálókra hánnyák, hogy a' víz belölle az alatt ki-faradjon: azután meg-rontsolják, és nádból e' végre készített fatyrokra rakván fajtóba szoritják. Így először víz élni, minden szag és íz nélkül való olajt ad, melly olaj virágnak, vagy füzolajnak nevezetik. A' törköllyt ki-vévén, meleg vízzel meg-hintik 's ismét meg-fajtólják; hasonlóképen tselekeéznek harmadszor, sőt sokak negyedzer-is, de mindenkor több meleg vízzel elegyítik-fel, és alább való 's fonkollyosabb olajt nyernek: mellyet, midon fellyül kerül a' vizen, attol, el-választának,

Q 2

és

Provincia

és nagyobb nyereségre nézve, a' fűz olajjal többire egybe zagyvalnak.

§. CXC VII.

A' friss Fa-olajat sok helyeken vaj helyett piritott sós kenyérrel-is ézik, de gyakrabban salátát és egyéb étkeket készítenek vele. Lágyít, fikt, enyhít, a' tsipőiséget óltja. Innen a' forulásban, has fájásban, has-tekerésben, melly vérrrel vagyon; nehéz és fájdalmas vizellésben, *arenában*, rekedezésben, *Élraz* köhögésben 'sa' t. *Élpen* használ. Minden külső és belső sebek ellen-is, belől meleg serbe elegyítvén napjában gyakran venni, kívül a' meg-sérült helyet ír vagy flastrom módjára kenni és raggatni véle igen jó. A' kik magos helyről estenek-le, azok-is a' mindjárt említett módon ezzel hasonlóan élhetnek. Ha a' rő, vagy egyéb körmod alá mégyen, ha egy tsep fa-olajjal érteted, fájdalma mindjárt el-múlik.

§. CXC VIII.

Felettből hozzás és bőv éléssel mindazáltal akárkinek-is könnyen kárt tehet. Mert az egész testet el-lágyítja és táskáztatja. Innen az Olofoknak és Spanyoloknak nagy része *hermíofus*. De leg inkább és hamarabb meg-árt a' hideg és nedves természetűeknek, és a' kik náthával bajoskodnak. Utóljára méltónak tartom a' fa-olajról meg-emliteni azt-is; hogy ezt mindenkor vagy üvegbe, vagy mázas tse-
rep edénybe kell hideg helyen tartani, mert

a'

benne lévő savanyú só, az egy aranyon kívül, mindenféle értz nemet el-rág, és az olaj attól meg-mérgező. Innen, a' vas fűszerfámok is csak magára ro'sda ellen ezzel kenni nem jó; mert a' ro'sdát nem üzi, hanem inkább tsinálja. De ha reztelt ónra töltöd, az említett só meg-édesülvén, ezen végre-is jól használ.

A' FÜSZER SZÁMOKRÓL.

§. CXCIX.

A' Fűszerfámokon értem a' *Borsót*, *Kubébát*, *Szegfűvet*, *Paraditsom* magot, *Cardamomumot*, *Szeretsen - diót*, *Szeretsen - dió virágot*, *Fa-bajat*, *Badiánt*, *Köményt*, *Gyömbért*, *Sáfránt*. Ezek közönségesen mind igen vékony tűz természetű hathatos olajjal, és hasonló vékony tsipős savanyú sóval tellyesek: mellyek által az egézségre, csak módjával élünk vélek, igen sokat használhatnak. Ugyan-is, ezen tsipős savok és olajok által a' gyomrot melegítik és tsipik, annak *fibráit* sebessebb és erősebb mozgásra serkentik, a' nyálat, a' gyomor' és belek' nedveségeit bővebb folyásra indítják, az eledelek hideg taknyos enyveltségét el-ozlatják; a' gyomornak eméztését nem kevés mértékbe segíti, a' *Élelet* hatalmason tűzik, a' belső részeket *Élpen* erősítik 'sa' t. Által kerülvén a' vér közi, azt-is mindjárt fel-melegítik, öf-tö-

Q3

nöz

nözvén a' évet és az edényeket, a' vérnek keringést-is az ezé testben sebesebbé télik, azokban fertőzéssel meg-üledett taknyot fel-olvasztják és el-ozlatják, a' testet terhelő haszontalan vizet a' vizellet útján, és a' bőrön által láthatatlan gőz vagy verejték formában ki-takarítják. E' szerént azért a' Fűzfűmokról közönségesen a' hideg, nedves, lágy testet derekafon fűzfűmokról, melegítik és erősítik, 's következésképen azoknak a' nyavallyáknak meg-orvoslására-is melyek a' gyomornak erőtlenségéből, a' vérnek hideg taknyos vastagságából, savanyu vagy sós tsipőtségéből, az agyvelőben 's másutt való meg-dugulásából 's a' t. következnek; minéműek az elmehéli erőtlenség, fő-fédülés, fő-fájás, nátha, fül-zúgás, homályos látás, ájulás, tagoknak el-esése, köhögés, nehéz lélegzelés, ételnek nem kívánása, nem emészthetőség, gyomor fájás, puffadás, érel, vízkorság, *hypochondriaca* és *hysterica* nyavallya, hólnapfűmokról és stüllynek meg-rekedése, feje folyás, és e' miatt lévő meddőség, tehetetlenség, idétlen és nehéz éülés, hányás, has-menés, sárgaság, rüh, fattyu kövérség, minden napi és negyed napi hideglelés 's több e'félék; rendes és okos éléssel igen sokat e'féléknek.

Ellenben, a' kiknek azon kívül-is fűzfűmokról és forró termézetek vagyon; testek vérel igen tellyes, a' nedvességek valami okból rothadt tsipősségre hajlandók, vagy a' belső

rész

részek ki-sebesedtek, minden féle fűzfűmokról igen ártalmasok. Néha mindazáltal, mikor igen durva, hideg, enyves, és sok felet tsináló eledelt éznek, kevés mértékben, ezeknek is jól segitenek.

§. CC.

A' Fűzfűmokról közt leg-erősebb és leg-közönségesebb a' *Bors*. Ez három féle: *hosszú fűzfű*, mint a' nyirfa bimbó, *kerek fűzfű*, és *kerek fűzfű fekete*. Terem mind a' három a' Nap-keleti Indiának *Malabaria*, *Sumátra*, *Jáva*, és *Sunda* nevű Szigeteiben. De a' *fehér bors* *Bengál*ban leg-bővebben találatik. Fájokra nézve keveset különböznek. Hasonlók ugyan-is ezek a' venikéhez vagy folyó borostyánhoz, és fel-follynak a' fák oldalaira vagy rúdakra, ha pedig valamire fel nem kaphatnak a' föld színén terjednek-el, 's a' bogjaikból gyökeretskéket verve a' földhöz ragadnak. Levelei nagyok, féles kerek aljuak és hegyes tetejük, zöldek, inafok, és tsipős izűek. Gyümölsők terem gerezenként mint az apró veres szőlő, egy gerezden 40, 50. 's több bors fűzfűmokról is meg-vagnak, melyek nyersen zöldek, de midőn *Januarius* közepe táján érni kezdenek, először verecsé, azután feketévé lésznek: ekkor le-fédertetvén, a' nap fényen meg-fűzfűmokról, melly miatt az előtt sima hajok egybe rántzósúl. A' *hosszú bors* a' kerek fűzfűmokról tsipősebb; innen csak a' patikák fűzfűmokról-is hozatik.

Q4

A'

A' *Fejér bors* a' feketénél megint erősebb 's ritkább, úgy hogy ezt többire csak magok az Indus Urak költik-el. De a' *fekete bors*-is olly tsipős, hogy a' ki ezzel igen bőven él, belső rézeit könnyen *inflammálhatja*, és vérit fel-gyúlaftván forró nyavallyában eshetik. Né-mel melyek egy két fém eleven borsot a' hideg gyomornak erősítésére estvéneként le-nyelni igen hasznosnak mondják.

A' *Kábéba* mind fájára, mind gyümölcsére nézve a' borsal nagyon meg-egyez, hanem hogy ebben a' fémek valamivel nagyobbak, fejeirebb színtűek és tetejeken egy egy kis farkok-is vagyon: a' mellyről fókán *Farkos bors*-nak-is nevezik. Ereje a' borsénál kisebb, innen bátrabban-is lehet élni véle. Terem ez-is Indiában *Pegu* Országban, *Ceylon*, és *Jáva* nevű Szigetekben.

§. CCI.

A' *Szegfű*-is ez előtt Indiában a' *Moluccai* Szigetekben igen bőven termett, de hogy az ebből való keresetet csak magoknak tartassák a' Belgák, némel melyek *relatioja* szerint, ennek fáját mindenünnen ánnvira ki-puhtították, hogy ma csak az egy *Amboinából* hozatik Európában. Fája a' *Laurushoz* vagy *Nieuhov* szerint a' vatzkor fához, mind formájára, mind leveleire nézve igen hasonlít: magossága négy, öt fingni: az ágainak oldalai-ból nőnek-ki minden rend nélkül tömötten azok a' négy farvu szegetskék, mellyek meg-érvén

érvén *szegfűnek* mondatnak. Ezek eleinten vastagok, puhák, zöldek, de nem sokára meg-kezdvén verecsülni, négy farvok közt egy egy négy levelű igen kedves szagu, előző feje, azután meg-zöldülő virágotska léken, mellyet meg-fáradva a' szegfűvek tetején mi-is gyakran láthatunk, ezen virágotskának közepin, ha meg-hadják érni, egy gombölyű, kemény mag léken, melly *Anthophylusnak*, vagy *Anyszegfűnek* neveztetik. De ritkán hadják ezt így meg-érni, mert az alatt fűszerfámos erejét maga a' szegfű el-vesztené, hanem *Januariushan*, és *Februariushan*, mikor virágoznak, rúdakkal a' fákról le-verik, előre meg-tisztítván a' fak allját, a' hol egyébként is ezen fának melege miatt semmiféle fű nem teremhet. Így, lepedőken a' nap fényen két három nap fáraftván, haszonra el-télik. A' Belgák míg nekünk el-adnák, drága olajjától gyakran meg-fosztják, Választani kell azért, a' melly verhenyő színtű, erős, kedves szagu, ha el-törik, meg-roppan, ha meg szorítják, vagy tövel meg-érvják, olajat bortsat. Az illyen az inak erősítésére és a' *spiritusok* elefztésére minden egyéb fűszerfámoknál jobbnak tartatik.

§. CCII.

A' *Paraditsom*, vagy *Bajsfű* mag, erejére nézve a' Borshoz hasonló, de gyengébb. Fekete tokja, míg meg nem fárad, nagy gombölyű veres hollyag. Terem Indiában és

Afrika-ban egy *Malaguetta* nevű plántán, melly az Európaiak előtt még nem igen esmérletes. A' *Cardamomum* ennél-is gyengébb erejű, de hasznára és ízére nézve, a' melly keferütske, jóval kedvesebb. Terem Indiának *Cananor*, *Calecut* nevű Tarrományiban és *Ceylon* Szigetében, holmi nád forma, négy lábni magosságu, plántán, melly bizonyos időben meg-virágozván, ezen magvokat magában foglaló hüvellyetskéket terem, Válaszjuk, a' melly sárga, ép, tellyes, nehéz kemű, és még hüvellyében van; mert azon kívül erejét hamar el-veszti.

§. CCIII.

A' Szeretsen-dió a' régi Görögöknél esméretlen volt. Terem Indiának *Bánda* nevű Szigetiben az erdőn, mezőn, kertekbe, mint nálunk a' Dió-fa. Fája a' Baratzk fához formájára, leveleire és virágjára nézve leg inkább hasonlít. Gyümöltse kétféle-is terem egy Ektendőben: nő ki az ágak oldalából igen rövid fáron külön külön, egyéb iránt a' zöld dióhoz egészen hasonló. Vagyon ennek is külső zöld, vastag, keferű haja, melly mikor benn a' dió érni kezd, meg-lágyul és féllyel hafadoz. Ezen zöld ha jalatt vagyon más keménnyetske, forgátsos háló forma haj, melly nyersen veres, de meg-fáradván sárga fínt vált és *Szeretsen-dió virágnak* mondatik. Ez alatt ismét más kemény tsontos haja vagyon, mellynek bele a' nálunk-is esmérletes *Szeretsen*

Szeretsen dió. Ebből azért a' meg-érés után kihásván azon belét, erőss méz vízbe hánnyák, és egy néhány órákig abban áztatván meg-fáraztják. Ezt rész-ferint ugyan azért tselekezik, hogy jobban álljon, de nagyobbára, hogy másutt ki ne kellyen. Vagyon vad *Szeretsen-dió*-is, a' melly igen nagy; de minden íz és fagu nélkül lévén, a' fűszerfámok közzé nem fámláltatik. A' jóféle Szeretsen diók közt-is a' melly nehéz, kövér, tellyes erős fagu, gömbölyű, nem férges, a' többinél elebb való. Erejébe a' több fűszerfámoktól ez annyiba különbözik, hogy nem csak melegit, fárazt és erősit, hanem forit 's fájdalom-is enyhit. Irja *Bontius*, hogy a' ki nagy fő-fájás és forróság után egyfűz ebből sokat meg-ézik, minden mozgás és érzékenség nélkül egész nap aluszik; mellyet kétség kívül az ebben levő sok olaj tselekezik. Estvéneként egy negyed rész Szeretsen diót meg-enni, vagy reggelenként egy egy kevesett abból bé-rágni, az aggyelőnek erősitésére igen ditsértetik. A' Szeretsen-dió virág ugyan kevesebb, de vékonyabb, tisztább, kedvesebb fagu és ízű olajjal bir: innen nagyobb betshe-is tartatik. Ez, erejére nézve, a' szegfűhöz hasonló, de gyengébb; mellyre nézve a' vele élés-is bátorságosabb és közönségebb.

§. CCIV.

A' Fa-haj a' *Carolus Linnaeus* mái legfőbb *Botanicus* le-írása szerint, a' *Laurus* fának egy

egy bizonyos neméről hántatik, a' melly Ámerikában az *Antilla* Szigetekben. Ásiában *Chinában*-is terem, de a' leg jobb féle, melly Európában-is hozattatik, tsak az egy *Ceylon* Szigetében lakik, a' hol ebből egész erdők vagynak. Nagysága akkora, mint nálunk a' *filva*-fáknak. Levelei mikor ki-nyílnak pirosfák, de őstán meg-zöldülnek, mellyek magokra ugyan nem éagoskodnak, de ha meg-rontsolják, a' fegfűhöz hasonló éagot botsátanak. Virágzik *Januarius*ba, Virágja harang forma, igen szép fejr, minden illat nélkül való. Gyümöltse-is terem, melly a' *Tseremak*hoz nagyon hasonlít, és ha meg-főzik, a' fteretsen-dió olajjal meg-egyező olajt lehet belöle ki-sajtólni, de többire tsak magába hull-el, és újj tsemeték kelnek róla. Haja e' fának kettős, a' külső hamu fín, a' melly hszontalan lévén el-vettetik: az alatta való fálma fín; ez-is míg a' fán van, minden éag nélkül való, de erőfs tsipös ízü. Meg-hántván azért *Majus*ba, a' mikor a' hajak meg-ért, ezen fákot, a' felső hajától az alsót meg-tisztítják, és így ezt el-terítvén a' földön, a' nap fényen meg-fárafsztják, melly miatt tső formálag egybe-is hajól: éagot pedig még azután egy néhány hólnapok múlva kezd botsátani. Az ilyen meg-hántott fa a' hitelesebb írók bizonysg-tételek szerint, mind ki af. Hogy pedig az e'féle fák még-is el nem fogynak, oka az, mert

mert mind magról mind gyökérről igen sürűen és szaporán éoktak ezek nőni; és két éztendő korokra már meg-éokták hántatni, mivel ha tovább halsztják, minél idősebb lézen a' fa, a' haja-is annál ízetlenebb és roz-éabb lézen.

§. CCV.

Azon fűszerfámos erő, mellyel a' fa-haj magát annyira kedvelteti, tsak a' belső hártájában vagyon, innen a' vékony és gyenge fa-haj a' durva vastagnál mindenkor elébb való, főként ha egyfzersmind fíne vereffelő sárgá (mert a' melly fejr, nem ért vólt-meg; a' melly hamu fín, a' nap melegítöl igen elégett;) nehéz; hathatos éagu, és erőfs tsipös ízü. Ha ezek fel nem találtnak benne, jele, hogy éokáfok érint, a' tsalárd Belga kereskedők olajjától meg-főztották, mert magába 50. Éztendeig sem veftené-el éagját, és erejét. A' *Fa-haj* az inakot a' fteretsen-dió virágnál-is jobban erőfsíti; és azokban a' *spiri-tus*okat hatalmasabban élefszi. Innen mind azok a' ditséreteks, mellyeket folyebb a' fűszerfámokról közönségesen meg-jegyzettünk, erre leg inkább illenek. Nevezetesen a' hólnapzámnak meg-rekedésében, fejr fojásban, nehéz fülésben, és azután lejendő tisztulásban különös ereje tapafaltatik. Vagyon gyengén forító erő-is benne: innen, ha ezt porúl bé-vézed, vagy gyakran ragogatván nyáladdal edgyütt le-nyelegeted, gyenge gyomrodat meg-eröfsíti, hasad menéfit meg-álítja,

álítja, a' hánnyást le tsendesíti. A' felettébb bőv vér-folyás ellen-is, ezzel jól-meg főtt bort innya fokaktól commendáltatik.

§. CCVI.

A' Gyömbér holmi vízi sárga Liliom forma nádnak gyökere, melly *Chinában*, *Malabriában*, a' *Ceylon* Szigetiben 's másutt-is féllyel Indiában a' vizes helyeken önként-is, de kivált mivelés és el-plántálás által igen bőven terem. Ezen helyekről által viretetvén Ámerikában, ott-is *Brasiliában*, *Kuba*, de főként az *Antilla* Szigetekben nagy bővsége vagyon. Ásni szokták *Decemberbe* és *Januarius*-ba, a' mikor külső levelei el-fáradván, a' gyökereknek meg-éresít ki-jelentik. A' ki ásás után meg-mosás és meg-fáraztják; hogy pedig ereje el ne mennyen 's meg ne mojosodjék, fejer vagy veres kréta porral bé-hintvén agyagba tsinálják. Innen a' gyömbér-is, jól-lehet az előtt mind egy színü volt, ki fejer, ki veres színü lézen. Mikor a' földből kivessék, közelt sem olyan tsipös ízü, mint a' meg-fáraztás után. Választani kell, a' melly sárgás fejer, tömött, nehéz, nem poroz, jó szagú és nem fás. Erejére való nézve a' több fűferfámoktól tsak annyiban különböz, hogy az olaj és tsipös só vastagabb lévén benne, a' vér közü nem hathat olly hamar által, és így a' vért sem szokta úgy fel gyúlasztani, még-is a' belső részeket derekafon erösíti. A' hozzás betegség miatt vagy egéb okból el-

hide-

hidegült és gyengült gyomor' ételbéli kívánságának meg-hozására kiváltképen ditsértetik. A' vad gyömbér (*zedoaria*) és sárga gyömbér-is (*curcuma*) majd hasonló nádnak gyökerei; hanem hogy annak mind levelei nagyobbak, mind gyökere vastagabb 's tsipösebb ízü-is, mint a' le-irt jóféle gyömbérnek. Innen azt fókán jobb gyomor erösítőnek-is tartják: ezt pedig minthogy fest-is mint a' fáfrány, jól-lehet gyengébb erejü, magok az Indusok leginkább betsülik. Terem mindenik Indiában a' meg-nevezett helyeken, önként féllyel a' mezökön igen nagy bővséggel. De hogy itt Erdélyben-is, kivált a' hegyeken, némellyek ítélete szerint találatnék, haöntalan költemény. E' két utolsó többire tsak a' patikák számára hozatik Európába.

§. CCVII.

A' Sáfrány-is régen tsak Indiában, Egyiptusban és más nap-keleti tartományokba termett; de ma Angliában, Spanyol, Frantzia, Német, Olof, Tseh, és Magyar Országokon-is, kiváltképen pedig Ausztriába féllyel a' mezökön olly bőven terem, hogy gyákorta Indiákra-is innen Európából vitetik. A' fű mellynek virágjáról fedik, ollyan mint a' gyenge zöld sás; egész télen zöldellik, tavafra el-fárad, és nyárra tsak kettös kigyó hagyma forma gyökere marad, mellyből őf kezdetin minden levél és szár nélkül holmi hosszú tsöjű fellyül töltéses és hat részekre oölő, többire veres

veres színű viragotskák nőnek - ki, melynek veres *stamenjei* vagy tsöjiben foglalt *szálatskái* *sáfránynak* mondatnak. Ezt azért tsinofon és fok pepetsléssel ki-fedvén a' lakosok, gyengén meg száraztván és ön vagy bádog edényekre rakván, hazonra el-tézik, A' tsalárd Kúfárok néha vad safránt-is, mellynek sem ize sem büze nintsen, elegyitenek köziben. De válastani kell, a' melly kedves, hathatós és mekkire meg-érző szagu; szalai szélesek, vastagok, kövérek, de nem nedvesek, hajlók, még-is könnyen török, veres színűek, és szaporán festenek.

§. CCVIII.

A' sáfrány minden egyéb fűszerfámoknál kevesebbé hevít és szárazt; innen a' rakonyinak és egyéb haizontalan vizes neveléseknek el-ozlatására és a' testnek erősítésére nem-is annyira alkalmas; de fájdalom enyhítő és *spasmusokat* le-tsenedesítő erejével ebéli fogvatkozását retetemesen ki-pótolja. Nevezetesen a' fulladozás, köhögés, és egyéb megj-béli nyavallyák ellen olly hasznos, hogy sokaktól *Anima pulmonum*, tüdők lelkének neveztesék: a' szívet tapasztalhatóképen erősíti: a' fő-fédülést, *melancholiát* és szomorúságot olly hatalmason tűzi, hogy a' mint írja *Boerhaave* az ezzel felettébb bőven élés, szüntelen való rendeletlen nevetésre vinné az Embert. E' felett az Afzony Emberek méhit-is erősíti, tisztítja és a' *venura* gerezti; a' sárgaságot el-űzi, és az abrazatot léppe teszi:

cal-

calculus ellen-is nagyon ditséri *Boerhaave*. Lehet bé-venni 3. grantól fogva egy *scrupulusig*, vagy hűz *granig*. De nagyobb mértékben és igen gyakran elni ezzel nem bátorságos, mert fő-fajást, orr vagy másutt való vér folyást, étel nem kívánást, és sárgaságot okoz. Vagynak példák, hogy a' tsetsemőnek-is, annya méhében, ettől egészen sárga bőre lött. Megzavarja és mintegy meg-rézegeti ez az elmét: álomsá teszi, sőt, ha két vagy három *drachmánt* bé-vézen, végképen el is alutja az Embert. Kivül-is a' tüzes kelevényekben fájdalom enyhítő, ozlató, lágyító és meg-erlelő ereje vagyon. Innen az erre rendelt kötők közli gyakran-is elegyítetik. A' gyenge szemnek erősítésére 's tisztítására-is, kivált a' himlőben 's orbántzban Afzony ember részbe vagy *Euphrasia* vizbe meg-áztatva sokat használ.

§. CCIX.

A' Badián (*Anisum stellatum*,) terem *Syberiában*, *Chynában*, *Philippinae* nevű Szigetekben; de mitsoda fán, még nem elég esmérletes. *Linnaeus* hasonlítja ezt a' Ketske rágó fához, (*Euonymo*.) Maga ez a' gyümölcs tsillag formát mutat. Erejére és hasznára nézve a' nálunk termő *Ani's-magtól* tsak annyiban különböz, a' menyiben kedvezőbb ízű és hathatósabb szagu. Innen, sokan, hogy a' szájoknak jó szagot és ízt tsináljon, ezt nyelvek alatt hordozni és rágogatni igen szeretik. Egyéb irant, mind a' Badián, mind

R

a' mi

a' mi Áni's magunk gyengén szárazító és melegítő fűszerfámos erejekkel egyben kötöttet edelségekkal a' rekedezésben, köhögésben, gyomor fájásban, Colicában 's egyéb flatulenciákban, has szorulásban, nehéz vizelésben, árénában 's a' t. olly kívánatos hasznót téznek, hogy régen *Consolatio intestinorum*, belek vagy inkább belső részek vigasztalóinak neveztetni megérdemlették. A' *Foeniculum* vagy Édes kömény-is, ezekhez egyebekben meg-egyezt, hanem hogy a' főztató Azzonyok tejének záporítására különösen ditsérterik. A' *Mezei* vagy vad kömény, (*carum*) mint keserű íz-is tanítja, mindeniknél inkább szárazító és melegítő; innen a' belső részeknek sem olly kedves; de a' hideg gyomrot ez is jól erősíti és a' szellet derekalon tűzi. Ha meg-törve kívül a' tetszre kötik, a' tejet el-apasztani mondatik. A' *Kerti kömény*, (*Cuminum*) minthogy mind ízre, mind szagjára, mind erejére nézve a' mezeimél alább való, inkább csak külső orvosi hasznokra fordítatik.

§. CCX.

A' *Mustár mag*, fűszerfám nével ugyan nem fokott meg-tiszteltetni, de még is a' fűszerfámok után helyet annak leg jobban adhatunk. Nints ebbe e'féle hathatós olaj, melyet az eddig le-írt fűszerfámokba megjegyzettünk, (innen nem-is szagoskodik;) a' só-is melly ebben vagyon, nem iavanyu, hanem ezzel egészen ellenkező *alkalicus* vagy

rot-

rothasztó természetű, mint ezt a' *Chemicusok* régen meg-mutatták. Ez az oka kétség kívül annak-is, hogy némellyek *observatioja* szerint, ha azon fűzékba, mellybe húst vagy borsót főznek, mustár magot téznek, nem csak hamarabb meg-fő a' hús és borsó, hanem mint a' káfa a' fővés közben, szellyel-is mégyen és mintegy meg-rothad. Erre nézve nem-is szokunk ezzel csak magára élni, hanem előre friss mustár vagy etzettel fel-elegyítjük, mellyek az említett sónak rothasztó természetit meg-változtatják és egészségesebbé téstik. Némellyek Birs alma levét és nád-mézet véznek etzet helyet. Vagynak, kik fa-hajat, szegfüvet és mézet-is téznek hozzá. Mindenikképen kétfélre a' durva és nehéz emészthető húsok, halak és egyéb hideg természetű ételek mellé, kivált télbe, hasznoson adattatik. Mert az emésztést hatalmason segíti, az egész testet jól melegíti, a' taknyos nedveségeket el-ovlastja, és a' vizellet 's *perspiratio* útján ki hajtja. A' *venus*-is erősen ébreszti. Mind ezekből észre lehet vehetni, hogy a' mustár a' hideg és nedves testeknek sziképen használhat; a' véres és külömben is forró természetűeknek pedig, kivált bőv éléssel, könnyen nagy kárt tehet. *Ridlnus* írja, hogy egy valaki a' mustárt felettébb bőven éven, eleven pirosága halovány sárga színre változott, és végtére egész teste el-zaradván,

minden munkára tehetetlennek iett. A' re-
szegségnek el-távoztatására-is éhombra műltár
magot rágni jóvaltatik.

AZ ITALOKROL KÖZÖN- SÉGESEN.

§. CCXI.

A' mi testünk kemény és folyó részekből állván, ennek fenn tartására és nevelésére-is nem csak étel, hanem ital-is kívántatik. Számtalan példából esméretes dolog-is az, hogy a' éomjúság miatt éintén úgy el-vestenek az élő állatok, mint az éhség mi-att. Valamint az éhség a' rothadt penézes fekete kenyeret a' Királyoknak-is jó ízűvé tette, úgy a' éomjúság-is a' meg-bűzhödött álló-ró vizet vélek meg-dírsértette. Az éhség az ellenségtől meg-állott várakban a' lovat; kutyát; egeret; a' meg-hóltaknak testét; a' tulajdon magzatjokor; sőt a' éáraz tsontokat-is a' földből ki-áfatván és lifte rőrtvén lokakkal meg-étette: de a' éomjúság-is az állatoknak vérét és húgyát foktor meg-itatta. Ohajtja a' *bulimiában* vagy kutyai éhségbe éfett Ember az ételt, és azzal sóha bé nem telik; de nem kevesebbé kívánja a' forró hideglésben és vízkorságban kinlódó Személy-is az italt, és azzal meg sem elégedhetik. Látunk a'ra példákat, hogy némellyek min-

minden ital nélkül heteket, hólnapokat, sőt egész Éfiendöket-is töltötenek-el; de éintén úgy találhattak olyanok-is, kik annyi, sőt hosszabb idő alatt-is egy falást sem ettenek; mint *Martinus Gurischius* azon jeles munkájában, melyet irt *De chylo Humano* fok hitel-les *Autorokból* bizonygatja. Mind ezekből világosan meg-tettzik, hogy az ital az élethe-
fintén olyan szükséges, mint az étel.

§. CCXII.

Tapasztaljuk mindazáltal, hogy némellykor, és némellyeknek egyik fokkal inkább meg-kívántatik, mint a' másik. p. o. a' napkeleti meleg tartományokba, 's nálunk is a' *Caniculái* heves napokba az ital az ételnél, az ézaki hideg helyeken pedig 's nékünk-is több az étel az italnál fokkal kíváratofabb 's hasznosabb-is. A' *cholericus*, forró természetű, erős munkát tévő fokot izzadó, közép idejű fényfiak a' éomjúságot; a' *phlegmaticusok*, az árnyekben heverők, az *Aéfonyok*, gyermekek, vén-Emberék az éhséget éendvedhetik nehezebben. A' sós, éáraz, sovány, tsipős, fok étel után több ital kívántatik, mint az édes, leves, gyenge savanyu, kövér és kevés étel után. Okát-is mind ezeknek a' következő §-ból ékre vehetjük.

§. CCXIII.

Hafna az italnak ebben áll [1.] hogy a' kemény ételeket a' gyomorban félyvel áztatván, az eméztést segítse, és azokat híg
R 3 éhy-

chylussá téven, a' vér közü által vigye. [2.] a' vért hígítsa, vékonyítsa, és a' leg forosabb útakon-is folyhatóvá tégye; annak tsipőségét óltsa; azt a' rothadástól oltalmazza, hivesítse, és a' mi abban önként vagy másképen meg-kezd vészni, a' vizellet útján ki-mossa, és a' bőrön mindenféle láthatlan gőz vagy izadság által ki vigye; és így a' vért meg-tisztítsa. [3.] hogy az egész testet, ki-váltképen pedig az inakot, nedvesen 's lágyan tartsa, a' hajladozásra és egyéb munkára alkalmatossá tégye. Egy szóval, hogy a' fõmjságot óltsa. Ezekbõl ékre vehetjük melly oklatanúl tselekedjenek az olyan Leányok és Agyonyok, kik magokat az italtól tsak nem egészen el-fogják; és ezen gorboságokkal melly nehéz és fokféle nyavallyákat húzhattak a' magok nyakokra.

§. CCXIV.

Igy értvén az italoknak közönséges hasznait, könnyü lézen meg-határozni azt-is, miféle ital legyen leg-egészségesebb? Leg-egészségesebb ugyan-is az (1. a' melly a' gyomorba és belekbe az eledelekkel az edényekben a' vérral leg-könnyebben és tökéletesebben özve elegyedik. (2. a' melly olyan vékony, hogy a' leg forosabb útakon is szabadon folyhat. (3. melly a' rothadásnak ellent áll. (4. melly a' vér közül ismét könnyen ki-válkik, vagy a' testen hamar által megyen, és a' vizellet útján záporán ki-takarodik. (5. a' melly

melly sem szagjával sem ízével magát nem ürítatja. De hogy a' nálunk szokásba lévő italokat annál jobban meg-választhassuk, lássunk azokról külön-külön-is; hogy t. i. ezen említett jelek mellyikbe miként találtafsanak fel? és a' ferint mellyik mennyire legyen egészséges vagy egészségtelen.

A' V I Z R Ö L.

§. CCXV.

AZ italok közt akár hasznát akár közönséges voltát nézzük leg-első helyet érdemel a' Víz. Galenus ezt az egész föld színén minden Nemzetek közt közönséges, minden idejü, rendü és állapotu Embereknek, az az, nagyoknak, kicsinyeknek, szegényeknek, gazdagoknak, egészségeseknek, betegeknek 's ezek közt-is akármi nével nevezendő nyavallyákban sínlődőknek leg-hasznosabb és leg-bátorságosabb italoknak nevezi. Fr. Hoffman. erről még többet ír: Ha van, úgy mond, a' világon egy mindeneknek minde-nekbe használó orvosság, a' bizony az én itéletem szerint, nem egyéb hanem a' közönséges víz. Ez egyedül akármiféle italban-is az a' mi a' fõmjságot óltja: ez a' fejnek és orrnak szagjával és ízével hízelkedni nem tud; és magát kelletlen nem ürítja: ez a' vérben, mint egyéb erős szaga és tsipős ízü italok,

semmi hirtelen való változást, melly a' testnek és az elmének munkáját meg-zavarhatná, nem tsinál. Innen Plátó-is a' vizről azt mondja, *hogy azt ugyan igen óltson ferezhetjük, de magában igen sokat érő materia.* Az özőn viz előtt míg csak vízzel éltenek az Emberek igen hosszú életűek vóltanak. Ma is az egyébként jó *diatétát* tartó borneműzák másoknál egészségesebbek; nevezet kerint, hogy fogaik és szemek világa jobban és tovább meg-tartsanak, tapasztalt dolog.

§. CCXVI.

Nem ok nélkül parantsolja tehát amaz orvosok nagy atyja *Hippocrates-is; Ha valaki valamelly esmértesen helyre mégyen, hogy ott mind a' maga egészségét jól meg-tarthassa, mind a' másét fundamentumosan orvosolbassa, leg először azon helységben az időnek járását és vizeknek természetit igyekezze ki-tanulni.* Mert, úgy mond, *valamint hogy a' vizek ízekre, nehez-ségekre, állásokra nézve egymástól sokat különböznek; úgy erejére nézve is egyik sokkal előbb való a' másíknál.* A' viz bizony az egészség dolgában főképén bé-tsúf. Azt az aérrel bé-űvjük, meg-űfűk, kenyeret sütünk, étket főzünk véle, mosdunk, feredünk benne 'sa't. azért haznót-is kárt-is könnyen tñhet.

§. CCXVII.

Első Materiája a' viznek, viz-é, vagy némelylek kerint, föld legyen? a' mi tzelunkra tudni

tudni hažontalan. Hanem hogy legyen abban holmi vékony *aethereus spiritus*, aér, olaj, só, föld, a' savanyu ízű vizekben, vas is, megjegyzést érdemel: Mert a' vizek-közti való természeti külömbség nevezetesen ebben áll, hogy ezek közül ez vagy amaz, e' vagy ama' vízben bővebben uralkodik.

Közönségesen a' vizek két *class*okra osztanak (1. savanyu ízűek. (2. édesek. Mindenik ismét kétféle, vagy természet kerint meleg, vagy természet kerint hideg. Né-künk, minthogy itt csak a' közönséges italok-ról akarunk főllani, materiánk léven csak a' meg-innya való édes vizek. Ezek közül [minthogy ezek-is mint nevek-re, úgy természetekre nevez-is egymástól sokat különböznek,] mellyik mennyire legyen egészséges? ezen jelekből főokták meg-ítélni. (1. Ha semmi íze, zíne és szaga nintsen, de akármű ízt, zínt és szagot könnyen magához vően. (2. Ha a' zomájságot szépen őltja, az ivónak gyomrát nem terheli, és nem puffasztja, egészséges a' viz. (3. Minél tisztábbak, vékonyabbak, könnyebbek, a' tűznél hamarébb fel-forranak, onnan el-vétetvén hamarébb meg-hűlnek, a' szappannal hamarébb meg-hab-zanak, a' ruhából hamarébb ki-űáradnak, a' kerti veteményeket hamarébb 's jobban meg-főzik, a' rézta vélek jobban meg-kél, a' sőtál kevesebbé zavaródnak meg, annál haž-

nosabbak az egészségre akármi nével nevezett vizek.

§. CCXVIII.

Fzen elő fámlált jelek közül ugyan mindenik ritka vízben találtatik-fel; hanem a' mellyikbe többek találratnak-fel az a' másnál egészségesebbnek tartatik. A' *Hó viz* a' tűznél nem könnyen forr-fel, a' fappannal is nehezen habzik-meg; de más felől legkönnyebb és vékonyabb, leg-tovább el-áll megzavarodás és romlás nélkül, a' fompúságot leg sebben óltia: innen az elő állatok italára fokaktól leg jobbnak tartatik. A' forró természetű és heves országokat lakó Spanyolok, és Olofok bizony ezt olly hasznosnak tartják hogy azt az esztendőre mellyben annyi hó nem esett hogy nyárra magoknak elegendő havat rehesse-nek-el *inter nefas* a' betstelen esztendők közti fámlálják, mint a' mellyen őket fok veszedelmes nyavallyák fogják követni. Második rendben vagynak az ollyan *eső vizek* mellyek szép esendes időben, kivált *Martius*-ba, mikor még a' földi rohdadt gőzöket a' nap melege fel nem költötte, vagy mázor-is a' hóézés esőzések után, a' mikor az előbbi eső az *aert* jól meg-mošta volt, esnek. De ez épületek gazos fedeliről folyó, vagy nyárba és őszel, mikor nagy melegek, fél-vezek, villámások, mennyörgések vagynak, elő elő, valamint maga mindenkor igen rút lúg fűni, kénkö fagu, enyves kövér ízű fohott lenni, hamar

hamar meg-zöldül, rohdad és fergesül, és igen sok itapot téven-le, úgy az egészségre nézve-is igen rof izü és alkalmatlan ital, ambátor a' tűznél hamar fel-forrjon, azután-is hamar meg-hűlön és a' fappannal faporán s derekafon meg-habozzék-is.

§. CCXIX.

A' *Forrás vizek*, jöllehet az elő fámlált próbákat a' hó és eső viznél kevelebbé üfsek-meg; de minthogy könnyebben kaphatók, s másként-is a' le-irt próbáktól nem mefke távoznak-el, az italra jóval inkább ditsértetnek. Igaz ugyan, hogy a' források is nagyobbára a' hó és közönséges eső vizből léfnek; de midön a' hegyekről a' fővenyek, k vetsek és köfíklák rétei s hafadékjai közt a' kút fejekig le-fűrödnek minden kedvetlen ízt és tisztátalanságot le-vetkeznek. De jegyezd-meg (1. hogy a' források is nem mind egyaránt egészségesek, ugyan-is: a' mellyek lapályos, sáros és köves helyyekről jönnek vagy illyen helyyeken fokadnak-ki, esős időben meg-zavarodnak, télbe bé-fagynak, a' hóézés fázarságba ki-apadnak kevés bersüllet érdemlenek. (2. A' leg-jobb forrás vizek is, ha föld alatt menő tsatornákon vétetnek, a' hol sem az *aer* sem a' nap ságárai nem érherik és élezfetherik azokat, nem fokára meg-változnak, kivált ha a' tsatornák-is nem köböl vagy mázas tserépből, hanem feketé önből [melly a' mi természetüneknek nagy ellen-

ellensége] vagy fából mely hamar meg-
rothad] vagynak kékítelve. Innen vagyon
hogy a várafokon fel-főző kútaknak vize roz-
ízú, és többire egészségtelen fokott lenni.

Előbb valók az ilyen forrásoknál a de-
rekas forrásokból eredő, szép, tiszta, fővenyes,
követes vagy köziklás helyeken mezfőről jö-
vő tsergedező patakok, sőt ha már nagyobb-
ka folyó vizekké lettenek-is.

§. CCXX.

A nagy folyó vizek közül pedig melyik
mennyire legyen egészséges, azt rész szerint a
forrásokból a hol fokadnak, rész szerint a pa-
takokból és folyó vizekből melyek belé ka-
kadnak, rész szerint pedig és kiváltképen azon
helyekről a melyeken és a melyek mellett
el-mennek, kelleik meghatározni. Mely
szerint a verőfényes, köves árkokon, erdő-
kön és mezőkön sebessen folyó tiszta hideg
vizek, az árnyékos ifapos köves árkokon,
várafokon, falukon, vagy várolok és faluk
mellett [a] honnan minden gazság beléjük ta-
karodik] lassan folydogáló, zavaros 's meleg
vizeknél mindenkor egészségesebbeknek tartat-
tak. E felett, minthogy a tisztátalan,
méj, és lassú vizekben a halak inkább fe-
retik lakni, bőv élések és bátorságos lakások
lévén azokba, 's inkább-is záporodhatnak, az
igen halas vizek-is eleitől fogva az egészségtel-
len vizek köze fámláltattak. De a legjobb
folyó vizek-is mikor a nagy záporok után
meg-

meg-zavarodnak és nőnek, nem derekafók, má-
vel félyel a hegyekről 's másunnan-is fok
otsmánság áll beléjük.

§. CCXXI.

A Kút vizek a folyó vizeknél alább
valók. Mindazáltal ha dombos helyen,
agyagos, kemény földben ásattattak, nem
igen méjek, a nap sugáritól és a felektől
szabadon járatnak, gyakran meretnek és tisz-
títatnak, a föld alatt jó méjjen főveny közt
forranak, sem tó, sem perváta, sem ganéj-
domb, sem valami sáros és lapályos hely
nints közel hozzájuk, kivált, ha nyárba li-
degek, télbe pedig meleg vizeknek lenni,
mind innya mind konyhai szükségre bátran
forditathatnak. De a mely kútak ellenkező
állapottal vagynak, az álló tó-víznél kevésbé
előbb valók.

§. CCXXII.

Az Álló tó-vizek vékonyabb és nemesebb
rézektől a nap melege által meg-főztatnak,
sár bűzűek, magokban meg-rothadnak, lé-
kának, legyeknek, és egyéb sokféle bogá-
raknak, melyek nyárba a tók felett se-
genként repdesnek, tojásaival, mindenféle
fégekkel 's a t. tellyesek. Innen nem tsak
a zájnak roz izűek, hanem az egészségnek-is
felette ártalmasok. A gyomrot meg-puffaszt-
ják, az emésztést meg-akadályoztatják, az
ételbeli kívánságot el-törlik, a chylust és a
vért meg-poshajtják, a beleket el-erőtlenítik
és

és fok fele tsuda férgekkel 's geleztákkal megtöltik, a' vizelletet fel-akasztják, a' *glandulá-* kor meg-dugják 's a' t. és tsemert, *colicát*, vérbast, nehéz lehellést, gejvát, *hypochondriá-* ca nyavallyát, *melancholiát*, *calculust*, *scorbu-* tust, fekélyes febeket, vízkorságot, fő-beli nehézséget, ostoba ézt 's a' t. okoznak.

§. CCXXIII.

Ezen és többekhez hasonló áttalminak el-fordítására az e' fele ro' vizeknek egyetlen egy út ha azokat a' vizellet vagy verejtek útján minnen magunkból minél hamarébb lehet ki-hajthatjuk. A' mezei munkások bizony azon fok ro' meg-vefett vizeknek, melyeket nyáron által fokszor meg-innya kén-tereknek, artalmir, nem egyébbel, hanem a' munka közbe való gyakor izzadással üzik-el. Ez *antidotum* máloknak-is fokat használhat. De e' mellett, azokkal-is, melyek az izzadást vagy láthatatlan gőzt segélik és a' vizelletét üzik, minémük, a' fokhagyma, pár es veres hagymák, peter'sellyem gyökér, erzet, jó bor, eger-bor, mindenféle fűzerfák-mok, pipázás 's több e' felek, ilyenkor hasznoson elterünk.

§. CCXXIV.

Meg-jegyzést érdemel továbbá még az-is: hogy a' vizek annyiban-is a' mennyiben hidegek vagy melegek az egészég körül hasznos-kárt-is fokat tehernek. A' meleg vizről alább, midon a' *herbarbee* ital elő fordul,

60.

szólunk. A' mi a' hideg vizet illeti: ez a' mi testünknek *fibráit* nagyon erősit, febes-sebb és keményebb mozgásra indítja, 's e' érint a' nedvességeket-is vélek serényebben mozgattatja; e' mellett, a' vért minden orvos-ságok felett hivesíti, az azt fel-gyúlaftó és meg-rothaftó mérges gőzöket abban ki-oltja. Ezen erejével, mind a' gyomorba és belekbe, mind azon túl az erekbe máloknak-is, de kiváltképen a' forróbb természetű, hevítő és réfegítő italokkal bőven élő keményekben, foként a' nyári hévségekben, meg-be-tsülhetetlen hasznokat tézen. De jó erős, ép és minden részeiben egyaránt meleg testet kíván. Valamikor a' *bilis* és egyéb meg-vefett tsipős materia a' belső rézeket; vagy az egész testet rágja, égeti és el-fárasztja, a' tié-ta jó hideg víznél bizony nem tsak italt, hanem orvos-ságot-is hasznosabbat ki-gondolni nem lehet. Innen ezt mindennémű nyavallyákban, melyek a' réfegítő italokból vagy a' *bilis*nek rend kívül való meg-gyüléséből és fel-gyúladásából következnek, minémük gyak-rabban a' fő fájások, náthák, orr, vér folyások, vér pokések, tagoknak el-erőtlenedési, körvény, *calculus*, száraz, kemény köhögések, gyomor égések, és fájások, száraz heves *colicák*, nagy forrósággal és rágással járó nyári és őszi hányások és has menések, a' forróbb természetűeket tartó *hypochondriáca* és *hysterica affectiok* 's a' t. a' jó hideg vizet gyak-

gyakran és bőven innya, mind meg-előzésére, mind meg-orvoslására ezen nyavalyáknak minden orvolságok felett *commendállya* fok helyeken a' maga írásiában aina' b.e. *Fr. Hoffmann*. Nevezetelen, az erőfs, forró, nagy háj éaradással, belső hévséggel és éomjúhozással járó hideglelésekben, ha éinte himlő, vagy orbántz követné-is azokat, a' hideg vizet, mint leg háfnosabb orvolságot a' meg-elégedéig parantsolja adattatni: és feletébb tsudála azoknak holdogtalanságokat, a' kik félvén attól, hogy ha a' beteg hideg vizet izik nem izzadhat vagy a' himlője és orbántza ki nem üthet, azt a' éomjúsággal meg-epeztik. Sor inkább ő éáma nélkül tapasztalta, hogy a' meleg italok és izzaftó orvolságok semmit nem tehetnek, a' hideg vizet itai után pedig éépen meg-éledtenek, derekasón meg-izzadtnak és himlőztenek az az éiött el-tikkadt és éintén haldogló betegek.

§. CCXXV.

Illő mindazáltal a' le-irt Személyeknek-is a' hideg vizet italba jó módott tartani, az az, aból egyézeriben rend kívül fokot bé nem tölteni; és midőn a' hideg vízzel bővebbetskén élnek, gyomrok kornyékit és a' lábaikat kívül jó melege tartani. Kiváltképen pedig, illő ezen regulára éorhalmatoson figyeimezni azoknak (1. a' kiknek testek a' haragtól vagy *commotiotól* erőfén fel-melegedett, annyival-is inkább ha már izzadságba van.

van. Mert semmiából hamarébb köhögés, nehez lehellés, vér pökés, tsuklás, éiv-dobogás, *phuritis*, belső *inflammatio*k, éaraz betegség, maj és lép dagadatok, vízkorság 's a' t. nem következnek, mint az ilyenkori erős hideg vizet itaiból. Ártalmos a' fok hideg vizet itai, (2. azoknak-is kikben valami gyanúság lehet hogy ez, vagy amáz belső rézek ki van febeselve. (3. Kiken a' süly, vagy hó-éám *aciu* foily, vagy induló felben vagyon; mert azokat vagy meg-akaftja vagy rend kívül meg-indítja. Ártalmos (4. a' kik *spasmu*okkal, nyilallásokkal gyakran bajoskodnak, mint többire a' Leányok és Áézőnyok. Ugy (5. azoknak-is a' kik erőtlének 's egyéb irant-is hideg és nedves testűek mint a' kis gyermekek és öreg emberek. Nem jó (6. a' hideg vizet a' gyenge gyomru és takonnyal meg-rakodott belü Személyeknek-is.

Hogy ha pedig valaki oktanul fok hideg vizet ivott; annak ártalmának el-fordítására nints jobb mint a' mindjárást tejendő erőfs *commotio*, mint ez a' lovak példájából-is meg-tettzik: vagy hirtelen jó boven meleg vizet, *herbathet*, *kávét*, vagy meleg bort hópólván, az ágyba le-fekünni és ott magát jól meg-izzaftani.

§. CCXXVI.

A' vizeknek hibáit négy képen éokták igazítani. [1. Tartják, hogy az ízop vagy foveny az edény fenekire éálljon-le. 12.

S

Ruhán

Ruhán vagy fovenyen által szárít, hogy az enyves tisztátalanság abból maradjon ki. [3. meg-főzik hogy éles nyersesége lágyuljon, vagy ha valami fergék es azoknak tojái vóltanak benne, veőkzenek-el. [4. *destillál*jak, hogy a' vastag kövér része, melly gözbe nem mehet, vályyon külön. Volnának még a' vizről fok szép meg-jegyzésre méltó dolgok, de azokra ez úttal ki-terjeszkednünk a' rövidség nem engedi.

A B O R R O L.

§. CCXXVII.

A' Szőlő, gyümölcstire nézve, efméretes vólt ugyan az özön viz előtt-is, 's lehet hogy annak ki-fatsart levét-is itták; de a' miképen lehessen abból rézfegítő italt vagy *bort* készíteni, fok Tudós Emberek ítélete szerint, Nőé találta az özön viz után-fel. A' régi Pogány Görögök ezt *Bacchusnak*, a' Jupiter, *Semelétől* való fiának tulajdonitják: a' honnan őt, a' többek közt, *Bor Istennének*-is nevezik. Ki lett légyen pedig valósággal ez a' *Bacchus*, Nőé-e vagy más valaki, én azt nem *disputálom*. Inkább fűkség nékünk a' mi tzelünkra tudni azt [1. a' Bornak matériája miből áll? [2. a' Borok közt énekre, ízekre, idejekre nézve mi külömbség légyen; és a' szerint mellyik bor mennyire légyen egészséges vagy

egész-

egészségtelen? [3. a' Bor az egészségre mit használjon? [4. mit árthasson? [5. hogy lehessen a' borokon igazítást tenni, ha énekek ízek vagy erejek nem egészen tettzenek? Ezeket azért rendel fel-vévén a' rövidséghez képest, egy kevésé jobb móddal vizsgáljuk-meg.

§. CCXXVIII.

Materiája a' Bornak [1. nagyobb részén viz. [2. Vagyon ebben holmi savanyu izű só-is el-olvádva, mellynek durvább része, minnekutánna a' meg-forrás által a' mustnak enyvesése oda lészen, a' seprővel a' hordó fenekére száll, és körül annak oldalaira rakodik, 's *tartarusnak*, bor-kőnek neveztetik. Ez, minél hidegebb, nedvesebb, átnyékosabb és agyagosabb helyen van a' szőlő, és roszabbul ért-meg, annál nagyobb mértékbe van benne. [3. Vagyon a' borba a' nap melege által igen el-vékonyítatott vagy apró részekre osztott és a' sóval 's vízzel tökéletesen egybe elegyitetett *olaj* vagy melegítő, erősítő 's vídámító *spiritus*. E' része már a' bort borrá; a' rézfegítő erő-is csak ebben vagyon: ez az a' melly *destillatio* által ki-választatván, megfokort gyúlni és lángba mégyen: e' nélkül a' leg jobb borból-is csak valami ízetlen savanyu viz lészen. De vagyon [4. a' szárz, palás, verofényes helyeken termett borokba holmi méf forma fehér föld is: a' honnan az ilyen borok *Mefes boroknak*-is neveztetnek.

S 2

§. CCXXIX.

§. CCXXIX.

Az Országok, Váratok, Faluk és Hegyek szerint-is a' hol termettek a' borok, azok közt nagy különbség vagyon. De nekünk azokra-is ki-lépni a' rövidség nem engedi. Máskent-is, élnetül, ízéről és fagjáról, akár hol termet borokat-is bátorságosabban 's jobban-is meg-lehet határozni, mennyire légyenek jók és egészségesek, mint a' helyeknek, a' hol termettek, neveiről. [1. A' viz finü fehér borok, a' más fele élnetüknél rend szerint erőtlenebbek, még pedig, minél inkább közelitt az ő élnék a' viznek élnéhez annál erőtlenebbek és hamarébb-is meg-fordulnak. Innen az ilyen finü borokat a' melly ezten-doben teremnek abban többire el-is foktak költeni. Egyéb iant, minthogy rezegető és gyúlastó ero kevesebb van benne, a' zom-juságot más finü boroknál inkább óltják, a' vért jobban vékonyítják és tisztítják, a' testet bővebben nedvenitő, a' fortoob természetü és gyenge fejü tanuló Embereknek, kívált a' melegeob tartományokba és nyári heves napokba hasznosabbak-is. Valasztani kell a' melly tiszta és vekony; mert a' verrel tokélteteseb-ben özve eiegyedik, a' vizelletet-is inkább tizi, melly, a' mint fellyebb meg-jegyzettük vala, az italok egészséges voltának egyik tsal-hatatlan jele.

§. CCXXX.

Az arany finü sárga borok (ha t. i. az fris-

frissen és természet szerint van benne,) olaj-jal és rezegető spiritussal igen gazdagok. Ha pedig egyfersmind kristály finü fenyvesek-is, a' napfényre tartatván tsillámlanak, midőn a' pohárba tölternek pe'segnek és fel-föknek, jele hogy a' nevezet spiritus benne tokéltetesen el-kéült és ki palleroztatott. Illyen va-la régen a' Rómaiaknál a' *vinum Theologorum*-is a' vallást magyarázó papok bora-is. Ezek a' más finü boroknál a' gyomrot és az egész testet inkább melegitik, az elmét jobban viditirák; de hamarébb-is rezegetenek, 's fő-fájást-is gyakrabban okoznak. E're nézve a' véres és forró testü Embereknek, közönséges itatra, főként viz nélkül, nem igen alkalma-tosok: a' *phlegmaticus*, hideg és gyenge gyomru Személyeknek pedig, orvosság gyanánt lehetnek. De jegyezd-meg, hogy az illven borok-is minél vastagobbak, annál inkább meg-terhelik a' testet, inkább el-bolon-ditják az elmét, és fő-fájást-is terhelebbet okoznak. Ellenben minél vékonyabb és tisztább élnetük, annál hamarébb el-járják a' testet és szaporábban meg-zavarják az elmét, de kevesebbé terhelik-meg azt, és rezegető erejek-is annál hamarébb el-özik, 's követke-zésképen az egészségre nevezé-is annál elébb valók.

§. CCXXXI.

A' veres finü borok többire fojtós izűek, és így a' gyomrot, és az egész testet, zorító

erejekkel, jobban erősítik; de a' testen későbbre verekedhetvén által, azt inkább megterhelik, a' vért-is erősebben bővítik. Innen, a' fok vertü, fokot tiló, *arénás*, és a' forulásra egyébként is hajlandó Személyeknek könnyen megárthatnak; azoknak pedig, kiknek hasok rendinél inkább mégyen, és gyakran okádoznak, fokot használhatnak. A' *fekete borok* a' veresnél is inkább forítanak; és mint-hogy a' benne lévő olaj robbita igen vastag és enyves fokott lenni, a' főre fokkal későbbre és nehezebben hághatnak, de végtére az agyvelőt felettébb elnyomják. E' mellett a' májnak, lépnek, veséknek, *glanduláknak* foros edényeiben is gyakran megdugulnak, és *hypochondriaca* nyavallyát, *melancholiát*, vizellet megrekedést, *calculust*, vizkorságot 's a' t. okoznak; *spiritusok* is igen vastagok és enyvesek kékülnek belölök; a' honnan az e'féle borokkal élők lomhák, restek és ostoba elméjük is foktak lenni. Egyéb iránt a' testet bőven táplálják, innen az erős munkás Embereknek a' tejér és sárga színü boroknál alkalmatosabbak.

§. CCXXXII.

Izekre nézve, az édes kedvü, de még is a' fájjat és gyomrot egy kevésé tsipő borok leg jobbak. Mert az igen édes bor, ha azért édes, hogy jól meg nem forrot, puffadságot, felet, has-menést, gyomor fájást, has tekerést, fő-fédülést, álmoságot, okoz:

ha

ha pedig az olajnak vastagsága és foksága, és a' *tartarusnak* vagy savanyu sónak kevés volta miatt édes, mint az Oloz, *Canariai*, Spanyol es fok Frantzia borok, nálunk is a' Tokaji, és az affu föllő borok, a' fáznak, tüdőknék, gyomornak és beleknék ugyan igen kedvesek, 's nagyon is hasznosok; mert a' köhögést és rekedezést lecsendesítik, a' savanyu tsipőtséget az egész testbe, közelebb pedig a' gyomorba és belekbe ki-oltják, a' *spasmusokat* el-ozlatják, a' felet tűzik, az inakat erősítik, a' testet hízaltják, a' vért bővítik; de hosszú és bőv éléssel ezt felettébb felgyülasztják, és rothadásra készítik; és így az Embert könnyen igen veszedelmes forró nyavallyákban ejtik. A' *gyenge savanyu borok*, a' homjúságot oltják; a' vért vékonyítják és tisztítják, erőssen hajtván a' vizelletet; a' megdugult ereket ki-bontják; a' testet erősítik, 's következőképen az egészséggel fépen meg-egyeznek. De a' mellyek erőssen *savanyuk*, puffadságot, gyomor rágást, forulást, felet, rekedezést, köhögést, mejj-fájást, *spasmusokat*, nyilallásokat, közhényt, *calculust*, 's a' t. külnék. Ha pedig a' savanyúsággal együtt fojtós ízük is, mind ezeket hamarébb és nagyobb mértékben telekezik.

§. CCXXXIII.

Szagja a' boroknak minél kedvesebb, hathatósabb, és inkább éleltsi az agyvelőt, magok is annál egészségesebbek, és az inakat

inkább erősítik. De a' kedvetlen fagu borok, akár honnan kapták roé fagjokat, az egézségnek - is ártalmasok. A' mellyeknek pedig semmi fagjok nintsen, mint sok fehér és fekete boroknak, mind erőtlének és vizefek.

§. CCXXXIV.

Idejekre nézve-is a' borok közt nagy különbség tapasztaltatik. Mert a' mellyek még forrásokban vagynak, felet, has-menést, has-tekerést, vér-hast tsinálnak; a' vizelletet felakasztják, és vad, mérges gőzökkel [mellyek sokakat, kik az olyan pintzékbe, a' hol ajtó bé-zárva feles borok forranak, hirtelen lémentenek, helylybe meg-öntenek,) a' spiritu-sokat az agy-velőben meg-zavarják, és gyakran háboru, sőt igen veszedelmes álmot is okoznak. A' jól meg-fuult új borok az ő boroknál spiritussal mindenkor gazdagabbak; és mivel a' *tartarus* vagy savanyúsó-is [melly időre el-vékonyodik, és nagy rézin a' hordok oldalaira rakodik;] ezekben meg éles és bőv, tsipősebb ízűek-is. Innen, az ő boroknál a' mi testünknek *fibráit* keményebben ösztönö-zik, jobban erősítik és kevesebbé fűrésztják; a' vérben-is nagyobb *impetust* tsinálnak; vastagabb, de elevenebb és tartósabb *spiritusokat* öntenek az inakban; réfegséget-is nagyobbat és hosszafabbat okoznak. Mellyekből neg-tetzik, hogy a' kikben a' test erős nyers, és minden belső *obstruúktól* és sebek-től tiszta

az

az agy-velő kemény, az inak fűrészek, és erősek, azoknak az új borok az ő borok-nál hasznosabbak és egézségesebbek. Ellenben az ő borok, minthogy a' gyakor forrdogálás által mind jobban jobban meg-ríftulnak, vékonyulnak, és felidülnek; a' testnek erősebb edényeit jobban meg-hatják, a' vért inkább melegítik, a' vizelletet és a' láthatatlan gőzt bővebben hajtják, a' gyenge inakot sebben erősítik, a' *flasmusokat* és nyílallásokat jobban oldják; a' belső réseket kisebbben enyhítik, az emésztést hatalmasobban segítik, a' felet derékasabban oldatják, a' testet nagyobb mértékben fűrésztják, meg-olvasztván mintegy annak nyálas kövérségeit. Innen az erőtlen, beteges, hideg és nedves *temperamentumu*, féllal, *obstruúkkal*, nyílallásokkal küzdő Személyeknek, nevezetesen pedig az *Affo-nyoknak*, és vén Embereknek az új bornál sokkal egézségesebbek.

§. CCXXXV.

Tartani a' fekete vagy 'veres színű, fojtós ízű, vastag borok leg alkalmasabbak. Sok hiteles írók bizonyítják, hogy az eféle borokat sokan, kivált Görög és Olof Országokban, a' hol többire ilyen természetű borok teremnek, 200. Éftendőig, sőt tovább-is el-tartották, és minél régiebbek voltanak, annál jobb ízűekké és egézségesebbekké váltanak. A' sárga színű és közép vastagságú borok közép idejekben, a' viz, vagy fehér

S 5

színűek

finnek új korokban elébb valók, mert ezek csak ektendön túl-is többire meg-fordulnak, amazok pedig avas ízűekké lesznek.

§. CCXXXVI.

A' mi már közönségesen a' Bornak Hasznait illeri: azt mondotta régen Asclepiades M. T. Ciceróval együtt élt, és velle nagy bátorságot tartott híres Római orvos; hogy azokat az Istenek sem tudnák mind elő fámlálni. Fr. Hoffman-is. e'rről így ír: „Régen dolgoznak az Emberek, és nagy forgalmatosággal keresnek olyan bátorságos ektőzt, melly vólók minden nyavallyát és erőtlenséget el-fordíthatna, és őket erőssékké, egészségesékké és hosszú életűekké tehetné. De vallyon a' bornál jobbat és alkalmazhatóbbat lehesse-e ki-gondolni. „Iok, én nem láthatom. Vagynak fok hasznos és dicséretes orvosságok, de a' borhoz épen nem hasonlítandók, mivel ez nem csak a' testben dolgozik, hanem az elmét-is meg-újítja, és annak munkáit tsudaképen segíti. A' Bölts Síraké R. XXXI. §. 30. 32. ezt az élethez hasonlítja, sőt e' nélkül az életet életnek sem tartja: Músoda [úgy mond:] az élet bor nélkül! meg-vidámítja ez a' fívet és örömmel be-tölti az elmét, melly az egészségre igen hasznos. Maga az UR ISTEN midőn látná, hogy a' föld finén majd ektendeig fektűt özön víz, és azután-is a' fok hátra maradt álló tó vizeknek és fertőknek rothadt gőze az árt, plántákat, és így az ezekkel élő-állatok-

Batóságos

toknak húsait-is egészségtelenebbé tették volna; és hogy a' Nőc fívet-is az Embereken és minden élő-állatokon történt környő vesedelemnek, és a' föld finén mindenféle látfő ifonyu pusztaságnak kórocsa, szemlélfé és el-gondolása miatt az únalom és melancholia el-fogta, mindjárt borra kaptatá ötet, hogy ez által testéről a' nyavallyakor, elméjéről a' bánatot mekfe üzné és el-háritaná.

§. CCXXXVII.

Nem-is lézen nehéz a' bornak illy nagy és félyesen ki-terjedő hasznait el-hinni, ha az elmét és a' testet ostromló nyavallyáknak kútféjeit fel-keressük. Ugyan-is, még a' köz-nép előtt-is ekméretes dolog az, hogy mindennemű erőtlenségek fármaznak vagy egyenesen a' gyomornak roz eméktéséből, vagy a' vér keringésűnek [melly többire ennek enyves, nyúlós vastagsága miatt ekt:] meg-bomlásából, vagy a' testből ki-takarodni ektott természetű tisztátalanságnak ben-rekedéséből. Már pedig, mind az okoság, mind a' fémme látott dolog tanítja, hogy a' jó bor mind ezek ellen igen képen használjon. Ez az Apottol Sz. Pál 1Tim. §. 23. és minden Doctorok ítélete kérint, a' gyomrot nagyon erősíti, és így a' jó eméktésre-is derekafon segíti: a' vérnek hígságát, sebeslebb s zabababb folyását tapasztalhatóképen öregbíti, mint testünk meg-könnyüléfe, elménk meg-vidámulása, pulzusunk erősebb és sebeslebb fel-

Iske
vagy

fel-verése, ortalaink meg-piroslódása 's a t. nyilván tanítják. Ez a' benne lévő nemes olajjal, vagy *spirituussal* a' mi inainkban lakó *spiritusokat* minden italok és ételek felett bővitvén, azoknak erejér neveli, és tsipös savával öströnözvén ~~felelőbb~~ és erősebb mozgásra indítja. Mellyel nem tsak a' gyomorbéli emésztést, a' vérnek 's minden ebből ki-váló nedvességeknek job' 's faporább el-készülését, illendő helyeken való ki-válását, és mindenez alatt gyűlt tisztátalanságoknak, a' ganéjnak, vizelietnek, láthatatlan gőznek maga idejében való ki-hajtattatásokat hatalmason segítik; hanem az elmét-is, melly a' nagy únalom és sokféle gondok miatt sokszor tsak nem a' pokol fenekire nyomatott vala-le, ki mondhatatlan örömmel bé-tölvén mintegy menyországban emeli; vagy leg alább álomra hajtván künnyait megnyihiti: annak tehetségeit észlelőmást cregbiti, élesíti és frissíti. E' vala kétség kívül az oka, hogy régen a' Persák és Nemetek minden nagy dolgokról pohárok közt szeretik vala *trasztálni*: állandóbbnak tartván azt, a' mit boros fővel ki-gondolnának és meg-határoznának, mint a' mellyet józanon végeznének; mint azokról *Strabo*, ezekről pedig *Tacitus* írásban hagyták.

§. CCXXXVIII.

De valamint egyéb nagy hasznu eszközök, úgy, az ISTENnek ezen meg-betsülneretlen ajándéka, a' bor-is, valamenyt használ-

nálhat rend-s elellet, éintén annyit árthat a' vízbe élesztet; úgy hogy, alig találtsák oly méreg, melly eleltől fogva mind a' testben, mind az elmében több és nagyobb károkat tett volna 's tenne még ma-is, mint a' bor. *Busbequius* írja, hogy *Mahumet* a' Török valásnak koholója, utazván egykor, bé-tér egy házhoz, a' hol lakadalmi vendégség tartatik vala; látja az Embereknek jó kedveket, nyajaskodásokat, nevetéleket, tsokolódásokat; kérdi mitol légyen az? mondják, hogy a' bortól; akkor kezeit fel-fogván, meg-áldja a' bort, mint a' melly az Embereket tsak nem angyalokka teheti; harmadnap múlva ugyan oda vízbe fordulván, látja mindenfelé a' fokvert, tsonka kezét lábat, fejet, kérdi mi dollog légyen az? mondják, hogy azok a' jó kedvű barátságos Emberek, minekutánna a' borból fokot utanak, meg-dühödvén, egymásra támadtanak, és e' főrnü dolgot úgy tselekedtek. Akkor ö-is meg-változtatván áldását, meg-átkozza a' bort, és ördögi találmanynak nevezvén, a' maga követőitől halálos büntetés alatt végképen el-tiltja: a' honnan a' Törökök közt bort innya még ma-is kárhuzatos véteknek tartatik. De az okosabb Nemzetek illy bolondságra vetemedni fűkségesnek nem tartják: hanem, hogy e' nemes itallal mindenek igen mértékletesen és okolon éllyenek annál szorgalmasabban jóvalják, minél hamarébb meg-tsallhatja ez kedves ízével

az oktanabbakat. Igaz dolog ugyan, hogy a' jó bor italban néha a' mértéken túl lépni sem ártalmas, sőt sokaknak orvosság gyanánt vagyon; nem lévén elégséges a' rendes ital az elmét az epeítő gondoktól, a' testet pedig az abban ferte félllyel lappangó tisztatlanságtól meg tisztítani. Mellyre nézve a' Régiek, nevezetesen *Avicenna* híres Arabs orvos, *Dioscorides*, sőt maga a' bölts *Socrates*-is, minden hólnapban egyzer 's kétker meg-rézegegni, hogy a' hányás, izzadás és sok vizelés által, ez alkalmatosságokkal, a' testi tisztulhasson, erőssen jovalják. De bizony rézegezésre innya mint gyalázat, úgy valami ártalom nélkül-is alig lehet, ha zinte az mindeneken hirtelen meg nem tetszik-is.

Ez mindazáltal ényvedhetőbb; de a' gyakor rézegekedés mind a' testet, mind az elmét a' magok rendes munkájoknak folytatására épen elégtelenné teszi; mindenféle meg-orvasolhatatlan nyavallyákkal el-tölti; és magát az életet-is nem sokára bizonyoson el-rontja. Mert midőn a' vér a' bornak tüztől ottan ottan rend kívül fel-gyúlad, meg-ritkul, és mindenfelé nagy sebességgel rohan. (1. A' tagoknak rendes mozgását mindannyi-szor fel-sérgetja, az elmének ideáját egybe zavarja, az indulatoknak zaboláit el-faggatja; és azokat minden erőfákra kézen fogva von-sza. (2. Külső belső *inflammatio*kat, forró hideg-lelést, fém-fájást, fő-fájást, nyavallya törést,

törést, védelemes álmoságot, gutta ütést, 's több e'féle nehéz 's hirtelen való nyavallyákat okoz. (3. A' felettébb való feszítés által el-erőtelenítvén az edényeknek *fibráit*, a' vérnek és egyéb nedvességeknek el-keztetésére 's mozgatasára azokat tehetetlenné teszi; melly miatt oztán az egész test el-lágyul, el-erőtlenül, el-fárad és zintelenül, reketegessé és minden nyavallyáknak, nevezetesen a' kövérségnek, *calculum*nak, vizkorságnak, fulladozásnak fészkevé lézen. E' felett az érzékenységek-is meg-tompulnak, az elmének élvensége és vídamsága ki-alufik, és minden tehetségei el-lankadnak, ha bóldogtalan állapotjoknak öregbítésére, és bizonyos védelemeknek fiettetésére, tsüggedező természeteket több több bornak italával ottan ottan nem ébreztik, a' mint mind ezeket a' mindennapi példák az elégen-is túl bizonyítják. Tapasztalt dolog az-is, hogy a' borizák Emberek többire vagy magtalanok, vagy beteges, rézege és oštoba magzatokat nemzenek. Innen *Diogenes* midőn egy rézeg oštoba ifjúval találkoznek, azt rézeg atyától fámozottnak nevezi.

§. CCXXXIX.

Árt pedig a' sok bor ital mások felett [1. a' Gyermekeknek. Mert azokat gyakran nyavallya törőssé teszi, vagy egyéb forró nyavallyában ejtvén, hirtelen a' koporsóba zárja; leg-alább, az ő növéleket meg-gátolja, tes-

testeket el-örötlentí és életüket bizonyoion meg-rövidíti, idő nap előtt meg-fáraztván benne a' tsontokat és az edényeknek *fiórait*. Innen úgy-is látjuk, hogy a' bor földin tob-bire kurta; az ézaki, havalós és bor nélkül való helységekben pedig nagy zál, eros, és hozzú elérü emberek teremnek. A' kis kutyáknak-is, hogy nagyot ne nőjjenek, gyakran etzetett, bort, vagy éget bort éoktak torkokba tölteni. Ez okokra nézve *Plató* törvény szerint meg-is tiltotta volt, hogy 18. életendős korokig a' gyermekeknek lenki bort ne adjon. [2. Az egyéb-iránt-is veres, forró természetü és a' magok indulatit zabolán hordozni nem tudó személieknek. Mert az ilyeneket vézedelmes forró nyavallyákban, és mindennémü rútt vetkekbe és törvenytelen isekedetekbe leg hamarebb taítja: nevezetesen a' paráznságra és gyilkolságra mintegy kézen fogva vízi. Mert ama' közönseges vers szerint:

Et venus in vino, ignis in igne furit.

Az Apostol Sz. Pál-is jóvallya az Éfesusbélieknek, hogy meg ne rékedjenek bor miatt; mert abban bújaság vagyon. E' vala kétség kívül az oka, hogy eleinten, a' mint *Gellius* írja, Rómában az Aféonyoknak a' bort még csak meg-kóltolni sem vala szabad; és valamikor az ő Férjek és annak atyjai házokban lépnek vala, azokat mindenkor meg-kell vala

tso-

tsokolniok, hogy fájoknak fagjáról éfre vehetnék, ha titkon bort ittanak volna. *Valerius maximus*ból olvassuk, hogy *Egnatius Metellus* meg-érezvén egykor a' magaféleségén, hogy bort ivott, azt helybe agyon ütötte; és nem hogy baja lett volna érette, de senk meg sem pirongatta. [3. Régi meg-jegyzése *Hippocrates*nek, hogy azok-is, kikben az agy-i velő és az abból fármazó inak gyengék, igen rof ihatók. Mert a' bornak ereje őket mindjárt meg-hatja, és az inak lágysága miatt, a' *spiritus*okat benne hamar el-nyomja. [4. Ártalmas a' fok bor az olyanoknak-is, a' kik akárminémü vér folyásra rend kívül hajlandók, közvénnnyel, *calculussal*, köhögéssel, fázraz betegséggel, nyavallya töréssel, fém és fő-fájással kinlódnak, főként ha ezen nyavallyáknak első okai közti is bé-tsúfott volt a' böven pohározás. Ugy azoknak-is, kik fázakon, vagy testeknek egyéb részein fájós, fázraz, veres vagy fekete zínü és könnyen vérező sebeket visélnek; kivált ha magok-is fázraz és heves természetűek, és már öregségre hanyotlanak.

§. CCXL.

Nevezetes kérdés, nem tsak a' köz-nép, hanem ő magok a' *Doctörök* között-is: lehet-e valaha a' forró nyavallyákban bort adni? *Hippocrates* a' züntelen tartó forró hideglelésben a' fejer és vizes bort nem tsak meg-engedi, hanem jóvallya-is. *Helmontius*-is azt írja, hogy

T

ha

ha az ilyenek néha néha egy egy kevés bort
isznak, fokkal könnyebben gyavúlnak, erejek
jobban meg-marad, és a' mi el-fogyott volt,
az-is hamarebb meg-jő. *Fr. Hoffman*-is azon
kívül, mikor a' hideglelés valami külső vagy
belső résznek *inflammationjától* vagyon, minden
féle hiheglelésben hasznosnak mondja a' gyen-
ge fejer bort. Sőt az olyan forró hidegle-
lésben, melly az Embernek erejét egybe
rendkívül el-fakasztja, és a' *pulsust* felettebb
el-gyengíti, magában való meg-rothadásra ke-
zítvén az egész vért; és midőn az orbántz,
vagy himlő ki nem üthet a' természetnek nagy
lankadsága miatt, a' sárga színű jó erős, ve-
kony bornál jobbat nem tart, ha ebből nap-
jában háromszor, négyszer egy kalánnal meg-
itatnak a' beteggel. Mert ez [úgy mond:]
az erőt meg-újítja, a' *spiritusokat* meg-élelti,
a' vér keringését szabadabbá teszi, és azt a'
külső részekre nagyobb sebességgel hajtván,
az abban uralkodó mérget vagy tisztátalansá-
got, láthatatlan gőz, izadság, himlő vagy
orbántz formában a' testből ki-hajtja.

§. CCXLI.

Hátra van, hogy álljunk még a' bo-
rokra némelly meg-jobbításról-is, a' mennyi-
ben t. i. azokat holmi mesterség által a' fem-
nek és fájnak valamivel kedvesebbnek, sőt
az egészségnek-is néha hasznosabbnak lehet ten-
ni. A' sárga és piros szín a' borba leg ked-
vesebb: az sáfránnyal, sárga gyömbérral;

(cur-

(*curcuma*) ezt meggygel, veres szőlő hajjal,
Rubia gyökérrel, *Brasiliai* veres fával, *Aralia*
vagy bor festő fűnek gyümöltésével 's a' t. fok-
ták meg-adni. Nem-is teszi ezek közül egyik-
is a' bort egészségtelenné, ha fente ízet meg-
zavarja-is. Némellyek hogy az új bor a'
forrás által meg ne savanyodhassék, azt erős-
sen be-zárva vagy meg-fojtva hideg helyre
részik, de ez minthogy majd a' gyomorba
kezd forrani, igen egészségtelen. Mások hogy
hamar-is meg-tisztuljon, édesen-is maradjon, a'
mustot meg-főzik. De így egyézersmind ere-
jétől-is egészen meg-fojtják. Mások óltatlan
mészert, meg-égetett alabástrom követ vagy
tojás haját, krétát 's több e'féleket, mellyek
a' bornak természeti savanyu savát meg-vál-
toztatják, és magokkal a' leprő közi fálítják,
hányanak belé. De ezektől-is a' bor ízetlen-
né, fő-fájóssá lézen, a' testet erősen fárasztja
és a' vért rothadásra kezíti. Találtattak ré-
gen, vagynak még ma-is Spanyol Országba 's
kétség kívül másutt-is, a' kik hogy savanyu
borok édesedjék, fekete ón port, arany vagy
ezüst gléter, *gypsumot* 's a' t. téznek belé.
De ezek mind valóságos mérgek; a' honnan
a' bor-is, melly ezekkel édesítetik, ziv fo-
rulást, fulladozást, has tekerést, *colicát*,
száraz betegséget 's időre halált-is okoz. In-
nen III. *Fridericus Róm. Imp.* 's azután a'
Frantziák-is halálos törvényt írtanak azok el-
len, kik ezt tselekedni meg-tapaztaltattak.

T 2

Az

Az ilyen bort némelyek ítélete szerint megcsmérhetni; ha el-olvaadt bor kö olajt, gálitzkő olajt, erős erzetet vagy pár lúgot töltnek belé; mert azonnal meg-zavarodik, és holmi por áll-le az edény fenekire. Nád-mézzel vagy éin mézzel leg bátorságosabb a' bor savanyuságát mérsékelni. Ezt-is arról, ha ajakidhoz és újjaidhoz ragad, észre vehedd. A' meg-fordult ó bort-is újj mustal fejelni sokan szokták. De igen ártalmos. A' honnan a' jól rendelt *Republicákban* ez különös törvénnyel meg-is tiltatott.

Ha a' forrás közben vagy azután való *zavarosságából hirtelen akarják a' bort meg-tisztítani*, egybe habart tojás fejért, el-olvaított hal enyvét, raj viaffat, vagy ruha keménnyit töltnek belé és zavarnak egybe vele. Ezek a' vastag enyves rézeket magokhoz húzzák és magokkal a' hordó fenekére vízik. Nyúlóságot az erős és gyakor zavarás, töltögetés, az óltatlan méz, égetett alabástrom kö, égetett timsó, fennyő, nyír és bikfának nyers forgátsa, a' falonna, sós dióhús, mindenek felett pedig az áslóg oázlatni tartatnak. Ez utólsók a' *meg-etzetefedésnek* is ellent állni mondatnak. De bizony mind a' nyúlóságnak, mind a' meg-etzetefedésnek és minden egyéb változásoknak el-távoztatására leg hasznosabb a' jó, méjj, száraz pintze, mellyben az *aër* hidegről melegre, melegről hidegre nem könnyen változik, mellyben
sem

sem a' déli, sem az északi fél bé nem tsaphat, hanem az *aër* mindenkor egy forma hűvességben és tsendességben vagyon; a' tiszta hordó, és egy természetű és idejű borokkal való gyakor töltögetés.

§. CCXLII.

Erejét az erőtlen bornak neveli, ha éget bort elegyítez köziben; vagy fa-hajat, fereetsen-dió viragot, kegfűvet, sallyát, levendulát, rosmarintot, vagy egyéb jó fagu füveket, és virágokat meg-vagdvalva, vagy daraboson meg-törve, és tiszta ruha zatskóba varva, erefítez és tartaf abban: úgy az áslóg, gyanta, fa haj, és fereetsen-dió-is, ha ezekkel a' tiszta, üres és jó száraz hordót, előre meg-füstölöd, vagy a' félbe lévő hordónak üregit ezeknek füstivel meg-töltvén, jól bézárva tartod. Leg-alább, az erejét a' bor nem olly könnyen vesztel, meg sem változik, sőt gyakran régi roz' íze-is meg-igazodik. De az ilyen borok, kevés mértékben-is, főfájást szoktak okozni. Egyéb iránt, a' belső rézeknek nem ártanak. Az igen erős bort vízzel tettzéfed szerint gyengíthedd, a' menyire t. i. véred forrósága és fejed gyengesége kívánja. Nints-is ez a' mi természetünknek épen ellenire; sőt azzal igen szépen megyegyez; és, kivált nyárra és a' forrób vérűeknek, és a' kik sok italhoz szoktatták magokat, a' tiszta bornál jóval egézségesebb. Igaz ugyan, hogy azokban a' kik annakelőtte erős

borhoz fokratták volt magokat, és ebből rend-kivül fokot iőnak, puffadságot okoz. De ez, nem a' vizes bor, hanem az ivó vétke. Régen a' Görögök Olofok még ma is a' nyári borokba még must korokba foktak vizet tölteni, hogy az azokkal együtt meg-forrván, kedvesebb ízék légyen. Ezt mi nálunk-is gyakran tselekezik a' Parafok, 's kétség kívül azután a' Kortsomárosok-is. De mivel ezzel a' magok erőnyekre, nem pedig a' vévők *gustussára* és egészségre néznek, kevés közönetet érdemlenek. Ezt, mint a' históriák fel-jegyzik, *Athénás* vároisában egy *Cantharus* nevű kortsomáros tselekedte leg először, [a' honnan még ma-is a' Deákoknál közmondás, *Cantharo astutior*:] kinek-is ki nyilatkozván időre ezen gonofsága, halállal fizetett. I. *Fridericus Róm. Imp.*-is ha valamely kortsomáros a' bort meg-vizezve adni tapasztaltatott, azt előző egy *libra* aranyig büntette, másodőz kezit el-vágatta, harmadőz fel-akasztatta. *Behrens fel. diæt.*

§. CCXLIII.

Továbbá, közönséges fokás még az-is, hogy *télre az új bort örömmel, nyárra pedig az őt meggyel készítsék*; az a' gyomrot és az egész testet inkább melegíti: ez a' vért febben hívesíti, az ételbéli kívánságot jobban gerjeszti, sőt a' szívnek erősítésére-is alkalmasabbnak tartatik. De valamint az a' bőven való éléssel főbéli erőtlenséget, zédülest, fő-

fő-fájást, fulladozást, vér pökést, nyavallya törést, tagoknak el-esését, főként azokban, kik egyéb iránt-is ezen nyavallyákra hajlandók, könnyen okozhat; úgy ez-is a' hidegebb és nedvesebb természetűekben, és a' kiknek gyomrok tisztátalansággal meg-van rakodva, puffadságot, felet, zorulást, has tekerést, nyálalásokat és fok egyéb gonofokat fülhet.

Készítenek vala régen a' Görögök-is jó féle borból, sün mézből és az *olympus* hegyén termő jó fagu virágokból holmi iralt, melyet jó ízéért, kedves fagjáért és hasznos voltaért *Neáznak* halhatatlanság, vagy Istennek iralának, nevezni méltónak tartottak.

§. CCXLIV.

A' tsupa meg-hűtés és melegítés által-is fokoztatunk a' boron igazítást. Ugyan-is, a' jó híves bor a' maga ízét jobban ki-adja, és mind a' fájnak, mind a' belső részeknek kedvesebb, a' zomjúságot-is inkább olja, nem-is rézegt oly hamar. De azt jég között felettebb meg-hűteni, annyival-is inkább jeget hányni belé soha sem tanátsos; mert fok példák tanítják, hogy a' kik ezen tsemegén igen kaptnak, nyelvek tsapja le-erezkedett, torok *inflammalódott*, gyomrok el-erőtlenedett, veszedelmes has menésbe, mejj fájásba, *pleuritis*be 's a' t. estenek. A' meleg bor ellenben a' gyomrot jobban erősíti: a' honnan *Celsus* a' gyenge gyomruaknak éhomra meleg bort hörpölni

hasznosnak mondja. De igen fűkőn és ritkán kell evel-is élni; mert egyéb-iránt reketegséget, fő és egész testbéli erőtlenséget okoz. A' bornak rétegitő erejét tartóztatják mindazok valamellyek a' vért hívesítik, és a' vizelletett üzik.

§. CCXLV.

A' Löre és Tüsgör-is savanyúságokkal sokak inyének magokat nagyon ajánlják: a' fompúságot és belső forróságot-is lépen enyhítik. De minthogy füllel a' gyomrot és beleket megtöltik, és gyakran has rágást 's főrulást okoznak, csak az erős munkát tévő paraftok fámára való italok. Innen a' régi Rómaiak ezeket *vinum operariorum et famulorum*, dolgozók és szolgák borának-is nevezik vala.

AZ ÉGET BORROL.

§. CCXLVI.

Az Éget bort leg előző az Arabfők, a' 14-dik százban találták-fel, és azután egy Reimundus Lullius nevű olof. *Chemicus* tette közönségessé ennek kétfítésének módját, nem tudom az Emberi Nemzetnek nagyobb hasznára-e mint kárára. Mert valósággal, ha a' példákat el-nézzük, a' velle való rút vízű éleffel eleitől fogva több kárt tett, 's tézen még ma-is, mint a' mennyi hasznot rendes élé.

élésével hajtott. Eleintén ezt csak borból *destillálják* vala; a' honnan *égetbornak*-is neveztetett; de azután gabonából és gyümölcsökből főzni-is megtanulták. Megjegyzésre méltó dolog az, hogy ezt előre való *fermentatio* meg-forrás vagy kelés nélkül semmi féle *materiából* nem lehet ki-tsikorni, sem pedig azután, minekutánna a' forrás által bor ízt szerzett nedvességek etzetté változnak, ha finte a' leg-jobb és erősebb boron történt-is ezen változás. Áll ez a' *fermentatio* által igen meg-pallérozott és meg-vékonyított vagy apró részekre osztott olajból, savanyu sóból és vízből. Olaj benne az, a' mi meg-gyúl, só a' mi tsíp és fűzi a' vizelletet, viz a' mi ezeket egybe foglalja és folyhatóvá téfi.

§. CCXLVII.

Ez a' *phlegmaticus* hideg és nedves testű Embereknek, mértéklerefen iván, az az, két három napban egy, két kalányit, jól használhat. Mert az ő hideg gyomrokat és gyenge fűveket a' bornál nagyob mértékben erősíti; taknyos véreket inkább melegíti; nedves, nyálas testeket derekasabban fűrástja, bővebben üzven mind a' vizelletet, mind a' bőrön ki-takaradó láthatatlan gözt; ugyan ezen munkája által a' forróságot és fompúságot-is, melly az erős *commotio* után néha a' *perspiration* meg-akadásától vagyon, óltani mondatik; a' fenyvedésnek-is ellent áll, úgy hogy a' megholt állatokat, vagy azoknak részeit ebben sok

T E

eften-

éztendőkig romlas nélkül el-leheffen tartani; a rosz, peschedt vizek, puffasztó és vizalléter fel-akasztó se-
rek, és az özi's téli hideg nedves aër ártalmának el-
fordítására-is, egy nevezetes eszköz. Lehet
ebből, kivált a' hidegebb és takonnyal meg-
rakodott gyomruaknak, éhomra-is innya. De
hogy a' gyomrot annyira ne égesse, 'és a'
vér közi-is olly hamar által ne meheffen,
szükség mindenkor egy két falás kenyeret en-
ni előtte vagy utánna. Leg hasznosabb mind-
azáltal ez étel után; mert melegítő és ösztö-
nöző erejével az eméztést nagyon segíti.
Vagynak, kik étel után mint egy fél órával
midőn t. i. az eméztés jól el-kezdődött, taná-
tsolják ennek italát, félvén attól, hogy ha
hamarébb iszák, az ételt a' gyomorból majd
eméztetlen hajtja-ki. De én ezt haszontalan
félelemnek tartom.

§. CCXLVIII.

Mint hogy az éget bor a' testet rendki-
vül fűrástja, és a' vért kevés mértékben-is
hirtelen fel-gyúlastja, önként meg-tetűzik, hogy
ez a' másként-is forró és fűráz természetű
Személyeknek, a' növésben lévő kis gyer-
mekeknek, és az igen véres ifjaknak leg ha-
marebb meg-árthat; de akárkinek-is, ha eb-
ben telhetetlenkedik, könnyen veszedelmet
okozhat. „Gyakor és bizonyos observációkból
„tapasztalt dolog [igy ír Fr. Hoffman,] hogy a'
„kik magokat erőssen éget bor itatra adták, ho-
„férs és igen nehez gyógyítható nyavalyákban
esnek;

„esnek; mineműek, a' vizkorság, ételbéli kíván-
„ságnak teljességgel való el-vefése, nem emélt-
„hetés, el-erőtlenedés, sárgaság, nyavalya torés,
„el-fűrástó hideglelés, veszedelmes álmoság, fő-
„fűrás, gutta ütés, vérbéli polypusok, belső ré-
„fűsnek meg-dugulása és kövesedése's több efe-
„nle, és ezekből következő gonofok. Vagynak
példák, hogy az éget bor ital miatt meg-holt
Emberek fel-bontatván, májok, lépek és tü-
dőjök kövességgel teli, gyomrok és belek pe-
dig mint az asztu bőr meg-fűradva-találtatott.
Vagynak, kikben az éget bor magától meg-
gyúlt, sőt hogy ettől az Ember egészen el-is
égett. Behrens jel. diæt.

A' Ró'sólis minthogy rend-kerint az éget
bornál gyengébb, és egyéb iránt-is tsipőse-
gét a' nád-méz, kedverlen fűgját és ízét
a' belé főzött kívánatos izü és fűagu mate-
riák nagyon meg-jobbítorák, a' mennyivel
a' fűágnak kedvesebb, az egészségnak-is an-
nyival hasznosabb. De ugyan tsak felettébb
való böv éléssel az éget bornak minden ártal-
mait időre maga után húzhatja. Másként
e' részben-is a' fűkásnak munkáját
fűkakba tsúdálkozva szemlél-
hetjük.

A' S E R R Ö L.

§. CCXLIX.

A' Ser igen régi találmány, és az egész Világon a' viz után leg'közönségebb ital. Jelei a' jó és egészséges sernek ezek: ha jó ízű és kedves ízű; egy kevésé, mint a' bor, tsipős de nem etzetes; a' fejet nem terheli; a' gyomrot meg nem puffasztja, a' vizelletet bőven és szaporán hajtja. Az ilyen ser, jöllehet a' bornál kevesebbé melegít és fűkebben erősít, az elmét sem vidítja és frissíti annyira; de bővebben táplál; inkább nedvesít; a' szomjúságot jobban óltja; vért sem tsinál az egészségre nézve alább valót. Sőt úgy látjuk, hogy az északi hidegebb tartományokat lakó Népek, kik a' bornak nem léte miatt gyermekseégektől fogva serrel élni kényszerítettek, ha finte első tekintettel nekik fűkségebbnek láttatik-is mint minékünk a' bor, még-is a' borral élőknel egészségebbek, febbek erősebbek és hosszabb életük: a' közvény, *calculus*, az az vesékben és hójagban termő kö, a' fő fájás, fédelgés, inakban lévő nyavallyák, nyavallya törés, gutta ütés 'sa' t. közelt sem uzalkodnak ö köztök annyira, mint a' boros Nemzetségek közt. *Cyprianus* a' múlt százban elt híres Belga *Doctor* és *Chirurgus* azt írja, hogy ö 1400. Embereknek hójagjából vágta-ki a' követ; de azok közt

közt serrel élő Embert egyetlen egyet sem talált, borral élőt pedig eleget. *Allen*: melly a' községnak vélekedését, hogy t.i. a' ser *arénát* és *calculust* tsinálna, eléggé meg-tzáfolja. Sőt inkább *Sydenhám*, *Boerhaave*, és más nagy elméjű orvosok a' jóféle, újj, vékony sert *calculus* ellen nagyon ditsérik.

§. CCL.

De valamint a' vizek és borok közt, úgy a' serek közt-is mind egyéb tulajdonságaikra, mind egészséges voltokra nézve igen nagy különbség vagon. Ezen különbség pedig rész szerint a' *materiától*, rész szerint a' készítésről, tartástól és a' sernek idejétől függ. Ugyan-is (1. ha a' *gabona* nem egészséges; a' *szalad* nem eléggé vagy felette, hirtelen vagy későre költ vagy száradott; jól nem öröltetett, és vízhez képestt kevés; a' *víz*, mellyben a' gabonát meg-áztatták, vagy a' szalad lisztet bekeverték, vastag, zavaros, állott peshett vagy sár ízű, jó és egészséges ser épen nem készülhet belőlök. Sőt az *aér*-is mellyben a' szalad költ, száraztatott, ki-főzetett és sernek meg-forrott, annyira bé-tsúf a' ser készítésben, hogy azon egy mester Ember azon egyféle *materiából*, nagyobb részin tsupán tsak az víznek és *aér*nek különbsége miatt, itt hasonló jó sert, mint másutt főzött, főzni nem tud. De a' jó gabonáknak neme és különböző tulajdonságaira nézve-is a' serek közt nagy különbség vagon.

A' Bú-

A' Búza ser tejer zínü, édes, kövér, és a' másféle gabonából főtt fereknél a' vért inkább szaporítja és melegíti, a' testet bővebben táplálja, és erősebben hízlatja. De enyvesége és vastag kövérsége miatt a' tüdőkben, májban, lépben, vesékben és egyéb glandulákban könnyen meg-dugul; főként ha jól meg nem költ, és a' vízhez képest sok faladból, kevés komlóval, erősen meg-főve készült, és azután-is jól meg nem forrott és tisztult. Az *Arpa ser* barna zínü, és minél ferétebb, annál erősebb szokott lenni; a' búza fennél soványabb, vékonyabb és tsipösebb: innen nem-is táplál, nem-is melegít annyira. De az ereket könnyebben el-járja, a' vérrel tökéletesebben egybe elegyedik, a' belső részekbe nem olly hamar dugul-meg, a' fönjságot inkább óltja, a' vizellet útján szaporábban ki-takarodik; és így, ha némelyek hájának nem annyira tetzik-is, de az egészségnék a' búza fennél jóval hasznosabb. A' *Zab ser* ennél-is vékonyabb, jobban hívesít, a' vizellet inkább hajtja; de a' hasat meg-szorítja és sok felet 's puffadságot tsínál, kívált ha jól meg nem forrott és tisztult volt.

§. CCLI.

Készítésiben és tartásában-is a' fereknek könnyen eshetik hiba. Mert ha a' lisztet a' vízzel jól egybe nem keverted, felettébb sokáig vagy eléggé meg nem vontattad, jól meg nem főzted (mert a' hőfok főzés miatt

nem

nem hogy meg-romolna a' ser, sőt sokkal erősebb és állandóbb lézen;) rozsele vagy kevés komlót tettél belé; tisztátalan vagy nagyos hordóban töltötted, nedves és meleg helyre tetted főrrani, vagy azután állani, akármi jó gabonából készült légyen-is a' ser, de sem jól meg nem forrhat és tisztulhat, sem jó ízü, egészséges és állandó nem lézen. A' nyári melegben, a' hirtelen való és erős forrás miatt, a' leg jobb ser-is hamar meg-etzetessül: a' téli hidegben tökéletesen meg nem forrhat. Innen a' sert tavasszal és őszkel főzni leg jobb. Némelyek a' forrásában lévő búza sert erős tserép edényekre töltvén keményen be-zárják, és hideg helyre téven, a' meg-italig így tartják. Ez a' Németek és Belgák híres *Buttel* vagy *Bautteleinbirje*. Melly, minthogy az ivó gyomrában végzi-el forrását, ha zinte a' hájnak hízelkedik-is, de az egészségnék igen ártalmas.

Okosabban rselekeznék, kik a' *Saxok* módja szerint holmi jó szagu és keserü ízü füveket, úgy mint ürömöt, vradits kórót, pápa füvet, ezer jó füvet, örvény, *Angelica*, *pimpinella*, *gentiána*, kálmus, *zedoaria* gyökeret, narants haját, *laurus* és fenyő magot 's több e'féleket főznek belé. Mert így a' sernek majd minden enyvesége el-töröltetik, felet sem tsínál, az ételhéli kívánságot inkább gerjeszti, a' belső részeket jobban erősíti, az egész testet derekalabban melegíti, a' vizellet és

es iatnatatlan gözt bővebben hajtja, melyek az egészségre mind igen megkívánatnak. Igaz, hogy az ilyen ser a' éomjúságot kevelébbé óltja, nem-is annyira nedvesít, mint a' közönséges sér. Innen éhomra és étel közbe innya ezt haénosabb-is, mint idő közben. Ide járul, hogy az ilyen sér sokkal több ideig-is el-áll változás nélkül, mint a' másféle ferek.

Az igen újj ser, és a' melly jól meg nem forrhatott, édes kedvű, de vastag és zavaros lévén, az erekben meg-dugul, felet, *colicát*, *calculust*, vizellet meg-rekedését 's a' t. okoz. Az igen régi ser többire etzetes, és ez okból az inaknak, veséknek és más érzékeny részeknek nagy ellensége. Föznek ugyan *Brunschveigbe* holmi *Muma* nevű fert, úgy *Belgiumba*-is, kivált *Delphisbe*, a' melly hat, hét éftendő korában leg jobb, és a' közönséges bornál minden tulajdonságira méltán nagyobbra betsültretek. De nálunk e'féle nintsen. A' mi fertünk azért közép idejében leg jobb. De ekkor-is e'vel a' testet megterhelni, annyival-is inkább töle meg-

réggedni, igen ártalmas.

A MÉH

A' M É H - S E R R Ö L.

§. CCLII.

A' Méh-ser még *Hippocrates* idejében-is, az az már ez előtt 2000. Éftendőkkal nevezetes itálnak tartatott. Fözik, ha vékonyabban akarják, egy rész mézből és nyóltz rész vízből; ha leg erősebben és vastagabban, egy rész mézből és két rész vízből, addig nyújtván a' főzést, míg habjától jól megtisztul. Ekkor egy kevés éleztővel fel-eréztvén edényekre töltik, melly 40. napok alatt gyenge meleg helyen tartatván meg-forr és megtisztul, és így bor ízt ferez magának. Ma *Litvániában* és *Finnlandiában* főznek leg-híresebb méh-fereket. A' Lengyelek nyírfa vízzel és borkövel készítik. Így az *aréna* ellen igen haénosnak mondják. Némellyek isópot, kakuk füvet tsombordot, kékliliom gyökeret és holmi fűszerezámokat-is főznek bele. Így a' gyomrot és egyéb belső részeket sokkal jobban melegíti, a' taknyos nedveségeket inkább oázlatja, és bővötskén iva mint a' jó bor meg-is rézfegíti az Embert, de nagy el-bolondulással, fő fájással és betegséggel. Illyen az Anglusok *Meteglinje* a' Mužkák és Lengyelek *Medója*, nálunk a' Brassai ó méh-ser.

Az újj és meg nem főtt méh-ser felet,
U has

has ragást, has menést, fő fájást 's a' t. okoz. De a' melly jól meg-főtt, forrot és tisztult, a' hideg gyomrot melegíti, az eméztést segíti, a' köhögést tsendefíti, a' tüdöket erősití, és a' *phlegmától* meg-tisztítja, a' vért vékonyítja, a' meg-dugult ereket ki-bontja, a' belső febeket gyógyítja, a' vizelletet üzi. Innen, egy keveset előre a' vérből ki-vévén, minden reggel éhomra, 's azután-is étel közbe, méhsert innya a' májnak, lépnek, veséknek, tüdöknek, és *glanduláknak* meg-dugulási ellen mind a' régiek, mind az újabbak igen hatásosnak tartják. Minthogy pedig ez-is, mint fellyebb a' mézről meg-jegyeztük vala, a' vért nagyon melegíti, és a' *bílist* rendkívül *aporítja*, a' *házaz* és forró természetűek, és a' kik forró nyavallyákra vagy vér folyásra hajlandók; *éükség* hogy ezzel igen ritkán és *étkön* éljenek. Ezeket a' mi köztünk forgó közönséges italokról tudni elégséges. Láffunk már azokról-is, mellyekkel a' gazdagabb Emberek inkább tsemege mint sem ital gyanánt szoktak élni, minéműek a' *Herbathee*, *Kávé*, és *Tsokoládé*.

A THE-

A THEÁROL vagy HERBATHERÖL,

§. CCLIII.

A' *Thea*, mint *Kempferus* és mások, kik a' nap-keleti tartományokat el-járták, leírják, holmi tsemetének zöld leveleiből készítetik. Terem e'féle tsemete *Chimában*, önként-is, de leg bővebben művelés által, a' mezőn félyyel egész földanként: úgy *Japponiában*-is, de tsak művelés által, a' kertekben és a' *Éántó* földek félein. Külső formájára nézve ez ró'sa fához vagy ketske rágó fához hasonlít, de sokkal több ágai vagynak: magosága egy ölni: levelei ollyanok, mint eleinten a' *megygy* tsemetének, hanem valamivel még-is kisebbek, sűrűbbek és rövidebb farrak: virágzik *öfkel*: virágja a' vad ró'sájéhoz hasonlít, feje és kedves *éagu*; melly maga után holmi vad kökény forma, zöld, *kövé* *gyümölsöt* hágy. Ezt, mihellyt meg-*érik*, *mindjára*st le-*fedik*, és el-*fékelik*, földel és *ganéjjal* bé-temetvén. Mert a' feletébb való *kövérség* miatt tartani nem lehet. Ez-is az oka, hogy mind eddig Európában azt magul által nem hozhatták, hanem a' *Botanicus* kertek dízére-is nagy munkával egész tsemetéket kellett Indiákról hozni. Hever ezen mag a' földben, míg ki-tsirázik, három *Éstendeig*: mellyre nézve minden fézekbe jó

U 2

böven

böven kell tennie, hogy ha az alatt fők el-vész-is, egy kettő leg alább meg-maradjon. Kikelése után a' teli hideg ellen éalmával körül körök. Így nevelik három éztendeig; mert kissébb idejének levelét nem szokás le-fedni, sem hét vagy leg fellyebb tiz éztendős-nél vénebb fának. Kezd levelezni *Februarius*nak vége felé, és *Majus* végére levelei meg-vénülnek. Ez idő alatt négyszer fedik-le leveleit. *1-fer.* mihellyt levelei ki-hasádnak, két három nap múlva, a' midőn igen gyengék, kővérek és verecselő zöld színűek, mellyeket hogy kezek göze és morsa meg ne vesztegethessen, fejér vékony írha keféryübe fedik. Ez a' leg finomabb thea, melly Chinában *thee buunak* másutt *Flos theae*, *Thea Caesarea*, *Thea molendának*, örölni való theának neveztetik; mert ezt minekutánna a' majd le-iratandó mód szerint meg-készítik, meg-örlik, és meleg vízbe kevervén egészen fel-hörpölik. Ezt idegen Országokra ki-adni halálos büntetés alatt meg-tiltatott, hanem csak maga az *Imperator*, és más helyben lakó Királyok 's Fejedelmi Emberek költik-el. Ennek fontja ott helyben 100. thalléron kél. A' 2-dik. fedés van *Aprilis* elein, mikor már a' levelek egészen ki-nyíltanak. Ez az Európában által hozott theának leg jobb neme; a' mint hogy a' Belga Kalmárok az elsőnek neve alatt-is árulják. A' 3-dik. fedés esik *Aprilis* vége felé. Ez a' másodiknál sokkal bővebb és alább való. A' 4-dik vagy úrolós fedés

fedés van *Majus* végén mikor a' levelek szinte meg-vénülnek. Ekkor valami levelek a' három első fedésből meg-maradtak vala, mind együtt le-fedik, és *parasztok theájának* nevezik, mint hogy ő köztök e'vel csak a' parasz-tok szoktak élni. Itt nálunk pedig ennél egyéb-félére ritkán tehetnek fert még a' nagy Urak-is.

§. CCLIV.

A' nyers thea levélnek semmi haszna, ize pedig keserü fojtós. E'felett vagy on abban valami el-bolondító és részegítő mérges olaj, melly veszedelmes rezketegséget tsinálhat. Innen nyersen nem-is lehet ezzel élni; hanem azon nap, mellyen le-fedik (mivel ha más napig egy máson állana, egybe melegednék, meg-feketülne és erejének-is nagy részt el-vesztené) az e'vegre minden faluban közönséges költséggel épített házakba vízik, a' hol azt holmi kátlanokba, mellynek vastáblái annyira melegék, míg kezek álhatja, töltik, és addig fonnyasztják, szüntelen forgatván kezekkel, míg valami sárgás zöld színt igen tsipős nedvesség kezd belőlök szivárogni: ekkor nagy siettséggel deszka táblákra ki-metik, és más renbéli Emberek, míg meg-hűl-ne, két tenyerek közt forgalmatozón sodorják; meg-sodorván gyékényekre ki-terítik; a' jól meg nem pergelődött vagy sodródott leveleket ki-válogatják, és a' kátlanra vízzel hánnyák, a' többit pedig meg-száraztván hazonra

el-tézik. A' *China* béliek a' nyers thea leveleket először forró vízzel meg-öntik 's azután fonnyasztják-meg. Ezen fonnyasztás, sodrás, és szárítás által nem csak a' fellyebb említett ártalmos olajjától tisztul-meg a' thea, hanem állandóbb, kissébb helyre féro és könnyebben hordozható-is lézen. Az így elkészített theát ön vagy tserép edényekre rakják, és jól bezárva egy néhány hólnapokig, sőt egész estendeig-is el-tartják, míg hasonra kezdik fordítani; minthogy újj korába még a' főnek ártani mondják. A' Parasztok a' magok utolsó fedés theájokat csak vas üstökre hánnyák, és ott fonnyasztják, sodorják és szárítják-meg, a' mint lehet.

§. CCLV.

A' zöld thea a' soványabb helyeken termő fáknak minden készítés nélkül meg-szárazott levelei: innen az említett rézégítő fojtós olaj meg-marad benne, melly miá a' szagofabb ugyan, de a' főnek, rüdöknek, beleknek ártalmos. A' nálunk így nevezetett *Thee buu*, a' második és harmadik fedésben leg jobban készült kövérebb levelű thea volna, és igen aprónak, vereffelő fekete színűnek, és kedves szagúnak kellene lenni. De sokszor a' nyereségen kapó gonosz Kalmárok, a' gyakor meg-nedvesedés, penészedés és szárítás miatt meg-feketedett és minden erejét el-veftett leg alább való theát árúlják e' helyet; sőt néha a' *veronica*, *betonica*, vagy gyenge

tsc.

tserefnye-fa levelet-is, illy formálág meg-készítve. Magok a' tsalárdabb Indusokis, *Pyrola*, vagy *Myrtus*-fa levelet sokszor adnak-el jó féle thea képiben.

A' jó féle theának jelei ezek: Minél apróbb, jobban egybe van sodorva, szárazabb és liszté könnyebben törhető, kedvesebb szagu, az az, az újj széna szagához inkább hasonlít, [innen a' kereskedők az erejét és szagját el-veftett theát váson zatskókba újj zöld széna közti téven, szokták meg-igazítani,] verhenyöbb feketés színű, kevesebb több vizet meg-fest nem veres, hanem zöldellő színre, és maga után nád-méz nélkül-is édesebb és kellemetesebb ízt hágy a' szájban, annál jobb féle a' thea.

§. CCLVI.

A' thea meg-öntésnek és a' véle való élésnek módja mindenk előtt elég esméretes. Nem lézen mindazáltal még-is hason nélkül e' következendő dolgokat ezek iránt meg-jegyezni. [1. A' második és harmadik fedésbeli theának csak forró vízzel való meg-öntés; de a' negyediknek, mellyel közönségesen mi élünk, egy kevés főzés-is kívántatik, mert egyebként, fás keménysége miatt, a' maga erejét nem könnyen adja által a' víznek. [2. Minél jobb féle volt a' víz, jobban de kevesebb ideig forrott a' tűznél, annál jobb ízű és szagofabb lézen a' thea. [3. A' nád-méz a' theának erejét nagyon gátolja: innen a' Belgák azt többire csak magára-is hörpölik.

U 4

Tob.

Többen vagynak ö köztök, kik ezt téjjel elegyítik; melly a' száraz és forró természetűeknek, és a' kik száraz betegségekre hajlandók, vagy már-is benne vagynak, hasznosabb-is: hanem azoknak kiknek a' tej árt, magára vagy nád mézzel innya egészségesebb. Né-melleyek viz helyet borral öntik-meg; és így a' vén Embereknek száraz testeket febben nedvesíteni, 's el-lankadt erejeket jobban újjítani mondják. [4. Közönségesen ezt reggel hörpölik, de a' Belgák, Olozok, nevezetelen pedig a' *Japponiaiak*, hogy a' fok riskálá ételtől meg ne vakuljanak, ebéd után két, három órával-is iſzák. [5. Sokan sállyát, fa hajat, badiánt, narants vagy tzitrom hajat is téznek a' *herbathee* közti, vagy a' meg-öntés után ezekből *destillált* olajat tseppentenek két, három tseppet belé; melly, kivált itt mi köztiünk, midőn egy néhány levél roſz *theára* egész tsupor vizet öntünk, meg-is kíváztatik. Vagynak, kik a' *theára* egy pohárotska jó bort, vagy *roſolist*-is jovalnak, főként a' kiknek belső részeik gyengék, és kéllel meg-rakodtak.

§. CCLVII.

Vagyon ugyan a' *theában* holmi különös természetű finum olaj és só, melly az inak etöftésére és a' *spiritusok* ſaporítására 's ébreftésére igen alkalmatos; de ezeket, míg a' mi kezünkre kerül, nagyobb rézin el-veszti; a' mi kevés meg-maradt-is belölök, a' fok vízben meg sem tétzik; úgy hogy, mind

azokat a' hasznokat, mellyeket a' *thea* italból vészünk, a' meleg viznek inkább kellesek közönnünk, mintsem a' *theának*. Ez a' gycmorban és belekben a' roſz eméftés miatt egyben verődött taknyos *materiát* kélllyel áztatja és oſlatja; mellyel az ételbéli kívánságot is a' *chylusnak* jó móddal való kézülését derekſon ſegíti; a' vért vékonyítja, hígítja, tisztítja a' meg-dugult ereket ki-nyitja, és így a' vének ſabados keringéſit, 's minden abból él-ſzülő 's kiváló nedveſségeknek, következtéſen az *animalis spiritusok*nak bővségét, v-konyságát, tisztaságát fepen neveli. Ugyan ez által a' testnek ſépségét és ſerénységét, az elmének éleſségét és tisztaságát-is ſemlato-mást öregbíti: az álmod minden erőtlenedé nélkül ſtízi. Továbbá hogy *Chinában* és *Japponiában* a' *Calculusnak* és köſvénynek hire ſintsen, azt-is ſokan a' fok *thea* itálnak nem ok nélkül tulajdonítják. A' bizony Európában-is tapasztalt dolog, hogy a' miolta, és a' melly helyeken a' *theát* bővebben iſzák, ezen nyavalyák fokkal kevesebbé uralkodnak. Ma-is a' köſvény fájdalmainak enyhítésére ſemmi hamarebb nem használ, mint ha az alatt a' beteg igen keveset eſzik, és minden egyéb ital tól el-fogván magát, napjában egy néhányfo-theát jó bővön hörpöl. E' felett a' meg-rekedt hólnapſámnak, arany érnek meg-indítására, nátha rekedezésnek, mejjbéli nehézségnek, *colicának*, rétegségnek 's attól való fő-fájásnak el-

ozlatására, és a' fog-fájásnak enyhítésére-is *commendat*ik. Mindezekből ékre vehetjük, hogy a' vesztég ülő, tanuló, kézi mives, fokot éjszakázó, *hypochondriacus*, *scorbuticus*, arénás, köővenyes Embereknek a' thea málok felett használhat.

§. CCLVIII.

De a' menyit használ akárkinek is a' theával való rendes élés, szintén annyira, sőt többet árt az azzal való vissza élés. Mert a' gyomrot és beleket, 's időre az egész test-is, annyira el-lágyítja és erőtelenti, hogy sem az emésztésre, sem a' vérnek, és egyéb nedvességeknek el-készítésére elegendősek ne legyenek: a' veséket úgy el-táskálja és azatja, hogy a' vizellel együtt a' tizta sejt *chylust*, és piros vért-is által fürjék. A' honnan a' vér és tej forma vizelés, ágyék-béli erőtlenség és fájdalom, el-foványodás, vizkorság 's fok ezer egyéb nyavalyák egymásra rohannak. Minthogy a' thea az álomot erősen űzi, késő estve ezt hörpölni kevés mértékben-is senkinek, de kivált az öreg, tanuló, *melancholicus*, *hypochondriacus* Embereknek nem tanácsos. Mert gyomrokat féllal meg-tölti; melly éjszaka nagy nyűghatalanságot okoz, és az álomtól, melly ezeknek mintegy eledelek és újjá szülőjök, őket meg-főztja. Meg-jegyzésre méltó dolog az-is. 1. Hogy ha a' vízhez képest fok a' thea, vagy erősen meg-főzik azt, fojtós roz ízű léken, forit, bedulést, fő fájást, rezkétést,

coli-

colicát 's a' t. okoz. (2. Míg a' thea ital után szomjúságunk múlik; ételbeli kívánságunk meg-van vagy nevededik, hasunk rendszeren mégyen, a' vizellet fok, 's izzadunk, mind addig ezzel bátran élhetünk; de ha ezekkel ellenkező jeleket kezdünk mi magunkban tapasztalni, és ha fájunk szüntelen telik nyállal, melly a' belső részek erőtlenségének tsalhatatlan jele, jobb lézen arról egezen le-mondani.

§. CCLIX.

Mivel a' thea ital az egész világon olly közönséges lett, és fokon az e féle meleg itallal való élést úgy meg-főzták, hogy e' nélkül épen el-nem lehetnek; a' jó féle thea pedig igen drága, sőt ritkán-is lehet kapni, szorgalmatoskodnak már régen a' füvek erejét jobban esmérő *Doctores*, mit lehetne a' nálunk termő füvek közül e' helyet fel-venni. *Cartheuser* egy *Theuerium* nevű plántátskának, mellyet *veronica spicata*, *chamaedris feminának*-is hívnak, leveleit és virágjait; *Hoffmann* a' *veronicát*; *Boerhaave*-is ezt, és a' (*chamaedris*) Tser levelű füvet, (*camepytis*) Földi tömjén-füvet (*Haedera terrestris*) Földi borostyánt; *Behrens* és mások a' sállyát a' köztunk árult, a' hozzás állás és a' tengeren 's másutt való fok hordozás közben, majd minden erejét izét és szagját el-vezített theánál minden tulajdonságaikra használábbnak tartanak, tsak épen az Emberek negédes kevélysége, a' mi háza-

inkuák,

inknál, úton, út félen termő és mindenütt könnyen találtatható dolgokat olly semmit érőknek ne gondolná.

A KOFFÉ, KAFFÉ vagy
KÁVÉROL.

§. CCLX.

nov A Kávé-fa, mellyet az Indúfok *Bon* vagy *Bunnak* neveznek, terem a' napkeleti Indiában mindenütt, Egyiptomban, Perfiában, Arabiában, sőt Amerikában-is fok helyyeiken. Külső formájára és hajára nézve az ifjú Juhar-fához; leveleire, mellyek télbe, nyárba zöddellenek, a' dió-fához hasonlít. A' nedves és árnyékos helyeket szereti. / Numero 20, 30, sőt 40. lábni magótságra-is, Virágja töltésér forma, apró feje; gyümöltse az apró hozzúkö tseréfnéhez közelit, de hűs külső haja, meg-érvén, el-érad: ennek magva oztán az, a mi kávénak neveztetik. Erik Ektendöben kétfér, *Januarius*ba és *Augustus*ba, vagy mások szerint háromfór: Tavazzal, Nyárba és Örfel; úgy hogy egyzersmind felig nőtt, Eintén erő és egészen meg-ért gyümöltöket viseljen. A' nevezett időkben azért lepedőkkel bé-teritvén a' fák allyát, azoknak ágait meg-rázogatják, hogy a' meg-ért gyümöltök le-huljanak: azután a' napfényen meg-éraztatják; és hogy külső fekete hajok le-romol-

moljon. holmi gömbölyű fát forgatnak-meg rajtok. Igy a' kávé magot külön valóztván 'sákókra töltik; a' fekete haját pedig magok fámára egybe takarítják. Ezt a' magvánál jobbnak tartják; de, minthogy sokáig tartani nem lehet, Európában ritkán hozatattik.

§. CCLXI.

A' Kávé három féle (1. Arabiai vagy Török kávé, melly *Levanensis*nek-is mondatik. Ez leg apróbb, barna színű sárga, és leg jobb féle-is. (2. Indiai, melly *Jáva* Szigetről, a' hol leg bővebben terem, *Javanensis*nek neveztetik. Ez nagy szemű, feje forma sárga és leg alább való. Minthogy többire a' Hollándusok hozzák és árulják, Európában *Hollandiai* kávénak-is hívattatik. (3. *Americai* vagy *Surinami*: melly közép rendű nagyságu, zöldes sárga. A' *Jávainál* valamivel ez-is elébb való. Választani kell minde-nikből, a' melly tömöt belül, nehéz, a' vízben le-mégyen, ha el-harapják, édes de tsi-ős keferütske ízt hágy a' szájban, jó szagu, kívált mikor pergelik.

§. CCLXII.

Ha a' Kávét nyerfen a' *Chemicusok* mestersége szerint vízben erősen meg-főzöd, majd felét holmi vastag, enyves, édes olajból, a' többir pedig földből állani tapasztalod: ha tűz által *destillálod*, valami tsipős savanyú ter-mékettü sós *spiritus*-is, melly a' *viola* julepet veres

veres színre változtatja, és az alkalicus sóval fel-forr, hajtható ki jó bőven belőle. Ezensós *spiritus*ba vagy a' kávénak minden ereje, mellyet feltvén némelyek, hogy a' pergelés közben el-repül, nyertén örlötték és főzték meg a' kávé. De bizony tzeljokba nagyon meg-tsalatkoztanak, mert nem csak igen izetlen, hanem tellyeséggel hafontalan italt nyertenek. Ugyan-is ezen sós *spiritus* a' tűz által kézfől és szabadul-ki az említett durva enyves olaj és föld közöl. E're nézve fűkség azt előre addig pergelni, míg egyenlőképen meg-feketül, és fényesül, forgalmatoson forgatván, hogy valamelyik oldala pergeletlen ne maradjon, vagy el ne égjen. Ha a' pergelés olyan *macchinában* lézen, mellyből a' gőz ki nem mehet, a' kávénak-is több ereje lézen. Leg alább a' meg-kívántatik, hogy e' pergelés után, míg a' kávé egészen meg-hül, az edény jól bé fedve tartassék. Az így meg-pergelt kávéból-is egyzer tsak egyzerre való kell meg örleni vagy törni; mert ha liztöl tsak egy nap áll-is, erejének nagy részit el-vešti.

§. CCLXIII.

Az így el-készített kávé liztből egy lótra töltenek a' Belgák félejtelnyi forró vizet, és egy kevésé jó meleg helyen vontatván, fintsiákra töltik, és ki magára, ki nád-mézzel, ki téjjel, ki mind a' kettővel együtt meg-édesítve hörpölik. A' Németek az ilyen

vé.

vékony kávé nem szeretik, hanem hogy erősebb és vastagabb legyen, egy lótra tsak fél-ferrálly forró vizet töltenek, és addig főzik, míg fekete színt vált, és a' lizt magától az edény fenekire áll. Ha az alatt ki akar futni, egy néhány tsep hideg vizet, vagy egy daraborska nád-mézet eresztenek belé. Így a' fájnak kedvesebb, de az egészre a' Belgakénál többet nem hafnál. Mert a' sokszor meg-nevezett sós *spiritus* a' forró vízben e'féle főzés nélkül-is által költözik; azután pedig a' főzéssel egyebet abból ki nem tsikoré, hanem holmi durva,enyves pergelt fekete olajt, mellynél a' *melancholicus* vérnek alig lehet egy jobb abrakja.

§. CCLXIV.

A' vékony kávé a' vért épen nem vastagítja, sőt ha ki módjával él véle, mind azokra a' végekre, mellyekre a' theát hafnál-ni mondtuk, igen épen hafnál. De a' vért inkább melegíti; és jobban fel-indítja, a' láthatatlan gőzt, verejréket és a' vizellet erősebben hajtja, s következésképen a' testet nagyon fűraasztja. Innen a' *phlegmaticus*oknak; és a' kiknek a' sok ülésben gyomrok el-gyengült, a' theánál hafnosabb. Kevés mértékben, és téjjel fel-elegyítve a' kis gyermekeknek és el-hidegült természetű véneknek-is inkább *commendaltatik*; a' mejj fűást és köhögést-is febben enyhíti. Kérdésben forog az-is: vallyon éhomra-e, vagy pedig étel után hafnosabb ezt hörpölni? A'

Törö-

Törökök üres gyomorral kávé innya olly ártalmosnak tartják, hogy ö köztök közmondás légyen; *a' ki kávé akar innya, ha egybe nincs a' kontyát-is nyelje-le előre, vagy épen ne igyék.* Tapasztalt dolog az-is, hogy a' kik éhomra sok erős kávé itnak, majd egész testekben vízketegséget, nyúghatatlanságot, rezketést, zúdulást kezdenek érezni, melyektől addig meg sem szabadulnak, míg jól meg nem izzadhatnak, sör időre egész testekben elsoványulnak, elerőtlenülnek, és *melancholicus* úlnak. Hasonfabb azért minden rendbéli Embereknek, kiváltképen pedig az egyéb iránt-is véres, forró és száraz testűeknek ezt a' Frantziák módja szerint ebéd után mindjárt, (hogy az étellel egybe elegyedvén az eméztést segitse,) vagy azután mintegy három órával, (hogy az eméztés után fenn maradt enyves taknyos *materiát* el-ozlassa, és a' gyomorból ki-hajtsa,) hörpölni. Téjjel mindazáltal és jó vékonyon készítve, a' hidegebb természetűek és a' kik erre régen szoktak, éhomra-is keveset ithatnak. De hogy valamit fájjanak reá, ezeknek-is *commendáltatik*. Estve pedig kávé innya, akármi módon készítve-is, senkinek nem tanácsos; mert az álmot a' theánál is inkább akadályoztatja, még pedig nagy nyúghatatlansággal, és erő fogyatással. Némelyek szerint a' *venust*-is lankasztja.

§. CCLXV.

Látjuk ezekből, hogy a' kávé, tsak jó mód-

mó dal és rendesen elilyen valaki velle, közel sem olly vézedelmes ital, mint sokan a' *Doktorok* közül-is álmodoznak. Ki-is hinné-el, hogy ha ez a' mi természetünkkel annyira ellenkeznek, az egész világon illy közönséges és betsefsé lehetett volna! Nem lehet mindazáltal azt tagadni, hogy a' ki ezzel vízza él, még hamarébb és nagyobb károkat tehet magának, mint a' theával. Illyen vízza élés pedig, ezt igen erőssen és vastagon főzni; felettébb böven és gyakran innya. Így bizony sokakban nagy forróságot, fo-fájást, szemnek kaprozását, vakságot, rezketegséget, tagoknak el-esését, *appetitus*nak el-vezését, gyomor fájást, szív dobogást, mejjbéli nehézséget, és a' fok 's gyakor izzadás és vizelés által az egész testnek el-száradását, a' vérnek megsűrűsését, a' holnapzámnak és süllynek meg-rekedését, *melancholiát* 's fok ház ezekhez hasonló es ezekből következő nyavallyákat okozott. Leg-hamarébb meg-esnek pedig ezen károk azokon. (1. A' kik egyébként is forró, száraz és *melancholicus* természetűek. (2. A' kik, némelly Afzonyoknak oktalán fokások szerint, egész nap egyebet kávéval innya nem akarnak. (3. A' kik a' has forulásra igen hajlandók, kivált ha ez hasokat nem lágyítja.)

§. CCLXVI.

Régen a' Görögök, míg a' kávé és thea Európában esméreres nem volt, újj 'sendülő

Árpából főztak vala e'féle meleg italt készíteni. Meg-mosván t. i. az újj árpát vízben, egy éjtfaka főraztják, más nap meg-pergelik és mo'sárba meg-törlik vala. Ezen lisztet, mellyet *Polentának* hívnak vala, kávé módra meg-főzvé, nyárba a' feredés előtt egy, két órával hőpölik vala. Ma-is az Olokok az újj árpát előre való meg-főraztás nélkül, némellyek a' tizta fužulykát, vagy babot, meg-pergelvé, örölvén és főzvé, nem kevesebb házonnal ízák, mint mások a' drága kávé.

A' COCOLÁDÁROL vagy TSOKOLÁDÉROL.

§. CCLXVII.

A' *Tsokoládé* pogátságot eleintén, Ámmérikából kézen hozzák vala, ma mindenféle Európában-is készítik. Áll ez *Cacao* magból, *Vainiglia* gyümölsből, és nád-mézből. A' *Coca* fa, melly Ámmérikában mind önként, mind mivelés által mindenütt böven terem, formájára nézve a' Hárs fához, gyümölsire az ugorkához hasonlít. Ezen gyümölsbe fok kövér magok vagynak, mellyek formájokra és ízekre nevezve az édes mondolával nagyon meg-egyeznek. A' *Vainiglia*-is ugyan ott Ámmérikában terem, de csak *Mexicumban*. Ennek fája olyan mint a' venike, gyümölsse kisdéd, hóf-

hozzúko, fekete, muskotály ízű és fagu. Ezt midőn meg-ért, le-fedvé a' lakolok, sajtokban egy kevésé meg-főritják, hogy nyers leve ki-follyon, a' honnan meg-is laposul. Minél kövérebb és főgofabb annál jobb féle.

§. CCLXVIII.

A' *Würtembergai* 1754. Éftendőben kü-lönös főrgalmatofással fok tudós *Doctörök* és *Patikáriusok* által készített *Pharmacopaea* a' *Tsokoládé* pogátsa készitést így adja elő:

Végy fővenybe vagy másként egy kevésé meg-sütött és hajától meg-tiztított *Cacao* magot egy fontot. Ezt kö vagy vas mo'sárba, melly előre annyira meg-melegitetett, hogy kezéd könnyen el-álhaffa, kö vagy fa törővel törjed és keverjed [vagy egy feles, horgas, fima, kerekstül egymásra két újnira meg-borozdázott márvány kö táblán egy laska sirtó forma kövel dörgöld] míg egyenlő hig kövér téztává válik. Hány ez alatt egy font, porrá tört *joféle* *fejér nád-mézet* *zaka-* *fonként* belé. Azután tégy hozzá négy igen apróra tört *vainigliát*; dörgöld így-is, míg a' *vainiglia* az egéz téztában tökeletesen el-cle-gyedik. Ekkor, míg meg-hülne, végy ezen téztából egy egy *lőnit*, tedd olyan forma lapos fenekü pléh edényetskékben, a' mitsoda formalag akarod készíteni, kopogasd az áftal-hoz, hogy azokban egyaránt tertüljön-el a' tésta. Így őftán tedd az edényetskéket hideg helyre 's a' tésta benne rövid idő alatt

meg-keménnyedik. Azután fedd-ki a' pogátsátskákat a' formákból, és két vagy három hólnapig, míg t. i. egybe érik, tartsd hideg fázaz helyen, azután mikor tetzik élheté vélek. De jegyezd-meg, hogy egyfőz tsak ez-tendőre valót kell készíteni, mert azon túll többire meg-avasodik, és gyakran holmi apró fejer férgek-is teremnek benne.

Lehet, ha tetzik, a' *vainigliával* fa hat, *szegfűvet*, *Peruviánium balsamumot*, vagy más jó *lagu destillált* olajat-is egy néhány tseppet tenni a' résztában: lehet a' nád-méz-is fűkebben vagy bővebben tenni: lehet *orleana* magot-is egy *köntingnit*, hogy piros ital légyen belőle, tenni hozzá. Némellyek négy vagy öt *unciáni* Törökbúza lisztet-is elegyitenek a' tészta közti. De mindezeket kár nélkül-is lehet hagyni.

§. CCLXIX.

A' Tsokoládé pogátsákat némellyek magára-is éfítik, de rend szerint itálnak fokták készíteni. Meg-rezelve t. i. vagy meg-apritván egy pogátsátskát, felejtetni forró vízben hánynak, abban főzik, 's fozgalmatosan keverik, míg derekason habozni kezd. Ezen tajtékos vagy habos részt fintsiákba ki-merik, és ha magába nem elég édes, meg-nád-mézelve, *biscotával* mártogatják és hörpölik: a' meg-maradt részt tovább-is főzik és keverik, míg a' tsokoládé egészen el-fő és hasonló habos *liquorrá* válik. Némellyek, hogy a' tsokolá-

koládé nagy forróságot ne okozhasson, előre egy pohár hideg vizet foktak innya. Lehet viz helyet ezt tejbe-is, borba-is főzni. Így inkább melegít, úgy bővebben táplál.

§. CCLXX.

Ámérikában a' leg alább való Paraszt Ember-is reggel a' maga házából dologra, míg tsokoládét nem ifik, ki nem megyen; úgy tartván, hogy ha reggel e felét ihatik, azon egész nap erősebb és minden munkára serényebb lézen. Európában leg előző a' múlt fázza ama' híres *Cárdisalis* és Frantzia *Minister Richelius* kezdett ezzel, mint gyomor erősítő és *flatus* ellen való orvossággal élni, és azúlta kedves ízével és fagjával egyben körtetett hasznos tulajdonságaiért a' gazdagabb Uri Emberek előtt mindenfelé nagy betsület-re kapott. Ez. ha ebéd után ifod és egy pohár jó borral le-nyomtatod, gyenge hideg gyomrodát minden patikai orvosságoknál jobban erősíti. E'felett mindenek ítélete szerint igen bőven táplál; meleg, de jóféle vékony vért tsinál, az ortzát pirostítja, a' *venus* tüzet gerjeszti, a' lélekzelést könnyebíti, az agyvelőt erősíti, a' *spiritusokat* az inakban faporítja, a' vért fel-indítja, mellyel a' havi vér folyást segéli és az Afzonyi méhnek fok nyavallyáit meg-orvasolja. Ha fűszerfámok nélkül éfítik és tejjel főzik, a' fázaz betegségben lévőeknek, az el-erőtlenedett öregeknek,

Tab. Cap. Cori.
 melly öket eleintén el-kábitja, ókádtatja, fopratós dajkáknak, tserstől el-választatott és enni nem akaró gyermekeknek igen hasznos.

De minthogy a' tsokoládé a' vért erős-sen melegíti, faporítja és fel-indítja, önként meg-tettzik, hogy a' forró természetű és igen véres Embereknek, 's másoknak is a' nyári he-ves napokban könnyen meg-árthat. Egyéb-kor-is egy, két fintsiányit innya ebből elégséges.

Némellyek édes mondolából és *Pistacia* 's fenyő dió magnak beliből, sa hajat, feg-füvet, *ambrát*, nád-mézet téven hozzá, kézi-tenek tsokoládé helyett pogásakat: a' melly ítéletem szerint a' valóságos tsokoládénál nem fokkal alább való.

A' DOHÁNYROL vagy TABÁKROL.

§. CCLXXI.

A' *Tabák* így neveztetik egy Ámerikai *Tabaci* nevű Szigetről, melly ma *nova vachriának* is mondatik, a' hol ez igen bőven terem. Ennek magvát 1560-dik Éftendőben leg először egy Belga hozta vala az északj Ámerikának *Florida* nevű Tartományából Európába, és adta *Portugalliában Nicotius* Jákóbnak a' Frantzia Király II. Ferencz akkor ott mulató követjének, e' pedig onnan melly

küldötte a' Király Anyjának *Catharinának de Medices*: Ki-is ezt el-ültetvén, a' róla költ füvet nevezte *Nicotiánának*. Innen egész Európában rövid idő alatt nem tsak el-faporodott, hanem olly betsefsé-is lett, hogy *Herba sancta*, fent fű, *Herba divina*, Isteni fű; *Herba sanctae crucis*, fent kereszt füve; *Herba panacea*, mindenre hasznos fű, 's több eféle fényes *titulusokkal* is kezdett illetetni.

§. CCLXXII.

A' kik a' tabákat *chemiai* mesterség szerint *resolválták*, a' földön kívül találtak abban. [1. Sok kövér keferő olajt, melly minden állatoknak, ha fájokba töltik, halált okoz, érzékenytelenné téven és örökösön el-alutván öket. [2. Holmi vékony *alkalicus* sós *spiritus*; melly a' fibrákat sebesebb mozgásra, sőt az érzékenyebbekbe erős *convulsiókra* is indítja, és hányást, has menést, nyál-fojást, prüfögést, köhögést 's a' t. okoz. Ez a' vért-is nagyon fel-háborítja, el-vékonyítja, és fel-melegíti, a' bőrön való ki-gőzölgést-is öregbíti, és így az egész testet erősen fűrésztja. Ezen két ellenkező *principiumoktól* fgg már a' Tabáknak mind hasznos mind ártalmos ereje; innen vagynak azok, az ellenkező változások-is, mellyeket az előzőr véle élni kezdőkben és a' hozzá foktakban fokott tsinálni. Élnék a' Tabákkal az egész Világon füstöl-is, porul-is, némellyek be-is rágiák, és ettől meg-ke-seredett nyálokat forgalmazotson le-nyelik,

purcálja, és mintha mérget vettek volna, egész testeket tsudaképen fel-háborítja; de időre mind kevesebb kevesebb mértékben tselekezi ezt, és végtére, a' mint mondják, gyomrokat erőfiti, az éhséget és komjúságot óltja, mindennemű fájdalmokat és *spasmus*okat le-tsendesít. Innen a' 'Sidóknak és az Olof Katonáknak egész patikájok-is éokott a' dohány lenni. A' por tabáknak hasznát és ártalmát mástutt illetjük.

Füstül-is a' kik ezt először szívni kezdik, fejek el-fédül, fáj, gyomrok émellyeg, háynak, ételbéli kívánságok el-vész, hasok mégyen, egész testek rezket, sőt a' gyengébbeket néha a' nyavallya-is ki-töri, vagy igen nehéz álom nyomja-el. Vagynak kik e' miatt meg-is hóltanak. Az Ámerikai Pogány Papok midőn valami nagy dologba jóvendőt akarnak vala mondani, előre Tabák füstöt szívnek vala-fel holmi tsőn jó böven, mellytől el-fédülvén, a' földre esnek vala, de majd fel-ébredvén, mint az alatt vett Isteni jelentést úgy mondják vala kétszeges magyarázatu jóvendöléseket elő.

§. CCLXXIII.

De ha mind ezen változások közt-is bátorodik az Ember a' füstölést vagy pipázást ottan ottan gyakorolni, úgy hozzá éokik a' természet, és olly kedves *sensatiót* kezd ettől tapasztalni, hogy fokban el-merjék mondani, hogy étel és ital nélkül inkább el-lennének, mint

mint sem pipa nélkül; és minden *melancholicus*oknak 's komorúságoknak enyhítésére ezt ragadják elő. E' mellett, mint hogy a' tabákban lévő *narcoticus* vagy álom hozó olaj a' *spasmus*okat le-tsendesíti, az *alkalicus* tsipős sós *spiritus* pedig a' fibrákat ferényebb mozgásra, a' nedveségeket sebésebb keringésre indítja: minden fele *excreti*okot, úgy mint, nyálát, taknyot, húgyot, ganéjt, láthatatlan gözt 's a' t. a' pipázás szemlátomást öregbit. Innen fok nyavallyáknak, mellyek az e' fele tisztátalanságoknak benn rekedéséből erednek, meg-orvoslására-is szépen használ. Nevezetesen pedig akkor, mikor a' hideg sós takony a' testben el-éaporodik, és a' főre rohanván, náthát, fő és fog fájást, füleknek meg-dugulását, könnyező lágy szemeket, tagoknak el-esését, gutta ütést 's a' t. okoz, a' pipázást igen hasznosnak mondja *Boerhaave*. A' Pestisnek idején-is mind magába, mind másokba ennek igen nagy hasznát tapasztalta *Diemerbroek*: és írja, hogy egyéer, a' nagy sietség miatt, reggel pipázatlan kellestven a' betegekhez házából ki-indulni, egész nap igen nagy változásokat éenyvedett. Ugyan-is, a' Pestis ellen semmivel jobban nem óltalmazhatja az Ember magát, mintha nyálát éorgalmatosan ki-pökdfi, és a' bőrön ki-takaradó láthatatlan gözt rendes szabadságában és bövségében megtartja. Már pedig a' pipa mindenikre neve-

zetesen használ. Ugyan ezen erejéért a' rosz ártnak és viznek ártalmait ellen-is commendáltatik.

§. CCLXXIV.

A' pipázás, mindenek ítélte szerint, éhomra, kivált reggel, leg hasznosabb. Mert ez által a' főben, tüdőben, fájnak és toroknak *glanduláiban* éjtékán által meg-ülepedett és gyülekezett nyálnak és takonynak eloszlása és ki-hányattatása derekafon segítetik; a' gyomorba egybe verődött enyves takony meg-vékonyítatik és a' belekre le-üzettetik; a' belső refek meg-enyhülnek és elevebb mozgásra serkentetnek, az éjtéka kézült és hátra maradt *perspirálandó materiának* ki-hajtására a' természet fel-legítettik. Vagynak kiknek reggel addig fekek sem lehet, míg egy, két pipa dohányt fel nem kívnak. A' hákogós Emberek mindazáltal, a' kiknek t.i. a' taknyos nedveség felettébb való bővséggel fokott torkokra folyani, akár a' természetől, akár a' rosz foktatástól legyen az, étel után is mindjárt hasznoson dohányozhatnak; mert egyéb iránt a' sok takony gyomrokra fálván az eméztéinek nagy akadályára lenne. De a' szárazabb természetű, kevés és vékony nyála Szemellyeknek az ebéd után mindjárt való dohányozás igen ártalmos. Mert ha dohány füstös nyalokat le-nyelik, a' fellyebb említett álm hozó olaj a' gyomornak erejét el vézi; ha ki-pokdólik, az eméztéire kúkségesképen meg-

meg-kívántató drága *balsamumtól* a' nyál gyomrokat meg-foktják. A' ferezés, theáz kávézás közben, és után-is bátron lehet dohányozni: de a' borozás közben, kivált fejen, épen nem tanátsos; mert, nem is hogy a' fejet jobban el-bolondítja és fájaltatja, hanem a' tüdőköt-is erőssen rontja, és az Embert fulladozásban és száraz betegségben ejti. Vagynak kik a' részegen való sok dohányozás miatt minden ezeket hirtelen végképen el-vesztették. Vagynak kik gutta ütést szenvedtenek.

§. CCLXXV.

Tapasztalt dolog lévén, hogy a' dohány füst a' testet erőssen száraztja, nevelvén t.i. mindenfelé az *excretiokot*; a' vért melegíti és tsipösíti; a' *fibrákat* sebesebb mozgásra, sőt ha ezek gyengébbek és érzékenyebbek, *convulsiokra*-is indítja; akárki-is meg-ítélheti, hogy a' dohányozás az egyébként-is száraz, forró természetű, és tsipös vérű, kölvényes, *helicus* vagy száraz betegségben lévő Szemellyeknek, nyavallya törös Embereknek, és a' kik a' hányásra és egyéb *convulsiokra* könnyen hajlanak, minéműek többire a' kis gyermekek és az afzoni rend, igen ártalmos. Ugy látzik ugyan első tekintettel, hogy ezeknek nedves és taknyos testekhez a' dohányozás majd kúkségesebb volna, mint a' szárazabb és keményebb testű férfiakéhoz. De jegyezd-meg, hogy a' gyermekeket azért hogy növekedjenek, az

affzonyokat pedig fok egyéb végekre önként kéztette a' természet illy lágyon és nedvesen; ezt azért benne a' dohányozás által megváltoztatni, ha a' fellyeb említett okoktól lehetne-is, káros volna. Az *Amurates* néven IV-dik Török Tsászár egyfőz olly gondolkodásban esvén, hogy egyátollyában az ő meleg tartományiban a' fok pipázás a' Férjfiakban a' nemző magot-is fogytatja, és fok affzonyoknak azért kellett meddön maradniok, azt halálos büntetés alatt megtiltotta vala; ne hogy e' miatt a' Török nemzet megfogyna: Ez mások ítélete szerint-is megjegyzést érdemel. Tsuda dolgot ír *Behrens* két egy testvér *Hollandus* ifjakról, a' kik vetélkedvén egykor, mellyik fívhatna egymás után több pipa dohányt-fel, midőn egyik 18-ra a' másik 17-re fel-ment volna, mind a' kettőt egyfőzsmind megüti a' gutta: egyik azon pillantásban meg-hal, kinek-is feje fel-bontatván, az agyvelőt bé-takaró hártýák egészen meg-fekeredtek vólt, az agyvelőnek pedig még nyoma sem találtatott: a' másik-is három óra múlva meg-halván és hasonlóképen fel-bontatván, az agyaveleje csak egy diónyi vólt, mellyet pókháló forma kék hártýátska borított vala-bé. Orvosi háznái-is felefen vagynak a' dohányynak; de azokról itt főlnunk a' rövidség nem engedí.

Látók pedig elő, a' mennyire a' rövidség engedte, elégségesképen, a' nálunk szokás-

kásban lévő ételeknek és italoknak majd minden nemeit; és már rend szerint a' hátra lévő négy nem természeti dolgokra által kellenék lépünk. De minekelőtte a' lenne, szükség lehen még az ételnek és italnak rendiről és módjáról-is közönségesen egy néhány Kérdéseket meghatározunk.

AZ ÉTELLEL, ÉS ITALLAL, OKOSON VALÓ ÉLÉSRŐL KÖZÖNSÉGESEN.

§. CCLXXVI.

I-SÖ K É R D É S.

*M*ennyit egészséges egyfőz enni és innya? Megfelel e'rré rövideden *Cicero*: annyit kell úgy mond, *mindenkor csak enni és innya, hogy a' testnek ereje az által meg-újíttassék, nem pedig hogy elnyomattassék.* Mennyi legyen pedig az, nem kell annak meghatározására font, vagy egyéb mérték; mert maga a' természet kinek's mikor mennyi étel és ital kívántassék, leg jobban és hűvebben kijelenti: csak épen testék reá figyelmeznünk. A' nagy testű, vaskos, erős munkát, és fok *commotiót* tévőknek, több étel és ital kívántatik, mint sem a' benn ülő, kitsiny testű, erőtlen Személyeknek. A' meg-állapodott idejűeknek, férjfiaknak, jobb lakáshoz szoktak-

taknak, egészségeseknek, fokot vigyázóknak, bort és sert nem ivóknak-is több, mint a' borral és serrel élőknek, fokot aluvóknak, betegeseknek, el-éhezteknek, affzonyoknak és gyermekeknek. Mert jóllehet ez utólsók erőssen kívánják az ételt, de gyenge lévén gyomrok, egyzeriben fokot el nem bírhatnak. Jobb azért ezeknek-is napjában töbör enni keveset keveset, mint sem egyzer fájok kívánsága zerint gyomrokat meg-tölteni. Télbe-is több étel és kevesebb ital kívántatik, mint nyárba. A' kemény és nehéz emészthető eledelekből kevesebbet kell enni, mint a' gyenge és könnyű emészthetőkből: a' bővön táplálókából ismét kevesebbet, mint a' melyekben kevés tápláló erő nagyon.

§. CCLXXVII.

Ellenkezik a' természettel mind az igen fok koplalás, mind a' mindennapi dugtig lakás. *Neque nimia satietas, neque nimia fames, nec aliud quicquam, quod naturae modum excedit, bonum.* Így ír Hippocrates, sem az igen megelégedés, sem az igen megéhezés, egyéb-is, valami a' természet módját meg-haladja, nem jó. Azt mondja ugyan ő máltt; hogy ha az Ember keveset eszik és iszik, semmi nyavallyában nem eszik; sőt a' koplalást fok nyavallyának nem tsak el-kerülése, hanem meg-orvoslására-is igen ditséri. De jegyezd-meg, hogy a' Kevés ételen a' nem telhetetlenkedést érti: a' koplalást vagy éhezést pedig tsak az olyan

olyan nyavallyák ellen *commendálly*a, melyek a' telhetetlenségből fármaztak vagy fármozandók: a' mint e' következendő fevái elegg meg-világosítják.

Ha úgy mond, a' nedves testü ifjának a' taknyos nyerseségtől nagyon nyavallyája, ha kívánja-is az ételt, hafontalan adatik a' néki. Ha a' fázaz és forró természetü ifjat a' fok almatlanság és munka miatt leli a' hideg, hanem kívánja-is az ételt és italt, még-is gyakran kell néki mindenekből adni. Ha azért, hogy Celsussal rövideden mindent ki-mondjak, az éhezés az egészséges Embereknek hafontalan, mennyivel hafontalanabb léken az erőtlenkedőknek, annyival-is inkább a' betegeknek!

A' Kevés étel bizony a' gyomorba és belekbe meg sem akad. Innen rövid idő alatt, nem lévén azoknak minn dolgozzanak, mitől simogattassanak, magokat kezdik emészteni; el-lágyulnak; el-erőtlenülnek; *spasmus*okkal, zé-llel meg-telnek; az ő üregjeikben imitt amott meg-maradt és meg-tsipösült nedvességektől rágattatnak 's a' t. De a' kevés ételből nedvesség sem készülhet annyira való. hogy az ereket illendőképen ki-fejthesse, a' vért meg-újíthatla és édesíthesse, melly miatt az erek sem tudják a' nedvességeket elégedendő sebes-séggel mozgatni, kézíteni és a' szükséges hely-re által tenni; a' honnan szükségesképen el-kell nem fokára az egész testnek loványodni, a' vérnek magában meg-kell tsipösülni, rot-

rothadni 's a' t, Boerhaave az énségből következő változásoknak, a' mint t. i. azok egymás után támoznak, ilyen rendet tsinál: „Fel-bőfőség, hányás - erőtetés, el-ájulás, az ételnek eleintén erős kívánása, de majd végkepen „el-veséje, erős fémjűzés, belső fázarság, erőtlenség, has tekerés, korrogás, az epének meggyűlése és fel-gyűlése, okádás, el-šoványodás, „álmotlanság, nyavallya-törés, meg-dubodás, halál. Ezekből világosan ki-hozza azt-is, hogy az éhség fokkal több és v-fedelmezebb nyavallyákat küli, mint a' telhetelenség. Közönségesen úgy tartják, hogy hét napok alatt éhel meg-halna az Ember: melly a' jó egészséges, erős munkás, fokot vigyázó, forró és véres természetű, fokot izzadó Embereken, a' kis gyermekeken, erőtlen öregeken, éoptató dajkákon, és betegségből újjanon fel-gyógyúltakon, a' kik, a' mint fellyebb-is említők, fokkal nehezebben áthatják az éhséget, meg-is eshetnek. De a' betegek, fokot aluvó, kövér, *phlegmaticus*, *melancholicus* Személyek, mint fok példák bizonyítják, két, három hetekig, hólnapokig, fél, sőt egész Éktendeig-is el-éltének minden étel és ital nélkül. Mó'ses, Ilyés, 's Idvezítők is 40. napokig semmit nem ettenek. De ezek mind rendkívül való dolgok. Rendfent azért meg-kívánja a' természet, hogy leg alább egyzer, kétfzer étellel minden nap meg-elégittelsék.

Hogy ha pedig vagy egy, vagy más okról

októl kényszeritetünk néha fokáig nem enni, igen hasznos. [1. Az alatt, leg alább vizet, gyakran innya, mivel ez által a' belső részekben a' nedvességek 's a' vér-is a' tsipőségtől és rothadástól szépen óltalmaztatik: azután pedig gyakor, kevés, leves gyenge ételeken kezdni, és úgy lépni több és keményebb eledelekre, mert az éhség a' gyomrot igen el-fokta gyengíteni. [2. A' munkától és vigyázástól, a' mennyire lehet, magunkot meg-tartóztatni; mert a' nedvességeknek el-vékonyodását, el-apadását, meg-tsipösülését és rothadását mindenik sierteti.

§. CCLXXVIII.

A' fok étel a' gyomrot felettébb kifestívén. [1. Azt meg-erőteleníti, és így maga-is az étel tsak taknyos, peshedt, etzetes, rothadt, durva nedvességgé, nem pedig valóságos *chylus*sá válhatik, mellyből vérnek is épen hasonlónak kellettik kézülni. [2. A' körül fekvő részeket, úgymint jobb felől a' májat, bal felől a' lépet, hátul a' le-menő és fel-jövő nagy edényeket, fellyül a' meji üregit és abban a' rüdöket meg-örítván, a' vérnek szabados által folyását azokon meg-akadályoztatja. Mellyekből könnyű léfén meg-érteni, miért hogy a' fok ételt olly gyakran nehéz lehellés, gyomor fájás, has-tekerés, has-menés, okádozás, belső részeknek meg-dugulása, lomhaság, éntelenség, el-šoványodás, oltoba éz, 's több e' félek követik? A' Németek

metek közt közmondás hogy a' telbetelenség eleitől fogva több Embert ölt-meg, mint a' segy-ver és dög halál. Ritka madár bizony a' vendégeskedésen igen kapott őz ember e' világon. Mi az oka hogy a' nagy Urak a' segény embereknel rend szerint rövidebb életűek? a' mindennapi dugtik lakás. Egy Bikkának tápláltatására egy kis mező, sok Előfán-toknak egy kis erdő elégséges, az Embert a' tenger 's föld sem tudja bé-tölteni. De vallyon azért é, így ír a' bölts Seneca, mintha a' természet nekünk meg-elégíthetetlen hasat adott volna, midőn illy kis testet adott? Nem. Mert vallymi kevés az a' mi a' természetnek adatik kevéssel meg-elégzik az. Nem-is az éhség áll nekünk olly sokban, mint a' nagyra vágyás. A' Has kevéset-is fok-at-is bé-fogad: kemény, de nem alkalmatlan executor; fok-at kér, de ha nem adhaté kevéssel-is meg-elégzik. Hieronimus fava. Tapasztaltuk bizony mindnyájan fok fázszor mi magunkba a' gyomor rendkívül való meg-terhelésének ártalmait; tapasztaltuk a' mértékletes életnek szép hasznait: de még-is olly bódogtalanok vagyunk, hogy arról csak teli hasfall éretjük *disputálni*, ha pedig ki-üresült gyomrunk e' hasznos virtusnak könnyen bútsut adunk, a' mint ezt elmésen megjegyzi Ambrosius egy helyt a' böjtről való prédikációjába. Galenus írja magáról, hogy ő gyermek és ifjú korába igen beteges volt: de az orvosi tudományak tanulására adván magát, effé

vette

vette hogy az a' fok eteltől volna; és azután soha egészen jól lakva az a'fáltól fel nem költ, mellyel egészsége egészen helyre állott, 's állandóképen meg-is maradt. Ezen regulát mások-is fokban, mint tsalhatatlant, igen jóvallyák az egészség meg-tartására, 'S igaz-is az hogy a' gyenge gyomru, erőtlen, beteges Emberek ennek meg-betsülhetetlen hasznát vehetik. De a' jó erőben lévő egészséges Szemellyeknek, hogy se a' joblakás, se a' kop-lalás, mint fokatlan és fokoz el-kerülhetetlen dolog, ne ártasson, sokkal egészségebbnek tartom Celsussal: „Semmiféle ételnek nemét, mellyel a' Nép él, nem kerülni, most vendég-ségben lenni, most onnan ki-maradni, most kelletténél többet, most kevesebbet enni Használó tanácsot ad Plutarchus-is „Valamint (úgy mond) „a' hajók tífia időben valamennyire ki-tárgal-niák a' viitorlakat, ha pedig valami fél-véktől félnek, azokat ökövébb búzzák, úgy az egészséges testnek-is a' mértékletes diaetán túl lehet né-ha lépni: ellenben ha valami nyavall a kezdő „magát jelengetni, illő okosabban tselekedni.

§. CCLXXIX.

Hogyha pedig valaki maga gondolatla-nul gyomrat rendkívül meg-terhelte, haszn-on tselekezi. [1. Ha az ételnek egy részit minél hamarébb ki-okádja, követvén ebben a' természetet, a' melly fok gyenge gyomru Em-bereket, főként pedig a' kis gyernekeket, a' fok etelből és italból követkehezto nyavallyaktól

a' gyakor hányás által fokott megtartani. A' hányás után pedig jóvalya *Celsus*, hogy egy darabotskáig az ágyban tsendelen nyugodjék, azután testit lassan kezdje gyakorolni. Ez az oka hogy a' gyakran vendégeskedő és dobzódó régi Rómaiaknál olly igen commendáltatott és fokott dolog vala az okádás. [2. Ha a' következő órákon minden elme és testbéli foglalatosságokat félre téker. [3. Más nap jól meg-koplaltatja magát, a' gyomrot és beleket a' roz' eméztésből gyűlt tisztátalanságról holmi gyenge *laxativával*, a' vért pedig más nap erőss *commotis* által támasztott izzadással meg-tisztítja. [4. Étel után három, négy órával két, három fincsia *kávét*, *berbathét*, vagy tiszta meleg vizet horpól, hogy így, az ételnek meg-eméztetett része hamarabb ki-takarodván a' gyomorból, a' mi hátra marad, azzal könnyebben birhasson a' gyomor. [5. A' fűszerfámok, jó bor, ro'ssalis, gyomor erősítő *spiritusok* és *Tincturák* is a' hideg és taknyos gyomron valamit segíthetnek; de a' hevesebb természetűeknek rendkívül való forróságot, és fő fájást tsinálnak.

§. CCLXXX.

II-D I K K É R D É S.

V Allyon, a' kiktől ki-telik, egy, két tál ételből jobb léken-e meg-elégedni, mint sok félét egyjűvé enni? Vagynak, kik a' sokféle ételt egészségesebbnek tartják, úgy ítélvén, hogy egyik a'

a' másiknak meg-eméztését segíti. De sokkal jobban okoskodik *Hippocrates*; A' küll mbőző természetű ételek, úgy mond, a' gyomorba ökre baborodnak, és midőn azok közül egyik hamarabb, a' másik későbbre eméztődik-meg, mind együtt meg-v-fenek. Régen, míg kevés és együgyű étellel éltenek az Emberek, sokkal erősebbek, egészségesebbek és hosszabb életűek vóltanak. Ezt ma-is, ha a' fegény Embereket, a' pompás aétalokat tartó Urakkal egybe vetjük, világozon tapasztaljuk. E'felett, a' sokféle ételek közül ez-is, amaz-is finével, ízevel, fagyával addig tsalogatja a' femet és fájjat, hogy alig lehet azokból a' gyomrot rendkívül meg nem terhelni.

§. CCLXXXI.

III-D I K K É R D É S.

V Allyon Napjában hányfért enni leg-egészségesebb? A' Sidok és Persák napjában kétfér éznek vala, mint azokról *Tobiás*, ezekről *Xenophon* íráshan hagyták. A' Görögök, mint *Albaeneus* meg-jegyzi, négyfért, ötför-s aétalt teritenek vala. A' Rómaiak-is, a' *Suetonius* bizonyosság tétele szerint, eleinten tsak kétfér, de azután, el-merülvén a' dobzódásban, a' Görögök módjak szerint, reggel is, délbe-is, dél után-is, estve-is jól laktanak. Az Anglus, Belga, sőt már ma a' Német Urak-is, napjában tsak egyfért, az az, dél után két, három óra tájban éznek, hogy így

Y 3

jó

józan fővel egész napi dolgokat el-végezván, az ebéd utáni időt egészen *recreation*ra fordíthatják. Ebben-is, mint egyéb dolgokban fokot tézen a' fokás. De a' gyermekeknek, éptatos affonyoknak, betegségből újjanon gyógyúttaknak, el-éhezteknek, minthogy testek több tápláló nedveséget kíván, gyomrok pedig egyfő kevelet bírhat el, ötézi, hatzori étel-is zűkséges. A' mezei munkátoknak-is, kikben a' fok izadás miatt a' vér erősen apad, és a' nagy melegség miatt hamar meg-tsipösül, ez napában háromzor, negyzer-is meg kívántatik. A' kik kevelebb *commotiot* téznek-is, ha ebédet 12. órakor, vatsorát 8. órakor mértékletesen éznek, sokkal egészségesebb, mintha napjában csak etézi ételre éorítják magokat. Mert így későre háláztván az ételt, többre nagyon meg-éhezve ülnek áztalhoz, melly miatt mind igen mohón éznek, mind feletébb meg-terhelik gyomrokat. *Inkább megter-elődöl* (így ír *Sanctorius*,) *ha egyfő nyolcz fontot, mint sem ha kétfő tiz fontot meg-ékel.* Efelet tapasztalta ást-is ez említett zemes Olof *Doctör*, hogy, kivált a' forróbb természetűek, ha vatsora nélkül fekűnek-le, harmad része a' bőrön ki-gőzölogni fokott *materiának*, azon éjtaka benne reked; melly miatt, nem csak rozzul alúznak, hanem fejek-is náthával meg-rakodik. *Édül; zívek*

fáj;

fáj; vak zemek lűkög; húfok el-lágyul; karjaik meg-merevednek; sőt vóltanak a' kiket a' nyavallya-is ki-tört.

§. CCLXXXII.

IV-D I K K É R D É S.

VAllyon ebéden, vagy vatsorán kellett-e jobban lakni? *Avicenna* régi híres *Arabs* orvos, az egész napi eledelt három részre oztván, két részt ebédre, egy részt vatsorára szabja. *Háznos* tanáts-is ez mások felett azoknak, kiket a' nátha, *fluxus*, hideglelés, gyomor fájás igen tart; úgy a' véneknek, tanuló, heverő, bőven ebédllő Embereknek-is, és a' kik éjtaka utazni vagy valamit dolgozni akarnak, mivel a' jól lakott Embert hamarébb el-nyomja az álom. Ellenben a' forró és fázaz természetűek egész nap keményen dolgozók, az éjtakát végig aluvók, 's így foktak, bővebetsken-is bátran vatsorálhatnak. Ezeknek jóvállya kétség kívül *Galenus*-is az ebédnél gazdagabb vatsorát. A' Rómaiak közönségesen vatsorán foktak vala jobban lakni, nem is annyira áthatott e' nekik, mert elein vatsoráltak, és igen későn mentek le-fekünni. Másként, ez egyebekben bõlts de a' dobzódásban el-merült Nemzetet az étel és ital körül való *dietában* nem illő kövörnünk. Tapasztalt dolog ugyan-is, hogy midőn estve gyomrunkat erősen meg-terheljük, hamar elnyom ugyan az álom, de nem fokára fel-

ébre-

ébredünk, és egész éjtakánk nyúghatatlan lé-
zen, és az étel gyomrunkban meg-vevén,
erős bomjuzást, fájnak rosz ízét, gyomor
fájást, keserü poshadt fel-bőfögést, has te-
kerést, náthát, fobéli nehézséget, el kábúlást
's a t okoz. A' kiknek hasok rendszerint fo-
rulva fokott lenni, ha este sok húst vagy
egyéb kemény eledeleket éznek, reggel jó
ézekek lézen.

§. CCLXXXIII.

V-D I K K É R D É S.

V Allyon az ételt leveesen jobbé kezdeni, vagy
keményebb eledeleken? Némellyek azeri,
hogy az eh gyomornak mind *materiája*, mi d
ideje legyen, a' min dolgozzék; és hogy a'
gyomor öblös fenekén a' leves étel az aatt,
míg fellyül a' kemény étel meg eméztödh-
tik, meg ne vevén, kemény eledeleken kez-
deni az ételt haznofabbnak tartják. De a'
termézzettel meg-egyezőbbképen tselekefznek,
a' kik az ő üres gyomrokat és beleket rágó
etzetes nedvességet és keserü epét valami le-
ves gyenge étellel minél hamarébb igyekezik
el-oltani, és az éhség miatt el-lankadt *spiritu-*
sokat az egész testben, közelebb pedig a' gyo-
mornak és beleknek *fibráiban*, e'féle hamar
chylussá való és a' vér közü által ható eledel-
lel kívánják meg-éleztetni. Meg-egyez ebben
velünk Hippocrátes-is, midőn így ír: A' kik-
nek *spóra* meg-újítás kívántatik, azoknak
leves

leves és nedves ételt kell adni, a' kiknek még
ennél-is *spórább*, fagokkal kell éléztetni, a'
kiknek pedig a' meg-újulás későbbre *fülség*, ke-
mény eledellekkel táplálhassanak. Nem-is kell úgy
gondolkodni, mintha az ételek, a' mint azo-
kat *éftik*, a' gyomorba egy málon oly ren-
del állának, és hogy addig, míg a' gyomor
mindeniket tökéletelen meg nem emésti, sem-
mi abból ki nem folya; mert azok ott *spó-*
rán egybe zavarodnak, kivált a' leves étel
fellyül kerül, és a' mely réz el-kéült, az a'
belekre *szüntelen* folydogal alá. Leg több
háznát pedig a' leves ételnek az egyébként-is
fáraz testü és fokot bomjuzó eh Emberek ve-
hetik. De az hideg és nedves természetűek,
úgy mások is akkor, mikor az ebédkori étel
meg egészen nints meg-eméztetve, vagy ha
régől fogva így foktatták magokat; leves
nélkül el-lehetnek. Az igen könnyü emézt-
hető gyenge és leves étkekkel való hozzás-
élést gyomor gyengesége és has forulás fok-
ta követni.

§. CCLXXXIV.

VI-D I K K É R D É S.

V Allyon az ételnek kell-e többnek lenni, vagy
az itálnak? étel előtt jó-e innya? és
étel közben *fakafonként* keveset keveset innya
egészségesebb é, mint az ételt sok itallal egyszer-
mind bé-rekeztetni? Mennyi ital kívántatik
valakinek az ételhez képest, azokból a' miket

Y 5

§. CCXLIII.

§. CCXLIII. az itálnak hasznairól közönségesen mondottunk, ki ki könnyen meghatározhatja. A' mi az étel előtt való italt illeti. A' Görögökről írja *Atthoenus*, hogy étel előtt tiz, hús pohár bort-is meg-ittanak, és *Cleomenes*nek a' *Lacedæmon*-béliék Királyának takarékságát dicséri, a' ki vatsora előtt csak egy pohár bort fokott vala adadni Vendégeinek. Innen tsűfött-bé talám ama' Közmondásis: *a potu incipe coenam*. Meg-is lehet ez vatsoran ollykor, mikor az ebédi étel még egészen nints meg-eméztödvé, és a' éomjúság kívánja. De üres gyomorral bort innya nem jó; mert ez a' vér közi mindjárt által falad, és azt nagyon fel-gyújtja, és fő fájást okoz: a' víz pedig a' gyomrot és a' belső rézeket erőssen meg-hűti. Étél közben-is gyakran keveset keveset innya az etkeri vagy kétkeri fok itálnál jobbnak tartom; mert így a' éomjúság is inkább múlik, a' gyomor és körül fekvő rézek sem érzik-meg annyira az itálnak hidegségét, az étel-is az itallal hamarébb és tökéletesebben egybe-elegyedik.

Hát az időközben való és az éjtfakai italról mit lehet ítélni? Sokan ezt igen ártalmosnak tartják; és hogy az az Embert vizkorságra, rezketegességre kézkitené csak nem hittel állatják. *Sanctorius*-is úgy tapasztalta, hogy ez a' bőrön való láthatatlan ki-gőzölgést akadályoztatná, melly leg alább annak, hogy a' gyomorbéli eméztés ilyenkor meg-bomlik,

vi-

világos jele volna. De *Gorter* azután élt Belga tudós *Doctor* azt írja *de Persp.* hogy ő a' *Sanctorius* módja szerint, ottan ottan mérgetvén a' maga's málok tesztit, gyakran próbálgatta, ha volna-e valami különbség a' láthatatlan ki-gőzölgésben ha étel után két, három órával egy két pohár vizet, fert vagy épen bort ivutt volna, mintha ételközben, vagy étel után ivutt volna annyit. De majd semmi különbséget nem tapasztalt. Mellyből nem ok nélkül, ki-hozza, hogy sem időközben sem éjjel, ha a' éomjúság kívánja, mértéketesen akármit-is innya, nem olly veszedelmes mint közönségesen az Emberek gondolják. A' mértéken túl lépni másként, időközben ártalmasabbnak tartja o-is, mint mindjárt étel után. De ha az italoknak terméketit, és a' éomjúzásnak akármi lehető okait felvesszük-is, miből következhetnek az időközben való és éjtfakai ital miatt az a' képzelt ártalom, én ugyan nem látom. Jobbnak tartanám bizony én-is ilyenkor nem éomjuzni; de ha éomjuzol akármitől légyen-is az, innya jobbnak tartom, mint belső rézekidet éomjuzással epeztetni.

§. CCLXXXV.

VII-D I K K E R D É S.

V *Allym Éaporán enni-e jobb, vagy pedig fép tsejden?* A' ki igen mohón ézik, a' falatot jól meg-rágni alig érkezik. Már pedig ha az.

az ételt előre fogainkal jól meg nem törjük és vagdaljuk, és szájunkba a' nyállal és a'érrel jól egybe nem elegyítjük, a' gyomorba jó *chylus* abból éppen nem készülhet, hanem megposhad és rothad az ott a' hőzés mulatás közben, a' mellyből gyomor fájás, fel, puffadság, májnak, lépnek, glanduláknak megdugulási, a' vérnek tisztátalansága 's több e'ifélék önként következnek. Innen az Arab-soknál közmondás: hogy a' ki a' falatot jól meg nem rágja, az a' maga Lelkét gyűlöli. De minthogy fog nélkül nehéz a' falatot ilendőkepen meg-rágni; meg-jegyeztetnek ez alkalmatossággal azok-is, kik dió, mogyoró töréssel és egyéb kemény dolgoknak rágásával, hidegnek a' meleg után hirtelen szájokban való vételével, szájoknak nem tisztításával, vagy minden kis fájdalomra való ki-vonatással fogait idő nap előtt el-vezéretik. A' fogak bizony az egészségre olly szükségesekek, hogy maga az UR ISTEN II. Mós. xxi. 27. törvény szerint parantsolja; ha valaki a' maga szolgájának vagy szolgájának fogát ki-üitendi, tartozzék azt szabadon el-bocsátani az ő fogáért. Régen, a' mint Hoffmann Menáviusból írja, a' Törököknél nem volt senkinek szabad a' maga fogát ki-vonatni, hanemha a' Királytól nyert arra engedelmet. Az *Esculapius* Templomában is ön fog-vonót függettettek volt-fel, jelentvén azzal, hogy addig nem kell a' fogat

ki-

ki-hozatni, míg az ónnak nem enged. Más-ként, ha felettebb való orvoságok miatt az ételbe hűvöket nem vehetjük, vagy attól félünk, hogy meg-vezett gyökerekkel az alkaptzakot vagy a' komféd fogakat-is meg-rontják, nem csak illő, hanem szükség a' roz fogakat ki-vonatni.

HATODIK RÉSZ.

A' TESTNEK MOZGATÁSÁROL ÉS NYUGTATÁSÁROL.

§. CCLXXXVI.

A' ki ézik, egészségben nem maradhat, ha nem dolgozik. Azt mondja Hippocrátes. Hasonlóképen szól Galénus-is. Az egészség megtartását, úgy mond, dolgozáson kell kezdeni. Nincs bizony, így ír Fr. Hoffmann, az egészség megtartására és a' nyavallyák el-fordítására egy hasznosabb és bizonyosabb orvoság, mint a' testnek mozgatása és gyakorlása. Avicenna régi híres Arabs orvos-is úgy ítél, hogy ha az Emberek magokat annak idejében és módjával commoveálnak. minden orvos és orvoság nélkül el-lehetnének. Tapasztalt dolog ugyan-is az, hogy a' gyakor commotiót tévő Személyeket a' calculus, köbvény. negyednapi hideglelés, hypochondriáca nyavallya, sárgaság, scor-

scorbutus, vizkorság 's több e'féle hófás nyavallyák főkkal ritkábban járnak, mint a' kik üléssel és heveréssel töltik idejeket. E'fílett, csak a' felettrebb való öröklődéssel el ne rontsák és szárazzák testeiket, zebb éntiek-is, virgontzabbak, erősebbek, vigabbak, jobban ehetnek és alhatnak; minden apróság változását az aérnek és egyéb hibáit a' rendes *diatétának* nem olly könnyen érzik-meg; körülállsal, vízzel meg-rekedéssel, náthával-is ritkán bajoskodnak, [mellyek a' jó egészségek tsalhatatlan jelei ö benne;] E' mellett hófzabb életűek, későbbre vénülnek meg, 's vénségek-is nyersebb és elevenebb mint a' kényes, tünys, rest Embereknek. A' heverés (így ír *Cellius*;) „a' testet puhává, tongyóvá téti, a' munkát meg-erősíti: az hamar meg-vénülést, ez hófás ifjúságot okoz. De nem csak a' test egészséget, hanem az elme *virtusainak* öregbítésére-is igen hasznos a' rendes *commotio*.

Tsuda dolog az-is, így ír Plinius egyik Leveliben, mennyire meg-újul és fel-ébredkedik az elme, a' testnek mozgatója és gyakorlója által. A' bölts *Seneca*-is, hogy az elme nagy dolgokra fel-emelkedbessék, a' tífia aérben való gyakor sejtálást commendálja. A' közönséges *experientia*-is bizonyítja, hogy a' rendes *commotio*-val élők, a' heverő *melancholicusok*nál főkkal tisztább, élésebb, serényebb elméűek; mind be-
 kédekbe, mind írásaikba értelmelesebbek, sőt

erköl.

erköltseikre nézve-is clebb valók. A' korhelség vétket fül.

§. CCLXXXVII.

Okát sem lézen nehéz meg-érteni mind-ezeknek, ha fel-vézzük, hogy a' nyavallyák miként eredjenek vagy a' gyomorbéli rof eméztésből, vagy a' vérnek jól el nem kéfűlhetéséből, vagy az ehten önként termő tífitalanságoknak ki nem takararodhatásából. Ugyanis, (1. Midőn a' *commotio* közben a' gyomor és belek rázódnak, a' gyakrabban és erősebben ki 's bé-lehellés alkalmatoiságával a' *diaphragma* a' hasnak *musculussai* által és a' fok ide 's tova való hajladozás miatt vatskoltatnak; a' körül fekvő részek fel-melegeznek, a' nedveségek mindenfelé 's következésképen a' belső részekre-is bővebben 's melegebben follynak, nem lehet a' gyomorbéli eméztésnek záporán 's jó móddal véghez nem menni. (2. Midőn a' testnek különbb különbb részeit mozgató és keménnyen tartó *musculusok* most fel-puffadnak, most le-erefkednek vagy meg-lágyúlnak, a' köztök el-menő nagy ereket és azoknak benne el-terjedő ágatskáit mind annyiszor keménnyen forongatják 's vatskolják, a' benne lévő vérnek és egyéb nedveségeknek fűkségesképen sebessebb és erősebb keringésre kelleltik inditatni, és így a' vér gollyóbiúfainak egymáshoz és az edények oldalaihoz való erőf súrlódások miatt az egész testnek fel-kelleltik melegülni; a' nedveségek hideg, taknyos,
 cny-

ha erőtlén, ha beteges-is, sokkal későbbre és nehezebben érthet a' meg néki, ha néha a' határon túl lépik-is, mint a' kik a' munkához nem szoktanak, ha szinte ifjak, erősek és egészségesek-is. Egyéb iránt a' fázaz, és forró természetű, vékony és csipős vérű, vér folyásokra hajlandó, erőtlén, és beteges Embereknek kevesebb és gyengébb commotio kívántatik, mint a' jó egészséges, erős, testes, phlegmaticus, a' bizáfra és a' vérenek rendkívül való elbővülésére hajlandóknak. Nagyon hibáznak tehát, [1. Az olyan Leányok és Affzonyok, kik majd egész életüket ülésbe kívánják tölteni, holott az ő nedves és sok vért tsináló testeknek a' commotio még szükségesebb volna, mint a' keményebb és forróbb természetű Férfiaknak. A' Hólnapi vérfolyás bizony semmitől olly gyakran meg nem réked, és fejjére nem változik, mint a' test gyakorlásának elmulatásától, és semmitől bizonyosabban meg sem gyavul, mint a' mindennapi jó commotióktól. [2. A' viselő Affzonyok, kik félvén hogy magzatjokat elcsúsztatják vagy félleggő tézik, még mozdulni-is fértéken alig bátorognak; jóllehet az egész Világ előtt elméretes dolog az, hogy az ilyen Anyák sokkal gyakrabban szülnék ideglen, és élő magzatjok-is többör félleg, sokkal gyengébb, kisebb és betegesebb, mint a' kik terhességeknél egész idejét nyugtalan való commotiók és rabortás munkák közt töltötték-el. [3. Azok az Atyák és Anyák, kik a' természet

ren-

rendelése ellen a' magok gyermekeiknek egészségeket meg-tartani gondolják azzal, ha őket még a' szabad aérre való ki-lépéstől-is el-tiltják. [4. A' foztatós Affzonyok, kik hogy több és jobb tejek legyen, a' házban rekedvén semmit nem dolgoznak, nem vénen élre, hogy így sem a' gyomorbeli emésztés, sem a' vér készülés nem mehetvén jól véghez, sokkal kevesebb és rosszabb tejeknek kell lenni.

§. CCXC.

II-dik. Ki miféle eledellel él, a' commotióknak-is ehöz alkalmaztatottnak kell lenni, az az, a' kevés és gyenge eledelkehez kevés és gyenge commotio, az, sok és kemény eledelkehez sok és kemény commotio kívántatik. Ditscedik Hippocrátes: hogy ezt a' Regulát az Emberi Nemzetnek hasznára leg előzőr ő találta fel, és azt mondja, hogy a' ki azt ki-tanulhatta, mennyi és miféle ételhez mennyi és miféle gyakorlása kívántatik a' testnek, az a' maga egészségének épségben való meg-tartatásának tsalhatatlan fundamentumára reá akad. A' bizonyos, hogy ha az erős munkás paraszt embert olly gyenge és könnyű emészthető eledelre fognád, mellyel a' benn ülő kényes Személyek tápláltrának, ha ő-is dolgozni meg nem szünnék, rövid idő alatt erejével együtt húsa el-fogyna, és bizonyoson le-betegednék; úgy a' benn ülő kényes ember-is, ha munka nélkül a' parasztnak durva eledelivel kelletnék élnie. A' gyakran vendégeskedő udvarokban-is, a' hol majd azt

után

után tántzok vagy egyéb testet gyakorló mulattságok tartatnak, finesebbek, virgoutzabak, egészségesebbek az Emberek, mint a' hol étel után ki ide, ki tova dől, hever és aludnak. Az ilyenek többire sárgák, lomhák, hypochondriásusok, melancholicusok, betegek.

§. CCXCI.

III-dik. Regula. Minél erősebb és fárazabb hideg van, annál több és keményebb legyen a' commotio, minél nagyobb hőiség uralkodik, a' commotionak-is annál kevesebbek és tisztebbeknek kell lenni. Oka önként meg-tettzik.

IV-dik. Regula. A' napnak részeire nézve, a' Reggeli commotio leg hűvösebb, mert ekkor az aer hűvösebb lévén, nem melegül és izzad olly hamar meg a' test: az erő-is az álom által meg-újult: ez eméztés el-végződött, és az éjtzakai nyugalom alatt mind a' gyomorban és belekben, mind félllyel a' testnek egyéb részeiben meg-gyűlt és főtt takonynak és egyéb tisztátalanságoknak ki-hajtatatafók leg hűvösebb, 's könnyebben is véghez-mehet. Délkor többire meleg van; Estve pedig a' commotio által gerjeztett izzadságot az éjltre hő-következő hideg az egészségnek nagy kárával könnyen vízfá verheti.

V-dik. Mind igen ér, mind igen teli gyomorral erős commotiót tenni álmos-is, de ártalmos-is; mivel, ekkor eméztetlen rázódnék ki az étel a' gyomorból, a' nyers vastag chylus-is, erőszakon tojattatván az edények

fo-

erősségben meg-dugulna: akkor pedig erőnk fintsen, de a' vérben önként támadó tsipőség-is ez által öregbitetnék. Igen fel-melegedetessel se bátorságos mindjárt ételhez fogni; mert ilyenkor a' gyomornak és beleknek fibrái az őket élető spiritusoktól meg-főttatván, a' nedvességek-is a' külső részekre vitetvén, a' belső részek igen erőtlenek; a' porok vagy hő-élvő edények-is igen ki-nyílván lévén, a' chylust olly nyersen és vastagon élvén-bé, hogy az rész szerint benne rekedne-meg, rész-szerint a' vért veztegetné-meg durva és taknyos nyersséggel. E' pedig mindenik fok, nehéz nyavallyákat huzna maga után. Okoson tselekézik azért, a' kik, ha a' kételenség engedi, étel előtt fél órát, étel után pedig egy órát dolog nélkül töltenek.

VI-dik. és utolsó Regula. A' commotiót másoknak-is, de kivált a' éokatlanoknak fűkés mindenkor tsendesen kezdeni, és úgy lépni nagyobb nagyobb gráditsra: Nem-is jó azt tovább nyújtani, az egészségre nézve, hanem csak addig, míg a' test egyenlőképen fel-melegedvén meg-puffad, és azokból ki-jövő gőzt verejtek, az ortzának eleven pirofságát halovány fejjerség, az egész testnek vidám serénységét álmos lankadság kezdi követni. Ekkor az izadtságot szép tiszta ruhával le-törölvén gyenge hives árnyékba meg-nyugodni, és a' kinek tettzik egy, két fintsia meleg tseát hörpolni, vagy hideg vizet-is keveset, innya

Z 3

há-

hátmos léhen. De az izzadó testet, akármi által légyen az, hirtelen meg-hűtteni igen veszelmés. Ha ki a' fok hideg víz irától magát nem tartóztathatja, a' commotiótól akkor meg ne fűnjék.

§. CCXCII.

A' régi Görögök és Rómaiak, hogy ki ki ö köztök maga rangja és ereje szerint egész gyermekségitől fogva magát gyakorolhatta, és a' hadi, és mezeti erős munkákra, hidegnek, melegnek, koplalásnak, álmotlanságnak ártalom nélkül való el-fenyvedésére szoktathassa, sok játék néző helyeket építettek vala; és a' győzedelmeskedőt szép jutalmokkal tisztelik vala. Vóltanak, kik énekléssel és kiáltással, vóltanak kik futással, lovaglással, fekerezéssel, főkéssel, újhúzással, tojakodással, küzködéssel, verekedéssel, kardoskodással 's több e'félellyel vetélkedtnek. Ma ilyen közönséges játékok nintsenek, hanem különösen gyakorolják az Emberek magokat, hajókázás, fekerezés, lovaglás, sértálás, járás, futás, főködés, tánczolás, éneklés, beállás, kiáltás, loptázás, küzködés, emelés, kártyázás, kotzkázás, biliárdozás 's egyéb e'féle mulattságok által. Minthogy már ezek közzül kinek egyik, kinek a' másik tapasztaltatott jobban használni, lássuk rendet, mellyik miféle változásokot szokott okozni a' testben.

§. CCXCIII.

A' Hajókázás (de nem a' hajó hajtás,) tsen-

tsendesen folyó vagy álló vizen a' commotiának leg gyengébb neme; mert ebben semmi tagnak ereje nem kívántatik, hanem csak a' friss füllőnek csapdosása, és a' hajónak lassu ingása által gyakoroltatik a' test. Innen az igen erőtlenségnek, és a' kik akármi okból hamar el-fáradnak, leg alkalmatofabb neme volna. De minthogy ez nálunk többire rosz gözt borsátó büdös tókon lehetne, e' helyet, a' kiknek módjok van benne, függő fekeren fűnyes helyen lassan borsztatni magokat, hasznosabb léhen. Ezután van a' szép sima helyen való tsendes járkálás vagy sétálás. Ebben ugyan a' tagokat mozgató és merőn tartó musculusok dolgoznak, de lassan és minden erőlkedés nélkül; a' belső részek pedig és az agyvelő tsendesen nyugodnak. Innen az ülve dolgozó mester Embereknek, és tanuló házaikban elmejeiket farsztó tudósoknak, ez által labáikat és derekakat ottan ottan gyakorolni, femeiket és egyéb fáradt érzékenységeiket ébresztetni mások felett szükséges. De hogy ez utolsó hasznos-is meg-nyerhessék, nem a' házban kell ennek véghez menni, mert így a' sok kerिंगés fejeket jobban el-fűdíti és a' spiritusoknak rendes folyását az agyvelőn inkább meg-zavarja, mint vólt az előtt; hanem kiinn a' városnak utzáin, vagy a' mezőn, a' hol az aer-is frissebb és az érzékenységek-is különbölkömböfélé dolgoznak zemlélésével jobban gyönyörködtethetik magokat. Erre nézve

nem-is jó a séjtálást mindenkor csak egyfelé tenni; mert a' fokkor látott dolgokhoz hozzá fókván a' szem, azokban semmi mulattságot nem kezd találni. De hogy ez alatt az elme-is minden különös gondjait félre tegye, és azoktól pihenést vehessen, nem-is egyedül, hanem valamelly kedves barátunkkal kellett a' séjtálást gyakorolni. A' *hosszas erős járás* minthogy a' testet igen el-fárasztja, meg-erőtleníti és fárasztja, szükségünk ki-potolására többet tehet, mint az egészség' fenn-tartására.

A' *Futkározás és Szökédséles* a' gyermekek fiska, könnyen hajló, nedves és lágy testeknek meg-erősítésére a' termézetből rendeltetett. A' Tavaszi futkosó és szökédselő járékok-is a' téli hideg és benn ülés miatt a' testben meg-gyült taknyos tisztátalanságnak elő-elotására, és ki-üzésére, kivált az ifjaknak, igen szükségesek. De a' *sebes futás* a' vért hirtelen és nagy sebességgel meg-indítja, fel-melegíti és meg-ritkítja. Innen másoknak-is, de főként azoknak, kikben az erek vérral igen teli vagynak, vagy a' vérnek *scorbuticus* tsipős sósága miatt el-erőtlenültek, annyival inkább ha ki-is rágattattak, úgy azoknak-is, kikben a' vérnek, a' belső részek meg-dugulási miatt, fabados follyása nintsen, könnyen nagy kárt tehet. Az erős szökédsében-is a' lábknak és hátgerintzeinek meg-firzomodása,

tsont

tsonttörések, in és ér szakadások, külömb külömbféle *herniák*, az agyvelőnek meg-rekkenése, a' belső részeknek meg-serülése, s több e'féleék fok ízben történtek.

§. CCXCIV.

A' nagy erőből tölt *Tántz*, a' sebes járásnak, futásnak és szökédsésnek ártalmait magában foglalja: mellyeket nevel az egész testnek ide s tova való erőfakos tekergetése. De a' lassu és minden erőlködés nélkül való tántznál nints a' *commotiō*nak a' mi természetünkkel sebben meg-egyező neme. Mert ez mind a' testnek nehézségit, mind az elmének únal-mát egyfersmind tsudálatoson el-vézi, mellyet semmiféle más *commotio* véghez nem vihet. Tsudálkozva szemlélhetjük a' Teremtőnek böltsességét e' részben-is, a' ki minden nemesebb élő állatoknak testet úgy formálta, hogy aban a' mozdulások bizonyos *tactusok* és *fák*ok kerint legyenek: és minthogy az e'féle mozdulások a' testnek belső alkotmányából önként, szép rendel és móddal következnek; az elme-is azokban nagy gyönyörűséget talál-hasson. Az Emberi test pedig mint leg nemesebb és mesterségebb *machina*, nem csak abban müllyá fellyül a' több élő állatoknak testit, hogy ezen mozdulásokat könnyebben, mesterségebben és sebb rendel tézi, hanem hogy az ilyen fámkerint való mozdulásokra tántz nézés, ének vagy mu'sika fő hallás által-is fel-indíttathatik, mint ezt *Plátó* ékesen

Z 5

fel-

feljegyzette. Minden állat, úgy mond, örö-
miben ugrálni szokott: az Ember pedig, a' fá-
moknak értékeit is vette, az ének fő a' fámokat
ö benne fel-indítja; melyek együtve foglaltatva
az Emberek közt a' tántzot és játékokat
fűlik.

Továbbá meg-jegyzésre méltó dolog az-is,
valamint az Isteni böltségségnek *tenora* szerint,
minden test alkományának egymástól valamit
külömbözni kellett, éntén úgy különböznek
ezen fám szerint való leg kedvesebb mozdulá-
sok-is. Innen vagyon, hogy kiben egy, ki-
ben más *notára* gerjednek és indulnak fel ha-
marébb ezen mozdulások: sőt gyakran a'
melly *nota* ezt tántzba ugratja, a' másban
nagy álmát önt: egy főval, ama' közmon-
dás szerint; minden Embernek van egy különös
kedves notája. Ezen dolognak valóságát sem-
miben világosabban nem tapasztalhatjuk, mint
ama' *Neapoliti Tarentula* nevű verhenyő főrés
nagy póktól meg-marattatott emberekben, a'
kik, el-hatván testeiket ezen póknak mérge,
minden érzékenységtől és mozgástól meg-fok-
tatva a' földre esnek, és ha magokra hagyat-
tatnak, nem sokára meg-is hálnak. De ha a'
Musikások hozzá próbálgatás által idején ko-
rán réa akadhatnak az ő természetekkel meg-
egyező *notára*, először újjajukat, azután keze-
iket és lábajukat mozgatni kezdvén, a' föld-
ről fel-ugordanak, és addig tántzolnak, míg

erős

az er és izza lás által a' póknak halálos mérge
testekből ki-takarodik. Így ostan el-aluván,
midőn egy néhány óra múlva fel-ferkennek,
a' rajtok történt cölogról semmit nem em-
lékeznek.

Neveli a' tántzbéli *emmotio*nak ditsé-
rit az-is: hogy [1. Ebben az egész test egy-
zersmind gyakoroltatik, mely más *commoti*o-
ban alig történhetik. [2. Ez az elmének-is
igen tettik; már pedig bizonyos az, hogy
minél kedvesebb valamely *recreatio* az elmé-
nek, a' testnek-is annál egészségesebb. [3. Ez
a' nehez gondoknak föltre tételevel és kívána-
tos társaságban való víg mulatozással szokott
lenni. Ezekre nézve a' bölts *Socrátes*-is a'
tántz mesterséget az egészségre igen hasznos-
nak mondotta; és, a' mint ő róla *Athaeus*
meg-jegyzette, ő maga is azt meg-tanulni és
ottan ottan gyakorolni méltónak tartotta.

§. CCXCV.

A' régi Pogányok, reménylven, hogy
az ő emberi indulatokkal bíró, szerelmes és
fajtalan életü k'ltött Isteneik a' tántzban igen
gyönyörködnének, majd minden Innepet ezzel
kivántak meg-tisztelni. A' 'Sidók 's régi Ke-
reftyének közt sem vólt a' tántz szokatlan do-
log. Nints-is ebben magába temmi vétek,
csak roé végre ne fordítsék. Mert, mint
ama' b. e, Belga kegyes *Theologus*, *Andr.*
Rivetus. Comm. in Exor. ad Praec. vii. böltsen írja.

„A'

„A' természet rendelt némelly mozgásokat
 „a' fájdalomnak és fájdalomnak, némellyeket
 „az örömmek és vígasságnak ki-jelentésére, mel-
 „lyeket, ha illendőképén és emberségesen mennek
 „véghez, magokban nem lehet kárbozthatni, ha-
 „nem, ha mi vétek vagyon benne, az a' víf-
 „fa éléstől vagyon, mivel egyébként azokat a'
 „terméket minden élő állatokba magával hozza.
 „Mint hogy a' mesterség a' természetet követni és
 „nagyobb tökéletességre fokta vimi, nem léken
 „vételes dolog, itt is a' természethez adni a' mester-
 „séget, főként, ha a' tántz a' test könnyű sérén-
 „séginek meg-ferzésére, és hogy valaki a' maga
 „bívatata ferint való dolgainak végben vihetése-
 „re ez által alkalmazosabbá tétessék, tartatik.

De, a' mint fellyebb az ételekben és
 italokban is fok helyyeiken meg-jegyzettük, ol-
 lyan az Embereknek vakmerő bolondsága,
 hogy többire a' leg hasznosabb dolgokkal fo-
 kott leg rútábbul vízfáa élni. Ugy van, ez
 a' tántzban is: mert úgy rapasztaljuk, hogy
 ezt gyakrabban vezeti a' kevélység és dobzódás,
 követi a' bújaság és paráznaság. Innen amaz
 elmés Poëta Horatius is erről így énekel:

Motus doceri gaudet Fonicos,

Matura virgo, et fingitur artibus.

Jam nunc et incestos amores

De tenero meditatur ungue.

Mox

Mox juniores quaerit adulteros

Inter mariti vina, neque eligis

Cui donet impermissa rapium

Gaudia, luminibus remotis.

A' Tántz tanuláson kapdos a' gyenge fűz,

Frissül ezzel teste, 's erőre erőt fűz.

De minden fémérmet majd mezfűre el-fűz,

'S lángolni kezd benne a' törvénytelen tűz.

Ezek és több ezekhez hasonló rosz consequen-
 tiák vitték volt kétség kívül Cicerót is arra,
 hogy in or. pro Murena illy fókra fokadna,
 Nemo fere saltat sobrius, nisi forte insanit.
 az az, Ritka ember tántzol józanon, hanem
 ha efit el-vestette: mert ezt magába a' tántz-
 tól vakmerőség volna el-mondani.

§. CCXCVI.

A' Laptázásban nagyobb erő ugyan a'
 karokon fordul-meg, de az egész test, fém,
 fül, egyéval minden érzékenségek, maga az
 elme is munkába vagynak. E're nézve elei-
 től fogva a' hasznosabb commotiók közli fám-
 láltatott ez is. De minthogy nagy erővel
 jár, a' gyengébbeknek nem annyira alkalmat-
 os. Másoknak is illő reá vigyázni, hogy az
 erős futással, fókéssel, feskengéssel, oktalan
 tsapásokkal, és hajításokkal magokban, vagy
 másban kárt ne tégyenek. A' Tekézés, Ka-
 rika és Gollyóbis ssapás, kíváltképén való módon

a' karokat, a' mejjet és a' derekat gyakorolják, 's következésképen erősítik-is. Midőn pedig a' vért és a' *spiritusokat* a' felső rézekre húzzák, és ottan fel-melegítik 's sebes folyásra indítják, a' gyomrot, a' tüdőköt és az agyvelőt nagyon keménynyírják, és a' taknyos nedvességtől képen tisztítják. De ugyan ez okból a' mejj és vese fájós Személyeknek, kivált ha ez a' *calculustól* vagyon, ártalmosok. Értsd ezeket a' gyalulásról, faragásról, kapálásról, 's egyéb e'féle kézi munkákról-is.

§. CCXCVII.

A' Kártya, Kotzka, Schak, a' testet kevésbé gyakorolják; hanem kétség kívül mind ezek az olme pihenésére fel-gondolt játékok voltak. De minekutánna pénz halázára kezdtek fordítani, ellenkezővégek lett, akár a' nyereségnek nyughatatlan kívánsát, akár a' vallott káron való bűnülést és törődést, akár a' fok nyeresébből gerjedt nagy örömet, melly az Ember álmát el-vézi, forgassuk feneink előtt. A' Biliárd igen tsinos és minden erőlködés nélkül mind a' testet, mind az elmét fokkal sebben újító játék. Mert ebben karjait a' gollyóbisznak kényes tsapdosása, derekát a' gyenge hajladozás, lábait a' tábla körül való tsendes járkálás fémér, a' gollyóbis útjának előre téjendő le-rajzolása, elméjét annak a' meg-tsapás után bizonyos regulák szerint való tsendes futása kedvesen gyakorolják és győ-

nyör-

nyörködtetik. Máskeint lints ezzei, mint fok egyéb *commotiokkal*, holmi történhető kár egybe kötötve.

§. CCXCVIII.

Az éneklés, beféllés, kiáltozás, a' vérnek folyását és melegségit, előzer ugyan a' tüdőkön, de azután az egész testen, nevezetesen pedig a' felső rézekben, tapasztalható módon öregbitik. Innen vagyon, hogy a' Papok erős félben-is, midőn prédikálnak, nem tsak nem fáznak, hanem, főként a' fejeken, iz-zadnak-is, holott a' halgatókat az alatt majd meg-vézi a' hideg. *Plutarchus* a' tanuló iflaknak semmi *commotiót* nem rendel; mert *Agymond*, a' fok beféd és *disputálódás* nekik minden *commotio* helyet lehet. *Celsus* a' nagyon való olvasást különösen ditséri, a' gyomor gyengesége, és a' késő emésztés ellen: *Hakinek gyenge és fájós gyomra vagyon, az nagyon olvasson, az olvasás után sétáljon, azután pedig láptával, seggyverrel vagy egyébbel mellyel a' felső rézek mozgattatnak, gyakorolja magát, így ír, Lib. 1. c. 8. ugyan ott: haénál, agymond, a' késő emésztés ellen-is nagyon olvasni, azután sétálni. Hippocrátes-is ezt, kivált vatsora után, erősen jóvalya, mellyeknek okát-is könnyen láthatjuk.*

Ugyan-is, a' beféllés, éneklés és kiáltozás közben az egész testben keringő vér, melly a' tüdőkön tsak egy óra alatt-is egy néhányzor meg-fordul, küntelen keményyen vats-

varsokoltatván, kétféle hamarébb kékül és inkább meg-vékonyul, mint ha az alatt a' tüdők tsendesen nyugodtak volna. Effelett, midőn a' gyakor és erős ki 's bé-lehellés alkalmaságával, a' *diaphragma* alá 's fel járván, a' gyomrot és májjat rázogattja; a' hasnak *musculussai* a' beleket forongatják, nem lehet a' *chylusnak*-is a' bé-vett ételből és italból jobban és záporábban nem kékülüni, a' belekre hamarébb le nem állani, az epének ott velle bővebben 's jobban öze nem elegyedni, a' tejes edényeken és azoknak *glanduláin* a' vér közü derekasáiban által nem takarodni. E' mellett a' vérnek-is épen nem lehet a' májból ki-jövő és a' beleken el-terjedő nagy érbe (*vena portarum*;) annyira meggyűlni és vastagodni, és a' májban 's lépben olly könnyen meg-dugulni: egy főval nem lehet természet minden munkáinak jobban nem folyni, innen, nem ok nélkül helyhezetti *Boerhaave* a' Prédikátorok egészségin: és gyakor nyers vénsegeknek okát a' mindennapi közönséges *asthiókban*; mivel ők egyébként igen kevés *commotiót* szoktak tenni az ételnek és italnak fokságához képest, mellyet naponta magokhoz véznek. Rövideden, a' beállás és éneklés mindazoknak, kik lábok fájása vagy egyéb akadály miatt másféleképen testeket eléggé nem gyakorolhatják, igen szükséges és hasznos dolog.

§. CCXCIX.

§. CCXCIX.

De jegyezd-meg, hogy mint egyéb *commotiók*, úgy ez-is étel után mindjárt ártalmos. A' nagy erőből való hosszas főként a' hegyes bezed és éneklés, annyival-is inkább a' kiáltozás, kivált télbe, mikor a' hideg erőssen meg-sűríti és nehezíti az *aërt*, a' tüdöket könnyen meg-ronthatja. De egyéb időekben is az igen száraz testü, hosszú és vékony nyaku, gellyvás, meg-fakadt, és vérrel telyes Embereknek igen hamar kárt tehet: főként a' fő-fájásra, or-vér-folyásra, sükettségre, fül tsengésre, szem fájásra, vér pökésre, száraz betegségre, gúta utésre, torok fájásra, mejj fájásra, hajlandóknak épen veszedelmes; mert ezeket a' nyavallyákat tsinállya is, nevel is.

§. CCC.

A' *Lovaglásban* lábainkal a' keugyelben állani, derekunkat és fejünket merőn tartani, karjainkal a' lovat igazgatni, szemünkkel és elménkel a' ló járására és magunkra vigyázni kellek; és így ebben az elmével együtt az egész test-is dolgozván mindenik lépen erősítetik. De kiváltképen való haszna a' lovaglásnak abban vagyon, hogy félig álva kellek a' nyeregben ülni, a' belső részek mind a' mejjbe, mind a' hasba, szabadon függve rázódnak, melly által azok igen lépen erősödnek, a' nedvességeknek folyása rajtok és bennük hatalmoson segitetik, az edények meg-dugulása mindenfelé ki-bontatik. Ide járul az-is, hogy

a' lovaglás többire mezei frís aérbe ékott véghez menni. Ezekre nézve *Oribasius*, *Julianus Rom.* Tsászárnak udvari fő *Doctora*, a' gyomornak és a' főbéli érzékenységeknek tisztítására és erősítésére a' lovaglásnál egy hasznosabb orvosságot nem tart. *Sydenham*-is a' jó vérnek és *spiritus*oknak kézfítésére minden ő előtte esmérteses eszközök felett helyhezteü ezt. Nevezetesen a' régi *colicában*, *hypochondriaca* nyavallyában, és *száraz betegségben*, még akkor-is tsalhatatlan hasznát igéri, midőn többé semmi orvosságok már nem használhatnak, ha t. i. a' beteg, szép lassan, mindennap többet többet, egy néhány hólnapig minden reggel lovagol. Vagynak लोक, kik a' régi hasmenésből-is semmi egyéb által meg nem gyógyulhattanak, hanem az ilyen mindennapi lovaglás által. *Pechlinus*-is azt írja: hogy egy az ő baráti közül midőn a' negyednapí hidegből semmiféle orvosságokkal ki nem szabadulhatott volna, egy néhány reggel, mikor reá akarna jöni a' hideg, holmi datzos paripán négy négy órákig magát hánytatta, és így a' hideglelésből tökéletesen ki-gyavúlt. Effelet, a' mint már régen *Aristoteles*-is *Probl.* 12. §. iv. meg-jegyzette, a' lovaglás *ob continuam partium genitalium incalescentiam et conficacionem* a' *venustis* hatalmon ébrezti. De ellenben meg-tartásfra méltó dolog az-is; hogy a' hosszú lovaglás, ügetés, nyargalás lo-ug-ratás miatt, लोक a' nemzésre egészen alkal-

mat-

matlanná lettenek, vér vizellésben, méjj fá-
jásban, vér pökésben, vezédelmes has éoru-
lásban, *colicában* 's több e'fféle nyavallyákban
estenek. A' *Hypochondriacis*oknak mindazáltal
és a' hideglelősöknek, ha erejek van hozzá,
az ügetés és dötözgés hasznos; mert így az ő
belső részeikben meg-sűrűdött enyves vér job-
ban meg-mozdítatik és az *obstruictiok* inkább
ki-bomolnak.

§. CCCI.

A' *Friccio*, az az, a' bőrnek kézzel
vagy posztóval való dörgölése és vakarása-is a'
test egyik nevezetes gyakorlásának tartatott a'
Régieknél. A' Görögök bizony nem tsak az
egézség fenn tartására, hanem majd minden
hozzás nyavallyák meg-orvoslására-is mint leg-
bizonyosabb és hathatósabb eszközt úgy dítse-
rik ezt; és kinek kinek a' maga ideje, álla-
potja és nyavallyájához képest miképen kelles-
sék ezt végben vinni, hozzáfón le-írják. A'
Sinák és Indusok-is लोक nehéz nyavallyákat
épen tsak ezzel *curálnak*. Európában ez hasz-
nos munka, minthogy egy kevés fáradsággal
és alkalmatlansággal jár, régtől fogva nem
gyakoroltatott: mig t. i. ama' nagy nevű *Bo-
erhaave* és más bölts *Doctörök* ezt a' mina-
piban újjalag dítserni és minden felé nagy ha-
zonnal *applicálni* kezdenék.

§. CCCII.

Módját ezen dörgölésnek a' mi illeti:
Mezitelen kezekkel vagy száraz meleg posztóval

J 2

ma-

magára, vagy gyanta, fenyő, köménymaggal, fahajjal, és más e'féle jó *zagu materiakkal* ottan ottan meg-füstölve, a' bőrt az egész testen rendel, vagy a' melly részen különösen akarják, szép gyengén addig dörgölgetik, míg jól fel-melegedvén meg-kezd pirósulni. E' zerint e' miut *Celsus* írja, a' gyengébbeket tetétől fogva talpig egymás után *so'ker*, az erősebbeket pedig *zoofor*-is végig dörgölik vala, a' főnn és derekan gyengébb, a' tagokon keménynebb dörgölést téven. Ezt pedig tseleklék vala citve, reggel, mikor az eméltés jól véghez ment: és ezen *curát* öt hat hetekig-is el-nyújtják vala. Az ifjú és erős Embereket élelőbb po'ztóval és keménynebben a' véneket és gyermekeket lágyobb po'ztóval és gyengébben dörgölik vala: és a' hol 's míg lehetett, ki ki maga dörgöli vala magát.

§. CCCIII.

Háznát ezen dörgölésnek *Hippocrátes*ből rövideden így írja *Celsus*: A' dörgölés ha erősen léken, a' testet keményíti; ha gyengén; lágyítja; ha hőfészen, soványítja; ha kevés ideig bírálja. Fundamentum ezen dörgölés által való *curának* ez: Ez által a' bőrnek *porusai* vagy a' ki 's bé gözölgő edényetskének bédugult zájjatskái ki-bontatnak: a' bőrben és bőr alatt meg-üledett takony meg-mozdítatik, meg-hígítatik és el-oláttattatik: a' vérnek belőrol ki felé út kéztíttetik, és annak folyása az egész testben serényebbé tétetik, és így a' *perspiratio*, vagy a' bőrön való ki gözölgés,

melly nélkül az egész fenn nem állhat, heillyre álltatik, fenn tartatik és öregbítetik. Innen meg-ítélhetjük, hogy az el-lágyúlt, elfonnyat testü és az ízekben meg-puffadt vagy bonykóult gyermekeknek, *phlegmaticus*, náthás, *hypochondriacus*, hideg *fluxussal*, és feje' dagadálokkal vagy puffadozásokkal lábokon és testeknek egyéb részein bajoskodó, vizkorságra hajlandó, erőtlen, gyenge embereknek, és az el-hidegült természetü veneknek, kiknek a' mágok testének gyakorlására egyébként-is erejék és módjok nintsen, ezen *frictio* vagy dörgölés mások felett meg-betsülhetetlen hasznot tehet. *Háznal* ez így ír *Hoffmann*. a' gyomor gyengesége ellen-is, ha karjaidot és lábaidot napjában két-ker, három-ker gyengén meg-dörgöld; vagy pedig mi'lon az eméltés véghez ment, *gyomrod környékeit és az egész hasadat-is*.

§. CCCIV.

A' Feredés elő'zer az Egyiptusoknál, azután a' Görögöknél és Rómaiaknál annyira szokásban vólt, hogy a' mint *Lommius* írja; még *vatsorálni sem tartották szabadnak*, hanem előre meg-mosódva és kenődve: és kivált a' Rómaiak semmiben a' magok gazdagságokat annyira mütogatni és tsudáltatni nem kívánták, mint a' pompás feredő helyeknek építésében. De minekutánna a' kényeléség el-kezdette lágyítani az Embereket, ennek-is, mint egyéb szorgalmatoságot és munkát kívánó *exercitiumoknak* bútsut kezdettek adni. Igaz-is, hogy régen,

míg a' játék néző helyyeiken az Emberek erős commotiót tettek, olajjal gyakran kenődtek, és a' mint Romazinus fel-jegyzi, nem len, hanem főr inget viseltek, kivált azokon az egyébként is meleg helyyeiken, sokkal inkább izzadtanak, és morskoful tanak, és így a' feredezésre is nagyobb szükségek volt, mint minénkünk. De ugyan tsak ma-is a' feredésnek mind az egészség fenn tartására, mind fok nyavalyák elüzésére igen szép hasznai vagynak.

§. CCCV.

A' régiek, mint fíntén mi-is ma, háromféle feredőkkel élnek vala. [1. Száraz feredővel, mellyet *Laconicum balneum*nak neveznek vala, midőn t. i. az Embert meztelen meleg fövénybe takarván, vagy meleg házban, kementzében, vagy e' végre készített ladátskában rekeftvén izzasztják vala. E' helyyet ma némellyek ló ganéjba temetik nyakig az izzasztandó Személyt: mások meleg viz, bor, vagy meg-gyújtott égetbor gőzzel vésik körül. [2. Hideg vízzel. [3. Meleg vízzel. E' két utolsót hol savanyu, vagy más *mineralis* vizekből, hol édes vízből magára, vagy holmi egyéb *materiá*kat-is főzvéen belé, készítik vala. Látfunk rövideden rendel minde-nikről.

§. CCCVI.

A' mi a' savanyu és más különös erejű vizeket illeti: tapasztalta Fr. Hoffmann, hogy az, a' mi ezeket az édes víztől meg-külömbözteti,

bözteti, többire mind forit és erősit. Innen a' hol a' testnek külső része igen el-lágyult és erőtlenült, az efféle vizekből készült feredő a' közönséges vízből készültnél hasznosabb. De midőn a' feredővel, hogy a' vér tisztuljon, bővebb *perspiratiót*, vagy izzadságot akarunk 's kelleitik tsíniálnunk, ártalmatlanok, és gyakran mejjbéli szorulást, szívdobogást, erős és hosszas hidegleléseket 's a' t. okoznak. Mert a' bőrt, és a' testnek külső részét egybe húzván, azon a' szükséges *excretiót* be-zárják, de eiről mástutt bővebben.

§. CCCVII.

A' hideg víz feredő: [1. A' külső akár-minéműi okból támadt hévséget enyhíti. sok-sor (így ír Gálénus) nyelvünk, torkunk és belső részeink szárazsága miatt egész el-tikkadva, bággyadva és somorkodva állunk a' hideg feredőben, de majd meg-éledvén és nedvesedvén, meg-frissülve és vidámulva kelünk-ki abból. [2. A' bőrt meg-sűriti és keményíti, hogy az aérnek minden kis változását ne érezhesse, és minden apróság commotióra ne izzadhasson. [3. Réz-zerint hidegségével, réz-zerint terhével (melly az aérnél 80-szor nagyobb) foritván a' külső részeket, a' *stíruius*okat el-ozlant nem engedi, sőt a' vérrel együtt a' belső részekre vízza nyomván azokat, azt tselektí, hogy a' belső részek meg-erősödjének, és a' benne folyó nedvességeket táporábban készítsék, sebecbb keringésre indítsák, 's követ-

kezésképen az agyvelőre is bővebben hajtják, és hogy ott az *animalis spiritusok* bővebben, jobban és hamarabb készülven és válván ki a vér közül, az egész testben új erőt és eleven-séget öntsenek. Tapasztaljuk is bizony azt minnen magunkba, hogy mihelyt a' hideg vízbe állunk, mindjárt erősebbek, serényebbek és vígabbak leszünk, az ételt majd inkább kívánjuk s szaporábban meg is eméltjük. Ezekből már könnyű lézen meg-érteni okát annak is; miért jóvalják az hideg feredőt fok régi nehézz nyavallyák meg-orvoslására is olly igen az értelmesebb *Doctörök*.

§. CCCVIII.

De ugyan ezekből egyförsmind által láthatjuk azt is, hogy a' hideg víz feredő nem mindeneknek légyen egyaránt hasznos. Ártalmos ugyan is ez. [1. A' hideg és taknyos testü, éntelen és erőtlen gyermeketskének, aszékonykáknak és leányoknak. Mert a' mi kevés meleg van is az ő testekbe, ki-öltja, véreket egybe alutja, az edényeket össze sűrítja, az inakat el-erőteleníti; melly érint hideglelést, *spasmusokat*, nyílaldozásokat, nyavajlya törést, sőt halált is okozhat. Értsd ezeket a' betegségből újjanon gyógyúlt személyekről is, és a' kik a' hozzás erős munka, éhség, álmotlanság miatt vagy egyéb okból el-erőtelenedtenek. [2. A' kik az izzadásra természet szerint igen hajlandók. Mert ez többire a' vérnek tsipőlségétől vagyon, a' melly

tsi-

tsipős materiát ha ez uton gyakran ki nem hajthatná a' maga meg-maradása iránt gondos természet, rövid idő alatt az egész testnek legközelebb pedig az inaknak védelemme következnék belőle. [3. A' kikben az edények vérrrel igen teli vagynak. Mert a' hidegnek ereje a' belső részekre szorítván a' nedvességeket, a' felettebb való ki-feszülés miatt azokban meg-dugulás, *inflammatio*, szakadás, s több efféle romlások történének. [4. A' kikben a' belső részek keménnyen és fok helyeken meg-vagynak dugulva, annyal is inkább, ha ki-is vagynak sebesülve; mert a' külső részekről be-forult vér nagy sebességgel rohanván, az ollyan sebes és meg-dugult helyekre, azokat meg-szaggatná. [5. Ártalmos ez akkor is, midőn a' vér akármi okból igen fel-forott, a' 3-dik. Fám alatt említett okokra nézve. Mindezek pedig, valamelyeket a' hideg feredőnek ártalmáról meg-jegyzénk, a' nevezett személyeken annál hamarabb meg-eshetnek, minél hidegebb a' víz, tovább mulatnak, és kevesebb *commotiót* téznek abban, hidegebb aérbe kelnek abból ki, és azután is későbbre igyekezik magokat meg-melegíteni.

§. CCCIX.

A' meleg víz feredő, a' bőrt meg-lágyítja, és a' motsoktól, melly a' ki s be gőzöl-gésnek nagy akadályára való, meg-tisztítja, az edényetskéket benne ki-rágasítja, a' *spasmusokat* le-tsendesíti, a' bőrbe és bőr alatt meg-üle-

J 5

ülepedett és sűrűdött taknyot fel-olvasztja és folyharotóvá teszi, a vért, részkerint a maga melegével, részkerint vizével, (melly a kitágasult, *absorbens*, az az, bé-író vagy gőzölő edényetskéken ilyenkor nagy mértékbe mégyen a vér közi,) fel-melegíti, meg-hígítja, vékonyítja, és sebesebb keringésre indítja, az ereknél meg-dugulást ki-áztatja és ki-bontja, az izzasztás által a vért olly erőssen tisztítja, hogy a tisztátalanság a víznek ízét foktör vastagon el-lepi. *Fr. Hoffmann*, bizony a vér tisztóságának és egyéb tisztátalanságának el-vételére a meleg vízben való gyakor feredezésnél nem tart egy hatalmasabb eszközt: És az ezen előfámlált okokra nézve mind ő, mind más bölts *Doktorok*, másoknak de kiválva a *hypochondriacus*, *melancholicus*, *scorbuticus*, *arénás*, közhvényes embereknek; úgy, minden külső és belső *obstruções*ban, süllynek, vagy hózámnak meg-rekedésében, *colicában*, álmodlanságban, bőrön való fekélyek, fájalmok és *spajmusok* ellen nagyon ditsenik.

§. CCCX.

A régiek, ha a meleg feredővel az erős munka és fok izzadság miatt el-áradott testet akarják vala nedvelíteni, hogy az egyfő bé-író viz olly hamar ísmét ki ne gőzölöghetne, a feredés után tizta meleg ruhával meg-törölven a bőrt, olajjal meg-kenik vala; ha pedig csak a vala tzeljok, hogy a vért izzasztás által tisztítsák, akkor többire csak

csak gőz feredővel élnek vala: ha a bőrt a kövér és siros moksoktól akarják vala megtisztítani, fappant, hamvat, vagy valami *alkalicus* sőt főznek vala a feredő vízbe, és bab listel dörgölök vála magokot: ha lágyítani és enyhíteni ándékoznak vala, búza korpár, fők-fű virágot, májvát, len-magot, borsó vagy zab éalmát; tésznek vala belé; ha pedig ellenben erősíteni vala kedvek, holmi jó fagu füvekkel, virágokkal és gyökerekkel főzik vala a feredő vizet. Némellyek a bőr vízkettségének elűzésére tizta téjből, némellyek az egész testnek hővebb erősítésére borból-is kéziktenek vala feredőt. De minthogy a bor feredő a vért hirtelen erőssen fel-gyűlasztja, a jó fagu füvekkel főtt viz feredő e végre inkább *commendáltatik*.

§. CCCXI.

Továbbá a feredés körül méltó léfén még e következő dolgokat-is meg-jegyzünk. [1. Hogy a meleg vízben való feredezés, a hideg és fejer lágy dagadozásra és akárminemű vízkorságra hajlandó testnek, úgy, a gyenge fejü, náthás, fulladozó, könnyen ájuló, és fázaz betegségben lévő fémellyeknek ártalmos, és nyavallyájokat öregbíti; el-lágyitván és vízesítvén jobban-is az ő erőtlen, lágy és rakonnyal meg-rakodott testeket. [2. Tiltatik ez pestiinek idején-is; félvén t.i. attól, hogy az aerben ilyenkor uralkodó méregnek a bőrön a vér gözi útát ké-

kétféle. [3. A' fok vérűeknek a' feredés előtt két három nappal er-vágás által véreket meg-apasztani szükséges, ne hogy a' feredőnek melege és vize miatt meg-ritkult és ki-terjedt vér, az edényeket ki-halítsa, vagy *inflammatio*t tsí-náljon. [4. A' feredő annál többet használ, minél jobb féle vízből készült. [5. Soha igen melegen a' feredőbe ne álljunk; mert felettébb való izzadást, bágyatságot, szomjúságot, fájást, elájulást 's több efféle gonoszokat okoz. [6. Teli gyomorral sem bátorságos a' feredőben állani; mert gyomor fájás, puffadság, szél, főheli nehézség, érzékenségeknek meg-tompulása 's a' t. követik. [7. A' hasat feredés előtt mindenkor vagy önként vagy valami gyenge *laxativa* által ki-üresíteni és tisztítani igen hasznos. [8. Haragtól fel-gyúladva is a' feredőben menni veszedelmes. Irja Fr. Hoffmann, hogy ő tud egy néhány embereket, kikre e' miatt el-zárható hideglelés, tagoknak meg-orvashatatlan fájdalmi, és tellyettséggel való elesési következtének. [9. Se hideg testtel hirtelen meleg feredőben ugrani, se a' meleg feredőből hirtelen hideg aérre jöni nem bátorságos; mert úgy a' vér hirtelen felettébb meg-háborodik, így *pleuritis* és egyéb belső *inflammatio* következhetik. Okosabban tselekeznek tehát, a' kik előzér csak térdig, azután römbig, köldökig és nyakig ereztetik a' feredőben; vagy pedig azt előzér, mikor belé ülnek, gyenge melegen készítik, és szak-
zon-

önként úgy melegítik azután jobban jobban meg, és a' mint belé ültek volt, annyira meg-hűlve kelnek-ki abból, és egyenesen meleg ágyba mennek nyugodni. [10. A' feredőben se bort, se hideg vizet innya nem jó, hanem szomjúság óltására gyenge meleg theát, vagy egyéb efféle vizes meleg italt kell hör-pölni. [11. A' feredőben való mulatásnak végit némelyek a' verejtéknek a' homlokon való ki-ürésében határozzák; de a' testes, kövér, *melancholicus* emberek, és a' kiknek hozzás és bőv izzadás kívántatik, abban tovább is el-ülhetnek, míg t. i. testek bágyadni és el-méjek komorodni kezd. Egyéb iránt a' gyakor és hozzás feredés a' testet el-lágyítja, meg-erőteleníti, a' természet melegtől meg-főztja, és nyers vastag takonnyal meg-tölti.

§. CCCXII.

Utólyára illő lézen még a' feredés alkalmazásával a' Láb mosásnak különös hasznairól is holmikat emlitenünk. Szoros egyessége ugyan is a' láb zároknak az egész testet beborító bőrrrel, az affzonyi méhvel, és a' belekkel; ezeknek ismét a' mejjel és az agyvelővel: úgy hogy a' lábaknak hirtelen való meg-hidegülésére gyakran az egész bőr felborzad és egybe húzódik; a' *perspiratio* be-záródik; a' hőzámnak és arany ének folyása meg-reked; fő fájás, has szorulás, némelyekben pedig has menés, *colica*, hányás-erőltetés 's a' t. támadnak: és ellenben mind ezek tsupán
tsak

tsak a' lábaknak fűntelen való melengetésére fokör el távoznak. Tapaftalt dolog az-is, hogy a' láb feredök az egész testet fel-melegíteni és meg-izzasztani elégségek: és hogy ezekből-is fok víz fűvődjék által a' vér közli, melly annak hígságát és vékonyságát 's következképen az egész testben való lébesebb és szabadabb keringesit lépen segiti. Egyzőval azért használhat holmi rézből a' láb feredő-is mindazokra, melyekre a' meleg feredőt használni mondtuk.

§. CCCXIII.

De kiváltképen való használ a' láb mosásnak vagy fereztésnek ebben vagyon. [1. Hogy ez által ki-tágasulván a' lában el-terjedő edények, és le-tesendefedvén az alsó részeket forító *spasmusok*, a' felső részekről a' vér bővebben áll és inkább fiet le-felé, és így a' fejet, mejjét, 's gyomrot nem fűzengeti és ostromollya annyira; [2. Így le-erezkedvén a' vér, az abból ki-takaradandó rész az alsó részekben könnyebben tsinálhat utat magának. Innen vagyon, hogy a' lábaknak minden est-vénként jó darab ideig való ferezttgetése mindenféle, de kivált a' éakaftónként elő forduló fő fájások, éedülések, álmatlanságok, *phantasiák*, fém, fül, fog, és torok fájások, mejj-béli forulások; nehéz lehellések, fűv dobogások, faraz köhögések, vér pökések, orr-vér-folyások, *colicák*, vizelletnek, hasnak, hó-
fáznak, arany érnek meg-rekedési ellen fokör fokak-

fokaknak tsudaképen használ; sőt némellyeket a' régi hideglelésből-is ki-gyógyított. De jegyezd-meg: hogy ezzel, midőn a' havi vér foly, vagy fűnrén indulni akar, élni nem bátorságos; mert alább húzván a' vért, ezen folyását fel-akasztja. Hanem az előtt egy néhány napokkal kell ezzel élni: és a' mosás után a' meg-hűléstől a' labaidot éorgalmatoson meg-kell óltalmazni. A' láb mosásnak hasznai közzé tsamláltathatik még az-is: hogy ez által a' lábnak bőre tisztán és lágyon tartatván, könnyebben *perspirálhat*, és izzadhat. Már pedig tapaftalt dolog az, hogy a' míg a' lábak jól izzadhatnak, nem könnyen törnek-fel és bogosódnak-meg a' járás miatt, közvénytől sem bánratnak,

§. CCCXIV.

Látok eddig elé, melly igen fűkséges és hasznos légyen az egészségnek fenn-tartására a' rendes *commotio*. De egykersmind észrevehetők azt-is, hogy fűntén olyan, sőt sokkal fűkségefebb e' végre az ottan ottan való *nyűgodalom-is*.

Quod caret alterna requie, durabile non est.

El-tsarastja el-erőteleníti bizony a' hosszas *commotio* az egész testet; meg-tsipösíti, meg-rot-hasztja a' nedveségeket: egyzőval, végső romlást okoz rövid idő alatt az minden élő-állatnak, ha midőn a' farattságától meg-intetik, akkor nyűgodalomra nem adja magát. De

De a' kelete korán való Nyugodalom az el-
radt testét meg-nedvesíti, és meg-hízlalja;
annak el-fogyot erejét meg-újítja, tsipös vé-
rit meg-édesíti, és mintegy újjá építi romlálra
hanyotló életét. Kiknek? mikor? és mennyi
nyugodalom legyen pedig szükséges? mint-
hogy azt a' *commotio* rendire fellyebb szabott
hat *regulákból* könnyen ki-tanúlhatni, itt arról
szóllani nem tartom szükségesnek. Ugy azt-
is, hogy a' felettebb hófázis nyugodalom mit
ártson az egészségnak, éántzándékkal el-hal-
gatam; remélvén, hogy ez-is a' CCCLXXXVII.
Sból önként ki-kerekedik. Hanem egy két
szóval a' hófázis ülésnek és állásnak ártalmait
meg-említeni el nem mulathatom.

§. CCCXV.

Az ülésben kivált a' tanuló és kézi mi-
ves emberek és varró asszonyok módja szerint
való öfve görfedésben, nem lehet, hogy a'
hasban helyheztetett részek, a' máj, lép,
gyomor, belek és ezek által az alsó részekre
menő nagy erek-is meg ne szoruljanak. Melly
miatt, sem a' gyomor illendöképen nem emélt-
het, sem az eméltet és szél a' beleken maga
rendi szerint végig nem mehet; a' vér-is a'
májon és lépén szabadon által nem folyhat,
sem az alsó részekre a' nagy ereken elegenden-
dő hövséggel le nem éálhat; hanem a' belső
részekben szükségesképen meg-kell állapodnia,
gyűlnie, vastagulnia, enyvesülni, dugulnia,

és

és veznie. Mellyekből oftán a' gyomor erőt-
lenség, szél, szorulás, *hypochondriaca* és *hys-
terica affectio*, *melancholia*, sülly, hónapzámnak
meg-rekedése, *calculus*, lábagnak el-erőtlenedé-
se és meg-köfvényesfédése önként következnék.

§. CCCXVI.

Az hófázis állásban a' vér természetü-
hézsége szerint a' lábakra rendinél bővebben
szálván-le, az edényeket az erős ki-feszítés ál-
tal el-erőtleníti, azokban meg-ülepedik, meg-
sűrűdik, meg-vez, és rút fertés sümölsököt,
láb-dagadáfokot, vizkorságot, szüntelen folyó
és terjedő fekélyes sebeket, 's a' t. tsinál. A'
lábokot és derekat merőn tartó *musculusok*,
midőn olly fokáig egy formában ki-feszülve
tartatnak, el-erőtlenülnek, és meg-száradnak,
és végtére a' járásban való munkára-is tehe-
tetlennékké léznenek. E' méltt, minthogy ez
alatt a' vér a' főbre szűkebben és neheze-
ben hághat, az *animális spiritusok*nak-is szűke-
ben lehet kézfűlni, a' mi kézfűlhet-is, a' lá-
bat és derekat merőn tartó *musculusok*ba kel-
letvén szállani, mind a' testnek, mind az el-
ménék ereje és serénysége nagyon meg-apad.
A' belső részek-is a' hófázis le-fűggésben el-
gyengülnek. Vagynak, kik a' fok állásba
meg-is tököszültenek. Böhsen mondja azért
Vvedelius: *Neque vita sedentaria, neque stata-
ria bona.* az az sem az álva, sem az üle-
való élés nem jó. De a' kettő között még-
is rofzabbnak tartja Fr. Hoffmann az állást.

V

Oko-

Okosabban tselekezik tehát, a' kik ülve tanulnak és írnak ugyan, de közbe közbe egy egy keveset séjtrálnak-is: leg alább az elmékedést séjtrálva tézik.

HETEDIK RÉSZ.

AZ ÁLOMROL ÉS VIGYÁZÁSROL.

§. CCCXVII.

Etel, Ital, Álom, szükséges ez három, régi igaz magyar mondás. De ez három közt az Álom még-is leg szükségesebb. Mert az éhséget és szomjúságot álommal és nyugalommal potolhatjuk; de az álmatlanságot semmivel nem. Akarmi jól tápláltsák, akármennyit nyúgodjék és heverjen valaki, de ha nem alhatik rövid idő alatt el-vész. Tapasztalhatja bizony azt ki ki magában, hogy csak két, három éjtaka egymás után ne aludjék, minden belső részei azonnal elkezdeneklágyulni gyengülni és hidegülni; gyomra nem emészthet; belci féllal meg-telnek, korrognak; vizelletje, nyers fínt vált; vére fel-gyúlad, és meg-tsipösül; mint ezt a' testnek nyúghatatlan vízketése, azt a' *pulsus*nak sebesebb és erősebb fel-verése nyilván bizonyítja. Effélet, a' főre-is nagyobb mértékbe kezd a' vér rohanni, (mint ezt-is

az

az ortzának meg-tüzefedéséből, az ereknek meg-puffadásából, a' szemnek ki-dagadásából és meg-vérmeződéséből észre vehetjük;) és így az az agyvelőt fektíteni, tsípni kezdven nem csak álom nem jöhet többé femeinkre, hanem végtére sokakban maga az agyvelő-is *inflammalódván*, vezedelmes hagymáz hideglelésbe esnek. Továbbá, az így meg-vezett vér a' táplálásra sem kezd alkalmas lenni. A' honnan, a' hosszú vigyázás után nem sokára a' piros szín halovány sárgaságra-is változik, és a' hús mindenfelé el-lágyulván, lekezd az egész testről forvadni.

§. CCCXVIII.

Minthogy pedig akkor-is, midőn egyéb iránt tökéletes nyugalomba láttatik lenni a' test, ha vigyáz, az *animalis spiritus*oknak a' külső és belső érzékenségekbe tüntelen munkába kell lenniük; másutt-is, a' tagok mozgatása végett, strá'sát kell állaniok, várván az elmének parantsolatját; ezen munka öket tsudálatoson meg-emélti, semmivé tézi, és nem különben ki-éaráztja az inakból, mint a' hévség a' le-kaszt fűből, a' nedveséget. Innen, a' vigyázásba szemlátomást-is fogy a' testnek ereje, lankadnak az érzékenségek, nevezetesen a' látás meg-homályosodik, az elmének serény vidámsága unalmas mordságra változik: egyfóval, minden test és elmehéli munkák annyira meg-homolnak, hogy az egész ember utolsó romlásra láttatsék hanyotlani.

V 2

lani. E' már az, mellynek az egy álmon kívül semmi ellent nem álhat, és orvoságul nem lehet. De a' tsendes álom, el-nyúgtatván minden érzékenségeket, nem csak azt tseleki, hogy a' *spiritusok* az alatt ne emésztesenek, hanem hogy az új *spiritusok*-is szaporábban és bővebben kézzillessenek, és az elpusztultaknak helyét minél hamarább tökéletesen betölthessék: és így rövid idő alatt mind a' test, mind az elme új életre, erőre; és vidám ferénységre kaphassanak. Erre nézve a' Régiek az álmot *occultum vitae et virium pabulum*, az élet és erő titkos eledelének is nevezték. Nem tsuda tehát, hogy az álmótól meg-fosztott hegény beteg olly ki-mondhatatlan kívánsággal óhajtsa, hogy bártsak fél órát szenderethetnek; és ha azt megnyerheti, láttatik egy ideig majd minden fájdalmiról el-felejtkezni.

§. CCCXIX.

De hogy az álomnak hasznát a' vigyázva való nyúgvás felett jobban-is fel-vehessük, jegyezzük meg: [1. Hogy ekkor, nem kívántarván egyébre az *animalis spiritusok*, mind a' belső részekre takarodnak, és így azoknak erejét nagyon meg-fegitik; a' honnan *Hippocrátes* az álmot *cibum viscerum*, belső részek ételnek-is nevezi. Innen tapasztaljuk is a. hogy az álmoközben a' gyomor sokkal jobban és tökéletesebben meg-emészt a' bé-vett eledelket: és ha sok, vagy nehéz emésztherő étel-

étellel és itallal meg-terheljük magunkot, a' bős természet mindjárást álomra hajt bennünket. De b. látjuk azt-is, hogy a' *pulsus* és a' ki 's bé lehellés az aluvó emberben meg-lassúdnak ugyan, de egyfersmind tellyefebbek, mélyebbek, egyenlőbbek és erősebbek lesznek. Melly világos jele annak, hogy most a' szív, tüdők, és élő-erek új erőre kaptanak; és hogy a' gyomorba és belekbe jól el-készült *chylus*ból ök-is jobb vért, a' jó vérből jobb és bővebb tápláló nedveséget és *spiritusok*at kézzithetnek. [2. Nints az álom által ki-rágafult és el-nyúgtott testben többé semmi a' féle külső erőszak, melly a' vigyázókban a' természetnek rendes munkáját hol fietteti, hol meg-gátollya, hol egyébként meg-zavarja. Innen, a' nedveségeknek tsendesebb és szabadabb folyása lévén, az edények oldalait nem koptatják annyira, még-is az egész testnek minden részeire febben és bővebben ki-mehetnek; és így annak tápláló és nedvesítő részei a' magok helyeken jobban meg-üledhetnek; a' *spiritusok* az inakba és *fibrák*-ba egyenlőbbképen el-terjedhetnek. 's a' t. Egy főval, az álmoközben sokkal bővebben tápláltatik, és inkább újul a' test, mint a' vigyázva való nyúgvás közbe.

§. CCCXX.

A' ki az álomnak mindjárt le-írt munkáját így meg-értette, könnyen meg-ítélheti már azt-is, kiknek legyen az álom májok felett

hasznos? és ellenben, ha rendnél több legyen, az kiknek ártasson leg-hamarébb? Szükséges ugyan-is ez málok felett, [1. A' még növesbe lévő gyermekeknek és ifjaknak: [2. A' kikben, a' fibrák érzékeny elevensége miatt, a' nedvességek záporán készülnek ugyan, de a' bőrnek ritkasága, vagy a' ki-gőzölő edényetskének tágas vólta miatt, hamar-is félyvel oázolnak a' testből; minéműek az ifjak és többire a' sanguineusok, és az affzonyok, kik ez okból nehezebben-is fenyyvedhetik az álomlanságot, mint a' keményebb testű férfiak. [3. A' száraz és tsipős forró vérű embereknek. [4. A' kiket akárminémű vér folyás, hányás, has menés, erős *purgatio*, hosszás erős munka, vagy valami forró nyavallya elerötelenített. [5. A' fokot tanuló, elmélkedő, búsongó és kefergő Személyeknek. [6. Az elzáradt testű erőtlen véneknek, kiknek affzu testeket olly fepen nedvesíti az álom, hogy innen *vita senum*, vénék életének vagy éltetőjének-is hivatassék. [7. A' kiknek egyéb testek felett gyomrok hideg és erőtlen; vagy azt fok, nehéz emézttheró étellel és itallal megterhelték: Mert a' mint *Lifer* fepen mondja: *Alimentum somni, somnus concoctionis: concoctio perspirationis auctor est*, az az, Az étel álmot, az álom jó eméztést, a' jó eméztés bőrön való ki-gőzöléget okoz. Leg-alább, jóvaltatik az illyeneknek, hogy ha nem alhatnak-is, reggel, míg az eméztés jól véghez mehet,

he-

heverjenek az ágyba. [8. A' kik akármi okból koplalni kényszerítetnek. Mert az aluvó ember fokkal későbbre éhezik-meg; teste sem fáradhat, és vére sem tsipösülhet olly hamar-meg. Innen vagy on, hogy az ollyan állatok, mellyek a' téli hideg előtt a' földi rejtek helyekben el-búvnak, mint a' medve, havasi eger, fűrj, 's a' t. a' természet bolts rendeléséből az egész telet alvással szokták eltölteni. [9. Télbe, és a' nedves esős időben-is szükségesebb az álom, mint a' nyári meleg napokba, és a' száraz tiszta időbe. Mert rézférint az álomközben való tsendes nyugodalom, rézférint az ágyak melegsége nagyon segiti az aérnek hidegsége és nedvessége miatt meg-kevesült *perspiration*nak meg-bővülését.

§. CCCXXI.

Ellenben, minthogy az álom a' testet erősen nedvesíti, a' fok vizes nedvesség pedig a' fibrákat 's következésképen az egész testet nagyon lágyítja és eroteleníti: a' lágy és erőtlen fibrák, sem a' *chylus*nak, sem a' vérnek el-készítésére, és a' testben mindenféle önként gyűlő tisztátalanságoknak ki-takarítására nem elégségesek; következik, hogy a' rendkívül való fok álom miatt, az egész testnek nyers, hideg takonnyal, és mindenféle tisztátalansággal rövid idő alatt el-kell telnie: az inakban folyó nedvességnek fűkebben kell készülnie; a' mi készülhet-is, annak-is vastag taknyoósága miatt, az agyvelőn és az inakon

későre és nehezen lehet mozdulnia, és fok helyeken meg-kell dugulnia. Mellyek miatt oftán az egész test nem fokára még jobban-is el-erőtlenül, el-lomhul, meg-restül; az érzé-
kensegek meg-tompulnak, és a' magok hívatallyának follytatására elégtelenek léznek; az elme meg-ostobábul; a' fő el-kábul, el-nehez-
zedik, és náthával meg-rakodik; a' lélekzelés mind nehezebb nehezebb lézen; az álomság jobban jobban körül vézen, nevededvén t. i. az álom által az álomnak oka, az az a' *spiritus*oknak taknyos vastagsága és meg-fogyatkozása; míglen oftán az élet egészen álom-
má, az álom pedig halállá változik. Ugyan-
is, az alvó ember a' meg-hólttól tsak annyiba különböz, hogy ebben a' szív mozgása is egészen meg-élt, amabba pedig még nem. De ez-is végtére az álom miatt melly könnyen fel-akadhafton, a' ki az álomba merült testnek le-írt állapotját el-gondolja, meg-ítélheti! Innen, Cicero-is *de senect.* azt mondja: *Nihil videmus mortis tam simile, quam somnum.* az az, A' halálhoz semmit olly hasonlót nem látunk, mint az álom. Ovidius nevezi ezt *sororem mortis*, halál húgának: *Gelidae mortis imaginem*, fagyos halál képének. Ama' jeles Anglus Poëta *Uvvenus*-is erről így énekel:

*Si somnus nihil est, gelidae nisi mortis imago,
Quo plus in vitâ dormio, vivo minus.*

az

az az, Ha az álom nem egyéb, hanem a' fagyos halál képe, ez életben minél többet aluszom, annál kevesebbet élek. Mind ezek pedig hogy a' *phlegmaticum temperamentum*mal bíró embereken leg-könnyebben meg-eshefienek, önként meg-tettzik.

§. CCCXXII.

Hogy azért e' nevezetes dologban botlás nélkül való lábakkal járhaftunk, az az, se az igen fok, se az igen kevés álommal magunknak kárt ne tégyünk, hanem inkább abból kellete korán fölkészes meg-újulást nyerheftünk, fölkészes lézen már arról-is tudakozdunk. [1. Kinek mennyi időt kellefiek álomra fakasztani? 2. Mit kellefiek tselekedni, hol és miképen kellefiek fekünni, hogy az álom által ki ki maga kívánt végit el-érhesse? A' mi az el-sőt illeti: Azt egy valaki így határozza-meg.

Quinque horas dormisse sat est juvenique senique:

Sex mercatori, septem de stemmate natis,

Octo damus pigris.

az az, Mind ifjúnak, mind vénnek öt órát; a' kereskedőnek hatot, az Urnak hetet, a' restnek nyolczat alunni elég. Máfok a' gyengébbeknek nyolczat vagy kilentzet, az erősebbeknek pedig tsak ötöt engednek. De bizony óra számra zabni az álomnak idejét hafontalanság; mert a' mint §. CCCXX. és CCCXXI. világoson meg-mutatók, egy embernek több,

V 5

más-

máznak kevesebb, sőt azon egy embernek-is egyfőz több, mázszor kevesebb álom kívántatik. Leg-jobb azért e' részben-is a' természet-re vigyázni akárkinek; midőn el-kezdi nyomni az álom, le-fekünni és az álmot addig nyújtani, míg femeiről az önként el-mégyen, és testét meg-könnnyülve, meg-fríszülve, erejét meg-újúlva; érzékenségeit fel-ébredve és elméjét meg-vidámúlva tapasztalja. Ekkor pedig mindjárt keljen-fel, mert ha csak az ágyba heverész-is, annyival inkább, ha magát ilmet álomra botosítja, azonnal oda lézen mind a' testnek, mind az elmének elébbi *vigora*, és a' fok álomnak fellyebb le-festet általmi be-kezdenek tsúzni.

§. CCCXXIII.

A' mi a' *Másodikat* illeti: Bizonyos az, hogy minél mélyebb és tsendesebb az álom, annál egészségesebb: és ezt, a' mint óhajtja, csak meg ne akadályoztassuk, a' természet önként úgy véghez-is vízi. De hány ezerfőz nem tapasztalta ki ki magába, hogy le-feküvén, vagy tellyességgel álom nem jött fémére, vagy ha jött-is, de egész éjtszakái álma nyúghatatlan volt, elméje a' fok nehéz álmodzásba egészen el-fáradott, és reggel, akár meddig hevert is ágyába, bágyadva, és mint-ha minden testét meg-verték volna, úgy kellett fel-kelnie! Igen fűkség lézen azért ez alkalmatossággal egy kevésé gondosabban ki-kerecsnünk azon okokat, mellyek a' természet-

setnek rendes munkáját az alvás dolgába így meg-foktrák zavarni: hogy így azokat előre észre vévén, a' mennyire lehet, el-kerülni tudhassuk, és álmunkot tsendésé 's meg-újítóvá tehessük.

§. CCCXXIV.

Jöllehet az álmot fok és külömb-külobb fele okok meg-zavarhatják; a' nevezetesebbek mindazáltal e' következendők. [1. Ha fokánk ellen nappal alutunk. [2. Ha maga idejében, az az, mikor természetünk kívánta, fe-künni nem mentünk. Ollyan ugyan-is az álom, mint amaz éjtszaka itt alatt bojongó tsillagotska (*stella fatua*,) melly a' kergető előtt fut, az előtte futót követi: mint ezt a' tanulásban telhetetlen, vagy egyéb gondok miatt estve fokáig fenn ülő emberek sokszor fájdalommal tapasztalják. [3. Ha üres gyomorral feküdtünk volt-le. Azt írja *Sanctorius* hogy a' ki üres gyomorral mégyen le-fekünni, azon éjtszaka rokkul aluszik, feje el-nehezedik, fediül, vak femei lüknének, karjai feksülnék, hüsa el-lágyul, fűve rágattatik, sőt némellyeket a' nyavallya-is ki-tör. A' mellyek részzerint attól esnek, hogy az epe az üres beleket rája, részzerint pedig, hogy a' vér magában meg-tsipösülvén, az ereket, az agyvelőt és az inakat botkóntja. [4. Ha teli gyomorral mindjárt le-feküdtünk. Mert így, jóllehet hamar el-alusunk, de két, három óra múlva fel-serkenyén, az éjtszakának hatra levő részét nyúg-

nyúghatatlansággal töltjük el. [5. Tapasztalt dolog az-is, hogy a' kik este csak valami gyenge leves ételt éznek, azon éjtaka rozzabbul aludnak, mint a' kik hússal, vagy egyéb vastag, de jóféle *chylus*sá való eledellekkel jól laknak.

§. CCCXXV.

De [6. semmi az álmod oly gyakran meg nem zavarja, mint az ételnek a' gyomorba való meg-vezése; és a' sok felet tsináló, vagy a' gyomrot és beleket tsipősségekkel ösztönözö eledelék; főként ha vatsorán effűik azokat: Minéműek a' bab, borsó, lentse, fußullyka, répa, káposzta, gomha, hagyma, fokhagyma, ugorka, dinnye, nyers gyümölcs, édes must, jól meg nem forrott bor, ser, 's több e'félék. [7. Mind azok, mellyek a' vér tsipősségét és hígságát nevelik, vagy azt sebesebb keringésre indítják, kivált az agyvelőre nagyobb mértékbe rohanatják. Ilyenek az igen sós és fűszerfamos ételek, a' harag, hőzvás vigyázás, forró hideg, erős *commotio*, nagy hevtség, meleg víz, herbathe, kávé, 's a' t. [8. Mellyek a' bőrön való ki-gözölgést, akármí úton módon meg-gátolják; mellyek alább elő fognak bőven éamlátatni. *Perspiratio solito minor no-ctem molestam et somnum inquietum pronunciat.* így ír *Sanctorius*. Ezt tselektű pedig a' többek közt a' hideg nedves *aër* és lábunknak fázasa-is. *Pedibus frigidis et capite calido vi-*

gi-

giliae, et nullus somnus, az az, Hideg láb-bal és meleg fővel vigyáznod kell és épen nem alhatol, *Boerhaave* éavai. [9. Az emének erős indulati, mint a' harag, féretet, búbanat, félelem, méjjen gondolkodás, sok gondok 's a' t. Erre nézve vatsora után nem is tanátsos semmi nevezetes dolgot elménkre venni. [10. A' vérnek az egész testben való meg-bővülése: melly álmosná téti ugyan az embert, de tsendes és hőzvás álmod nem enged. Nevezetesen pedig, el-vezűi és igen nyúghatatlanná téti az álmod, midön a' ver a' beleken el-terjedő nagy érbe (*vena portarum*,) meg-gyűl, meg-ülededik, és meg-vezű, mint fokott lenni a' vak stűllybe, hőzámnak meg-rekedésében, *hypochondriaca* és *melancholica affectio*kba. [11. Az érzékenségeknek, zörgetés, zakatlás, kiáltozás, fájdalom által ottan ottan külömb külömbféle módon való érdekelte-tése. Külömb külömbféle érdekelte-tést mondok; mert a' szűntelen egy forma *sensatio*ra tsak hamar nem kezdven ügyelni az elme, az alatt pedig egyéb dolgokat-is el-felejtven, még hamarébb és jobban el-aludunk mint a' tökéletes tsendéséghé; mint ezt a' két húron járó mu'sikán, éneklésen, prédiká-tzión, eső kopogáson, talpunk vagy egyéb részünk hőzvás vakargatásán, egyféle dolgok-ról való hőzvás, tsendes és minden indulatok nélkül való gondolkodásban vagy olvasásban gyakran tapaktaljuk.

§. CCCXXVI.

§. CCCXXVI.

Nagyon függ az álomnak tsendése és nyúghatatlansága. [12. Az aluvásnak idejétől.] Mert az éjtékai álom, mind azért, hogy a' bolts természet az éjtékát, álomra, a' nappalt pedig munkára rendelte, és kétség kívül a' mi testünköt is úgy formálta, hogy nappal dolgozzunk, éjtéka pedig alugyunk; mind azért, hogy az éjtékai híves és nedves *aërbe* és tsendiségbe jobban elnyúgodhatnak az érzékenységek; sokkal inkább meg újít, mint a' nappali Tapasztaljuk azt is, (így ír *Fr. Hoffman*.) hogy az éjféli előtt való álom mind a' testnek, mind az elmének erejét zebben és hamarabb éleltsi és frissíti, mint az éjféli után való. Rozsul tseleklük tehát, a' kik a' tanulásra vagy egyéb mulátságra az éjtékának első rékét fordítják. A' hajnali álom csak azért olly betses, hogy ettől fogva a' nappalnak terhit könnyebben elgyözhetjük.

§. CCCXXVII.

[13. A' fekvésnek módja is sokat tézen arra, hogy tsendes, vagy nyúghatatlan álomunk légyen. Mert ha *fejünk igen alatt esik*, a' vér, még pedig annak durvább része is, az agyvelőt igen megfálja és el tölti; a' melyből nehéz álmodozások, főnek nehézsége, az érzékenységeknek meg-tompulása és az egész testnek lankadsága következik. A' *banyott fekvésre* leg-kevesebb erő kívántatik: innen a' beregek igen szeretik így fekünni, midőn meg-

meg-fogyatkozott erejek: úgy a' retek 's puhák is. De nem jó; mert a' hasban tétetett rézek a' *diaphragmát* fel-tojván, a' *zivet* és a' tüdököt a' mejjben meg-*zorítják*, és a' vérnek szabad folyását rajtok meg-akadályoztatván, nehéz lélekzelést, *zív* dobogást 's a' t. okoznak. De e'felett, a' hátnak belső részén le-menő nagy edényeket, a' veséket, és azokból a' vízellétet a' hójagra vivő tsöket (*ureteres*.) a' tejes ereket, a' *ductus chyliferum*-is meg-nyomják; melly miatt a' vér az alsó rézekre *zúkebben* mehervén, a' felsőkbe meggyül, és nehéz lehellést, hortyogást, feljődést, mejjbéli *zorulást*, meg-nyomattatást, 's több e'feléket támazt. E' mellett, a' vízellét sem válhatik ki szabadon a' vér közül; a' a' *chylus* sem folyhat a' belekből által a' vér közli. Ha *hasmánt fekvünk*, és *zájunkot* 's orunkot párnába nyonjuk, jól nem lélekzelhetünk; a' vér is *zemeinkre* erezkedvén azokat kívül megvermesíti; belől a' *zém gyökerinek* közepin a' *zém* belső részeire a' föből ki-jövő élő-eret feltettebb meg-töltvén és ki-feztyvén, a' körül lévő inakot, melyeken a' látás *zokott* lenni, a' tsonthoz *zorítja*, melly miat a' *spiritusok* az agyvelőre rajtok nem folyhatván a' *zém* világa néha egy ideig, néha végképen el is vész. Ha pedig a' *hasmánt fekvés* alatt *fejünköt* felre tekerjük, nyakunkban a' félfelől eső inak és *musculusok* a' *fezülés* miatt fáznak és el-erötelenülnek, a' főre menő és onnan

vissz-

vízfa jövő edények meg-förulnak, és a' vérnek a' főre 's a' föröl vízfa a' fővre szabados menetelt nem engednek. Ugyan ezen okokra nézve, az a'ztalra le-búva alunni-is ártalmos. Leg-ha'fnosabb azért óldalfelt fekünni: még pedig estve teli gyomorral jobb oldalunkon, hogy a' májnak nyomása a' gyomornak eméztétit és a' *chylus*nak abból való ki-folyását annyival-is inkább meg ne gátolja. De időre hogy ezen oldalunkon a' fekvés alatt egybe forúlt ereken a' vérnek ísmét szabados út engedtetsek, ékség lézen baloldalunkra-is fordulni; a' minthogy a' maga megmaradása iránt gondos természet ez okra nézve a' fekvést hárunk nélkül-is gyakran változtatja.

§. CCCXXVIII.

Utólyára [14. tsendessé tehetik 's meg is zavarhatják az álmot a' *Háló házak*, és az *Ágy*, mellyben fekszünk. Mert a' mint *Sanctorius* meg-jegyzi, tsak fokatlan helyen és ágyban fekünni-is nyúghatatlanná tézi az álmot: annyival inkább, ha az aluvó házban vagy ro'z gőz, vagy igen hideg, vagy igen meleg, vagy rendkívül nedves *aër* van. Okoson tselekkzik azért, a' kiknek módjok van benne, ha ágyasháznak jó tágas, fenn való, ti'zta *aëru*, száraz, gyenge meleg főbát választanak, a' mellyhez közel sem tó, sem per-vára, sem egyéb rothadt gőzt botsátó dolgok nintsenek; és éjtékára az ablakokat be-zár-

zárják; ne hogy az akkor következő hideg az estvéli meleg miatt könnyű ferrel találván be-takarva testeket, a' *perspiratiót* meg-rekeszse, és így az álmot meg-zavarja; vagy pedig az *aër*nek meg-hűlésével fellyülről le-ereszkedő mérges gőzök, vagy valami ártalmos állatok az ablakokon be-mehessenek.

A' mi az *Ágyat* illeti. Ki mitsoda ágyhoz fokott, abban nyugzik leg-tsendesebben. A' nyomoruság és iga alá fokott katona és munkás hegény ember a' kövön-is jól aluszik, midőn a' heverő kényes és beteges a' foztott tollu derekajon sem nyúghatik. A' ki kemény ágyhoz fokott, a' puhában; a' ki puhához, a' keménybe nem alhatik, sőt ugyan öfve rontsolódik. Egyéb-iránt az igen rövid, fen-yes, nedves, bűdös, tetves, balhás, palatzk. férges ágy mindeneknek nem tsak igen alkalmatlan, hanem ártalmos-is. A' takaródzó-is, ha igen nehéz, a' testet el-fáraztja, és a' bőrön való ki-gözülgést meg-akadályoztatja; ha igen könnyű és vékony, az *aër*nek éjtékai változásit röllunk el nem fordíthatja. Jegyezd-meg, hogy a' fejet egészen be-takarva alunni sem tanátsos; mert a' testből *perspiráló* rothadt gőzt az *aër*rel együtt be-kelletven évni, az a' tüdököt meg-rontja.

§. CCCXXIX.

Minthogy az *álmolátásnak* sokan olly fokkat tulajdonítanak; és a' tudatlan babonaság holmi *beforkány*, vagy *ludértz* nyomást-is erőstít;

A a

illő

illo lézen ez alkalmatósággal rövideden azt-is meg-vísgálni, mit kellesek valósággal ezekről itélni? Az Álomlás kétféle: [1. *Terméket felett, vagy Isteni jelentésből való.* E'féle álomlásokat a' Sz. Irásokba felelően olvastunk. De az én ítéletem szerint a' több tsudatetelekkel és a' próterálással együtt ezek-is meg-értintenek. Ma azért [2. *minden álomlások csak terméket érintenek.* Ezek pedig az értelmelebb *Philosophusok* ítélete szerint nem egyebek, hanem a' maga termékeite szerint éltelen munkálkodó elmének ébren gyűjtött *idea*-jiból tövel hegygyei özve-füzdött képzelődései. Azt bizony alhatatósón tapasztaljuk, hogy minél nyúghatatlanabbul aluszunk, annál több és nehezebb álmokat látunk; midőn pedig tsendesen és méjjen el-alhatunk, csak egy álmunkra-is alig emlékezünk. Hogy pedig egyik Ember többet álmodik, mint a' másik, vagy álmaira jobban reá emlékezik, attól va-gyon, hogy ebben jobban el-nyúgoznak az aluvás közben a' külső érzékenségek, mint amaban: a' honnan a' keveset álmodó embert az álom jobban-is meg-élokta újítani. Tapasztaljuk továbbá azt-is, hogy a' mely dologról estve, vagy az előtt erőssen gondolkodtunk, többire álmunkban-is azzal bajlódunk: leg-alább atól bojong-el a' képzelődésnek törvénye szerint az elme egyéb dolgokra, melyeket az, vagy hasonló alkalmat-

atósággal lártunk, hallottunk vagy tapasztaltunk, mint ezt *Claudianus Poëta*-is ékefen énekli:

Omnia quae sensu voluntur vota diurno,

Pectore sopito reddit amoena quies.

Venator desessa toro cum membra reponit,

Mens tamen ad silvas et sua lustra redit.

Judicibus lites. Aurigae somnia currus,

Vanaque nocturnis meta cavetur equis.

Furto gaudet amans: permutat navita merces:

Et vigil elapsas quaerit avarus opes. 's a' t.

Erre nézett bölts *Salamon*-is, midőn *Préd. v. 3, 6.* így írt: *Az álom a' sok foglalatóságból fokott következni: és a' sok álomban hiában-valóságok vagynak.* Mellyre nézve maga az UR ISTEN Jérem. xxix. tiltja-is a' 'Sídóktól, hogy a' magok álmaira ne figyelmezzenek. A' bölts *Sirák* pedig R. xxxiv. §. 2. azokat, kik az álomlásba bíznak, hasonlónak mondja azokhoz, a' kik az árnyékhoz kapd'sznak és a' felet üzik. Ama' *Pogány*, de másfelől bölts *Cató*-is így ír:

Somnia ne cures, cum non sint signa malorum.

az az, Az álomlást fámba se vedd, mert azok femmi roé dologot nem jelentenek.

§. CCCXXX.

Meg-esik ugyan néha, hogy mikor még az érzékenységek jól el nem nyugodtak, alvás közben vévén valamit észre, arról kezd álmodni az elme, és így olyan dolgokra is mégyen, melyekről nappal ingyen sem gondolkodott. Meg-esik az-is, hogy az éjtökai tsendességben, midon minden érzékenységek tökéletesen és hozzátan el-nyugodtanak, és így semmitől meg nem zavartatik az elme, a' képzelődésnek *regulái* szerint hozzás okoskodás által úgy ki-tsinálja az előtt való dolgainak ki-menetelét, hogy valósággal úgy-is mennek azok azután-is véghez. De ezeket, a' ki az elmének terméketit, és a' képzelődésnek 's józan okoskodásnak törvényeit avagy tsak valamenyire érti, Isteni jelentésnek nem tartja. Gyakrabban meg-esik, hogy történetből holmi olyan dolog adván elő magát, mellynek az álommal valami hasonlatossága vagy, a' babonát ézeretöktől álom bé-telésnek tartatik. Továbbá, bizonyos dolog az-is, hogy sokszor az álmok tsupán tsak az álmodónak *temperamentumából* következnak. p. o. A' *sanguineus* gyakran van vendégeskedésbe, musika ézők, szép asszonyok és minden vigaságok között, gyakran látja magát az aerbe repülni, melly a' *spiritusok* könnyűségét és a' vérnek az agyvelőn való szabados folyását bizonyítja: a' *plethoricusnak* vagy vérrel igen bővölködőnek gyakran foly álmaiba orra vére, sok

fokszor lát vért, és egyéb veres dolgokat: a' *phlegmaticus* fehér dolgokkal bibelődik, elvettetett folgai állapotba vagy, vízbe úsz, fertőben kevereg; mellyek a' *perspirationak* meg-rekedését-is követik: a' *cholericus* tűzzel, sárga dolgokkal álmodik, ítélő székben ül, hadba vagy, *commendéroz*, veszekedik 's a' t. A' *melancholicus* setétbe bojong, sok fekete dolgokat, késérteteket ördögöket lát, magát felakasztani tö-vételre sentertizáztatni, vagy egyéb életének végét verő veszedelemben forgani álmodja. Ugy a' ki egybe sugorodva aluszik, álmában nem futhat, a' ki el-nyújtózva, jól éaladhat: a' kinek hús vagy valami egyéb akadt foga közi, nagy hosszú dolgokat tép ki foga húsából; ha holmi *fluxusotska* éálja meg foga töveit, fogait ki-hullani vagy kiromolni látja 's több effélék. Mellyekből ha ki valami valóságot akarna előre meg-határozni, nagyon meg-tsalatkoznék.

§. CCCXXXI.

A' mi az éjtökai meg-nyomattatást, vagy inkább mejjéli szorulást illeti: Ezt régen, míg a' természetű dolgoknak zemesébb és szorgalmasabb vizsgálása az Emberek elméjét a' babonától meg nem tisztította vala, magok a' *Medicusok*-is sokan, mint szintén ma a' tudatlan emberek, valóságos bozorkány, vagy lüderitz nyomásnak tartották. Vagy, olyan lüderitz a' melly fellyül fekszik az emberre, vagy a' melly alája veri valakinek magát; a' honnan

az *incubus*nak, ez *succubus*nak-is szokott deákul neveztetni. Ez a' Éérjfiakat, amaz a' Leányokat és Affzonyokat szokta gyötreni. A' 'Sidó Doctörök, mint az efféle költeményeknek nagy mesterei, azt bezzélik; hogy az ISTEN a' teremtésnek hatodik napján estve akart még az Embernél holmi tökéletesebb állatokat-is teremteni; de ott érvén a' fombat, el nem végezhetette, 's ezekből lettenek volna okán az ilyen házi ördögök, kísértetek, *incubus*ok és *succubus*ok. A' Pogányok is a' magok *Faunus*sait, Erdei Isteneket efféléknek gondolják vala, kik az olyan fémellyekkel, a' kiket szeretnek, vígan járdoznak; az olyanokat pedig, a' kiket gyűlölnék, meg-gyömrölik, szorongatják és tsipdesik, és azok a' kékségek, mellyek néha reggel imitt amott a' testen láttatnak, és a' tudatlan affzonykákról bozorkány ziváfnak mondattatnak, ettől volnának. Azokat a' nagy fejű (*Rachiticus*) gyermekeket is, kiket a' tudatlan Község váltott gyermekeknek hív, az ilyen *incubus*okról származni gondolják vala. A' Keresztények közül is ezen *incubus*okat és *succubus*okat sokan tiszta képzelődésnek, sokan pedig valóságos dolognak tartják. Nem is tsalatkozik egyik rész is meg a' maga ítéletében; mert néha ugyan az efféle meg-nyomtatott fémellyek fel-ébredvén semmit nem látnak, de néha megint a' femes Gazda re-

mény-

ménytelen az ágyon lépven a' jó *incubus*, Bíró vagy Borbély kézzre keríti.

§. CCCXXXII.

De valósággal, ha az ilyen meg-nyomtatásba elő forduló jeleket, és ennek meg-orvoslásának módját meg-tekintjük, semmi nem egyéb ez: hanem vagy a' vérnek sokasága, sürü enyvessége, vagy a' hanyott vagy igen leereftett fővel való fekvés; vagy a' gyomornak sok és nehéz emészthető eledelével való meg-terhelése, féltől való meg-puffadása, vagy a' szívbeli vagy szív körül való *polypus*ok, *stasmus*ok 's több efféle okok miatt, a' vérnek a' főben, kiváltképen pedig és leg-gyakrabban, a' tüdőben lőtt meg-dugulása. A' honnan, vízfá kellettven a' vérnek a' szívre tojulni, ott meg-gyűl; melly azonnal nagy mejjbéli szorulást, el-fulladászt 's következképen az egész test erejének hirtelen való el-akadását okozza. Ez ha (a' mint a' *sanguineus*, bőv vértű, szerelmes és bűjja fémellyekben könnyen meg-esherik,) valami bűjja álomnak alkalmatosságával talál történni, egybe foglalván a' meg-nevezett babonát hívő tudatlan élme a' két *sensatio*t, *incubus*t, vagy *succubus*t képzel magának, vagy lúderéztől gondolja magát gyötrettetni, nem tudván egyéb okát a' rajta történt változásnak. Nehapedig mind ezek tsupán tsak a' *melancholiába* meg-háborodott elmének *phantasiái* és a' testben nints semmi ezeknek meg-felelő változás.

A a 4

Hogy

Hogy az ilyen meg-nyomattatás tsak e'fféle meijbéli éorulás; nem pedig valóságos bozorkány vagy lfidértz nyomás légyen, világosabban meg-tettzik még ez abból, hogy ha a' mindjárt említett okok illendő eszközök által el-hárítatnak, a' nyavallya-is egészen meg-éúnik.

§. CCCXXXIII.

Utóllýára, lássunk egy éóval ama' nevezetes kérdésről-is: *Vallyon t. i. a' déli álom egékeség-e, vagy ártalmos?* Ezt többire a' *Salernitána Scolával* ártalmosnak tartják a' *Doctörök*; és azt mondják, hogy az éjtzakai haénos álmodor nyúghatatlanná tézi; az inakot meg-eröteleníti; a' testet el-lomhávítja; a' fejet meg-náthásítja; az érzékenségeket megtompítja 's a' t. Sőt hoznak olly példákat-is elő, hogy ez fő fájást, fulladozást, vizkorságot, éáraz betegséget 's több e'fféle nyavallyákat okozott. Innen ha valakinek a' déli álomra el-múlhatatlan éüksége volna-is, azt étel előtt inkább *commendállýák*, mint sem étel után. Azt írja *Boerhaave* hogy a' *Bádenfis* Hertzeg egykor sok *Medicusokkal* lévén együtt, kérdésben tette, mit ítélnének a' déli álomról? a' többi mind ártalmosnak mondották, hanem egy *Felix Pláterus* nevű öreg *Doctör* a' maga példájával ellenkezöt próbált; mert én, (úgy mond) a' 70. éztendöt meg-haladtam, és a' mennyiben emlékezem, soha beteg nem voltam, jöllehet

egy

egy napot sem töltöttem úgy el, hogy ebéd után egy egy kevesett ne aluttam volna. Ezen példából, és hogy maga a' böls természet-is étel után minden élő állatokat álomra éokott hajtani, és minden egyéb munkára alkalmatlanná tenni, úgy ítélt *Boerhaave* hogy délbe egy fertállý órátskát éenderedni, még pedig étel után, nem olly ártalmos, mint közönségesen az emberek gondollyák, sőt, a' mennyiben ez a' dél után való munkára-is meg-újíítja mind a' testnek, mind az elmének erejét; másoknak-is, de kívált a' sokat éjtzakázó, tanuló, erős munka miatt el-fáradt, éáraz és forró természetű, bereges, vagy növésben lévő és így éokott, zeméllýeknek, orvosság gyanánt lehet. A' melegebb tartományokban, 's másutt-is a' hofzu és heves *canculai* napokban, ez éépen haéznál. Innen az Oloéok ritkán-is múlatják-el ezt. De jegyezd-meg, hogy a' déli álomnak leg fellyebb-is fél óránál többet nem kell tartani. Nem-is kell e' végre le-fekünni, vagy ha le-fekézel-is, mint egy félíg ülve légyen az, és nyakadot egyenesen tartva. Mert ha igen alá ereztett, le-hajtott fővel, vagy áztalra búva aluzól; fejed zemlátomást el-nehezedik, mejjed meg-éorul, 's a' t.,

lásd §. CCCXXVII.

NYÓLTZADIK RÉSZ.

AZOKROL A' DOLGOKROL MELLYEK-
NEK, HOGY AZ EGÉSZSÉG ÉPSÉG-
BEN FENN-ALHASSON, SZÜKSÉG A' MI
TESTÜNKBE MEG-MARADNI VAGY
ABBOL KI-TAKARODNI.

§. CCCXXXIV.

Hogya a' mi testünk illendő nagyságra ne-
vedkedhesék, és azután-is el ne apadjon,
vagy romoljon, arra az étel és az ital szükség-
képen meg-kivántatik. De nints sem
étel, sem ital e' Világon olyan, melly a'
mi termézetű nedvességeinké egészen által vál-
tozhatóság. A' Magzat annya méhében az ő
anyja véreinek leg tökéletesebben el-készült ré-
szével tápláltatik, még-is mihellyt e' világra
küldetik, azonnal fok otsmányság takarodik-ki
belőle. Anyival-is inkább tehát a' külső
durva eledelékbe mennyi legyen olyan rész,
melly a' mi testünk táplálására, vagy termé-
zet szerint nem alkalmas, vagy az alatt,
míg azokból *chylus*, a' *chylus*ból vér, a' vér-
ből tápláló inakban folyó és egyéb szükséges
nedvességek készülhetnek, önként meg-véz,
vagy ha meg nem véz-is, szükségünk reá
nem lett volna; akárki könnyen meg-ítélheti.

A'

Az e'féle hasonlatlan, meg-vezett és szükség-
telen részek már azok mellyeket bizonyos idő-
ben külömb külömb úton ki-fokott a' ma-
ga meg-maradása iránt gondos Termézet a'
mi testünkből takarítani. Hogy ha már vagy
ezen ártalmas részek bennünk rekednének,
vagy ezekkel együtt a' táplálásra és a' test
egyéb munkáinak folytatására szükséges ré-
szek-is belőlünk ki-takarodnának, lehetetlen
vólna az egészségnek, sőt az életnek-is el nem
romolni. Ellenben, ha a' benn maradváló
részek benn maradnak, a' ki-takarodni-valók
magok idejekben ki-takarodnak, nem képes
lezz a' mi testünkhöz semmi belső okból har-
mozni fokort nyavallyáknak kezelteni. In-
nen *Fr. Hoffmann*-is *op. T. r. p. 117* így ír:
Totius vitae ac sanitatis fundamentum perpetuis
ingestionibus et egestionibus superstructum est, az
az, Az életnek és egyésegnek egész funda-
mentuma a' föntelen való hozzá adáson
és ki-vetélen épült. *Hippocrátes*-is; az e-
gész Orvosi Tudományt csak az okoson
való hozzá adásba és el-vévésbe állani tartot-
ta: és azt mondotta hogy a' ki ki-tanulta,
hol, mikor, mennyi és miféle *materiát* ke-
llessék ki-üresíteni a' testből, vagy hozzá adni
ahoz, az a' *Doctóri* mesterségnek leg felsőbb
pontját elérte. Illő azért hogy mi-is, ezen
részben, e' nevezetes és farkalatos dolgokról
egy kevésé jobb móddal értekeződnünk.

§. CCCXXXV.

A' testből ki-üresítendő *materiák* ezek

a' Ganéj, Szél, Húgy, Láthatatlan gőz, Verej-
ték, Nyál, Takony, Fül-sár, Nemző mag, 's
gyakran a' Jó Vérnek-is egy része. A' Ganéj
vagy árnyékfékre vetendő seprölék, nagyobb
rézén a' bé vett eledeleknek fonkollyos, dur-
vább és a' táplálásra nem alkalmas része,
melly vastagsága miatt a' tejes edényekben
bé nem férkezhetvén, mint a' fűráló malom
sákján a' korpa, a' beleken végig hajtattatik,
és alól ki-vettedik. De ezzel együtt az epé-
ből-is, melly az emésztés kedvéért a' májból
a' belekre föntelen szívárog, úgy a' beleknek
belső részeit természet szerint bé-fedni szokott
mucusból-is fok takarodik ki ezen az úton.
Mi kárt teheszen azért az egészségben mind
a' felettébb való forulás, mind a' rendkívül
való has-menés, könnyen ki-tanúlhatjuk; 's
következésképen a' székek közép módon való
járásának hafnos és szükséges voltát-is észre
vehetjük.

§. CCCXXXVI.

Ugyan-is: ha igen hígón mégyen a' has,
bizonyos jele, hogy sem a' gyomor nem
emészthette jól meg az eledeleket, sem a'
meg-emésztődött rész vagy chylus nem válhatott
a' sepröléktől külön, és nem folyhatott a'
tejes edényeken által a' vér közli. Melly mi-
att, nem lévén a' vérnek mivel újítatsék,
sem a' testnek mivel táplálatsék, rövid idő
alatt el-kellertik a' testnek erőtlennülni, lágyúl-
ni, föntelenülni, hitvánkozni; egyfóval mind-
azok-

azoknak a' romlásoknak, mellyeket fellyebb
§. CCLXXVII. az éhségről meg-jegyzettünk,
bé kellertik következnie. Minél hígabb pe-
dik a' has, és az eledelek hamarább 's keve-
sebbé meg-emésztetve follynak által a' bele-
ken, annal sietőbb lábakkal jönnek elő a' meg-
nevezett vezedelmek-is. Ellenben, a' foru-
lásban ugyan minél keményebbek és ritkáb-
bak a' székek, annál inkább ki-érvődik az ele-
delekből minden tápláló nedvesség, de más-
felől, a' hosszúas belső melegség miatt, a' hát-
ra maradt seprölék, kiváltkepen pedig az epe,
meg-rothad és meg-tsipösül; és rothadt gözi-
vel a' gyomrot és beleket el-töltvén, rága,
széllel fel-puffasztja; mejjbeli forulást, nehéz
lehellést, érv dobogást, érv fájást, belső ré-
zekben való nyílaldozást, keményebb foru-
lást, vezedelmes colikát 's a' t. tsinál. Sőt
a' gyomornak és beleknek a' fövel való foros
egysége miatt, fő édelgést, fül zúgást,
fém világnak el-vezését vagy kaprozását-is
sokszor okoz. Nihil est quod perinde caput
afficiat ac vertiginosis affectibus occasionem prae-
beat, ac foeces in intestinis diutius retentae, így ír
Mercurialis. E' mellett a' Ganéjnak tsipös ro-
thadt göze által mégyen a' vér közli-is, és
azt nagyon fel-gyúlastja, meg-tsipösíti, és
rothadásra késíti. A' honnan, a' hosszúas ke-
mény forulást fő fájások, fémnek vermesé-
ge, egész testben való nyúghatatlanág, viz-
ketegség, nyílallások, fájaldmok, forró hi-
deg-

deglelések, és fok egyéb vezedelmes nyavalyák-is fokrák köverni.

§. CCCXXXVII.

Hogy azért sem a' hasmenés, sem a' forulás a' mi egészségünkben kárt ne teheszen, lássuk, *mitsoda eszközök által lebesse a' hasnak járását jól mérsékelni.* De mint hogy mind a' hasmenést, mind a' forulást szülő okok különb különb félek; sőt néha egymással-is ellenkezők, hogy t. i. a' mi egy-zer 's egy személybe forit, máskor és a' másba a' hasat meg-lágyítja, illő lézen előzet ezen okokról értekeződnünk. Hogy így észre véven, kiben, mikor, mellyik okozta legyen a' forulást, vagy hasmenést, annak el-hárítására annál alkalmatosabb eszközöket válasszassunk. A' forulásnak közönségebb okai ezek. [1. Az epének a' belekre való nem folyása, akár a' meg-dugulás, akár az el nem készülhetés miatt legyen az. Ez a' *pblegmaticus*okban, fokkat vezteg ülőkben, savanyu vagy erős etzetes étellel és itallal gyakran bővön élőkben 's a' t. leg közönségebb oka a' forulásnak. [2. A' belek fibrának el-lágyulása és gyengülése; melly többire a' beleket belől be-fedező és a' tsipetteréstől óltalmazó *mucus*nak vagy zakonynak meg-gyűlésétől vagy. Ez-is a' mindjárt nevezett személyeket, főként pedig az affzonyi rendet és a gyermekeket fok-ra inkább tartani. Haznál mindenük ellen a' gyakor és erős *commotio*, fűzerhámos és sós etc.

telek, sült-hús, méz, nádméz, minden keletű vagy hamar meg-keseredő *materiák*, a' korpás kenyér, répa, retek, tormá, káposzta, mustár. A' Pátikából-is minden *alkalinus* és közép természetű sók, *Falappa*, *Rhabarbarum* 's a' t. mellyek fok vizet hajtának-ki, ezzel a' beleket szépen tisztítják és erősítik.

§. CCCXXXVIII.

[3. A' beleknek természeti érzékenytelen szárazsága, vagy fokféle tekervényes hajladozása-is, a' tejes és más bé élő ereknek rágaságával együtt. Ezen ok miatt fokaknak egész életükben kemény hasok vagy, és két, három napon-is alig vagy egy székek, egek-segeknek majd minden változása nélkül; sőt némellyeknek két három hétben vagy egy egy székek. Ezeknek árt az mind, a' mi a' két első rendbélieknek haznál: Haznál pedig mind, a' mi a' rothadásnak ellent áll, és a' testet nedvesíti 's lágyítja; minéműek a' saláta, endívia, *spinachia*, paréj, *cichoria*, tzecla és egyéb zöltségek, gyengén savanyu gyümölcsök, mind nyersen, mind ázálva, tej, savó, újj méhsér, édes must, apró malósa szőlő, ifjú állatoknak húsa, kivált főve és jó kövéren, kövér hús lével főtt árpakása vagy riskása, vaj, híg tojás, a' lentse és borsó is jól meg-sírozva, a' fok viz ital, a' napjában kétférei jól lakás, főként leves ételekkel. A' Pátikából pedig a' *Manna*, *Kassia*, *Tamarindus* ezek számára leg alkalmatosabbak.

§. CCCXXXIX.

§. CCCXXXIX.

[4. A' Éorulátnak okai közé Éámláltatík az igen bőv *perspiratio* és gyakor izzadás-is. *Alvi laxitas*, *cutis densitas*; *cutis laxitas*, *alvi densitas*, régi közmondás a' *Doctoroknál*. Innen vagyon, hogy az erőssen dolgozó paraftok többire Éorulásban vagynak: az árnyékban heverőknek pedig, ha egyéb akadályok nintsen, hígot mégyen a' halok. Vagynak, kiknek semmi egyéb gyomrokat meg nem indíthatja, hanem ha reggel mezítelen lábakkal a' hideg földön teglás vagy márvány kőes *pavimentumon* fél fél órát sejtálgatnak. Mellynek semmi egyéb okát ki-gondolni nem lehet, hanem hogy a' lábaknak meg-hűlése miatt az egész bőr öëve húzódván, a' *perspiratio* meg-reked, és az itt ki-takarodandó nedveségek a' Éáraz belső rézekre fordulván, azokat meg-síkitják es nedvesítik. Ebből következik az-is, a' mit *Hippocrátes aph.* 83. §. iv. meg-jegyzett, hogy t. i. a' kik éjtéka fokot vizzellenek, jóllehet az előtt való nap fokot nem ittak vólt, kemény és kevés Éékek vagyon. Mert a' fok vízellés-is a' belső rézeket meg-Éáraztja és soványítja.

§. CCCXL.

Has-Éorulást tsinálnak [5. A' Éáraz, sovány, erős, íavanyu, fojtós ízű ételek és italok-is. [6. A' kevés étel és ital. Mert nints miből kézülni efféle seprőléknek, 's ha mi kevés kézült-is, a' belek illendőképen meg-

fogni

fogni és magokon végig hajtani azt nem tudják. Ettől vagyon az-is a' mit ír *Celsus L.* 1. c. 3. hogy a' kik csak utólyára Éoktak aÉtálnál innya, röbbire Éorulásban vagynak; a' kik ellenben étel közben gyakran íÉznak, hafok Éabadabb Éokott lenni. Ez annak-is az oka, hogy az ételtől el-Éakadott betegek Éékre olly ritkán kelnek-fel; és ha őket illyenkor *laxativákkal* erőltetnéd erejeket még jobban el-fogyatnád, és nyavallyájokor nevelnéd. [7. Azt-is írja *Celsus* a' n b. Éükéség még az-is tudni; hogy a' hányás a' hafnak menéit meg-álítja, meg-állását vagy Éorulását meg-indítja. Meg-állítja, a' melly mindjárt étel után léken, meg-indítja a' melly azután későre következik. Oka pedig ennek ez: mert ha ki-hányod, a' mit ettel, nints mi Éáljon-le a' beleken, ha pedig már az étel meÉfe le-Éállott vólt a' beleken, midőn a' hányás közben rázódik, alá felé inkább íet. Másként a' gyakor hányás akármikor légyen-is Éorulást tsinál; mert a' belek *fibráiban* rendszerint lefelé járó mozgást, felfelé fordítja, és így az étel nem Éálhot-le azokon. [8. Az étel után való hóÉzas nyúgodalmot-is Éorítani mondja *Celsus*. Mert így az eledelek tovább hevervén a' gyomorba, és tsendesebben Éálván-le a' beleken, jobban meg-eméÉtődhetnek, és inkább ki-Éívódhatik azokból minden nedveség: melly Éerint a' meg-maradt kevés Éáraz seprőlék ké-

B b

söb-

söbbre és nehezebben vettethetik ki. Ha-
nál mind ezek ellen az ellenkező *dieta*.

§. CCCXLI.

A' *Has-menésnek* majd ellenkező okai
vagnak. Mert ha az epe az epe hójagban
igen meg-gyül, és meg-rothad, mint a' nyári
fáraz hévségeken, forró hideglelésekben, nagy
haragban 's a' t. fokozor meg-elik, midőn vala-
mi októl fel-háborítatván, az a' belekbe kiom-
lik, nagy rágással és hányással járó hasmenést csinál.
A' nyári, kivált az édes kedvtű és könnyen
rothadó gyümölcsök; az ételben és italban va-
ló telhetetlenség; édes must; forrásba lévő
bor és ser; meg-vefett tojás; rendkívül 'si-
ros ételek; a' *perspiration*nak vagy izzadság-
nak benn rekedése; a' hófázás keferűség; a'
beleknek belső síksága, rövidsége és egyenes
útja-is ennek igen esmértes és közönséges
okai szoktak lenni. Ez utolsó tetmézetze-
rint vagyon némelyeken, és soha meg sem
orvosoltathatik. A' melly a' hófázás keferű-
séget követi, annak-is, a' *Baglivius* íté-
lete szerint, többire halál a' vége. Néha,
kivált a' forró nyavallyákba, a' has-menés va-
lamelly belső résznek meg-kelesztől és rothadá-
sától vagyon. Ez is igen vefedelmes.

§. CCCXLII.

Egyéb iránt meg-jegyzésre méltó dolog
az, hogy a' has-menés, ha finte-nagy erő-
tetéssel és vérrel vagyon-is, gyakorra a' ter-
mézetnek fegyvere sok nehéz nyavalláknak el-
üzé-

üzésére: ki-tisztítván t. i. ez úton a' testben
ferteféllyel meg-vefett *materiákat*, mellyek
rövid időn jobban-is meg-vefven és el-épo-
rodván bizonyoson nyavallyát okoztak volna.
Nints-is az egész testben semmi rész, mellyről
a' *materia* a' belekre nem vitettethetnék és
ott ki nem takaríthatatnék. Mellyre nézve,
azt ilyenkor meg-állítani igen vefedelmes do-
log volna; sőt inkább valami gyenge *laxati-
vával* illő lézen e' hasznos munkában a' ter-
mézetet segíteni. Az ilyen egészségre veze-
dő has-menést meg-esmérhedd. [1. Ha ez
alatt erőd nem fogy, sőt tested könnyülni és
elmed vidulni lattatik. [2. Ha az ételbeli
kívánság jó, és a' gyomorbéli emésztés jól
véghez mehet.

§. CCCXLIII.

De ha ezekkel ellenkező jeleket kezdünk
tapasztalni; szükség azt minél hamarébb meg-
állítani. Hirtelen mindazáltal erősen forító
orvosságokkal meg-tojtani soha nem bátorsá-
gos. Az epének fel-gyűladását és ki-omlá-
sát képen mérsékli a' tisztított léc, bor-kő,
zabbal, árpával, farvas farval, és egy né-
hány kem szilvával főtt víz, és egyéb gyen-
ge savanyu ételek és italok. A' melly a'
gyümölcsöknek, vagy egyéb ételeknek a' gyo-
morbba lőtt meg-vefésétől vagyon, előzet
azon meg-vefett *materiát* egy kevés *rabbar-
bararummal*, Angliai sóval magokra, vagy
rák kemmel-is meg-elegyítve ki-tisztítani jó
lézen.

lézen. Azután holmi savanyúság óltó porotskákkal, minémü: a' rák szem, veres klári's, tojás haj, farvas farv el-készítve kréra, fuvat, *bolus armens*, 's a' t. áni's-maggal, fa hajjal, feretsen dióval 's a' t. meg-elegyítve este reggel, sőt ha a' dolog kívánja, gyakrabban-is elegendni, hogy az elgyengült belső részek újra meg-erősödjének, nagy haszonnal lehet. A' jó ó bor, terjék, birs-alma sülvé, főve, vagy *lictarium*nak készítve, a' gyömbér, *cascarilla*, bé készített rztitrom és narants haj, 's több effélék, melyek az erősítés közbe egy kevésé foritanak-is; ilyenkor hasznosok. A' *perspiration*nak meg-rekedése többire a' belső részeknek el-gyengülésével és a' gyomornak meg-vezésével együtt vagyon: A' meg-nevezett orvosságok azért ebben-is *commendat*nak. De kívülről a' gyakor *commotio*, lovaglás, meleg feredők, a' bőrnek dörgölése, és az egész testnek, kiváltképen pedig a' lábaknak jó melegben való tartása, sokat segítenek: úgy egyéb házi és patikai orvosságok-is, melyek a' *perspiration*ot nevelni és a' testet gyengén izzasztani szokták. Ha főllő, vagy édes must tsapta el hasádat, ezt a' jó ó bor és égetbor ital leg jobban meg-állítja. Ha a' has menés nagy tekeréssel vagyon, és sok enyves fejer takony forma *materia* vagy vér-is takaradott ki, mint-hogy ilyenkor a' belek meg-főzratván az őket védelmező *mucustól*, mintegy ki-sebesülve vagyonak, leg több vigasztalást várhatunk az olyan

étközöktől, melyekben efféle ízetlen enyvesség bőven vagyon, minémük, az édes mondola, len mag, mák és friss fa olajok, az újj híg tojás; kotsonnya; az árpakásának és riszásának vastag leve, főként ha egy kevés áni's, vagy kömény magot-is főztenek beléjük; a' májvának akármilyen részével, vad-máknak vagy fékfűnek virágával főtt vizek; egy rész tej és két rész víz együtt meg-foralva. De jegyezd-meg: hogy ilyenkor mindenféle ételnek és italnak gyenge melegnek kell lenni. Lehet illendő kritéllyel és külső kötéssel-is segíteni. De mint hogy ezek inkább tartoznak a' *præura*, mint sem a' *diætetikára*, itt éántzándékkal el-halgarjuk. Ha mindezek semmit nem használnak, lehet oztán keményebben forító étközökhöz-is folyamodni; vagy pedig harmad, negyednapba valami gyenge hánytatóval élni. [7. A' kiken a' hasmenés természet szerint vagyon, azoknak a' meleg feredőkön és jó gyomor-erősítőkön kívül, a' főz inget, gyakor lovaglást, és tekerkezést nagyon *commendall*yák az értelmelebb *Doct*orok.

§. CCCXLIV.

A' mi *finét* és *Eagját* illeri a' ganéjnak, jól-lehet ezekből a' főmelebb Orvosok a' nyavallyának okairól sokszor sokat tanulhatnak De mind ezek az egészséges emberekben-is az ételnek és italnak minémiségére, a' természetnek külömbségére, a' benn mulatásnak ide-

jére, 's több efféle környtil álló dolgokra nézve annyira különböznek és olly könnyen változnak, hogy az egészség műváltában ezekből valamit meg-határozni alig leheffen. Az etzet, bor-víz, vaspot és egyéb savanyúságok feketén, a' saláta 's más zöltségek zölden festik azt, a' téztás kövér és 'siros ételek után fejéren meggyen-el 's a' t. A' kenyertől, víztől, és kerti zöltségektől semmi tagja nints; a' fok hús, hal, és tojás ételtől pedig igen bűdös.

§. CCCXLV.

Szél nélkül, minthogy mindenféle étel és italok *aër*rel tellyesek, a' belek soha nintsenek. De hogy az egyben bővebben gyűl, mint a' másban, oka [1. A' gyomornak gyengésege, melly miatt az eledélek jól 's hamar meg nem eméztödvén, a' gyomorba és belekbe meg-forranak, poshadnak és rothadnak; és így fok *elasticus* gőzt vagy felet botsátanak-ki magokból. oka [2. Az ollyan ételkekkel és italokkal való bőv élés mellyekben természet szerint több *aër* lakik, 's egy-fersmind a' meg-kelésre, meg-forrásra, és az el-rothadásra igen hajlandók. A' minéműek a' nyers és száraz belü gyümöltsök, gyökeres és hüvellykes vetemények, keletlen tézta müek, jól meg nem forrott és tisztult serek és borok, állott vastag vizek 's a' t. fok felet tsinálnak. [3. azok-is, mellyek a' gyomrot elgyengítik, mint a' fok meleg víz ital, 'siros kövér

kövér ételek és leveiek, fok álom, heverés 's a' t. úgy [4. a' mellyek forítanak. Mert a' mint fellyeb-is meg-jegyzök, a' benn forult rothadt eméztet fok *elasticus* gőzt botsát magából.

§. CCCXLVI.

A' fél, ha maga idejében a' belekből ki-mehet, az egészségnek semmi kárt nem tézen. De ha benn reked, has korrogást, puffadságot, álmotlanságot, nehéz lehellést, mejjbéli forulást, fív fogást és dobogást, fő fedelgést, fül zúgást, ifonyu belső nyúghatatlanságot (melly miá most el-pirul, most el-sárgul, most izzad, most fázik, igazat nem lát, sőt el-is ájul az ember :) kinoskolikát, nyílalláfokat, lép és vesék dagadását, hazudó tsomokot és fájdalnokot, eméztére való tehetetlenséget, tagoknak elesését, vízkorságot, 's több ezekhez hasonló 's ezekből következő vefedelmes nyavallyákat, sőt hirtelen való halált-is, fül és okoz: a' mint mindenikre, ha a' rövidség engedné, példakat-is mondhatnánk.

Nem bátorságos tehát, ha életét fere-ti, e' vefedelmes Tyrannust senkinek magában fokáig fenyvedni; hanem valami fín alatt, akár hol-is el-kell botsátani. *Claudius* Római Tsáfár, látván egykor hogy egy be-tsületes Tanáts Ur a' Tanáts gyűlésben, ettől finte meg-halna, helybe Törvényt írt és adott ki arról, hogy az napságtól fovga, akármi

közönséges helyen a' élelet magától minden ember szabadon borsáthassa. Nints-is bizony ebben, ha a' dolgot jól fel-vézzük, közel-is annyi gyalázót mint mi magunkban képzeljük. A' honnan a' pallérozottabb Nemzetek ezt igen kitsiny dolognak-is tartják. De mint-hogy fokzor, ha akarnók-is, el-borsátani a' élelet, nem lehet. Tanátsosb kivált azok-nak kiker a' fél inkább jár, az olyanoktól melyek élelet tsinálnak, a' mennyiben lehet, meg-tartózkodni, 's azonközbe gyenge gyom-rokot illendő ezközökkel ottan ottan gyá-molgatni.

§. CCCXLVII.

A' *Vizellet* vagy magyarofabban *Húgy*, rézférint az ételnek és italnak éükségtelen része, rézférint a' vérnek a' nagy meleg és rontsolódás miatt meg-poshadt, el-rothadt, és el-vékonyult vize, lava, olajja, és földje. *Viz* abban az, a' mi a' többit folyhatóvá teszi, *Só* a' mitől szaga és tsipőssége vagyon, *Olaj* a' mi sárgán, vagy a' forróságban verecsen festi azt, *Föld* és az olajnak fonkollyosabb része a' miből seprőlékje lézen. Ezt a' vér közül választják és szűrik-ki az e' végre tsudálatos mesterséggel készült vesék, és két tsőn leereztik a' vizellő hójagban. A' hol midőn ez annyira gyűl hogy terhével, feszítésével és tsipősségével a' hójagnak alkalmatlanságára kezd lenni, a' hójag keményen egybe húzódik, és a' rendes úton azt magából ki-hajtja:

§. CCCXLVIII.

§. CCCXLVIII.

Hogy ha már ezen háfontalan és meg-vefett máteriak a' vér közül a' vizellés által ki nem tisztulhatnak, akárki által látja hogy [1. a' viz a' testben úgy meg gyűlne, hogy vizkorságnak kén lenni belőle. [2. A' vér úgy meg-tsipősülne és rothadsággal úgy el-telne, hogy az edényeket is, kivált, a' hol gyengébbek, mint a' többek közt, az agyvelőben, ki-rágná és meg-eméltene. Innen vagyon, hogy ha sokáig nem vizellünk, nagy nyughatatlanság, bágyadság, szív rágás, fő fájás, álmotlanság véken körül; utóljára pedig, a' mint a' példák tanítják, nyavalya törés, mély álom, gutta ütés, és így, legtovább húz napok alatt, halál követne bennünket. Ha pedig a' hójagban vagy az ide szolgáló tsőben rekedne meg a' vizellet. [1. Annak seprőlékje egybe verődven árénává, kové válnék: [2. Magában továbbra-is annyira meg tsipősülne és rothadna, hogy *inflammálná*, ki-rágná a' nevezet részeket: [3. Terhével és feszítésével a' hójagot úgy el-gyengítené, hogy az ezt azután magából ki-nyomni és hajtani nem volna elegendes. Innen a' vizellet' hozzás tartóztatása után igen nehezen, és tsak keveset vizelhetünk. Sőt [4. az a' hójagot ki-is hástaná, mint a' többek közt, ezt ama' híres Astronomus *Tycho de Brahe* példája bizonyítja. A' ki Rudolf Császárral, és több nagy Utakkal 's Uri Aézonyokkal Prágában egy

egy Ur ástalanál lévén, midőn a' pohározás fokáig tartana, ki-menni légyenletle, és a' vizeletje úgy egymásra gyűlt, hogy a' hójagját ki hasította, a' melly miá meg-is holt.

De ellenben, a' vizeletnek rendkívül való bőv menése-is romlására van az egészségnak. Mert ez által a' vér közül a' víz igen ki-takarodik, és így a' vér úgy meg-sűrűdik, hogy a' erősebb ereken nem folyhat, meg-dugul. E' mellet, a' belső részek-is igen meg-éharadnak, és belső égés, erős bomjuzás, nem emészthetés 's több e'félék támadnak az emberben. Meg-kívántatik azért az egészségre, hogy a' vizelet mindenkor szabadon járjon, de ellenben igen bőv se légyen.

§. CCCXLIX.

Hogy ezeket véghez vihessük külség lézen előre meg-tudnunk mitsoda okok fokrák a' vizeletet vagy fel-akasztani, vagy rendkívül bőven hajtani? Fel-akasztják és benn re-kekeztik a' vérben a' vizeletet. [1. A' *sok ázzadás*: mert annak vékonyabb része ezen az úton ki-takarodván, a' vastaga oltán ki nem ürödhetik. [2. A' *sok száraz étel, és igen kevés ital*. Mert így nints mi ki-mossa a' vér közül a' húgynak materiáját. [3. A' *vérenek kövér, vagy taknyos nyúlósága*. Mert ettől a' vesék-is meg-dugulnak, de a' víz sem válhatik ki belőle. Innen vagy on, hogy a' vastag borok, jól meg nem forrot ferek, pos-

hadt

hadt vizek, téztás eledelek, gesztenye, dió, mogyoro, lentse, borsó, a' fok álom, heverés, a' vizeletet fokkor fel-akasztják. Fel-akasztják a' vizeletet [4. A' *vizeletnek hófás tartóztatása*. [5. A' *vérenek rendkívül való meg-bővülése, és forrósága*. [6. A' *veséket, a' hójagra szolgáló zsöket, vagy a' hójag fáját meg-forró spasmusok, vagy be-záró kövek*.

Rendkívül bőven hajtják a' vizeletet.

[1. A' bőron való láthatatlan gőznek benn rekedése, jóllehet ez magában kárt nem téten. [2. A' *sok meleg lőv thea kővé hörpölés*, mellyek a' veséket el-áztatják és raskásítják; ugyan ez okból, a' hófás hanyot fekvés és heverés-is ugyan meg-bővíti a' vizeletet. [3. Rend kívül hajtják azt az ollyan ételek és italok-is mellyekben vért vékonyító, és a' veséket különösen oltónőző erő vagon; mint a' baratzk, filva, tserefnye, és fenyő magvak, a' répa, retek, perer sellyem, káposzta, hagyma, torma, tsallyán, íparga, és komló jövések, a' só, éget bor, terpentina olaj 's a' r. hófás és bőv éléssel. Igen bőven mégyen az [4. Ha a' vér egybe sült és meg-sűrűdött: mint a' *melancholiában* és fok forró nyavallyákban láthatni. Mert így az ital jól a' vér közé nem elegyedhetvén, mihellyt a' vesékre kerül, ott azonnal ki-ürödik. [5. A' belső részeket forrongató *spasmusok*-is igen bőven hajtják ezt, nagy erővel és bővséggel tojván a' vért a' vesékre; mint a' *hysterica* és *hypochon-*

bondriacea nyavallyákban fokozott lenni. Midőn a' vének rendkívül való *tipős* sósága, a' *scorbutusban*, a' *vesékben* az ereket ki-rágja, vagy a' *száraz* betegségben a' vér mint egy el-olvad, akkor-is igen sok vízzellett takarodik ki; úgy, mikor a' forró nyavallyákban a' a' vért fel-gyúlasztó materiát, ezen az úton takarítja ki a' természet. De ezek a' *praxist* inkább illetik mint a' *dietetát*, azért mi-is itt ezekről többet nem szólunk.

A' gyakran való kevés vízzelés, ha tiéda a' vízzellet, a' hójag száját bé-kötő *musculus*-nak erőtlenségétől vagyon; ha veres és erősfen szagos az, a' húgynak erős tsipősége, vagy a' belső forróság annak oka: ha sok rakony forma materia áll abból-le az edény fenekire, a' hójagban termet körül kell gondolkodni.

§. CCCL.

A' mi a' vízzelletnek színet, szagját, vékonyságát, és zavarosságát illeti; tartsuk meg, hogy az éhomra lévő egészséges emberben természet szerint, a' vízzellet szalma szín, éles húgyszagú, tiédra, vékony; de ha áll, holmi pillye forma seprőlékje lézen, melly hol a' vízzellet közepében áll, hol az edény fenekére áll: étel után egy két óra alatt olyan mint a' víz, és semmi szaga és seprőlékje nem lézen, ha sokaig áll-is: az éh emberben pedig láng szín, meleg, és erősfen szagos: A' nyavallyákban pedig ezen minéműségei a' vízzelletnek,

a'

a' nyavallyák okaihoz képest, főképen fokoztak változni: a' mellyekből sok belső nyavallyáknak okát és természetét, az értelmesebb Orvokok sokszor szépen ki-tanulhatják 's meghatározhatják. De másfelől igaz az-is, hogy mind színe, mind szaga, mind tisztasága és vékonysága, mind vastagsága és seprőlékje, oly hamar és kitsiny okból meg-változik a' vízzelletnek, mind az egészségben mind a' betegségben, hogy ha csak ebből akar valamit meghatározni, a' leg kemesebb *Doctor*-is sokszor meg-tsalarkozik. A' honnan már régen közmondás-is lett: *Urina est meretrix et mendax*, az az, a' vízzellet hazug és kurva. Annival-is inkább tehát, nevettségre méltók azok a' tsátsó emberek, a' kik azt sem tudják, mi a' vízzellet, még-is bátorkodnak abból meghatározni, minémű belső nyavallyája legyen valakinek, meg-él é vagy meg-hal? vízelős é vagy sem? fia lézen é vagy leánya? 's a' t. ha színte az embert soha nem látták, és ennél egyebet arról nem tudnak-is.

§. CCCLI.

A' *Perspiratiót* vagy a' *Bőrön ki-jövő lat-batatlan gözt* a' Régiek nem tudták. Hanem a' múlt század elein egy *Sanctorius* nevű Oloz *Doctor* vette ezt leg először észre. Látván t.i. *Sanctorius* hogy az emberek sokkal többet éznek és isznak mint a' mi látható formában belőlök ki-takarodik, még-is nagyságokra és nehézségekre nevezve majd semmit nem

nő-

nőnek, gyanúságban esett, hogy valaminek láthatatlan gőz formában kell a' testből ki-takarodni. Hogy ebben bizonyosabb lehetne, a' maga ételét, italát, nyálát, taknyát, vizelletit ganéjját 's a' t. fogalmatoson meg-fon-tolta. E' mellett egy font forma féket-is tsinál-tatott, mellyben a' maga testinek nehézségét ottan ottan meg-mérhetné. Ezt, har-mintz ektendőknek el-follyása alatt, minden-nap nagy patientiával véghez vitte: a' melly-ből nem csak az gyanított láthatatlan gőznek bizonyos létét, hanem annak mennyiségét, faporító és apasztó okait, 's e' szerint az egézség körül lévő változásokot-is, lépen ki-tanulta. Ez időtől fogva már az említett láthatatlan gőznek léte az egész világ előtt kétség kívül tétetett dolognak tartatik.

§. CCCLII.

Honnan jöjjön? miből álljon, mennyi légyen? ez a' láthatatlan gőz, és mi haszna légyen ennek az egézség fenn/állásáról? lásuk miis egy két fővel. *Fő* ez az élő ereknek a' testnek külső belső részein mindenütt fornyú sűrűséggel ki-nyíló végerskéiből, a' bőrnék 'sirt tartó kriptátskáiból, és az inakból. Mert a' mint *J. Gorter* Belga Doctor, (a' ki-is ezen láthatatlan gőzről igen tudós könyvet írt,) lépen okoskodik, épen nem hihető, hogy a' főből az inakon éntelen mindeféle folyó *spiritusok*, miut a' vér az ereken, más rendbéli inakon megint vizűa kerülének a' főre, ha-

hanem kétség kívül azoknak nagy része a' bőrnék fínén ki-gőzölög. Mert egyéb iránt, azok el nem fogyhatnának, meg sem vezhet-nének, már pedig bizonyos az, hogy ha az étel, ital, álm, nyűgodalom által ezek min-dennap nem újítatnak és faporítatnak, el-is fogynak és háfontalanná lénnek. *Materiája* ezen gőznek, azt mondja *Sanctorius*, hogy a' *harmadik főzésnek excrementuma*. Az az, Valamint az első főzésnek a' gyomorban és belekben marad holmi fonkollyos, háfontalan meg-vezett része, melly a' Ganéj; és a' *má-sodik főzésnek-is* az az, a' vér készülésének az ereken melly a' vizellet; éntén úgy marad-ni kell a' *harmadik főzésnek-is*, az az midőn a' vérből tápláló és az inakon folyó finum nedveség készül, melly ez a' *láthatatlan gőz*. De hihető az-is, hogy a' tizta és hasznos ned-veségekből-is, minekutánna a' magok hívat-al-jokot a' mi testünkben el-végezték, felesen gőzölög így ki mi belőlünk. De hogy ezen gőz *matériájának* jobban-is végére mehetne *Lee-venhoeke*, a' fél karját egy ahoz kékítetett üvegbe ereftve viselte jó darabig. Így azon karjának gőze az üvegben meg-gyűlvén, és özve folyván, fínére, fagjára, ízére nézve viznek látratott lenni: hanem azután *chemia* mesterséggel jobban-is *examínálván* azt, holmi *volatilis* sőt és földet-is talált abban.

§. CCCLIII.

Meennyire mennyen 24. órák alatt ez a' látha-

láthatatlan gőz, igyekeztek a tudósok azt is meghatározni. De az aérnek különböző melegsége, az ember testinek temperaméntuma, az ételnek, italnak 's egyéb *diatának* minémüségéhez képest, ezt hol többnek hol kevesebbnek találták. De ugyan csak, többire úgy tapasztalták, hogy e' többire ment mint a' vízzel. A' meleg éáráz időben több ez mint a' hideg és nedves időben: a' Férfiakban is mint az Aőzönyokban; a' nagy emberekben is mint a' gyermekekben, az ifjakban is mint a' vénekben, a' *cholericusok*ban is mint a' *sanguineusok*ban, *sanguineusok*ban, ismét több mint a' *phlegmaticusok*ban; a' *melancholicusok*ban pedig leg kevesebb. De azon egy emberben is ennek mértéke hol több hol kevesebb.

§. CCCLIV.

Hafnát e' láthatatlan gőznek illy éókkal írja-le Gorter. A' jó és illendő mértékkel lévő láthatatlan gőz, az egészséget fenn tartja, az erőt neveli, a' testnek háfontalan terbit elvéfi, az embert serényy és vidámmá téfi, a' nyavallyákat elűzi: egy főval, hosszú életet és nyers vénséget okoz: úgy hogy, ha véghez tudnók vinni hogy ez mindenkör jól járjon, az ember soha meg nem betegednék, sőt a' mi nagyobb, ha valami külö erő életit el nem rontaná, soha meg sem balna. Nagy dolog ez! de még-is igaz. Ugyan-is, ha az ember gyomra mindent jól meg-emézhethetne, a' vére soha sem igen meg nem gyúlne, sem meg nem

vef.

vefne, a' nyavallyának oka benne nem volna: De hogy mind ezek így véghez men-tenek, a' jó *perspiratio* tsalhatatlan jele. Mert kétség kívül tétetett igazság a' *Doktorok* előtt, hogy az első, az az gyomorbéli *eméktésnek* hibáját, a' második *eméktés*, az az edényekben lejendő vér kékülés *soha helybe nem hozza*; sem pedig a' vér kékülésben *esett hibát*, a' *harmadik eméktés*, az az, midőn a' vérből tápláló és az inakban folyó nedveség kékül, *meg nem igazúhatja*. Azért igaz az-is, hogy ha ez utolsó eméktés jó, a' két elsőnek-is jónak kell lenni; hogy pedig e' jó, tsalhatatlan jele a' jó *perspiratio*.

E' mellett, ha azokat a' jeleket, melyek kívülről mutatják hogy ez a' láthatatlan gőz jól és illendő mértékben vagyon, megtekintjük, épen azok mellyeket fellyebb §. VIII. a' tökéletes jó egészségnak jeléül tetünk vala. Ellenben, midőn ez a' láthatatlan gőz, valami okból meg kezd apadni, épen azon jelei vagynak, a' mellyekkel a' nyavallyák éoktak kezdődni: úgymint, a' testnek el-nehezédése, el-lomhulása, és erőtlenedése, az elmének únalma és mord kedve, a' nyughatatlan álom, az *appetitusnak* el-vefése, a' beleknek féllal való meg-telése és korrogása, nyers vízzel 's a' t. Ezekből azért még világosabban ki kerekedik az, hogy ez a' láthatatlan gőz, olyanféle dolog, hogy ez az egészséget mint egy bē fejezi és tökéletes-
Cc ség-

ségre vízi. De másfelől ha benn talál rekedni a' nyavallyáknak sins ennél egy hatalmas oka. Nints egy belső nyavallya-is melly ezen ne kezdődnek. És minél inkább meg van e' rekedve, a' nyavallya-is annál nagyobb: 's valamíg a' betegben ez helyre nem kezd állani, minden jó jelek hiaban valók. Innen, ha betegnek fázaz éles bőre, lágyulni és nedvesülni kezd, mintha megkenték volna, igen örülnek azon az értelmesebb Orvosok. Különösen, a' náthák, *fluxusok*, *spasmusok*, nyílallások, tsontbéli fájdalmok, mindenféle kövények, belső hévségek, forró hideglelések, tüzes orbánczok, kevények, rüh és egyéb bőrön lévő fekélyek, hideg dagadozások, vízkorság 's a' t. egyenesen ezen benn rekedt láthatatlan gőznek materiájától léznek. Az őzfél 's tavazsal kegyetlenkedő nyavallyáknak-is közelebb való oka, a' *perspiration*nak gyakor meg-rekedése fokott lenni. No tehát, ha életünket és egészségünket szeretjük, minden mesteriségünket meg-vevűtik, hogy ez a' gőz bennünk ne rekedjen, hanem mindenkor szabadon és illendő bővségben takarodhassék ki.

§. CCCLV.

De' hogy lehetne ezt véghez vinni? Egy átallyában úgy ha azokat a' dolgokat mellyek ezt meg-rekeztik, el-kerülnök, és csak azokkal élénk, mellyek ezt fenn tartják és öregbitik. De óh fájdalom! olly fámók bizony

bizony ezen gőznek szabadon való járását akadályoztató okok, hogy azokat mind tsak ki-tanúlni-is annyival inkább el-kerülni emberi erő felett vagyon. Gorter azoknak fámát 12345-re fel-vízi: és meg-mutatja, hogy azokat mind, a' leg-femesebb ember sem kerülheti-el tsak egy óráig-is. Ez az oka, hogy az embernek változás nélkül való egészsége tsak egy óráig-is egész életében alig lehet. Az előttünk elméretes okok közt a' nevezetesbek ezek. [1. Az *aérnek* hidegsége és nedvesége, a' mellyek minél nagyobb mértékben vagynak annál roszabbul *perspirálunk*. Nevezetesen a' hideg fél, ha tsak egy kis nyílalláson éri-is valamely refűnköt mellyet a' hideghez nem fok-tattunk, az egész bőrünk mindjárást öfve sugorodik; és bé-záródnak a' *perspiráló* utak. [2. A' köntőfnek, és ágy lepinek hidegsége, nedvesége, és zennyves motskofsága. [3. A' heverés. [4. A' iók alvás. [5. A' rendinél kevesebb alvás, és az ágyban ide s' tova való gyakor forgás. Ez, oka-is jele-is a' *perspiratio* meg-akadásának. Minél tsendelebben aluszol, és kevesebbet álmodol, annál jobban takarodik testéből ez a' láthatatlan gőz, minél többet hánykódoz, és gyakrabban ébred-fel, annál inkább meg-akadott e' te benned; mellyet tested' bágyadtságáról, femed ki-tsipázásáról, és vizelleted nyersétségéről, reggel még világosabban észre vehetz. [6. Akadályoztatja ezen gőzt a' gyomornak akár étellel akár

itallal való meg-terhelése. Mert, a' mint fellyebb-is mondtam, ha a' gyomor az ételt és italt jól meg nem emésztheti, vastag, poshadt materia válik azokból, melly hogy ki-gőzölögheffen azután-is olly tökéletességre nem mehet. Másként-is, az újj *chylus* mindenkor meg-taknyosítja és vastagítja a' vért, és így mint egy meg-köti abban a' ki gőzölni való vékony materiát, valamíg maga vérré válharik. E' pedig, midőn gyomrodát étellel erőssen meg-töltötted, addig míg újjra ismét enned kell, véghez nem mehet. Ugyan ez okból, az időközben való étel-is apaftani szokta a' *perspiratiót*. De mindenek felett apaftják ezt. [7. Az ollyan ételek és italok mellyekből természet szerint nyúlós vastag *chylus* lézen vagy egyébként meg-nyúlósítják és taknyosítják a' vért: A' mellyek közt e' következőket nevezetesen meg-jegyzette *Sanctorius* a' lentsét, borsót, ugorkát, dinnyét, gombát, föllőt, dižnó húst, rétze húst, lud húst, erős erzetest, az álló vizeket, zavaros újj borokat, és jól meg nem forrott fereket. [8. A' hányás, has menés, fok vizelés, nagy vér folyás, gyakor *venus*, fok pökdösés, úgy [9. Az únalom, éomoruság, félelem, fájdalom-is, ennek nagy akadályára vagynak. [10. A' hőlđ fogytára-is, fokak *observatio*ja szerint, mindenkor kevesebb a' *perspiratio* mind hőlđ töltire, innen a' mi testünk, két három fontal minden újjságon többet nyom mint mikor a'

a' hőlđ teli van: másként-is el-bádgyadunk, *appetitusunk* el-vész, és únalommal tele vagyunk, mellyek a' *perspiratio* meg-akadásának bizonyos jelci. És ezt, hogy nyavallyát ne okozzon, két három napi nem éhetés, éjtfakai izzadás, fok zavaros vizelés, arany er, vagy havi vér folyás által szokta a' bőlts Termézet mindanyikor el-hárítani.

§. CCCLVI.

Segítik és ö-egbitik ezen láthatatlan gőznek ki-takarodását mindazok a' mellyek a' mindjárt le-irt akadályokkal ellenkező tulajdouságuak. Ugy mint, a' meleg, száraz *aër*, tiszta, száraz, meleg és könnyű öltözet és takarózk: a' mezei vadaknak és madaraknak poronyó hűsa, kivált sülvé, a' tiszta, arany színű vékony ó bor, ró-sólis, thea, kávé, fűszerfák, mértékletes éléssel, a' reggeli ásitozás, és nyújtózódás, a' *commotion*nak minden nemei; a' ritka *venus*, a' maga forsával való meg-elégedés, a' reménség, öröm, ézeretet, és több effélék.

§. CCCLVII.

A' Verejték vagy izzadás-is azon helyekről jő a' honnan a' láthatatlan gőz; hanem hogy ez azokon a' réteken a' hol elő terem leg hamarébb ki-üti magát, azután pedig homlokunkot és orrunk környékit tartja inkább. Nem-is szokott ez természet szerint soha támadni, mint az. És így az egészségre, tsak annyiban tartozik ez, a' mennyiben

a' mennyiben a' *diætában* ejtett nevezetes hibákat, sokszor míg nagy nyavallyát tsinálnának, el-foktra hárítani. Közmondás a' Doctoroknál. *Ubi sudor ibi morbus*. az az, A' hol izzadás van, nyavallya van ott. Valamikor izzadunk, vagy a' vér folyása febesült úgy-meg hogy a' láthatatlan gőzt botsátó foros utakat erőszakoson félyvel feztvén, azokon a' vérnek vastag *seruma* vagy savós és vizes réze, sőt néha, mint az erős *commotiokban* láttatott, maga a' piros vér-is, a' bőr színére ki-follyhasson; vagy a' bőr úgy el-nem lágyult és raskásult, hogy a' vastagabb nedvességeket-is önként által fűrje; mint az erős hévségeken, meleg feredőkben és ágyakban láthatni, vagy a' vér úgy el nem hígult vagy olvadt hogy a' forosabb utakon-is ki-fűvároghasson, mint a' hófűas hideglelésben, *scorbutusban*, és *hecticában* sokszor meg-eszik. Mindezek az állapotok, a' mint akárki-is könnyen felveheti, a' jó egészséggel együtt nem lehetnek. Kivált ez utolsó magában-is nagy nyavallya. De a' két első-is, ha sokáig tart és nagy mértékben vagyon, el-fogyatja és el-erőtleníti az embert, meg-fosztván a' testet mind a' tápláló mind az inakot elevenítő jó nedvességektől. Mellyre nézve jó ezekben-is a' természetet úgy igazgatni, hogy a' tüzön túl ne lépjek: Mellyet az idején korán való nyugvással, hűves helyeken való mulatással, hideg vízben való feredézésel, hűvesítő

ita-

italokkal és ételekkel 's a' t. véghez viheri. Hirtelen mindazáltal az efféle izzadságot sem bátorságos soha vissza verni. Mert, ha fűinte nem az egészég hozta légyen-is azokat magával, és terhére esék-is ez a' természetnek, de a' hirtelen lévő változást romlás nélkül el nem fűenyvedheti. Másként-is, tapasztalt dolog az, hogy az ilyen izzadás által, sokszor olyan meg-vezett materia takarodik ki a' mi vérünkben, hogy ha a' benn rekedne, igen nagy nyavallyát fűerezne. Illyenkor azért nem csak benn rekedtetni nem volna ezt tanácsos, sőt e' háfnos munkára minden úton módon segíteni kell a' természetet.

§. CCCLVIII.

Illyen állapotban van a' test. [1. Ha a' láthatatlan gőz akármi okból bennünk meg-rekedt volt. Ez az oka hogy öfűfel és tavakkal éjtűakánként gyakran izzadunk. [2. Ha igen bőven tápláló, kevésé *perspiráló*, és a' vért gyúlaftó ételekkel és italokkal élünk. Illyenkor, akármi kis *commotio* és külső meleg, nagy belső hévséget fűomjúságot és bágyadtságot fokott okozni. De ha azon közben jól meg-izzadhatunk, egészen meg-fűsűlünk és meg-hűvesűlnek belső rézeink. A' melly bizonyos jele, hogy az izzadás itt igen háfnos volt és épen ér-vágatás gyanánt esett. [3. A' hófűas fűorulásban, vízelletnek, hó fámnak, fűülés után való tűztulálnak, folyó sűllynek meg-rekedésében-is a' bőv

Cc 4

izza-

izzadás igen fokot használ. De 14. Némelly egyéb iránt friss egészséges embereket olly puha és rosta forma bőrrel borított-bé a' Termézetnek Mestere, hogy minden kitsiny okra omlik ki belőlök a' verejték. Ezekben-is, minthogy egyéb testek-is úgy van készülve hogy a' verejtéknek igen fok materiája kéküllyön ö benne, az izzadás semmit nem árt. Sőt ha nem izzadhatnak attól vagynak roszul. Segíthetjük az izzadást a' *diatónak* rendiben, mindazokkal, melyeket fellyebb a' láthatatlan gőz segítségére meg-neveztünk vala. Valamíg az izzadás könnyíti és eleveníti a' testet, leg alább nem bágyasztja és fogyatja azt, mind addig nints az ártalmára az embernek.

§. CCCLIX.

A' Nyál vizből, sóból és egy kevés fehér földből kéült nedveség. Választják ezt a' vér közül ki tsuda mesterséggel a' fülön elől az állkaptrák végénél lévő, és bizonyos tsötskén két felől a' felső második záp fogak táján a' fájba ki-nyíló két nagy *glandulák*, más két hasonló nagy *glandulákkal*, melyek az első és második pár záp fogaknál belől az állkaptrához vagynak ragadva, és a' nyelv alatt lévő dombotskán láttzó két kis lyukon nyílnak ki a' fájban. Más apró *glandulákból* is a' nyelv alatt, és az ínyek 's ajakak belső oldalaiból, ez holmivel éaporitatik. Nyúlós-

sága pedig vagyon azon híg takonytoi, melyet a' nyelv tsapja és a' lepedegek fívár-ganak.

§. CCCLX.

Hafna a' Nyálnak különösen az, hogy a' fájnak belső részit nedvesen tartsa; a' fájúságot óltsa, az étel ízét érezhesse, az étel-béli kívánságot ébrekfe; az eméztést segéllye. A' honnan, ez a' gyomor természeti *balsamumának*-is neveztetik fokaktól. A' Takony pedig a' fájnak és toroknak belső részit oltalmazza és sikitja, hogy nyelvünköt fábádabban forgathassuk a' nyelést könnyebben tehesztük, és a' tsipös, 's eles fíراز falatoktól is torkunk meg ne sértettecsék. Nagyon ok-talanul tselekeznék tehát a' kik ezt el-pökdöfik és ki-hárogják. Sok példáink vagynak, hogy a' gyakor pökdösés miatt, nem ehettek, nem emézhettek, meg-melancholicusultak és el-fáradtak az emberek. Nem-is kén azért a' nyálat, igalság fírint, a' ki-tisztulandó vezet materiák rendiben tenniünk. De mint-hogy néha olly bövséggel foly ez fájunkba, hogy ha mind el-nyelnök rendkívül el-áztatná és el-gyengítené a' gyomrunkat és beleinket: kivált a' takony, az eméztésnek nagy akadállyára lenne. Ollyankor azért egy részét ki-kell annak pökni; és ennyiben itt meg-említettetik. Illyen bövséget okoz már a' nyálnak. [1. A' rosz fokás. Mera minél gyak-rabban fívíja és pökdöfi valaki a' nyálat,

annál inkább bővül az, mind jobban jobban oda fálván a' nedvességek. Mint ezt fok pipázó emberekben láthatni. [2. Midőn a' belső részek erőtlenek, és a' tejes erek a' bel-
 lebben meg-dugultak, akkor-is igen foly a' nyálunk; a' mellyet közönségesen, de helyi-
 relentül, gelezta hugygyozásnak hívnak. Meg-
 bővíti a' nyálat, [3. a' láthatatlan göznek benn rekedése-is: úgy [4. Az éhség-is, a' mikor igen tsípös-is a' nyál, úgy hogy ha el-nyelnéd, gyomor rágást okozna. Ettől va-
 gyon, hogy a' kíváncs izü és szagu ételek-re-is nagyon fokott fojni a' nyálunk. To-
 vábbá minthogy a' meg-döglött mérges gö-
 zök igen feretik a' nyálat, a' Pestisben, s
 egyébkor-is mikor efféle meg-bűzhött helyen járunk, nem tanácsos a' nyálat el-nyelni, a' mint erre maga a' Terméket-is tanít bennün-
 ket. Felettrebb való el-bővülése ellen a' nyál-
 nak orvosság gyanánt legyenek mind azok a' mellyek a' gyömröt erősítik, és a' *perspiratiót* öregbitik.

§. CCCLXI.

Az Orrtakony a' Nyállal egy féle mate-
 riájú. A' Regiek ezt egyenszen, egy bizo-
 nyos lyukon, az agyvelőből gondolják vala-
 ki-fojni. De ma már tudjuk hogy ez az orr-
 nak belső tekervényes nagy üregit bé-fedő
 lágy bőrből živárogo-ki; hanem, a' mennyiben
 az ezt živárgó erek és inak az agyvelőről jö-
 nek, lehet mondani, hogy a' takony az agy-
 lő-

lőről jő, es annak mint egy *excrementuma*,
 tisztulása. Effielett a' zemről-is a' könyvek /*könyv*
 nagy része az orrba fokott le-erészkedni; úgy, *nyál*
 a' fül dombján belől lévő üregből-is áll ide-
 valami materia. Ugy. hogy, a' takony által
 egyfersmind minden főbéli érzékenységek
 tisztulnak. Ez, mikor a' vérnek illendő hig-
 sága és melegsége van, gözbe fokott men-
 ni; ha pedig valami okból a' vér meg-kezd
 hűlni és taknyosulni, meg-vastagodik es egy-
 máfra gyűl; mellyet hogy szüntelen ki ne
 živárogojon, az orr lyukakban termő szőrök
 tartóztatnak.

§. CCCLXII.

Hafnai az orrtakonynak ezek. [1. Hogy
 az igen érzékeny inakból készült szagló hárttyát
 lágyon, nyersen tartsa, az orrnek súrlásától
 óltalmazza, és holmi férgeknek, bogaraknak
 az orrunkban bűni ne engedje, ha mi oda
 ment azt-is onnan ki-mossa. [2. Hogy az
 agyvelőt és főbéli érzékenységeket tisztítsa.
 Ez az oka, hogy ha ez valami okból vagy az
 agyvelőben vagy azonkívül meg-reked, igen
 sok, és nehéz főbéli nyavallyák követik az
 embert. Meg-reked pedig, ha vagy a' vér
 igen el-hül és el-taknyosodik, vagy az ezt
 živárgó hárttyát a' hideg özve húzza, a' pi-
 zók, por tabák vagy egyéb valami, annak
 lyukait betapasztja. Ez utólsónak elhárítására ren-
 delte a' Termézetnek bölts Mestere a' *Prüfken-
 tés*. A' mellyre, különös fedülést tapasztalván fe-

Könyvből

fejekben az emberek, eleiről fogva fokképen is igyekeztek erre serkengetni a' fűnyadozó természetet: úgy mint, a' nap fényével, tolluval, orrok före tépegetésével, és külömb külömb fele prüföztető porokkal. Ma e' végre többire *por tabákkal* élünk, a' melly, ha jól készítetik, a' több prüföztető poroknál hasznosabb-is bátoroságosabb-is.

De olyan az emberek természete, hogy ha valaminek egyfzer kétfzer nevezetes hasznát tapasztalták, azzal mindjárt vígza kezdenek élni. A' *Por tabákkal*-is, úgy látjuk, hogy már ma mint tsemegével úgy élnek; a' kinek kell-is a' kinek nem-is, a' mikor kell-is a' mikor nem-is, úton út félen, tsak nem minden *minutában* hánnyák ezt bé orrak lyukaiban: és mint igen igen kedves portéká-jokkal, udvarolni egymásnak ezzel igen szeretik; alig lévén valaki, a' ki ennek eredeti hasznára valami ügyet vetne. Mit nyernek véle? azt, hogy időre a' leg jobb por tabáktól sem prüfözhethetnek; sőt, hogy orrok még jobban bé-dugul, és légzésbéli érzékenységeket-is lokan él-veztik. Mert a' fok tabáktól a' taknyot fűvárgó edények bé-dugulnak, és a' takonynak tsak vékonya jöhet ki, a' vastaga pedig benn reked, és öfve fűad: a' fűgló inak-is meg-keményednek; és így az az érzékeny hártya mint a' botskor bőr ilyanná lézen. Effélet, a' tabák tsipésére, és az orrnak gyakor fűvaklására, a' nyál-is ide

ide fűzik, a' gyomorbeli emésztesnek igen nagy kárával. Mindezektol pedig leg inkább tarthatnak azok, a' kik egyébként-is fűraz természetűek. Sokan, nem érezvén utóllýára a' rendszerint való tabáknak semmi erejét, fűraz, *lift forma*, erös *por tabákot* fűvnak. A' melly oda-is fel-hatván a' hová a' vastagabb 's nyirkosabb tabák el nem érkezhett, egy darabig jól fűlgál; de nem sokára, hasonlóképen meg-dugván 's el-fűraztván ez-is azedig élő épségben maradt részét a' fűgló és taknyot fűvárgó hártyának, az el-kezdödött kárt bé-fejezi. Azonközben, a' bé-leheller a'érrel le-mégven ez a' tüdökre-is; és köhö-gést, tikátsolást, fulladozást, okádozást, a' tüdöknek *inflammatioját*, meg-kövesedését, vagy meg-kelését, 's köverkezésékpen fűraz betegséget-is fokaknak okoz. Mások megint, holmi erös rágó materiákat, fejer hamvat, egér és galamb ganéjt, fűgfüvet, borsot, zázpát 's a' t. elegyitenek por tabákjok közé. A' mellytol ugyan inkább prüfökölnék, de az orrok-is sokör rútol ki-sebesül és meg-büdösül. Vagynak olyan példák-is, hogy az ilyen erös por tabákra való kemény prüfözésben a' före sebesen tsapódó vértol, meg-süketültek, megvakultak, meg-bolondultak, holtig való álmoságban és gutta ütésben-is estenek az emberek. A' mellyek másokon-is, de kivált a' gyermekeken, a'zónyokon és a' *hypochondriacus* ferjfiakon, a' kikben a' vér egyébként-is a'

a' főre igen fíet, és a' *spasmusok*, *convulsiók* nagyon uralkodnak, igen könnyen meg-es-hetnek. Mindezekre a' por tabákos embe-reknek illő volna egy kevésé, a' mint fok-tak, jobban vigyázni.

§. CCCLXIII.

Nem lézen talám úalmára az Olvasó-nak, ha ez alkalmatossággal a' *Prüfzentésre* való jó kívánságnak eredetiről is holmikat meg-emlitünk. Ez a' *Éokás*, a' mint egy *Ballerini* nevű Tudós Olof írja, nem tsak Eu-rópában, hanem Ámerikában, Ásiában is tsak nem eleitől meg-volt. A' 'Sidő Rabbínusok azt mondják, hogy az Isten Világ teremtetése után hét tsudákat tett; mellynek egyike e' volt, hogy midőn az emberek mind prüfzentés által múltának ki e' világból, azt a' *Jakob Pátriárka* könyörgésére meg-változtatta, hogy a' prüfzentés neki, 's ő utánna másoknak is, nem halált, hanem inkább meg-gyógyulható nyavallyát jelentsen: 's ezért kell ma a' prüfzentésre jót kívánni. A' *Pogányok* pedig *Prometheusról* azt írják, hogy az ő általa föld-ből formáltatott emberek, a' meg-elevenedés-nek jelét prüfzentés által adták: 's e' volna az oka a' prüfzentők közöntésinek. *Tucydides* régi Görög Hístorikus azt írja, hogy az ő idejében Áthénás Városában olyan pestis volt, hogy a' kik abban prüfzögni kezdettek, azok hirtelen mind meg-holtanak. Innen, midőn valaki prüfzenteni talált, mindjárt az Iste-

Isteneket hívták annak segítségére. Sokan ezt tartják a' prüfzentésre való jó kívánság leg-első eredetinek. De hogy ez már az előtt is fokkal meg lett légyen a' *Homerus* és *Herodotus* írásaikból meg-tettzik. A' *Kereftyének* köz-i; a' *Vergilius* ítélete szerint, ez 590 *dik* Eften-dőben az I. Gergelly Pápa idejében tsúzott-bé, a' mikor is Rómában hasonló pestis volt a' mindjárt említett Áthénás városbéli pestis-hez. Vagynak a' kik, ezen *Éokás*nak régi-ségétől és közönséges voltától indítarván, ennek eredetét a' természet titkai közt kerefik. De *Ballerini*, ezt a' babonázást éterető tudat-lanságnak helyesebben tulajdonítja. Közön-séges voltát pedig a' Tudósok és tudatlanok közt, onnan magyarázza, hogy e' dologban is, mint más egyébfelékben, a' kevés fámból álló értelmes emberek, a' tudatlanok fokságát követni, jobbnak tartották eleitől fogva, mint sem Vallástalan embereknek tartatni, és másokkal magokat gyűlöltetni. Innen vagyon, hogy ma is minél tudatlanabbak az emberek, erre annál nagyobb hálálkodást téznek. A' Törökök a' prüfzentésre jót nem kívánni, *Ézsás* törésnek tartják: az Ánglusok ellenben erre keveset ügyelnek.

§. CCCLXIV.

A' *Fül Sár*-is a' Fül külső üregit beborító hárttyából úgy *Évárog*-ki, mint a' ta-kony az orrban. *Materiája*, mikor ki-jön, az édes mondola olajhoz hasonlít, hanem az állás-

állásban meg-fárad és meg-keleredik mint Zintén az epe. *Hafna*, hogy a' fül üregit és dob hártáját lágyan, nyersen, síkon tartsa; a' kopástól, és sérüléstől oltalmazza: a' fergeket és bogarakat belé bűni ne engedje. Hibáznak azért a' kik füloköt minden órában vájják, és mofsák; még pedig, vagy kis újjokkal, a' melly az erős fezengetéssel a' fül portzogóit könnyen meg-fitzomtatja, vagy fával, a' melly fálkát borsáthat a' bőrben, vagy gombos tövel, a' mellynek gombját, ha benn marad, ki-venni igen nehéz lézen. De ellenben, a' fület soha ki nem tisztítani is nem tanátsos. Mert ha a' fül sár igen meggyűl, meg-tsípösül, és ökve fárad, nehéz hallást, fül zúgást és fájást fog okozni.

§. CCCLXV.

Hogy a' Jó vér-is az egészséges testben rendinél bővebben meg-gyűlhessen, a' gyermekeken, ifjakon, férfiakon, asszonyokon, gyakran a' testnek egész meg-újulásával eső vér folyások és ér-vágatások, és ezeknek elmulatásából és meg-rekedéséből következő nehéz nyavallyák, világoson tanítják. Oka pedig a' vér illetén bővségének, a' kevés *commotio*, és azonközben a' könnyű eméltetherő és bőven tápláló ételekkel és italokkal való gazdag élet; a' kevés *perspiratio*, és kevés vizelés, a' hasnak hóttas forulásával vagy keménységével együtt. *Külső jelei.* [1. Az előfájlalt okoknak meg-előzése. [2. A' Sang-

vine-

*vineusok*ban, az álmoság, az ábráznak megtelése, fezülése, és fokatlan pirofsága: a' *cholericusok*ban és *melancholicusok*ban, az ereknek nevezetes ki-dagadása és keménysége, a' nyughatatlan álommal és nehez álmodozásokkal együtt. [3. Az egész testnek bágyadsága és nehézsége. [4. Az elmének nyughatatlan hánykodása, és dolog tételhez való kedvetlensége. [5. Minden kis *commotiora* való el-fáradás, piheles, és szív dobogás. [6. A' főnek nehézséggel járó meleg fájdalma. [7. A' vérnek e' vagy amaz úton ottan ottan való meg-indulása, a' testnek meg-újulásával.

§. CCCLXVI.

Igy meg-faporodván a' vér, az edényeket, mellyeken keringeni fokott, rendkívül meg-tölti, ki-fezti, és el-erőteleníti; a' meg-puffadt ágak, a' köztök és rajtok el-terjedő apró ágatskákot meg-forítják, a' vérnek folyását rajtok el-fogják. Melly érint a' vérnek egyenlő keringése a' testben nagyon megbomlik, fok helyeken meg-akad, és meg-állapodik: mellyből a' lesz, hogy a' vér mint egy meg-kezd alunni, nyúlósnulni, vastagulni, s következésképen vezetni; semmi tisztátalanság abból ki nem gözölöghet, sőt a' vizellet is gyakran benn reked. A' honnan oztán, el kell lomhulni, nehezedni, Zintelenülni jobban-is az embernek: a' *melancholia*, sülly, közhvény, *calculus*, nátha, külömb külömbféle hideglelések, körül kezdik azt venni. Ha

D d

pe-

pedig valami októl febes folyásra indítatik a vér, tör, ront, faggat mindenfelé; veszedelmes *inflammatiokot*, vér folyásokot, gutta ütést 's a t. okoz.

Nem bátorságos tehát, ha egészségünket éretjük, okot szolgáltatnunk, hogy a' vér mi bennünk így el-bővüljön. Ez ha annak terhét a' fellyebb említett jelekből, érzeni kezdjük, igen szükséges magunkat ellenkező *dietára* fogni: söt-ér-vágatásokkal, *laxativákkal* is, kivált őszel és tavasznál, a' mikor a' vér leg inkább fokott záporodni, azt ottan ottan apasztani, igen hasznos lézen.

§. CCCLXVII.

A' testből ki tisztulandó materiák közé émláltathatik némü némü tekintetbe a' *Nemző mag*-is. Szoros értelemben ugyan, így csak a' Férfi Magvát nevezhetnők; de rövidségnek okáért, az Ajjonyok sávosabb nedvességit-is e' névben foglaljuk. E'féle nedvesség, sem a' Gyermekekben, sem a' vén Emberekben nintsen: hanem kezd e' mindenik félbe készülni akkor, mikor az ő növések meg kezd állapodni, és oztán mikor a' vénség meg-éreltja, el-hűri és erőtelentí a' testet, ismét nem készülhet. Rendes idejek azért ennek a' Férfiakban a' 16. és 65. az Ajjonyokban pedig a' 14. és 50. Éltendők közé. A' forró és heves természetűekben ez hamarabb kezdődik, de hamarabb-is meg-élnik, mint a' hideg és nyálas testűek. Tsudálatos természetű

méretű Nedvesség ez. Mert mihielyt ez készülni kezd az ifjakban, testeknek fok része, éavok, magok viselése igen nagyot változik: és midőn ez egy kevésé egymásra gyűlt, nem tudom mitsoda öftönözés által, a' vért annyira fel-gyúlaftja, olly nyúghatatlanságot érez mind a' testben, mind az elmében, és a' párosodátnak vagy *venusnak* kívánására annyira fel-indítja mindenik felt, hogy fókán azért betsülleteket, világi éterentséjeket, sör életeket-is kotzkára venni semminek tartják: némellyek ettől tsak nem meg-dühödnek. De mihielyt, tzelokot el-érvén; ezen néhány tsep takony forma nedvességet magokból ki-ereftahtik, azok az ifzonyu változások ő benne egészen, mintegy pillantatban, le-tsendesülnek. Ezeket a' több *excretiókban* nem tapasztaljuk. Mi végre rendelte légyen pedig ebben a' Termézet bölts Auftora így, könnyü meg érteni. Ugyan-is, ez által kellett venni az Emberi Nemzetnek záporodni, szükség vala a' gyermek viselésnek, éülésnek, és fel-nevelésnek únalmos el-képzelését, a' *venusnak* illy ki-mondhatatlan kívánásával, avagy tsak egy ideig, az emberek fejiből ki-törteni. De azonközben nem lehetett el-kerülni azt-is, hogy ez a' nagy *momentuma* dollog, az egészség dolgában-is nagyon bé ne tsúzna, kivált mi bennünk Emberekben, a' kikben ez a' kívánság nem köttetett bizonyos időkhöz, mint az oktalan állatokban.

D d 2 §. CCCLXVIII.

§. CCCLXVIII.

Mennyire tsúzhasson bé a' *Venus* az egészség dolgában? és mitsoda fundamentum, azt ugyan előre-is láthatjuk, de a' példából leg világosabban észre vehetjük. Erre pedig kétféle példáink vagynak: egyik az, mikor az el-kézült, és ottan ottan gyúladó Nemző mag erőszakoson benn tartatik, a' melly-is, a' mint *Galenus* mondja, végtére méreggé válik: a' másik, mikor az rendnél bővebben el-fetsételtetik.

Az első rendbéliekben, el-fokott rothadni a' nemző mag; és annak rothadt göze, mint valóságos méreg, a' vér közti vízza fívdik. A' mellytől az egész testben keringő vér, nevezetesen pedig a' tápláló és inakot elevenítő nedvességek, meg-undokítanak; a' *perspiratio* meg-reked, el-bádogad, únalommal el-telik mind a' test, mind az elme; az álm, ételbéli kívánság el-vész; el-fárad és el-füntelenül az ember, gyomra fáj, feje fédeleg, fulladoz, fíve meg-forul, a' hideg csak nem füntelen leli, fómorkodik, *melancholizál*, házontalan képzelődéseket vézen az észre, meg-tébbolyodik, nyavallya törésben esik, mellyet a' tudatlanok Lüdértz gyötresnek tartanak. Ezen kívül, a' Férjfiakban, a' *testiculusok* ettől gyakran meg-dagadnak, és meg-kelnek; az Azzonyokban, az Azzonyi részek rendkívül égnek, vizketnek, fel-gyúladnak, az *ovariumok* meg-kövesülnek, meg-

meg-vizkorságosulnak, és a' fogadára alkalmatlanok lésznek. Mind ezek és több ezekhez hasonló 's ezekből következő nyavallyák, annál hamarébb meg-környékezhethetnek akárkit-is, minél gyakrabban és nagyobb mértékben fokott benne gyúladozni a' *venus* tüze; és magát a' *venusra* inkább reá foktatta volt. Innen, a' forró és véres testűekben ezeket gyakrabban tapasztaljuk, mint a' *melancholicus* és *phlegmaticus* vérűekben; a' gazdagon és kényesen élőkben ismét gyakrabban mint a' sok raborával és gondal élőkben, az öftövérekben mint a' kövérekben, a' törpékben mint a' magosakban, a' haragosakban mint a' tsendes elméjűekben, a' katonásokban mint a' jámborokban, az azzonyokban mint a' férjfiakban. Azoknak pedig a' kik a' *venust* soha nem próbálták, efféléktől ritkán van szenvedések. Mert ezekben a' nemző mag sem kézült olly bőven; a' mi kevés kézült, az-is tökéletesebben el-lévén kézülvén, nem vész olly hamar-meg, de vízza-is fívodhatik idejénkorán a' vér közti.

§. CCCLXIX.

Ezekből én úgy ítélek, hogy a' *venus*-nak rendes gyakorlása az egészségre nem csak *jólvan* nem ártalmas, sőt, sokakban, szükséges-is. Tapasztalta *Sanctorius*, hogy a' bújják, erősek, és ifjak, ettől könnyebbek és melegebbek lésznek. Kivált az Azzonyokban igen gyakran meg-esik, hogy a' kik Leánykorokban

Éntelenek, betegesek voltak, a' havi tisztulásnak meg-rekedésével bajoskodtanak; férjhez menvén, neki töltének, jó egészségek, piros pirosas eleven ábrázatuak lettenek, a' hófám-is rajtok meg-indult, és természeti follyását azután rendesen követte. Sőt mint a' példák mutatják, sokan az Affonyok közül, ezt a' telhetetlenségig-is követték, mint a' régi Historiák *Sémiramis*, *Kleopátra*, és *Messalina* Királynékról, a' többek közt, megjegyzettek, egészségeknek minden megsértődése nélkül. Oka ez: mert az ő nemző magvok igen kevés *spiritussal* bir, nem is vez úgy el mint a' férfiaké; sőt, hihető, hogy a' férfi magnak *spiritussal* gazdag vékony gözitől, az ő vérek mindannyiszor élesztetik, és melegítetik. De ugyan csak, hogy a' felettébb való el-merülés a' *venusban*, nekik-is kárt tehesen, leg alább magtalanságot, idétlen fülést, dühött szerelmet 's a' t. okozhasson a' mindennapi példákból világos.

§. CCCLXX.

De a' Férfiakban, sokkal nemesebb materiából lévén a' Nemző mag készülve, annak el-fetsételése házszor többet árt mint az Affonyokban. Nints ugyan-is ennél, az egy inakban folyó *spiritusok*on kívül, tökéletesebben el-készült nedvesség mi bennünk: sőt nagy része ennek afféle *spiritusokból* fog állani. Mert nyilván tapasztaljuk, hogy mihellyt a' nemző mag az ifjakban kezülni kezd, sokkal melegebbek,

gebbek, erősebbek, bátrabbak, kevélyebbek, elméesebbek kezdenek lenni, melly a' *spiritusok* ő benne lött nevezetes bővülésének világos jele. Innen vagyon az-is, hogy a' Férfiak az Affonyoknál, heréletlen állatok a' herélteknél, a' tista életü nőtelenek a' házafoknál, a' házafok köztis a' magokat jól mérséklők a' *venus* rabjainál, jóval bátrabb évivők, erősebbek, elevenebbek, és éfesebbek fognak lenni. Egy erős vaskos Katonának, a' golyóbis mint két gollyóit egybe el-fakasztja: a' melly sebből ugyan ő fépen meg-gyógyult, az erő is a' tagjaiban jó rendin megmaradott, de a' fakállá mind el-hullott, a' fava-is affonyi módra el-gyengült. Ezen példából, *Haller comm. ad Inst. 23.* úgy írel, tsalhatatlanul meg-tettzik. [1. Hogy a' Nemző magnak a' Férfiakban különös természetü, igen nemes, és *spiritusokkal* gazdag materiának kell lenni: mert ebben a' Katonában esett változást egyebnek nem lehet tulajdonítani, hanem hogy az ő nemző magot készítő gollyói oda lettenek: [2. Hogy a' gollyókat másod rendbéli agyvelőnek nem ok nélkül lehetne mondani. Régi közmondás az Orvosoknál: *Egy tsep nemző magnak el-follyása, inkább erőtlenné a' testet és az elmét, mint jers hűf tsep vérnek el-vefélése.* Ennek igazsága az okoskodásból-is, a' példákból-is nyilván vagyon. Mert mind a' testnek mind az elmének ereje az inakban folyó *spiritusok* bővse-

gétől vagyon: már pedig, egyenesebben semmi azokat az inakból ki nem hívhatja mint a' *venus*, annyiban-is, a' mennyiben azoknak egyik kút fejét ki-apaftja, de annyiban-is a' mennyiben a' vért a' f'öröl el-húzza, hogy ott-is elegendő materiája az agyvelőnek ne lehessen, melyből *spiritus*okat képezthessen. Tapasztalt dolog ugyan-is az, hogy minél bővebben takarodik ki valamely úton a' mi testünkben a' nedvesség, a' vér annál inkább siet oda, és így az útak-is oda annál inkább ki-tágasulnak. De a' példákban még világosabban meg-tet-
tzik azon mondanak igazsága. Mert a' vérből egész ejtel-is el-follyhat egyzeriben, úgy hogy semmi bágyadtságot maga után nem hágy; de 30, 40. tsep magnak ki-ereztése majd minden állatokat el-bágyaszt és el-fomorít két három óráig-is. Ha pedig ezt valaki igen gyakran és bőven fetsétli, leg elő-
ször-is a' gyomra el-gyengül, az ételt nem kívánja, nem eméltethet, freme allya meg-puffad, és meg-kékiül, látása meg-homályosodik, a' freme el-fárad, és meg-rántzozul, sőt végtére egészen meg-vakul. Tapasztalta ugyan-is *Sanctorius*, hogy a' gyakor *venus*, a' gyomor után, leg inkább és hamarabb a' freme-nek árt. Továbbá, lélekzetje-is meg-nehezedik, húsa el-lágyul, ábrázatja el-sárgul és meg-fennyesül, a' háta fáj, és el-erőtelenül, lábai meg-higgadnak, dagadoznak és meg-közhé-nyesülnek. Lehetetlen dolog ugyan-is, így ír *Baglivius*, igen értelmes Olof Doctor, hogy

/a' kik

a' *Bacchus*nak és *Venus*nak a' meg-elégedéig fog-
gálnak a' közhévenytől és a' *calculi*stól meg-me-
nekedjenek. Effelet, teste-is lassan lassan
mintha fázaz betegségben volna, el-fárad,
vére meg-véz és tsipősül, mely miá gyom-
rok és fizek környékét, és ts. najaiknak vele-
jét füntelen való hévség és rágó fájdalom
emélti, fokakat a' nyavallya-is ki tör, és a'
gutta meg-üt. Emlit *Etmüller* olyan példát-
is, hogy az ifjúnak agyavelejét a' *venus* úgy el-
lágylította és apaftotta, hogy az a' koponyájá-
ban ide tova kotyogor. Hogy itt a' magta-
lanságot, gollyóknak meg-dugulását és *inflam-*
*matio*ját, 's több effele gonozokat, melye-
ket a' mértékletlen *venus* fokozt okozni, elő
ne hozzam: az effele bújja Személyek közt
igen közönséges, utálatos és vezedelmes Fran-
tzunak el-ragadását, és kínos *symptom*ait is
egészen el-halgaftam. Ezekből meg-tettzik,
hogy nem ok nélkül mondotta légyen a'
Poeta-is:

Crebra venus nervos, animi vim, lumina, corpus

Debilitat, mollit, surripit, orbat, edit.

Ha *venus* mezején gyakran tsatát téte,

Erőtlen, ostoba, vak, 's beteges léte.

A' böls Salamon-is Péld. vii. 27. a' kur-
vák után való járast helyesfen nevezi koporsó-
ra vezető útnak, és a' balálnak fenekére fali-
tó öfvetnynek.

D d 5

Mind

Mind ezek pedig, azokon a' kik vagy idejekre nézve, vagy természetek szerint, vagy az éhezés, vér folyás, fok izzadás, vagy valami nyavallya miatt erőtelenek, vagy már meg-vénültek, leg hamarabb meg-eshetnek. fokak bizony a' példák, hogy az ilyenek csak nem a' *venus*ba hóltnak, nyavallya torés vagy gutta ütés érvén hirtelen őket.

§. CCCLXXI.

Illy káros lévén azért a' *venus* dolgában is mind a' jobbra mind a' balra való el-tántorodás: annál szükségesebb lézen ebben is jó tanáttal járni, minél nehezebb a' lábra kapás ha egytér jól el-tántorodál, és minél könnyebb az el-tántorodás, ha semesén magadra nem vigyázz.

Leg előtér is azért azoknak a' kik még Házaság kívül élnek, és sem fentségeket, sem egészségeket meg sérteni nem akarják, háznos lézen, [1. Magokat a' *venus*ra nem kaptatni. Mert a' mint fellyebb is mondtam, a' szűzekben olly szorofak a' nemző magot képző utak, hogy alig kézülhöz azok által annyi mag melly az egészséget meg-sérthetné: a' mi kézüli, a' pedig úgy ki pallerózódik, hogy a' be-ívó ereken a' vér közi, nagy hásonnal, ismét könnyen vívta-ívódik. Másként is, ama' mondás szerint *ignoti nulla cupido*, a' ki a' *venust* soha nem próbálta, köztelt sem gyűlodoz attól annyira mint a' ki abban már belé elegyedett. [2. Meg-kiváncatlik

az-

az-is, hogy a' hívalkodást, rézegeskedést, vendegeskedést, a' vért gyúlastó és a' *venus*ra különösen is öztönözó ételket és italokat, mellyeket fellyebb meg-neveztünk, bújja képeknek szemlélését, és az efféle könyveknek olvasását, szerelem énekeknek halgatását, a' bújja kompániákat, és az ollyan személyekkel való nyajaskodást, a' kik a' *Kupido* nyilait könnyen szívbe lothetnek, forgalmatofon el-kérülje. Ellenben, a' dolog tételben ne resselkedjék, fokat ne alogyék, igen puha meleg ágyba, kivált hanyort, fokaig ne heverjen, mert ez által is tapattalhatóképen fapodók a' nemző nedvség. Étele és itala nagyobbára ollyanokból álljon, mellyek a' vért hivesítik, vízesítik, és annak sótságát és tsipősségét öltják, mint a' saláta, ugorka, tej, víz, 's a' t. keveset egyék, 's ha e' sem elég, gyakran böjtöljön is. Mert a' ki a' maga Testet szűkön táplálja, a' mellett pedig az erős munkával ottan ottan izzasztja, elmejét a' tanulással, elmélkedéssel, és könyörgéssel éjjel nappal gyakorolja, és az éjtfakat végig kényesen nem aluszta, alig gyűlhetnek abban annyira meg a' *spiritusok*, hogy azokat a' *venus* magának abrakul fordithassa. Mind ezekre pedig, kiváltképen való módon az Afzónyi rendnek szükség vigyázni. Mert a' mint fellyebb is meg-jegyzem, a' *venustól* való meg-tartózkodás nekik fokkal hamarabb

meg-

meg-árt, ha egyébként azt kívánnák, mint Férjfiaknak.

§. CCCLXXII.

A' kik pedig Házasságban élnek, e' következő punctumokat azoknak-is jó lézen elméjekben tartani.

(1.) Mind az igen ifjú, mind az idős embereknek életereket a' gyakor *venus* meg-rövidíti. Az erőtlen, beteges embereknek ez vézedelmére vagyon.

(2.) Minél erősebb, húsofabb, vére-febb, és egészségefebb valaki, a' *venus* szolgálatjára-is annál alkalmasabb, és az ő egészsége az annál inkább meg-kívántatik. Ezek azért, a' *venus*on feleltébb ugyan ne kapjanak, de attól ne-is igen irtózzanak.

(3.) Ártalmát vagy haznát a' *venus*-nak, nem annak számából, hanem az embernek erejéből és természetiből kell meg-határozni. Mert ugyan azon szám, gyakran a' jó erős őz embert eleveníti, az erőtlen ifjat pedig el-lankasztja.

(4.) A' kelleetlen, kéntelen, és külső eszközökkel gerjeztetett *venus* soha nem hasznos. Az önként támadó kívánság után pedig az, többire jól használ. Még pedig minél régibb és erősebb kívánság előzte azt meg, és kedveltebb személlyel vagyon, annál hasznosabb az egészségre. Mert a' menyői *spiritus* el-véé egyfelől, másfelől a' nagy öröm megint annyit tsinál.

(5.) Nem

(5.) Nem jó ezt sem meg-előzni, sem követni vagy a' Test, vagy az Elme erős munkájának, hanem víg mulatsággal, és tsendes álommal váltani fel ezt igen hasznos.

(6.) Nem jó ez sem igen üres gyomrral, sem igen jól lakva. Mert akkor az erőt nagyon el-fogyatná, ekkor pedig az eméztést meg-akadályoztatná. Ugyan ez okból, a' *venus* után sokáig éhezni, vagy hirtelen sokat enni sem tanácsos.

(7.) Minél inkább el-éleztette a' meleg a' testnek erejét, a' *venus* annak annál ártalmasabb. Innen Tavasszal egészségefebb a' mint Télben, Télben mint Őzfel, Őzfel mint Nyárban, Éjtszaka mint Nappal, Éjfel után mint Estve, Dél előtt mint Dél után.

(8.) Hogy egészségedre szolgált legyen a' *venus*, leg alább nem ártott, észre vehedd, ha attól semmi lankadságod nem érzed; a' vizelleted reggel tztrom haj szin; tested könnyű, elméd vidám, lélekzelésed szabados's a' t. Meg-esik ugyan az; hogy a' feleltébb való *venus* után sem érzik az emberek hamar bádgyadtságokat: de az minthogy, mint a' valóságos hagymázban, a' vérnek rendkívül való fel-gyulladásától vagyon, igen félelmes, mert majd az erőnek szörnyű el-éakadása követi.

(9.) Mikor a' Nemző magot a' vén-ség ki-kezdi szaraztani, azt a' könnyű eméztethető, bővön tápláló, és gyengén melegítő ételek

ételek és italok, a' nyugalom, álom, vig kedv, valamit ugyan segíthetik, de régi állapotjára semmiféle külső eszközök többre vízház nem vihetik. Vagynak ugyan olyanok, melyek erős tsípő ösztönök, és a' vért győlaftó erejek által láttatnak egy ideig segíteni; de majd, mikor a' testből elözlóttak, rízfert nagyobb lankadságot hagynak magok után, és ha gyakran újítatnak, az életet-is bizonyosan el-röntják.

KILENTZEDIK RÉSZ.

AZ ELMÉNEK INDULATAIROL,

az Egészségre nézve.

§. CCCLXXIII.

Mi legyen az Elme? és mik legyenek annak Indulatjai? azokat itt meg-magyarázni a' mi szélünkra nem tartozik. Leheszené helye a' Bolts Emberben az Indulatoknak, azt sem disputállyuk. Elég nekünk az, hogy e' világi emberek között minden Indulatok nélkül való embert alig vagy talám nem-is találhatni. Annyira-is belé vagynak az Indulatok minden mi dolgainkban elegyedve, hogy, a' mint a' példák tanítják, ezek nélkül, nem tsak hogy semmi nevezetes dolgot nem tselekedhetünk, de egészségben, sőt élet-

életben sem maradhatunk. Innen egy tudós Ember az Indulatok nélkül való embert, igen elmésen, hasonlítja a' méjj Tengeren vitorla és kormány nélkül levegő hajóhoz, a' terh, vagy rúgó nélkül való órához, a' fél vagy víz nélkül való malomhoz. *Sanctorius*-is, a' kit eddig elő egy néhány ízben meg-ditsértünk, az Egészségre tartozó dolgoknak gondos vizsgálásáért, azt írja, *Corpus marcesceret et otio periret sine animi motu.* az az: El-fényvedne, es a' heverés miatt el-vefne a' Test, ha az elme Indulatai nem volnának. Nem is szükség tehát nekünk azon mesterkednünk, hogy az Indulatokat magunkból egészen kitízzük; hanem tsak azon kell lennünk, hogy azokat okoson és böltsen kormányozzuk, a' melly-is a' leg főbb virtus. Valamelly háfnosok ugyan-is az indulatok, jól mérsékelve mind magának az Elmének, mind a' Testnek, fínten olyan ártalmosok mind a' két résznek, ha azokat zabola nélkül ereftjük. Sokkal többen vefnek-el így ír *Baglivius*, azokban a' nyavallyákban melyeket az Elmének indulatai tsínlának, mint a' melyek külső okokból fírmoznának.

§. CCCLXXIV.

Igy lévén a' dolog, igen szükséges léfzen tehát mindeneknek előtte végére mennünk, mitsoda indulatoknak mitsoda erejek és munkájok van a' mi Testünkben? és a' fíriné azok közül mindenik mit használhat 's miféle árt-

ártat az egészségnek? így oltán, értekezöd-jünk az iránt-is, hogy kellefsék az indulatokat úgy mérsékelni, hogy azok a' mi egészségünkben kárt ne tehesse, hanem kívánatos hasznot hajthassanak?

Valamint magában az Elmében az Indulatok két ellenkező kút fejekből folynak, úgy mint a' jó kedvől és únalomból, úgy tapasztaljuk, hogy a' fízert a' Testben is két féle, egymással ellenkező változásokat okoznak. A' reményesség, bizodalom, feret, öröm, gyönyörködés, mind nagyobb nagyobb jó kedvvel járnak, e' fízert a' vert-is és az inakban lakó spiritusokat mind nagyobb nagyobb mértékben fel-indítják: még pedig úgy, hogy azoknak az egész testben szabadabb, vigabb járáfok legyen, és a' belső részekről a' külsőkre fízessenek. Hogy ez így legyen, világos jele az ábrázatnak ilyenkor lött meg-telése, mosollygó pirofsága, a' szemeknek eleven ferénysége, és fényefsége, a' pulsusnak nagy tellyes, egyenlő, tsendes járáfa, az egész testnek meg-könnyülsége, és ferényedése, úgy hogy, egy helyben is alig lehessen ülnie vagy állania, és fokzör egy néhány órákig el-dolgozik, vagy utaz az ember, 's fáradtságot alig érez.

Az utálás, irigykedés, gyűlölés, féls, fomorkodás, kesergés, kétségben esés, 's a' t. a' nagy únalomból jönnek, hasonlóképen meg-zavarják a' vérnek és spiritusoknak rendes járá-

járását, de az elsővel épen ellenkező módon. El-hűtik, és mintegy meg-fagylalják vagy óltják ezek az inakban a' spiritusokat, és így az inakot özve fúgoritják, el-erőle-nítik, spasmodusokkal az edényeket fok helyye-ken, kiváltképen pedig a' külső részekben meg-fízoritják, a' vérnek szabados keringését meg-gátolják, és azt a' külső részekről a' bel-sőkre nyomják. Hogy ez -is így legyen, ké-tség kívül helyhez-tetik, az ábrázatban, szemekben, pulsusban, és a' testnek külső maga vítelésében, eső ellenkező el-változások, a' gyomornak és az érzékenységeknek el-erőt-lenedése, a' fok nehéz és rettentő álmodo-zások, a' fíznek el-fogódása, nehéz lélekze-lés, keserves óhajta-fok és könnyhullatások 's a' t. mellyek az únalommal, bé-tölt vagy meg-fomorodott személyekben tapasztaltatnak.

§. CCCLXXV.

Ezekből könnyű lézen már ki-nyomoz-ni azt is, mi kárt és mi hasznot tehesse az egészségben az Indulatok? A' jó kedv és az öröm, spiritusokat bőviti, az inakot, és így a' gyom-rot 's a' fízert erőfíti, az ételnek meg-e-néftetését, és a' vérnek hamar való jól el-készülé-sét segíti, a' tisztátalanságoknak, nevezetelen a' láthatatlan gőznek ki-takarodását könnyíti és öregbíti. Semmi a' láthatatlan ki-gőzölést annyira nem neveli, így ir Sanctorius, mint az elmének vigassága. Málutt ímét azt mond-ja: Ha kinek ok nélkül jó kedve indult, bizonyos

jele hogy akkor az ő teste jól gözölög. Már pedig, a' mint fellyebb meg-mutatók, ez a' láthatatlan göz, egész farka a' jó egészségnék. Tapaftalt dolog az-is, hogy a' Pestisben és más járvány mérges nyavallyákban-is azok, a' kik, ISTEN akaratjára bizván éleket, mindenkor jó kedvel járnak, sokkal ritkábban halnak-meg, mint a' kik előre meg-ijesztvén magokat, búval s szomorúsággal töltik idejüket. Egyfóval tehát, a' jó kedv jó egészséget tsinál, meg-élnéfti meg-hízlalja a' testet, és velővel meg-tölti a' tsontokat. Erre nézett kétség kívül a' bölts Salamon-is, midőn Péld. xvii. §. 22. így állott. *A' vidám elme jó orvosságot tsinál, az az, jó orvosság helyet vagyon, a' somoru lélek pedig meg-éaraftja a' tsontokat.* Hasonlóképen ítel a' bölts Sírak-is Préd. xxx. 25. *Az öröm (úgy mond) élete az embernek, és az örvendezés meg-nyújtja a' férjfinak idejét.* De nem csak a' teltnék, hanem az elmének-is olly hasznosok ezen indulatok, hogy e' Világon drágább kintset ezeknél a' sem érezhet. Sőt a' Szent Iráfok bizonyság tétele szerint, ama' kíváncsatos mennyei boldogság-is föntelen való örömnél, éretetnél és gyönyörködésnél nem egyéb lézen.

§. CCCLXXVI.

Meg-jegyzésre méltó dolog mindazáltal, hogy jól lehet a' víg kedv illy szükséges és hasznos balsamum legyen az egészségre; de ha

ha a' telt meg-haladja, ez-is méreggé válik. Mert a' mint meg-jegyzi *Sanctorius*, a' hozzás nagy öröm az álmot el-űzi, és annyira ki-nyitja a' *perspiráló* utakat, hogy azok az inakból a' *spiritusok*, a' vérből a' vékonyabb nedvességek rendkívül bőven takarodjanak-ki; a' honnan rövid idő alatt elérőtlenül az egész test, meg-sűrűdnek és enyvesülnek minden nedvességek; és az örömtől komor kedv és terhes *melancholia* váltja fel. Azt írja *L. B. Van Sovieten* *Ur Comm. T. iii. p. 468.* Hogy midőn az Anglusokat és Belgákat 1720-dik Eftendőben a' hirtelen való meg-gazdagulásnak bolond kívánása elfogta volna, sokkal többen estenek *melancholiába* olyanok, kiket a' vak érentse hirtelen meg-gazdagított, mint a' kiker e' végre haszontalan tölt költségek és fáradtságok útolsó éegénységre juttatott. Mellyet a' nagy örömnél egyéb nekik nem okozhatott. Ezekből vehetjük észre, hogy ama' közönséges jóvendőlés-is: *Ha kinek ok nélkül rendkívül jó kedve van, nem érzi jóvát*, nintsen minden fundamentum nélkül.

§. CCCLXXVII.

Leg hamarébb pedig és leg gyakrabban fokott tartani az ollyan nagy öröm, a' melly reménytelen és hirtelen támad. Vagynak bizony példák, kik e' miatt hirtelen el-veftenek. *Aristoteles* írja egy *Polycratis* nevű Poétáról, hogy midőn vénkorában verseinek

fépségével vetelkedő tártait reménsége kívül meg-győzte volna, örömeben förnýi halált holt. *Chilon* Lacedemoni híres Görög *Pbilosophus* midőn vénségébe három fiát az *Olympiai* játékokból győzedelmeskedve koronákba egyförsmind jöni látni, le-efvén örömébe azonnal meg-holt. *Plin. Lib. viii. c. 53.* *Zeuxis* egy útlátos vén kofát festvén-le, midőn az egész munkát el-végezvén látná, melly pontba találta, örömeben hahotára fokadván hirtelen meg-hala, *Val. Max. Lib. ix.* Egy erőls és soha nyavallyát nem próbált Katona, midőn egy régtől fogva ritkon kedvelt Leányzót reménytelen kezére kapott volna, örömeben azon pillantatba meg-fullada, *v. Suet. T. iii. p. 467.* Egy híres Frantzia tolvaj véletlen a' Tömlöztből ki-fabadulván, haza mégyen, és midőn feleségit és gyermekeit meg-látja, le-esik és meg-hal. *Behrens fel. diet. §. vi. c. 5.* Egy Afzöny az ő Indiákra ment kedves urát bizonyoson meg-hólnak gondolván, midőn haza érkezni látja, meg-ölelvén és tsokolván azt, förnýi halált hal. *Idem ibid.* Illyen példákat ha a' rövidség engedné, többeket fámlálhatnánk elő. Az efféle szerentséltenség pedig, mint az elő fámlált példákból-is meg-tettzik, leg hamarébb meg-eshetik az olyanokon, kikben a' vénség, régi fomorúság, vagy egyéb okok bé-zárták volt a' *perspiráló* úrtak; a' vért meg-vastagították, taknyontották és

és enyvesítették volt; vagy a' belső részében az erek meg-dugultak, hogy e' miatt a' vérnek szabados folyása sok helyyeken nem lehet, vagy pedig, a' betegség, vagy egyéb okok a' testet igen el-erőtlenítették. Mert midőn az öröm a' szívben és szív körül a' vért hirtelen fel-forallja és meg-ritkítja, az annyira ki-teríti és fel-fújja a' szívet és tüdőt, (nem levén szabados útja a' külső részekre, hogy ott el-öfolhasson,) hogy azok a' vérnek mozgására többé nem elégségesek, sőt néha mint a' rostán a' vér rajtok ki-is fűródik, vagy egészen ki-is hafadnak. A' honnan azon pillantatba meg-kellettik az illyeneknek fulladniok. Tapastrallyuk azt bizony mi is mindnyájan mi magunkban, hogy midőn hirtelen valami nagy öröm ér, ki-terül, dobog és ugyan fáj a' szívünk, fel-fúvódik mejjünk, pihegünk, fulladozunk. Sokakban pedig, rendkívül való bővséggel és febeliséggel rohanván illyen alkalmatósággal a' vér az agyvelőre, gutta ütést-is okoz.

§. CCCLXXVIII.

Az *utállás*, *félelem*, *gyűlölség*, *irigység*, *fomorúság*, 's több ezekkel egy kútfőből származó indulatok, néha ugyan, a' mennyiben a' felettrebb való örömet mérséklük, az egészre valamit használhatnak; de magokban azal egészen ellenkeznek. Ugyan-is, a' mint minden nap fájdalommal fémléljük, el-fárasztják ezek a' testet, meg-erőtlenítik az inakot.

ki-érvják a' tsontoknak velejét: a' májjat és lépet meg-dagadoztatják, a' hófámat, és arany ért meg-rekeftik, sárgaságot, idétlen fülést, *hypochondriaca* nyavallyát, *melancholiát*, *colicát*, *scorbutust*, *calculust*, köves tsomózásokot, forró és negyednapí vezédelmes hidegleléseket, nyavallya törést, száraz betegséget, vérbéli *polypusokat*, fulladozást, vízkorságot, gutta ütést, bőrön való vizketegséget és fekélyeket, meg-gyógyulhatatlan rothadó febeket, fémfájásokat 's a t. húznak tsalhatatlanul magok után. Egyezőval, mint a' fű féreg a' fát, a' ro'sda a' vasat, úgy meg-eméztik ezek az embernek életét, és időnap előtt koporsóban állítják, a' kiket magok rabjaikká tehernek. Emlit *Pechlinus Obs. Lib. III.* olyan példákat-is, hogy hűz ektendős ifjakot a' főrnü felelem és keserűség negyed nap alatt egészen meg-öztett. Vagynak, kik, a' kétségben esés miatt, meghaladván évek, főrnü halált holtanak. Ártanak pedig ezen indulatok mások felett és leg hamarébb a' *phlegmaticus* és *melancholicus* fémélyeknek, és a' kik az említett nyavallyákra természet szerint hajlandók; annyival is inkább, ha már benne-is vagynak. Mert nyavallyájokat nevelik 's meg-gyógyulhatatlanná tézik.

§. CCCLXXIX.

A' Szégyenlés hirtelen meg-piritja az ortzát, és mindjárt ismét holt sárgává tézi azt. Melly

Melly jele, hogy a' vérnek folyása e' miatt hirtelen ellenkező változást szenvedett: melly mint egyéb hirtelen való változások-is, ellenire van a' természetnek. Leg alább elgyengíti, rendkívül érzékennyé téti, rendetlen mozgásokra és *spasmusokra* *disponálja* az inakot: fűntelen való félcimet, és nyughatatlanságot önt az elmében: és éjtékai tsendes álmától az embert gyakran meg-főztja. Innen bődögoknak-is főktük azokat mondani, kiknek egy kevésé *vastag az ortzájuk bőre*. A' rendes fémérmeteség tífia, tökéletes és minden *virtusokra* fűletett elmét mútat; a' vakmerő ortzátlanság pedig baromi és igen alávaló, elmének jele.

§. CCCLXXX.

A' *Harag* mindenkor hirtelen való erős meg-fomorodáson kezdődik: innen egy pillantásban vízza-is veri a' vért a' belső rézekre. De ott, mintha puska port gyűjtának-fel benne, olly főrnü fel-buzdítja, és olly ifonyu sebességgel rohantatja azt azon pillantásban a' külső rézekre, nevezetesen pedig a' főre, melly miatt a' *spiritusok*-is ott öfve zavarodván, minden rend és törvény nélkül tsapodnak mindenfelé. A' honnan, mind a' testben, mind az elmében mindenek fel-háborodnak és öfve keverednek. Meg-puffad és ugyan fel-gyúl az ábrázat; lángolnak, el-fordulnak és vérbe borulnak a' szemek, el-kékülnek, meg-dagadnak és reketnek

az ajakak; egybe kaptsolódnak, tsikorognak, rágnak, harapnak mindent a' fogak; zavar, habar, nem szólhat a' nyelv; agyarog, tajtékzik a' száj, fel-borzadnak minden török; tekereg, farsarog derekát, hánnya veti karjait; özve szoritja újjait, reszketteti és veri a' földhöz lábait; nem álhat, nem ülhet, nem nyughatik, fűv, piheg, fekül meije, vér keménnyen éve; nem lát, nem hall, nem érez, ha ütik vágják-is testét; nem ért, nem ügyel, nem hajt semmire; üt, vér, vág, mond minden rend és értelem nélkül, és akármí nagy veszedelmet-is semmibe hajt. Innen *Horatius* a' haragot rövid meg-dübödéské, *Emilius* pedig meg-bolondulás kezdetének, és a' nyavallya törés egyik nemének nevezik.

§. CCCLXXXI.

Illy förnýű fel-háborodása a' vérnek, hogy az egészségnak végheterlen károkat, sőt végső romlást-is könnyen ne okozhasson, nem kétlem, hogy senki kétségben hozza. Tapasztaljuk bizony azt, [1. Hogy midőn a' vér így fel-gyúl, nem csak bővebben kézfűl az epe, és inkább meg-keseredik 's tsípösűl; hanem az epe hójagból, mint valami korsóból, fokozor a' belekbe a' belső részeket szorongató *spasmusok* azt ki-is öntik: a' mellynek egy része a' gyomorba fel-tojulván, ha ételt talál ott, azt meg-rothasztja, az *appetitust* el-törli, gyomor rágást, keserű fel-bőfögést és okádozást csinál: más része a' belekre le-

le-ereszkedven korrogást, has-ekerést, *colicát*, a' végelet égető has menest 's több efielét okoz. Ha ezen rothadt epe a' vér közti által mégyen, ott vagy saigaságot hagy maga után, vagy jobban-is fel-gyuláztván a' nedveléseket, forró hidegleleket, tuzes orbántzokat 's a' t. ferez, főkent az olyan testben, mellyben a' *perspiratio* igen kevés. [2. Midőn a' vér az edényeket felettébb kifejti, az inak-is mindenfelé igen meg-nyílnak: a' honnan az erős haragot mindenkor nagy bagyattság, és mintha az egész testet meg-verték volna, olyan fájdalom szokta követni. [3. Midőn a' fel-gyuladott vér nagy sebességgel és rendeletlenül rohan a' testnek minden részeire, nyavallya törést, gutta ütést, vakságot, külömb külömbféle veszedelmes vér folyásokat, *inflammatio*kat, idétlen fűlést 's több efielét és ezekből következő nehéz nyavallyákat is könnyen okozhat 's okoz-is szama nélkül.

§. CCCLXXXII.

Leg hamarébb pedig és leg inkább árt a' harag, azoknak [1. A' kiknek egyébként-is szaraz és forró természetek van, verrek igen fok, májjok vagy egyéb belső részek megdugult, vagy a' *scorbutus* miatt mintegy revedelni kezdett; minthogy ezekben az erek minden kitsiny erőre el-zakadoznak. [2. A' kik azt magokban fokáig titkon lappongtatják; mint lokan *politiának* zine alatt magok

vefedelmére, kivált e' máj időben, szoktak tselekedni. Hogy az Aészonyok, kikben (az inaknak érzékenyebb volta és az okosságuknak éűkebb mértéke miatt,) az indulatok, kiváltképen pedig a' harag, sokkal inkább uralkodnak, mint a' Férfiakban, attól kevesebbet fényvednek, nem egyéb bizony az oka, hanem hogy ők fájokkal szoktak inkább, mint fűvekkel haragudni; és ha jól ki nyelvelhetik magokat, haragioknak is azonnal vége lézen. Étel után mindjárt is inkább árt a' harag, mint mikor az emésztés véghez ment. Innen haragolon is vagy harag után hamar enni nem tanácsos.

§. CCCLXXXIII.

A' Bűjia fereget fűntelen való félelemmel, éjjeli nappali nyughatatlansággal, terhes gondokkal és álmodlansággal jár. Most tzeljätől való elesésén gyötördik; a' ferelem köteleben keveredett kezény ember, most a' véle együtt feregre mérgeződik és irigykedik; majd rút tselekedetén fégyenlkedik és agyódik. Ezen közben, a' fönnyü kívánság miatt, most hevül, most fázik; most neki pirossul, majd el-sárgul ábrázatja, piheg, óhajt, rezket, fekszik és fáj fűve, nem leli helyét, sem étel, sem ital nem kell, nem alhatik; ég, ek-erőrlentül és el-fárad teste, mintha ugyan fázaz betegség emésztene őtet, vagy mérget vett volna be, (a' honnan a' fere-
ők közt a' meg-étezésről való gyanúság gyak-

gyakran is hallatik,) és csak nem halálra betegzik. Nem használ itt semmit a' Doktorok patikája, hiában kelnek a' fűvet eűtő tinű-
rők, nem efféle antidatum kívántatván a' Cupido fűvet sebhető nyilának mérge ellen. Ammon Thamaréért halálra betegzik, és míg meg nem fertéztetheti, addig meg sem gyógyul.
II. Sám. XIII. Antiochus, Seleucus Syriai Királynak Fia Stratonice, a' maga mostoha Anyját, titkon feregetvén, már haló félben vala, midőn Erasistratus Alexandriai Doktor a' Király parantsolatjára a' beteg ágya előtt, a' nyavallyának címéretlen okáról gondolkodván, ébre vevé, hogy az ifjat nem egyéb, hanem mostoha anyja ferelemének tüze emészté. Látja t. i. Erasistratus, hogy valahányszor Stratonice a' beteg femei előtt meg-fordul, mindannyiszor meg-tsillámlanak az ifjúnak bé-esett femei, meg-gyúlnak el-sárgult ortzái, és méjj óhajtsók támadnak el-fogódott mejjében: melyek a' titkolt ferelem iránt őrten méltó gyanúságban ejtek. Fel-fogattatván azért a' kefergő öreg Attyával, hogy akármi legyen, az mellyel egyetlen egy fűlöttének életét a' haláltól meg-menthetné, azt ő tölle meg nem tartaná; ki-jelenti az ifjúnak baját; és így Stratonice feleségül által adatván a' Királlyal a' haldokló ifjúnak, azt mind a' haláltól, mind minden nyavallyától tökéletesen meg-fabadítja.

De nem csak a' testet, hanem az elmét-is el-rontja a' bűjja éreteret. Nem lát, nem ért a' érelemtől el-ragattatott ember semmi körülötte forgó védelem: az egy éreteresen kívül minden dolga bolondság; sőt sokszor valósággal meg-is tébollyodik. Nincs pedig meg-orvólhatóbb bolondság, mint a' melly a' éreterből lézen. Effelett, hány ezeren nem véstették-el a' éreteret miat magokat mind tulajdon kezeikkel, mind védelem próbára vetvén fejeket. Mind ezekre nézve, midőn Apollónius Ródiust Alexandriai híres Poétát és Orátort kérdené az Egyiptomi Király, mivel kellene az Eunchust a' Királyné éreterjét meg-büntetni; azt feleli: *sine illum amare*, az az, Engedd néki éretni: fel téven, hogy a' éreteres maga magának elég büntetés.

§. CCCLXXXIV.

Az erős képzelődés-is minémű változásokot teheszen az emberek testiben, ha a' végheretlen példák nem mutatnák, alig lehetne el-hinni. Hány ezereket nem ölt-meg tsupán csak a' képző vélekedés: ugyan ez hány ezereket nem gyógyított-meg mindennemű védelemes nyavallyákból! Ez hasában kígyót, békát lakni, fejiben prütsköt költeni; az magát Lüdértztől győrttetni, *amaz* a' leg ártatlanabb *materiát*-is halálos méregnek tartván, vagy holmi kis változását meg-orvólhatóbban nyavallyának gondolván, el-vez-

veztenek. Váltak, kik holmi ábrázott változtató tükörbe tekintvén, magokat hasonlónak képzeltek és halálra betegtenek 's a' t. Egy nemes elméjű fűp Kis-*akkony* meg-értvén, hogy a' éreter háznál himlőznek; ijedtibben azonnal meg-himlőzik és petetsbe meg-is hal. *Pechl. Obs. Med. Bartholinus* Dánia i *Archiater. bist. paralyt. N. T.* azt írja, hogy ő fok parafákat esmer, a' kik holmi tzikornyás *figurákkal* meg-jegyzett tzedulákat nyelvén-le, a' hideglelésből, nyavallya törésből, tagaiknak el-eséséből 's több ezekhez hasonló nyavallyákból meg-gyógyultanak. *Pechlinus*-is emlitt olyan semellyt, kinek csak tiűta kenyérből gombollyított *pilulákat* adván-bé a' *Doctor purgatio* gyanánt, keményen *purgáltatott*. Vólt egy ravasz *Doctor*, a' ki tiűta 'semillye liűtből kéűzűvén *pilulákat*, azokat mint igen nagy erejű és mindenféle nyavallyák ellen tsalhatóbban használó *arcanumot* úgy árulta; mellytől tsámtalan nehéz betegek tsépen meg-is gyógyultak. Ki nem látja, hogy mindezeknek tsak a' tiűta képzelődésből kellett következni! És én el-mérem mondani, hogy nagyobb része a' több arany hegyeket ígérő *arcanumoknak* is, ha tsálnának, tsépen tsak ez okból tsálnának a' könnyen hívő embereknek. Nem külömben a' fok babonás orvoslások, nyakba függetett vagy máfűtt viselt *amuletumok*, *sympatheticus* vagy távűról munkálódó orvosságok-is, ditséret, és

és hit nélkül kevelét tehetnek. Sokszor meg-
elik bizony az-is, hogy a' beteget majd csak
a' körülötte forgolódó *Doctor*ba vetett bizo-
dalom gyavítja-meg, sokszor ellenben, a'
Doctor tudományra iránt való kételkedés, a'
leg jobb orvosságot-is házontalanná téti.

§. CCGLXXXV.

De leg inkább a' képzelődésnek ereje a'
viselőszűzökon tettezik-meg. Ugyan-is
a' sok meg-kívánás, meg-tsudálás, magzatok-
nak meg-béllyegezése, tsuda állatoknak szűlé-
se's a' t. Sokak ítélete szerint mind az effé-
le erős képzelődésből léznek. Meg-történik
a' viselőszűzökon az-is hogy ez vagy
amaz férjfiat erőssen meg-nézvén ahöz hason-
ló magzatot hozzanak e' világra: mellyel há-
zalsághéli tisztaságokat gyanús férje előtt sok-
szor kétséghen-is hozzák. *Plutarchus* írja,
hogy egy Európai fejer Azzony holmi zere-
tsennek képét sokáig nézvén, fekete bőrű fi-
at szült; más zeretsen Azzony pedig az Eu-
rópai fejer ember képének gyakor szemlélese
után fejer magzatot hozott e' világra. A'
Sinák, hogy az ő feleségeiknek szép gyerme-
kek légyen, viselőszűzökon igen szép képe-
ket szoktak szemek eleikben függésíteni. A'
IV-dik Károly Római Tsázar Felesége, so-
káig szemlélvén az *Evangeliumi* hiftóriák szerint
teve szűr köntösbe le-feitve a' Keresztelő Já-
nos képét, egy szűrös borzos Hertzeg kis-
azzonyt szült e' világra. Egy más Uri azzony
pe-

pedig holmi rántzó medvén el tsudálkozván,
mint a' medve, olly szűrös borzos fiat szült.
Más, egy meg-nyúzott nyúlra irtóvva való
nézése miatt, bőr nélkül hozta magzatját e'
világra. Vólt ollyan-is, a' kinek egy nyúl
ajaku kolduttól meg-irtóvván, rút nyúl ajaku
fia lett. Azt írja *Boerhaave*, hogy midőn
Belgiumnak *Bruxella* nevű vároisában, *Alba-*
nus Spanyol kegyetlen *Gubernator*, ama' ne-
vezetes Egmondai és Hornai Grófoknak fe-
jeket el-üttette, a' több nézők közt vólt egy
viselőszűzökon-is, a' ki azután fő nélkül, és
még véres nyakkal szűlte magzatját e' világ-
ra. Ugyan ő írja, hogy maga femeivel
látta, midőn egy bölts ifju Uri azzonymnak,
holmi szederj fa alatt ülvén, egy szederj gyü-
möls reménytelen a' fáról az orra hegyire
elik; mellytől az meg-irtóvván, épen azon a'
helyen, mellyen magát érte vála a' szederj
gyümöls, és akkora, 's ollyan forma bél-
lyeggel, mint vólt azon szederj gyümöls,
meg-béllyegezve szűlte méhében levő mag-
zatját e' világra; melly azon egész életében
meg-is maradt, és, a' melly tsudálatosabb,
minden eztendőben, a' mikor és a' mint a'
szederj gyümöls ért, ez-is sárgából veresre,
veresből feketére változott, és midőn a' szederj
el hullott, ez-is ismét meg-sárgodott.
meg-elik az-is, hogy az anya az erős kívá-
nással-is meg-béllyegezi a' maga magzatját;
még pedig, némellyek *observatioja* szerint,

azon a helyen a' hová a' maga testin akkor történetből kezit le-tézi. Sokan úgy gondolkodnak, hogy az efféle meg-tsudálás és meg-béllyegezés csak a' tizta erős gondolkodás vagy képzelő-lés miatt lézen, és hogy ez csak a' negyedik hónapig eshetnék-meg. De *Boerhaave* úgy tartja, hogy a' képzelődés magára semmit nem tehet, hanem ahhoz mindenkor holmi reménytelen meg-rettenésnek kell járulni, és valamint ez a' víselő-ségnek akármejik napján meg-eshetik, úgy a' meg-tsudálás vagy béjegezés-is. Módjár-is, miként mennyenek ezek végben, sokan sokféleképen találgtják. De ő ezt-is az emberi testnek eddig elő esméreres alkotmányából meg-magyarázni lehetetlennek tartja. *Lásd. Comm. ad inst. Med. §. 694.*

§. CCCLXXXVI.

A' tíftefésges Tudományoknak Éorgalmatos tanulása, és az ezekre tartozó dolgoknak éjjeli nappali vizsgálása-is valamelly hasznos és szükséges az elmének meg-bóldogittatására, fíntén olyan ártalmos az, test erejének és egész-ségének el-rontására. Menyörzág volna bizony a' tanulást éterető embernek élete, ha ezzel magára olly sok nyavallyákat nem húzna. Ugyan-is, (hogy a' sok ülésnek, gyertyázásnak és álmostlanságnak ártalmait ne említsem,) midőn az erős gondolkodás az *animalis spiritus*okat mindenfélől az agyvelő-re vonza, és ott, mint fellyebb a' vígyázásról-

is

is meg-jegyzők, azokat meg-emélti, lehetetlen dolog a' test egyéb részeinek el nem erő-telenedni. *Certum est*, így ír *L. B. van Swieten* Ur, *Philosophum profundis meditationibus immersum plus debilitari, quam si per idem tempus valido labore corpus exercuisset.* Bizonyos dolog, hogy a' méjj gondolkodásba merült *Philosophus* inkább erőtlennül, mintha az alatt testit erős munkával gyakorlotta volna. Hogy az erős gondolkodás ekképen el-húzza a' tagokról az őket erősítő és elevenítő *spiritus*okat, meg-tettzik csak abból-is, hogy ha séjtálás közben valami nagy dologról akarunk szóllani, az alatt meg-kelletik állapodnunk; és midőn erőffen gondolkodunk, séjtálni sem lehet, sőt, a' lélekzeles, és a' mi nagyobb, a' külső érzékenységek-is egy ideig fel-akadnak. E' vala az oka, hogy *Archimedes*-is, midőn *Marcellus* Római Consul *Syracusa* városát ostrommal meg-vette, és a' lakókat benne kardra hányatta, holmi *mathematica figurát*ól, mellyet a' maga háza földinek porába írt vala, méjjen gondolkodván, a' lármát észre nem vette: sőt midőn, a' *Marcellus* parantsolatjából (hogy olly derék ember, mint ő volna, a' több néppel el ne vevné,) az ő házában bé rohanó vítéztől kérdetnek, ha ő volna-e *Archimedes*? azt sem értette-meg, hanem csak újjával inter-néki, hogy a' *lineá*kat meg ne tapodná: mellyre a' mérges víté, nem *Archimedes*nek, hanem

F f

egy

egy eztelen bolondnak gondolván lenni őtet, fejét el-is ütötte. Sokan úgy gondolkoznak, talám nem-is minden *fundamentum* nélkül, hogy a' tudományok isten azzónya-is *Minerva Minervának*, a *minutione nervorum* az inak erejének fogyatásáról neveztetett volna.

§. CCCLXXXVII.

Midőn azért a' hozzás méjj gondolkodás a' testet, kíváltképen pedig a' belső részeket, a' *spiritus*októl így meg-fosztja, és el-erőtleníti, a' gyomor sem lézen elégséges a' bé vett eledeleket, főként ha azok éjjasabb és durvább természetűek, jól meg-emészteni: a' honnan azok meg-veznek, meg-poshadnak, vastagon és nyersen maradnak a' gyomorban, és féllel 's tsípös takonnyal meg-töltik a' beleket, a' fodor hájnak *glandulában*, a' májban, lépben, 's más helyeken meg-dugulnak; a' vért el-vastagítják, meg-nyúlósítják, és tsípösítik. Innen vagyon, hogy a' tanulásban el-mertült személyek többire zúntelenek, meg-vezett vértük, *scorbuticusok*, *hypochondriacusok*, *melancholicusok*, és a' vizkorságra, *calculusra* 's a' t. igen hajlandók. Leg hamarébb meg-árt pedig a' méj gondolkodás, ha az egy dologban feneklett-meg. Boldogabak tehát, kiker e' világi zörgalmatosságok kényszeritene a' könyveket ottan ottan félre tenni. Mert jóllehet; ekkor se légyen üres az elme a' gondoktól; de a' fokféle dolgok körül való foglalatatoskodás tsudálatosan újítja és neve-

neveli mind a' testnek, mind az elmének erejét és serénységét. Ezekből annak okát sem lézen nehéz meg-érteni: Miért hogy az igen elmés gyermekek többire még ifjú korokban el-halnak; a' durva, késő elméjű és tanulást nem kedvellő emberek pedig erősek, egészségesek és hosszú életűek voltak lenni.

§. CCCLXXXVIII.

Igy meg-értvén mind a' jól mérséklett Indulatoknak hasznait, mind a' zabolátlanoknak ártalmait hátra vagyon hogy tudakozadjunk már arról-is, *Miképen lebesse az indulatokat böltsen kormányozni?* *Laetantius* hasonlítja az elmét a' Királyhoz, a' ki, ha okos és felid, békefésben tartja és meg-építi a' maga Országát, tudván azt, hogy az ő Királyi ditsősége az ország által vagyon: ha pedig bolond, feles, és vakmerő, fel-forgatja és el-pusztítja azt, és így azzal együtt magát-is el-vezi. Így a' bölts és tsendes Elme-is, a' maga testének nevelését és táplálását leg főbb gondjának tartja, jól értvén, hogy ha a' test romlani és erőtlenedni kezd, neki fáj az; és a' böltséget, mellyben van az ő bölldogsága, ez által ő többé nem keresheti: de ha bolond és vakmerő, ezekre semmit nem hajt, hanem tör, ront, és sok kínok közt az életnek-is nem sokára véget vét.

§. CCCLXXXIX.

Hogy azért az illetén bölldogralan
Ff 2 Elmén

Elmén valamit igazithatunk, lássuk, *honnan származzanak ő benne a' fellyebb meg-nevezett vakmerő és káros Indulatok.* Ezek részben magától az Elmetől, részben a' testnek Temperamentumától vagynak. Az Elmében ennek, az eredeti romlottságon kívül, két két fejeit találjuk: egyik a' *rozs fokás*, másik a' *sudatlanság*.

A' mi az elsőt illeti: Ollyan az ember elméje, mint a' viaz, mellyben a' míg lágy, szép, rút *figurát* egyaránt könnyen belé nyomhat; de minekutánna meg-keményült, nem könnyen töröd-ki belőle. Így a' gyermeket-is jóra, rosszra könnyen szoktathad; de ha meg-vénült, nehezen irtod a' rosszat-ki az ő elméjéből. Látjuk bizony a' mindennapi példákból azt, hogy a' minémű indulatokkal bíró emberek közt nevedednek vagy múlatnak sokáig az ifjak, magok-is ollyanokká lesznek. Az erdőn, a' vadak közt nevededert emberek minden okosság és értelem nélkül maradván, kegyetlen fene természetűekké lettenek; a' paraziták közt neveltettek parazit erköltsüekké, a' Nemesek közt nemes indulatuakká, a' haragosok közt hararosokká, a' vígak közt vígakká, szerelmesek közt szerelmesekké, az irigyek közt irigyekké, a' mord kedvűek közt zomoruakká s a' t. lesznek, akár mint születtek légyen-is e' világra. Erre nézve, igen szükséges, a' gyermekeket és ifjakot; [1. A' rozs társaságról el-

el-fogni. [2. Az egészséggel ellenkező indulatokra, minémű a' félelem, zomorúság, kefergés, ijedezés, rendkívül való fémermetesség, harag, irigység, bújja szeretet, egy végtiben egy dologról való méj és terhes gondolkodás s a' t. őket nem szoktatni. Felletőbb hibáznak tehát az ollyan Atyák s Anyák.

[α. A' kik a' magok Gyermekeiket felletőbb keménnyen tartják; és ha mindent nagy emberi okossággal és *moderatio*val nem főlnak és tselekeznak, mindjárt, akárki előtti is, riogatják, féldják, fenyegetik, verik, rongálják azokat; és így süntelen való felelmek és zomorúságok közt töltetik vélek az időt: vagy ellenben, azokat egészen a' magok kényéré botsárlják, nyalánságra, kevélységre, káromkodásra tanítják, haragra ingerlik, bosszu állásra, veledékre ösztönözik, másokat vélek meg nem betsültetnek, mikor ok nélkül mérgelődnek, vagy valamiben meg-átalkodnak. fülök mellett le nem ütnek. Bizony hogy sokak olly tsuda természetűek, haragosok és rigollyások lesznek, nem egyéb az oka, hanem a' gyermek korokban való rút kényeztetés.

[β. A' kik a' Gyermekek előtt ördögöt, boszorkányt, lédértzet, és egyéb efféle irtózatós dolgokat befélnek; ötöt babosál, koldussal, késértettel s a' t. ijeztetik. Mert

ezzel félénkségre, ijedezéire, képzelődésre szoktatják őket.

[γ. Ugy azok-is, a' kik gyermekeiknek mihellyt fűsetnek, szeretőt választanak, azt nekik ottan ottan nevezik, mutatgatják, búja fajtalan dolgokat beféllenek és tselekezknek előttök; 's tselekedtetnek vélek-is; leg alább befélni és tselekedni meg-engedik: és így a' bújja szeretetett még anyjok tejével ziveikben öntik.

[δ. Hibáznak utólyára azok-is, a' kik a' kis gyermekeket a' tanulással rendkívül terhelik, és méj gondolkodással járó Tudományokra fogják időnap előtt. Jó ugyan őket midőn annyira nevékedtek, a' tisztességes tudományoknak, vagy egyéb tisztességes kézi mesterségeknek tanulására fogni; és erejkehezképest nevelni foglalatoóságokat-is, hogy a' roz' társolkodásra és hívalkodásra, melly a' fátánynak párnája, és minden vétkeknek abrakja, idejek és módjok tellyefséggel ne lehessen: De rendkívül meg-eröltetni soha nem kell.

§. CCCXC.

Második kűrfeje a' zabolátlan és ártalmos Indulatoknak a' *Tudatlanság*. A' régi *Philosophusok*nál közmondás vala, hogy *csak a' Böltsék légyenek Urak és Szabadok, a' tudatlanok pedig mind rabok és Szolgák*. Rabja, Szolgája bizony a' tudatlan ember a' maga főne indulatirak. Mert [1. Nem lévén az ő elmé-

elméjének mivel múlása magát, fűntelen e' világi és testi tövűses dolgok körül kell bibelednie: most az vagy amaz dologban ejhető nyereségen törekedik: most tzeljáját való el-esésén aggodik: most, törvénytelenül mások dolgában elegyítvén magát fégyenkedik: most ettől vagy amattól lött meg-bántódását hánytorgatván, mérgelődik; vagy málnak bódogabb világi szerentséjét vizsgálván, irigykedik: majd e' vagy ama' zeméllynek szépségét és jeles maga viselését forgatván maga előtt annak szerelmétől eméftetik 's a' t. E' mellett, a' dolgoknak valóságos okait, természetit, módját, és egyben köttetéseket nem értvén, 's fel venni nem tudván, vagy magok szállanak és tselekezknek olyanokat, mellyeknek reménytelen ki-menetelin hirtelen és felettébb meg-kelletik indulniok; vagy mások tselekedetét magyarázzák magoknak felettébb való károkra és bofékuságokra; a' honnan, fokzor minden igaz ok nélkül, magokat rendkívül el-ijeztik, somorgatják, felharagitják. Ide járul az-is, hogy az ő indulatok bőltsen való kormányozásának sem háznát, sem módját nem értik; sem pedig azt előre által látni, minemü károkat teheffenek a' zabolátlan indulatok mind elméjekben, mind egészségeikben, mind világi szerentséjekben, nem alkalmatosok; innen azoktól nem-is igen tartózkodnak.

§. CCCXCI.

De a' tiűtűsűges Tudományokkal fel-
 őrűsűtűt Elmű, ily alávaló dolgokra le nem
 őrűsűkűdik; hanem ha mi őrűdűt e' világi őrű-
 galmatűsűsűgűktűl meg-nyerhet, azt a' őrűp őrűs
 tudűs kűnyveknek olvasásűra, őrűgatűsűra őrűs
 elműlkűdűsűre fordítja: őrűs őrű, a' maga in-
 dulatairűt naponkűnt mind jobban zabolűra őrűkű-
 tatja. Bizony, ha a' jűzan őrűs tiűtű Moralis
Philosophiűbűl őrűg tanűltad a' magad bűldog-
 sűgűt őrűs haűnűt munkűlűdűnű, hogy azonkűz-
 ben senkit meg nem bűntűtű, sűt kűnek kűnek
 a' magűjűt meg-adod, a' vesűkűdűsűnek, ha-
 ragnak, őrűgűsűgűnek, gűűlűlsűgűnek 's a' t.
 okait jű rendűn el-kűrűlűhűtűd. Ha a' *Phyfi-
 cűt* őrűs *Metaphisicűt* jűl őrűtűd, elműdűt a' babű-
 na, haűontalan kűpzelűdűs, őrűs a' terműűtű-
 ben eűni őrűkűtűt jűlektűl, kűsűrtűtűtűktűl, bű-
 őrűkűnyűktűl, őrűdűgűktűl valű fűlelem őrűs
 rettegűs ritkűbban eműűtű. A' *Histűriűk* nem
 tsak az olvasűra őrűdűsűtűk az elműt, őrűs őrűg
 el-hűzzűk a' hűvalkűdűstűl, hanem a' őrűk őrűp
 pűldűk őrűtűl birűk 's forműljűk-őrűs azt mindűn
 vűrtűsűkra. A' *Musikűnak*-őrűs őrűly nagy őrűje
 van az indulatok meg-hűdűtűsűra őrűs haűtűga-
 tűsűra; hogy *Virgiliűs* akarvűn ezt ki-fűjezűn
 azt mondja: *Carmina vel. lunam possent de-
 ducere coelo.* az az, Az őrűk őrűnűkűs a'
 hűldűt-őrűs le-tsűlűhatnű az őrűgrűl. *Orpheűs*űl-őrűs
 azt őrűja *Pindarus*, hogy ő a' maga tzűterűjű-
 val az őrűdűkűt maga őrűtűn hűzűta, folyűű
 vűze-

vűzeket meg-űlűtűta, a' kűvekűt meg-lűgyű-
 totűta, a' vad őrűzűlűnokűt meg-fűlűdűtűtűta, a'
 pokolbűli műrgűs őrűdűgűkűt meg-hűdűtűtűta, őrűs
 kűűűűlűk kedves felesűgűt *Euridicűt* ki-hűzű-
 ta, az az, valaműly halűlos nyavallyűjűbűl
 meg-gűűgűűtűtűta. Tapűűtűljűk bizony azt
 ma-őrűs, hogy a' őrűp versűk, őrűnűkűlűk, őrűs
musikűk a' leg-fűnűbb, őrűs tsak nem dűhűű-
 kűdűs embűt-őrűs tsak hamar le-tsűndűsűtűk őrűs
 nevűtűfűre fokűűtűjűk. Lehet ezek őrűtűl őrűg
 őrűrűban az őrűrűműt fűomorűsűgűra, a' fűomorű-
 sűgűt vűűont őrűrűműre vűűtűűtűtűnű. Innen a'
 rűgűeknűl, minűhűg az elműnűk indulati a'
 minű fűlűyűbb bűűven lűtűk, fok nyavallyű-
 kűt tsűnűlűhatnak, 's gűűgűűtűhatnak-őrűs meg,
 az *Incantatio* vagy őrűnűkűs őrűtűl valű gűűgűű-
 tűs őrűg kűűűnsűges vűűt. Nevűtűtűfűen ama'
 kűűűs *colicűt*, *carmenűk* őrűnűkűlűk őrűtűl fokű-
 tűk valű le-tsűndűsűtűnű: a' honnan a' fűelet
 el-űűlűtűű őrűvűűsűgűk maűg-őrűs *carminűs* nevűt
 vűűlűnek. Ezekbűl meg-tűtűtűk az-őrűs, hogy
 a' *cholericűs*űknűk *tragoediűk*űt, a' *sanguineűs*
 űknűk bűűja őrűs fűerűlűműs *comoediűk*űt, a' *me-
 lanchelicűs*űknűk halűtűi őrűs őrűgűb kűűűűűűs őrűnű-
 kűkűt olvasűnű, vagy halgatűnű nem tanűtsűs,
 minűl ők az ezek őrűtűl gűűűűdűnű őrűkűt in-
 dulatokra terműűtűt fűerűnt-őrűs őrűg haűlűndűk. Ellűn-
 ben ezek a' vűg *comoediűk*űt, azok a' *trűgűe-
 diűk*űt, aműűk a' halűtűi őrűs őrűgűb fűomorű
 versűkűt haűűűűűűn olvasűatűjűk őrűs halgatű-
 hatűjűk.

§. CCCXCII.

A' *Pictura* vagy *Kép-írás*-is, mit teheszen az indulatokban §. CCCLXXVI. a' *Zenxis* példájában látók. Ez a' Festőnek elméjét egyéb dolgokról el-húzza és fépen műlatja: velle a' maga indulatait a' képnek ábrázatjában és egyéb teste állásában ki-jelentő indulatok szerint formáltatja. De tapasztaljuk azt-is, hogy a' metterségesen festet képek a' nézőnek elméjében-is zomorú, haragos, mosollygó vagy agyarkodó ábrázatokkal hasonló indulatokat gerjesztenek. Erre nézve a' házakban-is ékes, vidám ábrázatu, szép *moderatiot*, okos és bátor elmét mutató képeket tartani nem haszontalan. De az utálatos, rút, fene, agyarkodó, petyergő, komor, bújjaságra, vagy gyilkosságra gerjesztő képeket, ördögököt, késérteteket, vagy egyéb irozttató tsudákat jelentő képeket gyakran nézegetni, igen káros, hanemha valamely ezekből ki-néző éktelen indulatot akarunk benne és általok meg-útáltatni. Így, egy bölts Orvos midőn az ő Zörnyü mérges Fejedelem Aészonyát, ezen veszedelmes indulatról semmiképen el nem szoktathatná, ama' pokolbéli dühösködő *Megaerát*, a' mint annak formáját és magaviseelését *Seneca* és *Plutarchus* le-irták, ki-festeti, mellynek utálatos el-fordult haragos ábrázatját el-nézvén, úgy meg-irtózik tőle, a' Fejedelem Aészony, hogy az órától fogva magát egész igyekezzettel

igye-

igyekezte felidül vifelni. Vagynak olyan példák-is, hogy az emberek haragos ábrázatoknak utálatos voltát a' tükörbe meg-látván, haragudni azután nem mertenek.

§. CCCXCIII.

De mindezek felett, és valamiket e' végre ki-lehet gondolni, a' tiſta *Theologia* vagy az *ISTE* Nről való igaz tudomány és a' *Szent Írásknak olvasása* leg hasznosabb az indulatok mérséklésére és böltsen való kormányozására. Ugyan-is, a' ki hiszi az ISTENnek létét, és meg-esméri, hogy mindenek ő tőlle és ő általa legyenek, Néhém. ix. 6. el-nézi az ő bölts rendelkezéseit, és el-hiteti magát, hogy semmi e' világon történetből és szerentsérlenségből nem esik, hanem az URnak szájából jó mind a' jó, mind a' gonosz. Siral. iii. 37. ő aláz, ő magasztal; ő sebesít, ő gyógyít. Jóh. v. 18. ő kezényít, ő gazdagít. 1Sám. ii. 7. maga előtt forgatja az ő véghetetlen hatalmával. Solt. ciii. 19. egyben köttetett meg-mérhetetlen jó-ságát minden teremtséshöz, nevezetesen pedig az emberekhez; a' kiknek, mint Idvezítőnk mondja, Mát. x. 30. még fejeknek haja szála-is ő előtte mind fámán vagynak; melly szerint UR ugyan ő, és mindennel azt tselekedheti, a' mi néki tettzik. Solt. cxxxvi. 5, 6. még-is azoknak, a' kik őtet szeretik; mindeneiket, ha zinte őket azt által nem lathatják-is, tulajdon hasznokra kíván tsele-

tszelekedni. Róm. VIII. 28. Síd. XII. 10. 11. mind-ezeket, mondom, a' ki meg-tanulta, az e' világi *forgalmatosságokkal rendkívül magát nem emélti*; világi jovaiban *zenyvedett kárain felettébb nem búsul, nem kesereg*; mások bódog állapotját *nem irigyl*; a' maga *zerentséjének felettébb nem örül*, tudván, hogy ezekben valóságos bódogság nintsen, és egy órában mint az árnyék el-múlhatnak; a' máttól *zenyvert bofékuságétt nem mérgelődik*, az URra bízván a' *boféku állást*, a' ki meg-fizet kinek kinek a' mint érdemli. Róm. XII. 19. Egy főval, magát az URnak akaratajára bízván, az ő *mindentudóságában, mindenhatóságában, vég-*hetetlen jóságában, és *meg-másolhatatlan igé-*retiben vetett erős *bizodalommal* a' leg ked-verlenebb dolgok közt-is *füntelen telles*, és az ISTEN bölts munkáinak és *szentséges* igazgatásának *szemlélésében örvendezve gyönyörködik*.

E' felett, midőn látja a' Szent Írásokban a' sok szent embereknek, nevezetesen pedig édes Idvezítőnknek bölts szelídséggel és *tiúra kegyelsséggel tündöklő életit*; halja az ő életinek követésére *hívogató édesfészes befé-*deit, és *szíveket meg-indító szentséges paran-*tsolatait; lehetetlen, hogy a' fene és *rende-*letlen indulatoknak rút voltát észre ne vé-gye, azoknak vég bútsut ne adjon, és ma-gát egész igyekezettel e' drága példának, *mellyhez a' haragnak, dühösködésnek, irig-*seg-

ségnek, bújja *szerelemnek 's a' t. még tsak* árnyéka sem közelíthet, követésére ne adja.

Továbbá midőn észre vézi a' Szent Írásból a' maga bűnös állapotját, látja az ISTENnek bűnre nem nézhető szentségét, halja bűn ellen gerjedező rettenetes haragját, és *szörnyű, 's örökké tartó kínos büntetéssel* való fenyegetőzését; nem lehet hogy a' bűn rételetől, 's következkéskepen az indulatoknak zabola nélkül való bortsátásától-is, *melly a' bűnnek kút feje, a' mennyiben leherne tar-*tózkodjék. De ha bűnben esik-is, *ijedtibn* kétszégben nem esik, a' félelemmel és *kesé-*rűsséggel szívet nem epezt; tudván azt, hogy az ISTENnek egyetlen egy szült Fia, az Atya meg-égyezéséből, a' bűnösökért emberi testben öltözvén azokért meg-is ölettetett; és hogy azoknak, kik ő benne igazán hisznek, és az ő halálának érdemét buzgó indulattal kívánják és kérik, azt által adhasa 's *bűnte-*téstől őket meg-fabadíthassa; harmadnapra fel-is támadott; a' mennyégbe fel-ment, a' hol most-is él, és *füntelen esedezik érettek*. Így azért, midőn az igaz Hitnek, a' Szent Írásba le-íratott jeleit, úgymint, a' bizonyos *bizo-*dalmot, a' könyörgésben és a' kegyelsségnek egyéb munkáiban *belső gyönyörködéssel* való maga gyakorlást, az ellene vétőknek meg-bortsátásra való kézséget, sőt ellenségeinek *szé-*retésére-is önként való hajlást, 's a' t. ma-gá-

gában tapasztalja, nem fél többé a' pokoltól, nem retteg az ördögtől és kárhozattól, nem irtózik a' haláltól: nem tsüggedd-el, sőt inkább örül a' leg terhesebb nyomorúságok közt-is, bizonynyal tudván, hogy e' világi nyomorúságoknak egy fempillantásig tartó könnyűsége, a' dűsöségnek felette igen örökké való állandóságát szerzi önéki. 2Kór. iv. 17.

§. CCCXCIV.

Ezekből, ítéletem szerint, világosan észre lehet venni, melly szükségesekek légyenek a' tisztességes tudományok, nevezetesen pedig a' tiszta Theologia az indulatoknak meg-zabálzására, 's következésképen az egészségnék fenn tartására-is. Szerelhes fiam, így ír a' bölts Salamon Péld. iu. 1. 2. az én tudományomról el ne felejtkezzél, - - - - mert napoknak hófku voltát és sok eftendő életet békefsséggel egyetemben hoznak ezek tenéked. Hasonlóképen Eöl R. x. 5. 27. Az URnak félelme hófku bitja-meg a' napokat; az Islenteleneknek pedig eftendéik meg-rövidülnek. Az Apostól Sz. Pál-is 1Tim. ii. 2. a' kegyefséget mindenre, és így az egészségre és hófku életre-is, hófkuosnak mondja. Mindezekre pedig még gyenge korokba kell foktatni az ifjakot, hogy a' mértékletes indulatok és a' kegyefség ugyan természeté váljanak ő benne. Mert ha meg-állapodot idejekbe, kivált ha vénségekre fogják magokat ezeknek tanulására, ha a' dolgot jól meg-tanulják-is,

de

de praxisra nehezen vehetik, vagy el-felejtven mint egy magokot, ottan ottan recidiválnak.

§. CCCXCV.

Utólyára jegyezzük-meg még azt-is: hogy egyik indulatot a' mással fokzor épen lehet zabolázni. Így a' haragosokat ottan ottan gyenge éomorúsággal illetni; a' dühösködöket meg-ijeztetni; a' éomorú éivüeket, félénkeket, és meg-ijedteket biztatni; a' éemérmeféket dítserni, a' kevélyeket kap-tázni 's a' t. igen háznos. De mindenkor illő reá vigyázni, hogy ebben a' tzelon túl ne lépjünk. Mert a' haragosoknak az erős meg-éomorodás melancholiát vagy furiát, az igen vígaknak kétsésgben esést, gutta ütést, és belső inflammatiot, a' éomoruaeknek a' nagy öröm meg-fulladást, a' kevélyeknek a' fok kap-tázás tsúnya tongyóságot, vagy dűdösködő haragot könnyen okozhat.

§. CCCXCVI.

Eddig az ártalmos indulatoknak kűtféjeiről és meg-orvoslásiról az elmére nézve. Látsuk már azt-is, mennyibe fügjenek azok a' Testnek Temperamentumától. Már fellyebb a' III-dik Rézben a' XXXVIII-dik §-tól fogva a' LIV-dikig, midön a' négy Temperamentumoknak fundamentumát ki-kereftük vala, meg-mútogattuk vala azt-is, hogy azok szerint az Elmének Indulatai-is miként? és miért különbözzenek? itt azért újra mind-azo-

azokat elő fámlálni nem lézen tűkség. Hanem e' mi mostani tzelunkra elég lézen e' következendöket rövideden emliteni. A' *zoblericusok*ban, minden külső és belső jelek szerint, az Elme a' véreknek, 's következésképen minden ebből kezülo nedvességeknak 's *spiritusoknak* híg, forró, és tsípös volta miatt, és az egész testben, 's így az agyvelőn is való sebes folyások miatt, tüntelen való únalmos nyúghatatlanságok közüi lévén tétetve, a' *haragra* akármi kitsiny okból is könnyen felindul. A' *sanguineusok*ban a' vér piros, híg, könnyű, sük, édeszokott lenni. Innen a' testnek minden részein, 's az agyvelőn is bőven, szabadon foly; az edényeket és az inakat nem tsípi, nem rágja, hanem kedvesen simitván, gyönyörködteti az elmét. E' mellett midön tapasztalja az elme, hogy a' testben mindenek igen jól, könnyen, és önként véghez mennek a' maga boldog állapotján örül, és a' nagy örömré, *büija fere-tetre*, 's a' t. igen hajlandó. És minthogy magán kívül egyebekre nem igen ügyel, a' maga ítélete szerint is könnyen hibázhat, a' honnan hamar meg is fégyenli magát. A' *melancholicusok*ban a' durva, nehéz, föld természetű, fekete, enyves vér a' testet elnehezíti, az edényeken, főként pedig az agyvelőnek zoros útain, későn és nehezen foly; sok helyeken meg-rekedvén, az utakat ma-ga előtt bé-zárja; kevés, hideg, durva, és eny.

enyves *spiritusokat* tsinal: innen az elme is migát igen alávaló, tehetetlen állapotba gondolván, a' testet is mintegy vezendő félbe lenni látván, únalommal tüntelen tellyes, és a' homofúságra, kétségsben esésre könnyen hajol.

§. CCCXCVII.

Ezekből azért önként meg-tettzik hogy a' *haragoság*ot nevelhetik, valamellyek a' vérnek melegségét, tsípöségét és sebes folyását öregbitik: mint a' bor, égetbor, kávé, fűszerzámok, sült húfok, meleg *aër*, erős *commotiok*, álmodlanság, éhség, gyakran haragoskodás 's a' t. *olthatják* pedig, mellyek a' vért hívesítik, tsendesítik, és édesítik; mint a' viz, téj, fag nélküi való zöldségek, kerti vetemények, gyümölcsök, főként a' mellyek kedves savanyúsággal is birnak; a' nyúgodalom, álm, jól lakás, híves *aër* 's a' t. De jegyezd-meg, minthogy a' haragnak idején a' belső rézekben zörnyüképen fel-van buzdulva a' vér, és a' *spasmusok* öfve húzták, te-kerték a' belső rézeket, akármit is enni vagy innya akkor kívált hidegen, igen ártalmos: annyival is inkább bort, égetbort, kávé, vagy egyebet, a' mi a' vért buzdithatja vagy meg-aluthatja, és a' *spasmusokat* nevelheti, épen vezedelmes volna. Tanársolább ilyenkor félre menvén, ülve vagy fektüve nyúgodni: söt, ha lehet, jó lez egy keveset alumnus. Ha zomjúhozol, majd, tsendeleüvén a' harag

valamit, egy, két fintsia meleg *herbathē* hörpölni, vagy hideg vízzel a' vájadat öblögetni és nedvesíteni: és azután holmi gyenge *convulsio*hoz kezdeni, vagy más emberek közl menvén, bezéddel és játékkal magadot mulatni, hogy a' haragnak okát annál hamarább el-felejthesd jó lézen. Ha a' vér ugyan csak nem akarna tsendefedni. Végy meg-tisztított borkövet, salétromot, rákzemet, jóféle *Rhabbarumot*, mindenikből egy *drachmát*: törd porrá, és három részre osztván, rendel, két két óra múlva, vedd-bé. Ez a' vért-is tsendesíti, a' belekbe ki-omolt epe sárt-is ki-hajtja. A' tök, dinnye, ugorka, fejeér, vagy ha a' nints, fekete mák magvakból, árpával 's farvas farval főtt vízzel kézült téjből-is magára, vagy meg-nádmézelve, gyenge hidegen egy, két fintsiányit innya, ottan ottan, a' vér tsendesítésére és édesítésére vőpen használ. A' beleket és vizellő hójagot-is mindennémű erős indulatok után, minél hamarább lehet, önként, vagy valami *Rhabbarumból*, *Senna* levélből, *Cremortartariból*, *Tartarus vitriolatusból* és mannából készült gyenge *laxativátskával*, ki-tisztítani igen hasznos. De a' hánytató, erőssen *purgáló* és izzasztó orvosságok, ilyenkor méreg gyanánt volnának. Ha mindezekre-is a' vér forrósága mulni nem akarna, a' véresebbekben lehet eret-is vágni.

Mind-

Mindezek, az érvágatáson kívül a' rendkívül való nagy örömben-is hasznosok.

§. CCCXCVIII.

Az *únalmot*, *komorúságot*, *félelmet*, *keserűséget* 's a' t. nevelik mind azok, mellyek a' *perspiratiót* meg-rekesztik; tűzik, mellyek a' *perspiratiót* segítik. Lásd. §. CCCLV. Ezek közt pedig leg-nevezetesebb a' bor, a' melly, a' Sz. Dávid bizonyosság tétele szerint is, 'Sólt. civ. meg-vidámítja az embernek szívét. Innen a' bölts Salamon-is Péld. xxxi. így ír: *Adjatok rézfegőt italt az el-veendőnek, és bort a' keseredett szívű embernek. Ígyék, hogy felejtkezzék az ő fegénységéről és az ő nyavallyájáról ne emlékezzék-meg többé.* De jegyezd-meg, hogy értjük itt a' mértékletes bor italt; mert a' ki rézségségre iész a' bort, attól ugyan egy ideig meg-vidul, de nem sokára a' rendkívül bőv *perspiratio*val félllyel oázolván a' *spiritusok* testből, és a' vér-is meg-vastagodván, sokkal méjebb únalmot tapasztal magában. A' jó szagu füvekből, virágokból, gyökerekből, magvakból, vízzel vagy borral kézült *infusumok*, *tinktúrák*, olajak, *balsamumok*, vizek, *spiritusok*-is, mind belől venni, mind kívül szaglani hasznosok. *Boerhaave* a' méh füvet és sáfránt; *Hoffmann* az *ambrát* és *volatilis oleosus* sokat, vagy *spiritusokot* leg inkább ditsérik: A' jól kézült Terjék és Álkermes-is itt nem meg-vetendők. A' *Diaetában* pedig *commendálatnak* a' könnyű emézt-

G g 2

emezhető, vékony, meleg vért tsínáló ételek; friss tiszta aerben való mulatozás; gyakor és minden elme fárasztás nélkül való recreatiók; fristiók, meleg feredők; rendes ilom 's a' t.

§. CCCXCIX.

A' kik pedig testeknek gyengesége, és az inaknak felettebb való érzékenysége miatt foktak hamar ' erőssen rettegni, kégyenleni, tsudálni, utálni, keretni, kívánni, mint sokan az affzonyok és a' gyermekek között; fűkség hogy gyakor *commotiók* és dolgozás által a' magok testeiket jobban erősítsék-meg. Az árnyékban kénytelen nőt gyenge leányka tsak egy levél zördülésre-is meg-retten, és tsak nem kérttségben esik: az erős vaskos paraft ember, ha az ég egybe szakadna-is, alig ijedne-meg. Nem azért pedig, mint-ha ő olly erős szívű és bátor volna, hanem az ő testében lévő *fibráknak* száraz keménysége és az inakban járó *spirituusoknak* vastag sűrűsége miatt.

TOL.

T Ó L D A L É K.

A' TESTNEK KÜLSŐ TISZTASÁGÁROL

A' mennyibe t. i. ez-is az Egészségre meg - kívántatik.

CCCC.

Hogy a' bőrnek színére rakodott motsok a' láthatatlan gözt az egésznek nagy kárával benn ne rekezdje, 's másként-is utálatossá az embert ne tegye, a' tiszta vízzel és szappannal való mosódás igen fűkséges. A' rest és motsokba 's fenybő merült Személyek bizony lomhák, büdösök, tetvesek, ruhófelek, fekélyesek és betegesek foktak lenni. A' kis gyermekek-is, hogy sokszor úgy el-füntelednek, fokadékosulnak és betegesülnek, tob-bire a' dajkák segítségítől vagyon, kik ötet gyakran ferecszeni, mosogatni, tiszta öltözetben és ágyba tartani nem igyekeznek. Mert az ő lágy bőrből sok taknyos enyves *materia* fűvárog-ki, melly a' bőrön, ha ottan ottan le nem mosattatik és töröltetik, egybe szárad, és azt a' sok tisztátalanságot, mellynek ki-kell vala az ő vérekből gőzölgönni, henn rekezdti; a' honnan lehetetlen, hogy egészégsbe maradhasanak. A' Szappan a' testnek 'siros motskát, mellyet a' víz magára

G g 3

jól

jól fel nem ástathat, febben le-vízi. Innen a' mosódásban azzal-is élni fokkor meg-kívántatik. A' Láb mosások a' lábokat a' feltöréstől, meg-bogosodástól, és közvényesedéstől. midőn a' morskot és egybe verődött 's keménnyült bőrt meg-lágyítván és letisztítván, a' ki-gőzölgest és izzadást segítik, nagyon óltalmozzák. Azért ezt másoknak-is, de kivált az utazóknak házonnal lehet gyakorolni.

§. CCCCCI.

A' kezeknek és ortzáknak tista hideg vizzel való gyakor meg-mosását a' tisztaság-is, de az egétség-is kívánja. Ugyan-is, a' víznek hidegsége illendő keménységet érezvén bőrinek, azt a' fokadékok, semergek, rántzóságok ellen meg-tartja; és annak eleven piros-ságot érez. Kiváltképen pedig haznál ez a' femnek; mert a' fem hajak alatt éjtfaka meg-tsipösült könyvet és egybe ázott tsipát-is ki-mossa; a' ki tágasult ereket-is egyben húzza, és így a' femnek vérmélségit el-űzi, 's következképen a' femet nagyon erősíti, és a' látást szépen éleliti, mint ezeket ki ki magában, midőn reggel ágyából fel-kél és meg-mosódik, világosan tapasztalhatja. De jegyezd-meg, hogy az olyan víznek, mellyel femedet mosod, mindenkor szép tisztának, és jó hidegnek kell lenni; mert a' fem semmi meleget és morskot nem szenvedhet. Erre nézve, a' tista forrás vizek, vagy a' mellyek a' folyó vizekből reggel, midőn a'

a' nappal beléjek hányt gaz, a' viz fenekére le-állott, meritetnek, főként ha *defillatio* által meg-tisztítottak, a' femnek jóval haználabbak. Bizony az Euphrásia, ró'sa és más *defillált* fem vizek-is nagyobbára csak tisztaságokkal és hívelségekkel haználak.

§. CCCCII.

A' főnek mosása, bajnak gyakor füsülése és tisztán való tartása-is sok főbeli nyavallyákat el-fordít. Ugyan-is a' mi bőrünk mindenütt, kiváltképen pedig a' hol főr terem, holmi *cryptátskákkal* vagy üregetskékkel, (mellyekbe a' vér közül holmi meg-vezett pes-hedt fagu sós 'sír tétetik-le, hogy onnan ostant ki-éivárogjon,) rakva vagyon. Ezen *crypták* a' fő bőrbeleg többek és nagyobbak; a' honnan bővebb és vastagabb 'sír-is fokott belőlök ki-éivárgani: a' melly, enyvélése miatt, sokkor nem repülhetvén-el, a' fő bőrön egybe fírad, és *korpának* neveztetik; vagy a' haj közü állott porral egybe elegyedvén, morskokká válik. Ezt ha párlúggal, vagy fapannos meleg vizzel ottan ottan le nem mosuk, és füstivel le nem vakarjuk, 's a' haj közül ki nem tisztítjuk, egybe tseplelti a' haját, és a' *cryptáknak* lyukait bé-zárja; és az említett sós olajnak ki-jövetelt nem enged. Innen, az ott meg-gyül, magába meg-rothad és tsipösül; és bőrben lévő fájdalmot, orbántzot, túrt, vart, retveket, fűnek, femnek, fűlnek, fájdalmait 's a' t.

okoz. Minél tömöttebb és vastagabb a haj, mind ezek annál hamarébb meg-eshetnek. Innen a' mosás, tisztogatás-is annál inkább meg-kívántatik. Sőt ilyenkor a' haját megnyírni, ritkítani 's néha egészen el-beretváltatni-is szükség. Erre kívált a' gyermekekben igen illő vigyázni.

§. CCCCIH.

A' Haj por, ha tiszta fő bőre hintetik, fel-iván és mintegy ki-éivván azon sós olajat, a' főnek mindjárt említett nyavallyáj ellen szépen használ. De ha tisztátalan és a' korpától 's mocsoktól meg nem tisztított főre hinted azt, mind azokat a' gonoszokat neveli.

A' vajjal, fa olajjal és egyéb kövérséggel való kentefitélése-is a' hajnak, mint magában utálatos, úgy az egészségnek-is ártalmas. Mert az említett *crypták* lyukait ezek is bé-dugják.

§. CCCCIIV.

A' fájnak és fogaknak gyakor tisztítása mind a' lehelletnek bűdösége, mind a' fog húsnak évődése és el-lágyulása, mind a' fogaknak meg-vezése ellen sokat tehet. Erre nézve étel után a' fájat hideg vízzel ki-öblíteni, és a' fogakról az ételt le-mosni jóvaltatik. De a' meleg étel és ital után hirtelen nem kell a' fájba hideg vizet venni; mert a' melegtől ki-terjedt fogat ha hirtelen hideg éri, el-hasadoz és ki-romol. A' fogak közti

közi akadt húst-is valami vékony tsontal, tollal, vagy fálma fállal míg ott meg-rothadna, fűkség ki-tisztítani. A' fából a' fog-húsba könnyen fálka mehet; a' vas és egyéb értznem meg-sértheti, sőt ki-is törheti a' fogat: másként is ha a' kemény éles fog azokból valamit el-rezel, az a' nyáltól meg-emeztetvén, a' fognak nagy ártalmára léken.

§. CCCCV.

A' feketeségnek és iznek a' fogakról való le-törlesztése, némellyek gálitzkó, vagy salétrom *spiritust commendat*nak, de igen oktalannul; mert ha ezzel fogaidot bé-kened, igaz hogy szépen meg-fejéred; de nem sokára ki-is romlik. Határozabb azért e' végre, kenyer haját vagy tsontot, erőssen meg-égetvén apró porra törni; ezzel vagy magára, vagy, ha fogad húsa-is el-gombásult, egy kevés égetett ümsöt, feretsen diót, fa haját, myrrhát, *gummi laccae*t, gallest, vagy egyebet effélére, a' melly forit és a' fényvedésnek ellent áll, elegyítvén hozzá, a' fogak töveit, újjaidra, etsetetskére, vagy pozitóra vévén, dörgölgetni; de okolon, hogy az erős dörgeléssel fogad húsát jobban-is el ne rontsold. Allen a' dohánynak hamvát, ha nem igen tsinos *materia*-is, de igen hasznosnak mondja a' fogaknak dörgölésére, hogy meg-fejéredjenek. A' fog húsnak rothadása és a' fájnak bűdösége ellen pedig nem ritk jobbat mintegy árpa kemet nyomó dohány level t

rátskálni egy egy fertály óráig mindennap egyfzer. *Fr. Hoffmann* e' következendő *tin-cturát* igen dítséri: végy *Mastixot*, *Myrrhát*, *Gummi elemi* fél fél lótót: Ezer jó füvet, vad és kerti 'sállját, *Myrrthus*-fa levelet, mindenikből a' mennyit öt újjaid között jó bővön fel-vehetz: veres Ró'sát, másfél annyit, mint vólt a' 'sállja: Égetett timsót egy *quintinget*. Törd és vagdald egybe ezeket; és együvé elegyítvén tedd üveg edénybe; tölts fél ejtelnyi veres bort, és két lót kámforos égetbort reá, tartsd gyenge meleg helyt, míg jól meg-festődik és vastagul a' bor. Ebből ha mindennap egy egy keveset a' fogad húsára vész, és egy darabig rajta tartod, nem lehet, így ír *Hoffm.* ki-mondani, melly fépen őrzi a' fog húst a' tovább való rothadástól, és a' mi abból meg-emésződött vólt, melly hamar ki neveli, és a' fogakat melly derekafon tisztítja és erősíti. A' Szegényeknek e' helyet azt *commendálly*a, hogy a' 'sálljára öntsenek forró bort vagy etzetet, és egy darabig vontatván, reggelenként, mosásák a' fájokat véle. Az úti fűnek leveis fokát használhat.

§. CCCCVI.

A' mi a' Szájnak biudóségét illeti, étkéség mindenekelőtt végére menni, miről légyen az. Mert a' mindjárt említett orvos-ságok csak akkor használhatnak, ha az ínynek rothadásától és a' fogaknak e' miatt való

évdésétől vagy on. De ha a' biudóség az ételnek a' gyomorba lévő meg-rothadásától vagy on, mellyet többire okoz az epének oda való vízza folyása, ezek semmit sem tehetnek. Meg-esmérhedd pedig ezt, ha bőfedezéssel jó-fel a' keserű íz és biudós éag; ha egyéb okoknak semmi nyoma nintsen, és akár mint ki-mossad és tisztítsad fájadat, a' biudóség csak meg-marad. Ekkor több hasznót remélhetz abból, ha gyomrodát gyenge hánytatóval és *laxatívával* ottan ottan ki-tisztítod; és azonközben mértékletes sós, savanyutska, és rothadást nem könnyen ényvedhető, könnyű emészthető ételekkel, italokkal, és orvó-ságokkal élz. Nevezetesen a' sült Birsalma és Körtvély dítsértetik. Időközben pedig, hogy fájad róé éagját verje, bé-kézített Tzitrom hájat, Örmény vagy Angelica gyökeret, Ani's magot, Fahajat, Szegf üvet, Myrrhát 's a' t. hasznoson rátskálhatz.

Ha a' biudóség valamelly fognak odvas rothadságától vagy on, húzasd ki azt, vagy töltsd meg az odvát onnal, viazzál vagy ézeretsen dióval.

§. CCCCVII.

A' Kőrök, a' lábaknak-is, de kivált a' kezeknek újjain, [1. A' tapasztalásbéli érzékenység kedvéért alattok az újjak begyeire jövő inaknak a' külső erőtlől való óltalmozások végett vagynak; [2. Hogy azokkal az apró dolgokat-is meg-tsíphessük, és vakaródhasunk. Az Indulók közt se helyyeken egyik

ékeségnek azt tartják a' Dámák, ha a' körmeiket kezek újjain igen hozzán, fel, sőt egy egész fingre-is meg-nevelhetik. Innen hogy el ne kopják vagy törjék, egyébkor nád alá kötve tartják, hanem csak akkor bontják ki, mikor közönséges helyekre mennek. Mi ezeknek feketéjét vagy ki-nőtt végét, hogy a' morsok alájok ne rakodhassék, ottan ottan el-vágni febbnek 's jobbnak tartjuk. De a' kik azt többől föntelen ki-nyírik és újjok begyit egészen meg-mezítenítik, a' természet tétlja ellen tselekednek. A' fejtér, piros, síma, lágy körmök-is a' kéznek nagy ékeségére vagynak; a' vastag, kemény, hoportsos vagy vak körmök pedig azt nagyon meg-díztelenítik. Innen fűkség léfén azon okoktól, mellyek miatt azok megvakulhatnak, óltalmazni: minéműek a' megütés, erős forítás, sok vakargatás, meleg vízben vagy igen tsípös nedvességben való gyakor kutulás 's a' t.

§. CCCCVIII.

A' feplők, fakadékok, semergek, sümötsők, feketeség, halványasárgaság, főnek kopaksága, vagy fokatlan helyeken főrbé való borulása, fejtér vagy veres szemöldök-is 's a' t. nagyon meg-díztelenítik az ábrázott. Ellenben a' tiszta, eleven, fejtér piros bőr, piros ajakak, fekete haj, és fekete szemöldök igen kedvessé tétik azt. Innen eleitől fogva sokféle módon-is próbálgatták azt embe-

emberek a' természetnek nevezett hibáit magokról el-háritani. De minthogy sokan ezt csak a' végre kívánnák tselekedni, hogy a' bújjaságnak piatván ki-tettzöbhek legyenek; kérdésben forog, vallyon szabad volt-e ezt tselekedni? annyival-is inkább az efféle vétkekre vezető útnak fel-találásában magától-is igen elmés természet/ fántfándékkal erre tanítani, nem vétkes dolog-e? Jól-lehet, mint egyéb jó dolgokkal, úgy ezen külső fűnt ékesítő eszközökkel-is az emberek rof végre fántalan sokzor éljenek; de magokba ezekben mi vétek legyen, én nem láthatom. Mert ha a' mostoha Természetnek egyéb hibáit mind a' testben, mind az elmében. Mesterség által igazítani vagy palástolni nem csak nem vétek, hanem tartozunk-is belső képen nötonöztetvén mindnyájan a' magunk tökéletességének minden lehetséges módon való öregbítésére, miért nem lehetne az ábrázatnak hibáit? én ugyan nem értem. Az ékes és tiszta öltözetet bizony senki azért tilalmosnak nem tartja, hogy sokan ezt bújjaságra viselik. Ugy a' böltsefséget is azért, hogy az elmét fel-fűjja, senki nem kárhoztatja. Igaz dolog ugyan, hogy a' testnek efféle külső ékesgetése a' Férfiakban affzonyi puhaságnak, és igen tsekély elmének jele. Mert az ő szépségek az erős test, bátor szív, mefze látó okos elme, nem pedig efféle külső tsi-tsoma fokott lenni. De az Affzonyok dol-

ga másképen van, mert nekik az ISTENnek rendeléséből, mint az Apostól-is tanítja, a' magok ~~férfi~~ Férfiek gyönyörűséginek kell lenniük, melyre a' külső szépségis nagyon megkívántatik. A' böls Salamon-is az Énekek-énekiben, a' maga Mátkájának tsak külső szépségiben gyönyörködik, a' mennyiben t.i. az egészen fejer, annak ortzái szépek, és semmi feplő nints azokon, ajakai pirosiak, mint a' veres tüzna, fogai épek, tömöttek és fejérek, haja fodor és fekete 's a' t. Az A'fzönyök azert, tsak a' magok Férfieknek; nem pedig más idegennek kedvéért tselekedjék azt, a' magok ortzáját, ha a' természet e' részben mostoha volt ő hozzájuk, illendő eszközök által tisztességesen ékesgetni, vétkes dolognak épen nem tartom.

§. CCCCIX.

A' nagy *Mogol* birodalomba, a' hol többire mezítelen járnak az emberek, a' kényesebb Uri A'fzönyök egész testeket olly tziifrán meg-festik, hogy szép virágos *Kartonnak* gondolnád. A' Törökök és Egyiptombéliek-is kezeiket és lábaikat sárga vagy veres fínre gyakran meg-festik. Vagynak sok más Tartományok-is Napkeletre, a' hol az A'fzönyöknek festerlen hajjal és körmökkel jární rut dolognak tartatik. Európában-is bizony a' test külső fínének tsinosgatása minden pallerozottab Nemzetek közt minden vétek iránt való gyanúság nélkül gyakoroltatik.

Azert

Azert ha én-is a' tsinosabb A'fzönyök kedvéért azok kozzül, mellyekkel más Nemzetek e' végre élni szoktak, némelleyeket meg-émlíték, vétkül nekem senki nem tulajdoníthatja.

CCCCX.

A' Fekete fínt, úgy a' feplőköt-is, mellyek természet szerint vagynak, vagy velünk születettek, semmi el nem törölheti. De a' mellyet azután a' napnak vagy tűznek erős melege, a' tavaszi szárazító szelek vagy betegségek tsináltak, (minthogy e' nem egyébtől vagyon, hanem az *epidermis* vagy bőrnek külső fínét bé-borító vékony hártya alatt lévő *mucos*nak egyben sülésétől;) az effélék, mellyek az *epidermist* újra meg-lágyíthatják, az alatta egybe sült *mucust* fel-olvaszthatják és ki-gőzölöghetővé vagy a' vér közti vízzel mehetővé tehetik, el-fűzhetik. Ilyenek pedig a' *Martiusi* hó viz, melly tiszta vékonysága miatt, lágy melegen, az *epidermis*en könnyen által hat; a' babnak, fejer lilomnak, vízi töknek, ökörfark kórónak, Salamon petsenyéjének, fal fűnek, borju orru fűnek virágjáról, fejer málna levélről, édes gyökéről, fügeről, malo'sa föllőről, sárga dinnyének beliről, béka nyátról 's más efféle lágyító *materiákról* *destillált* vizek, ha lágy melegen gyakran mosdaz vellek. Ugy az is, a' mellyet a' patikákban *Aqua omnium florum*, Minden virágok vizének neveznek. Ugyan e' végre a' töknek, sárga és görög dinnyéknek-ki-fa

/ *fejer bőrre*

ki-fatsart levével mosdani, vagy belekkel lágy melegen az ortzát ottan-ottan jól meg-dörögöl-ni-is hasznosnak mondják. Némelyek ezek helyett a' tztromnak vagy narantsnak lágy bélével élnek. Sokan, hogy a' mindjárt említett vizek annál hathatósabbak legyenek, velentzei szappant olvaítanak-el előre benne, és egy néhány tsep *oleum tartari perdeliquum*ot is tseppentenek beléjük, valahányszor mosdani akarnak. A' *sperma ceti*-is, bab virág vízbe meg-áztatva, képen lágyit, fejerit és fényesit: Nem külömben ha egy néhányzor erősen *calcinált* vagy meg-égetett *Boraxra* és *Talcumra* fejer lilium virág vizet tölték, és egy néhány napokig rajta tartván mosdák velle.

§. CCCCXI.

E' következendő *Tinctura*-is a' bőrnek fejerítésére, lágyítására és fényesítésére igen dítserterik. Vedd a' Bikának, vagy ha azt nem kaphatd, a' Marhának, epéjében termert követ, ha ezt sem kaphatd, magát az epét, gyenge melegen szárasd-meg; töltés után erős seprő égethord reá; tartsd így jól be-dugott üvegbe gyenge meleg helyen, míg a' kö, vagy szár az epe egészen el-olvad: ekkor mosdjal velle. Málók a' hig bika epébe hozzá áztatás által rimsót, konyha söt, nádmézet, *boraxot*, kámfort olvaítanak-el, és magára vagy gyöngy virágról *destillált* erős *spiritus*sal fel-ereztvén, kenik ortzájokat velle.

Ugyan

Ugyan e' végre, végy négy igen jó fagu szép paris almákat meg-törve: jól meg-ért föllöböl újjanon ki-nyomott mustot, és rósa vizet, négy négy lótót; sotalan és még meg nem molott friss írósvaját fél fontot: sárga viazzát nyóltz lótót; ezeket együvé elegyítvén gyenge tűznél főzzed, a' habját süntelen le-fedvén, míg habzani meg-sünik: ekkor melegen éitán kúrd által: 's hadd meghűlni: azután ismét gyenge tűznél, süntelen kevervén, olvazd-meg, de reá vigyázz hogy fel ne főjön. Ezen kenőből végy estvénként a' menyit akarék, és kend-bé ortzádat, 's ha szükség, kezedet-is velle éjtsakára, és reggel a' fellyebb említett vizek közül valamellyikkel mosd-le. Egy Német Uri Aészony, az árnyékek fedőre fel-jövő Embergancjának gőzivel dörögölvén minden nap kezét és ortzáját, tsudára méltó gyengeséget és fejärséget csinált ezen részeinek *At. Erud. Lips.*

§. CCCCXVII.

Mindezek a' seprős, semerges, és fel-tsepeztet bőrnek meg-tisztítására-is használnak. Ezeken kívül pedig, hogy egyfersmind gyenge piroságod-is legyen, az etzettel magára, vagy holmi jó fagu virágokat áztatván sokáig benne, savóval, bűdös kövel főtt vízzel, méz vízzel, melly valami jó fagu virágokról *destillált* vízzel készült, vagy pedig, holmi

H h

egék.

egészséges gyermeknek vizellerivel-is hafnoson mosdhatol. Jó a' tztrom belét is meg-sózni, és azzal az ortzát gyakran jól meg-dörögölni. Vagy ha inkább tetűzik, végy fél lótkámfort, törd-meg mo'sárba, két lótni tztrom levét töltvén az alatt apronként reá: azután önts fél ejtelni feje' hort-is reá: fűrd-meg; töltsd üvegbe, és a' meg-maradt kámfort ruhában kötven erezd belé: mosdjal estve reggel belölle. A' Benzóé tinctura-is, és a' mit a' Patikakban *Lac virginis*, fűz leány téjnek neveznek, ezen végekre ditsérterik. Ezzel lehet magára-is élni, amabból pedig tíz tsepyit, két lótni mosó vízben foktak tseppenteni. De jegyezd-meg, hogy ezek között egyikkel sem bátorságos egy végtiben sokáig élni; mert az ortzát meg-rántzolitják, és, kivált a' *Lac virginis*, megbéli nehéz nvavallyákat, sőt fázaz betegséget-is könnyen okozhat. A' *Mercuriussal* vagy kén-esővel készült mosló vizek-is igen hathatósok, de vézelemesek. Először a' fogakat meg-feketitik, azután ki-rontják, a' fájat meg-büdösítik, a' testet el-fáraztják és reketegelsé tézik.

§. CCCXVIII.

Ha fekete, vagy feplős bőrödnek hirtelen akarst feje' fínt adni. Végy *Bismuthumot*; önts vála'stő vizet reá, melly azt el-rágja vagy el-olvastja, azután tölts egy kevés tizta vizet közibe, és a' *bismuthum* igen vékony

feje'

feje' por formába az edény fenekire áll: fűrd-le a' vizet mind a' porról, és egy néhány versben egymás után tölts ismét tizta vizet a' porra, ottan ottan le-fűrvén, míg t. i. a' pornak leg-kisebb tsipősege sem lézen; mert egyéb iránt igen nagy rágást tsinál a' bőrön. Így oktán fázazd-meg, és mikor fűkséged van reá, keverd frís hig pomádiba és kend-meg ortzádat, nyakadat 's mejjedet velle. Mások rövidebben a' *bismuthum*-nak igen apróra tört porát bab virág vízben elegyítvén erőssen egybe rázzák, és hirtelen úgy mosdanak-meg velle, e' reá fázadván a' bőrre, míg le-mo'sák, annak szép feje' fínt ad, és a' feplöket, femergeket, feketeséget nagyon el-takarja.

§. CCCXIX.

Sokan, nem tudom mi okból a' halovány feje' fínt igen szépnek képzelvén, hogy ortzájoknak pisgás pirofságát el-vevethessék, egészségeknék nagy kárával, sőt gyakran végső vézelemével, éhomra etzetet iznak, krétát, fúvatot, fénét, bőrt rágnak, vagy tsak nem meg-ölik éhel magokat. Okosabban tselekeznék bizony azok, kik inkább halovány sárga fínteket igyekeznek pirofsá tenni. A' halovány sárga fínt ugyan némellyeken természet zerint vagyon; de többire okozza ezt [i. A' *phlegmaticum temperamentum*, mellyben a' vér-is igen taknyoson, vastagon és fejéren marad, ki sem hathat a' bőrben el-terjedő edényekben,

H h 2

hogy

hogy onnan, mint a' *sanguineusok*ban fokott pirosz sine az *epidermisen* által sugározhasék; vagy pedig [2. A' vérben meg-gyült epe, melly a' vérnek *serumát*, vagy fejét vékony részét sárgán festi, a' sárgasághoz tapasztaljuk. Ez, minthogy többire a' májnak meg-dugulásából vagyon, (mellyet ismét vagy a' májnak edényeit meg-förítő *spasmusok*, vagy a' vérnek enyves vastagsága okoz,) használatának el-tűzésére minden, valami a' *spasmusokat* le-tsendetíti, a' vért vékonyítja, és a' fibrákat erősíti. Midőn pedig a' *phlegmaticum temperamentumtól*, vagy a' *chylus*t és vért kétféle eszközöknek erőtlenségétől vagy n az efféle halovány fejtől, azokon kívül, mellyeket mindjárt említünk, sokat segítenek a' gyakor *commotiok*, *fritziok*, könnyű emészthető vadaknak és madaraknak húfai, kivált sülvé, a' fűszerezések, jó bor, kevés álmaz, vidám kedv's a' t.

§. CCCCXX.

Hogy ha pedig csak egy ideig külsőképen akarod ortzádat és ajakidat birtelen meg-pirosítani. Végy *myrrát*, *floraxot*, *benzoét*, egy egy lótót; kék lilium gyökeret fél lótót; *boraxot* e y *quintinget*, törd porrá és tölts egy-néhány ízben jól meg-tisztált erős leprő éget-b r reájok; tartsd gyenge meleg helyen egy-néhány nap. Ezen *Tincturával* kend-meg ortzálat, a' hol akarod, és szép piroszát téti azt. A' Frantziák és Olofok, holmi *coccionellával*, ker-

kermes maggal, vagy *beliotropium triccum* nevű fűnek levélvel festet ruhával, vagy kamellóttal, mellyet ők *Bezettának* vagy *Pezet-tának* hívnak, főkák ortzáikat és ajakaikat dörögni; mellyről a' festőknek apró veres pora a' bőrnek *porussaiban* és rántzorskaiban verődven, pirosz színt tsínál. Mások e' helyet holmi papirossal, mellyet *chérta d' Ispania* nével neveznek, élnek. Sokan *Anchusa Alkúna* vagy *onofina* nevű fűnek gyökerét, melly kívül igen szép veres, vontatnak-meg egy éjt-faka ró'sa vízben, vagy égetborba, és reggel evel mosdanak. A' tsipös és erős szagú *spiritusok*-is ki-festik és meg-pirosítják a' bőrt; de egyfersmind a' gyakor éléssel el-táraztják és meg tserepeztetik a' bőrnek színet.

§. CCCXXI.

Ha femöldöködöt akarod feketíteni. Végy *Antimoniumot*, *Gallest*, a' menyit tetsik; törd igen apró porrá, redd ezen port tserép vagy réz edénybe; süss ahoz való hév vafarskár belé, és ez holmi fekete nedveséget húz-ki azon porból, mellyel a' mint akarod femöldököd meg-festhadd.

§. CCCCXXII.

A' főrnek vagy bajnak nevelésére, *Fuller*, és *Bateus*, Angliai híres *Doctorok*, a' többek közt e' következő mosót és kenőt igen dicsérik. Végy Isten fája levelét egy marokkal. *Gummi ladanumot* két lótót, medve báját hat lótót; fűzd-meg ezeket együtt jó édes

H h 3

bor-

/ használat ennik

/ charta

borba, míg a' bornak harmada el-apad: a' főzések vége felé tégy két lót feretsen diót, egy lót feretsen dió virágot, egy *quinting* fekfűvet hozzá; főzd így-is egy keveset: azután fűrd meg; és a' hol főrt akarj nevelni, melegea moslad gyakran, és áztatlad napjában kétfér egy egy óráig velle. Azután pedig kend-meg e' következendő kenővel. Végy méh hamvat, egér fart egy egy lótot; *Peruvianum balsamumot* fél lótot; fűz mézet, a' mennyi elég, hogy kenő legyen belőle. Egyéb iránt, minthogy a' kopaszság néha a' nedvességeknek felettébb való tsipőiségétől vagygon, melly a' főörnek gyökerét el-rágja, mint a' frantzuban és egyéb hosszú fűvel nyavallyákban tapasztaljuk: néha a' főörnek felettébb való lágyaságától és nedvességétől, melly miatt abban a' haj, mint a' vizes földbe a' plánták, nem táplálhatik, és meg sem tartattathatik, néha ellenben a' főörnek rendkívül való vékonyságától és szárazságától, nem lévén abban a' hajnak táplálására elegendő *materia*, a' honnan a' hajnak-is lassan lassan el-kelletik vékonyulni, száradni, fodrodni, és mintegy ki-kelletik romlani; erre nézve mondom, a' kopaszság ellen való orvosásgoknak is külömb külömb féleknek kell lenni. De nekünk a' rövidség itt azokra ki-terjedkedni nem engedi. Ebben a' főört lágyítani és nedvíteni, abban száraztani és erősíteni, amabban a' nedvességeket tisztítani és édesíteni kívántatik.

§. CCCCXXIII.

§. CCCCXXIII.

El-vestésére, vagy el-koptatására a' főörnek, végy óltatlan mézet egy lótot, *Auripigmentumot* három lótot; kék lilium gyökeret két lótot, büdös követ egy lótot: főzd ezeket együtt erős párlúgba, míg kenő forma sűrűsége léfzen: ekkor tseppents 20. tsepp fekfű olajat belé: redd-el hasonra, és a' mikor kell, kend-meg azon helyet velle, a' honnan a' főrt el-akarod vesteni. Mások tsak óltatlan mézet és *auripigmentumot* törnek együtt porrá, és ebből, mikor tetzik, vízzel vagy nyállal tisztát tsinálván, kenik-bé hasonló hazonnal a' főörös helyet. Némellyek a' kutyá téj nevű fűnek teiével is koppasztják a' főrt; de ez igen rágós és a' bőrt könnyen ki-sebesíti. A' két első-is a' bőrnek természeténél nem sokára el-vesti. Másként valaminet nevelni, úgy tökéletesen, hogy t. i. többé ki ne nőjön, el-vesteni-is a' főrt, bajos dolog.

V É G E A Z E L S Ő
D A R A B N A K.

*A Nyomtatásban esett verhesebb hibákat
így kell meg igazítani.*

- Levél.* 17. Rend. 6. alkalmatosság. *olvasd.* alkalmatlanság
 1. 19. r. 2. *Panoreus.* *olv.* *Pancreas.* r. 25. *olv.* ezen r.
 1. 28. r. 17. annyira *olv.* felette igen (Éeknek.
 1. 29. r. 7. mellyen. *olv.* melly. r. 9. foly. *olv.* mégyen
 1. 30. r. 14. Ember. *add-hozzá.* füle.
 1. 31. r. 13. ki-kézíti *olv.* ki-fezíti
 1. 42. r. 24. folyto. *ola.* folyto.
 1. 46. r. 21. *olv.* §. XXXV. L 52. r. 21. *olv.* §. XL.
 XLI. l. 65. r. 15. *olv.* §. IX.
 1. 100. r. 29. ne állly. *addb.* erős hideg vízbe
 1. 105. r. 20. kedvesebb. *olv.* kevesebb. L 112. r. 19.
 1. 114. r. 15. Így -is *olv.* Igaz -is. (*olv.* §. LXXXVII.
 1. 117. r. 5. *olv.* a' szabad aérben sülték a' bé-fedett
 tepsi-ben sültéknel
 1. 118. r. 6. meg-ritkult. aérnek. *addb.* ki terjedésétől
 meg dagad, úgy
 1. 120. r. 15. haénoson. *olv.* haénosnak
 1. 127. r. 29. φαστοól *olv.* φαρτωól. érést. *olv.* evést
 1. 134. r. 4. tiúraságát. *olv.* tiúrtatalságát
 1. 135. r. 15. Ha *olv.* Ma.
 1. 136. r. 2. A' Tejes. 's a' t. *olv.* A' Fejes Kápozták
 jóval keményebb természetűek
 - - - r. 6. tó éli *olv.* tóbéli
 1. 143. r. 23. egyenként *olv.* egyébként
 1. 146. r. 19. pneumantbia. *olv.* pneumatica anthlia
 - - - r. 30. annál *olv.* de valamivel annál.
 1. 147. r. 16. kútfejekén *olv.* kútfejeket
 1. 152. r. 14. hasu *olv.* hajju
 1. 155. r. 24. levefőbb *addb.* 's kedvesebb
 1. 156. r. 27. Éarazon *addb.* fokéor kééitetmek. Aka-
 - - va valamivel.
 l. 158.

158. r. 8. formájokra. *addb.* úgy természetekre 's
 haénokra nézve -is egymástól keveset
 1. 159. r. 7. Chiurban *olv.* chinában
 1. 161. r. 7. a' többek közt. *addb.* Törvényül írta
 volt azt -is, hogy a' Menyazkony a' Völegénnyel
 1. 170. r. 6. Pratenfis 's a' t. *olv.* pratenfisbus optima
Fungis Natura est: aliis male creditur
 - - - r. 31. tsuklyást. *olv.* tsuklást.
 1. 174. r. 1. ba *olv.* magokba
 1. 178. r. 5. még *olv.* míg rothadni *addb.* kezd.
 1. 180. r. 14. ételiben *olv.* életiben
 1. 181. r. 15. béfozattott *olv.* a' melly béfozattott
 1. 190. r. 12. Egyiptombélieknek *olv.* Egyiptombéliekről
 1. 201. r. 14. mivel *olv.* minél.
 1. 202. r. 15. mint. ezt hadd-el és *olv.* De ezek közt-is
 1. 206. r. 18. Indiának. 's a' t. *olv.* Perfiában Carmani-
 ának egyik ézeletében
 - - - r. 21. nyálnak *olv.* nyálának
 1. 210. r. 5. tellyes *olv.* tejes
 1. 213. r. 3. savanyubb *olv.* soványabb
 - - - r. 18. ki -veži *olv.* ki -véži
 1. 217. r. 21. savanyu fajt. *olv.* sovány fajt
 1. 219. r. 21. a' vízben *olv.* a' vérben
 1. 220. r. 27. az egézségre nem. *olv.* az egézségre nézve
 1. 223. r. 15. kedves *addb.* éagu
 1. 224. r. 18. kárnélkül-is lehet *olv.* Kárnélkül el-is lehet
 1. 225. r. 28. mindazáltal. *olv.* többire mindazáltal.
 1. 226. r. 17. elébb *olv.* egyéb. r. 23. ha *olv.* noha
 1. 237. r. 2. a' rékben *olv.* a' vérben
 - - - r. 21. Ki-hajtván *olv.* Ki-hajtatván
 1. 241. r. 20. tellyes *olv.* tejes
 1. 242. r. 9. vincia *olv.* Provincia
 1. 282. r. 7. bátorságot *olv.* barátságot
 1. 283. r. 5. keferüség. ezt hadd-el. r. 7. unalom *addb.*
 1. 286. r. 11. a' testi *olv.* a' test ki (keferüség
 1. 316. r. 13. Numero *olv.* Nov
 1. 326. r. 1. ezt egészen hadd-el, és tedd által a' kö-
 vetkezendő 328. levél' eleire
 l. 332.

- l. 332. r. 30. pedig elő, *olv.* eddig elő
 l. 353. r. 16. legyen *olv.* lézen
 l. 385. r. 18. a' föbbre *olv.* e' före
 l. 424. r. 15. ugyan, ezt *hadd-el.*
 l. 430. r. 20. fenn állásáról *olv.* fennállására
 l. 434. r. 7. többire *olv.* többre
 l. 441. r. 6. erezhesse. *olv.* ereztesse
 l. 443. r. 2. Könyvek. *olv.* Könyvnek
 - - r. 30. Éedülést *olv.* könnyebbülést
 l. 446. r. 15. Jakab *olv.* Jákob
 l. 450. r. 7. Ez *olv.* És
 l. 456. r. 32. hogy *addh.* a' kik.
 l. 464. r. 18. lévén *olv.* légyen
 l. 466. r. 11. bizlalj *olv.* hizlalja
 l. 472. r. 5. derekai *olv.* dereka
 l. 477. r. 1. ábtázatot *olv.* ábrázatot
 l. 478. r. 17. férje *olv.* férjek
 l. 490. r. 16. útálato *olv.* útálatos
 l. 492. r. 10. božžuságétt *olv.* božžuságért
 l. 496. r. utolsó. maa *olv.* maga
 l. 508. r. utolsó azt *olv.* az
 l. 509. r. 17. tartozunk *olv.* tartozunk
 - - r. 8. terméket *olv.* terméketet
 l. 510. r. 3. Éeme férjek *olv.* férjek Éeme'
 - - r. 11. Ažžonyoknak *olv.* Ažžonyok
 l. 516. r. 5. sárgaságben *olv.* sárgaságban
 - - r. 10. hažžnáltanak *olv.* hažžnál ennek
 l. 517. r. 8. chráta *olv.* charta
 l. 518. r. 30. nedvfiteni *olv.* nedvesíteni

V É G E.

MUTATO TÁBLA.

A		
	<i>Levél.</i>	
Ablakot nyitni éjtzakára mi- ért nem jó - -	400.	- - ha igen sok mit árt 391. - - mennyi elég - 393. - - tsendelése miktől za- vartatik-meg - 395.
Ábrázat ékesítés -	508.	Álom látás - 401.
Ár v. Élterő Ég nélkül élni miért nem lehet -	72.	Ánis mag - 258.
- - hogy változik -	72.	Árpa - 119.
Egészséget, Nyavallyákor hogy Éerez 's a' t. -	74.	Ártítsóka - 139.
- - miktől undokittatik-meg	82.	Aultriga - 206.
- - mitsoda helyyeken tié-		
- - táltalanabb -	83.	B
- - a' hol fokáig meg-reked-		Bab - 127.
ve állott, miért öli-meg az		Bádián - 257.
embert -	85.	Bányák helyyek egészségte-
- - hol leg tiéztább, és egé- sésefebb -	92.	lenek - 87.
- - változtatásnak hažžna	102.	Bárány hús - 182.
Afonya gyümöls -	154.	Baratzk - 157.
Ágy		Báj fü mag - 249.
Agyvelő miből lež -	32.	Béka hús - 206.
- - enni jóé -	175.	Belek alkotmányja és hažž-
Alakor -	119.	na - 22.
Állásnak ártalma -	385.	Belső réžek helyyei - 18.
Alma -	157.	Betegség mi - 47.
Álom miért Éükséges az élet-		- - miért olly terhes' - 3.
re -	387.	- - miből lež - 6.
- - mit hažžnál az egészség-		Betegséget hogy lehetne el-
re -	388.	kerülni - 412. 432.
- - kiknek Éükségesebb 389.		Bežželés hažžna - 267.
		Bihal hús - 479.
		Biliárd játék hažžna 366.
		Birs alma - 460.
		Bor' matériája - 275.
		- - külömbsegei - 276.
		hažžna

MUTATO TÁBLA.

hazna	282.	Diaeta miből áll	7.
ártalma	285.	Dinnye	165.
kiknek árt hamarébb	287.	Dió	167.
Nyárra mifele egéksé- gelebb	276.	Diño hús	180.
Bort a' Törökök miért nem isznak	285.	Doctör és orvofság nélkül hogy lehetnének-el	6. 349.
forró nyavallyában ihat- nié	289.	Dohány rékei	327.
Bors	247.	hazna	329.
Borsó	229.	ártalma	331.
Borjú hús	179.	E	
Börnek hazna a' mi testün- kön	20.	Édes érelek és italok	148.
Bör enni jóé	175.	Édes bor	278.
Bűfülés ártalma	469.	Edények mik a' testben	29.
Bűjja éreteret ártalma	474.	Egészség mi	13. 45.
Bűvár madár hús	198.	miért olly kedves	3.
C		fundamentoma	432.
Chylus mi	24.	határai	15.
hogy 's hol mégyen a' vér közü	24.	miktől tartatik, 's ton- tatik-el	7.
Chymus mi	25.	Egészsége jó erős kinek van	15.
Celler v. Zeiler	140.	tökéletes leheré valaki- nek	14.
Cichorea	133.	miért nem	14. 58. 435.
Commotio lásd Test' gya- korlása	133.	a' kiknek gyenge van, miért élnek gyakran fo- káig	7.
Császár madár hús	193.	Egetbor	296.
Cseréknye	155.	Ehezés mi	28.
Csokoládé v. Cocoládé mi- ből 's hogy kékül	323.	mit árt	335.
mikor jött előker Eu- rópába	325.	mikor haznál	334.
Czitrom	158.	Éhezőknek mit kell tsinál- ni	337.
D		Élet mi	44. 45.
Daru hús	195.	Élet ere, v. Élő ér mi	29.
Déli álom	408.	Életünket meg-tartani mié- rt kell	1. 2.
Diaphragma mi	18.	Elmüknek lehetne fokáig	15.

örökké

MUTATO TÁBLA.

örökké hogy lehetne	432.	hagymáz miért tartja an- nyira Magyarországot	78.
Elmének indulatai hogy vál- toztatják az egékséget	464.	Fekünni hogy jobb	398.
nagyon fügnek a' test- ből	48.	Félelem ártalma	469.
Élső útnak mik nevezet- nek mi bennünk	24.	Feredés favanyu vízben	374.
Éltető ég lásd Aer		hideg vízben	375.
Emésztés hogy mégyen vég- hez a' Gyomorba	24.	kiknek árt	376.
Endivia	133.	meleg vízben	377.
Éneklés hazna	367.	Feredésben tartandó reg- lak	379.
Enni napjában hányzor e- géségelebb	341.	Perske hús	191.
Éaporán jóé	347.	Fige	159.
Épének hazna	26.	Filozofia haznál az egé- sége	488.
Eper	352.	Fog kivonatas	448.
Erek	29. 34.	tisztítás	504.
Éretlen gyümölsök	147.	Fog hús évődése	505.
Eső víz	266.	Fogoly madár hús	192.
Esős idő	79.	Fokhagyma	143.
Északon miért éaporodnak in- kább az emberek	55.	Folyó viz innya	268.
Etel miért szükséges	103.	Forrás viz innya	267.
mifele egékségelebb	105.	Forraslan bor	278.
ha fok, árt	337.	Fő mosás fésűlés	503.
ha fokféle árt	340.	Frisio v. Bör dörgölés ho- gy lez	372.
Ezter miből lez	237.	igen haños az egé- sége	272.
mit haznál	238.	Futkározás hazna	360.
mit árt	239.	Fül tisztítás	447.
F		Fürj hús	194.
Fahaj fűzeré	251.	Fűzeréamok	245.
Fa olaj miből lez	243.	G	
hazna, ártalma	224.	Galamh hús	189.
Fé eper v. Szedénj	153.	Galamhbegy salata	133.
Fűfolyka	129.	Gém hús	198.
Fátzán madár hús	193.	Gekténye	168.
Febris Hungarica v. Bolond		Gerline hús	190.
		Glandulának v. makt. foma- apré	

MUTATO TÁBLA.

apró fejér tsomóknak haf-	29.	Hideg bor	29.
na	29.	Hideg viz italnak hafnai	29.
Gombák	169.		271.
Gondolkodás	480.	- - ártalmai	272.
Gyomor hafna	22. 24.	Hóldnak ereje e' földre	87.
Gyömbér	254.	Hó viz	266.
Gyülölség ártalma	469.	Húros madár hús	192.
Gyümölcsök	147.	Húst enni hafnosé	174.
		- - etteneké az első embe-	171.
		rek	171.
Hagyma	145.	- - nyersen enni miért nem	176.
Halak	199.	jó	176.
- - melyek egézségefeb-		Húfai az állatoknak mit	175.
bek	202.	külömböznek	175.
Háló Házak	400.	Húfok közt az idő és ké-	
Halottakat nem jó hamar		éítés mi külömbséget té-	178.
el-temetni	11. 12.		
Harag ártalma	471.		
- hafna 494. orvosága 497.			
Haritska	122.		
Hartsa	202.		
Hasmenésnek okai és ártal-			
mai 418. orvoságai 419.			
- - forúlásnak okai, ártal-			
mai és orvoságai 414.			
Hattyu hús	198.		
Házak hálai 400. nyárra 100.			
- - igen újjak v. újjanon			
mezteltek ártalma 84.			
Haj por	504.		
Herbathec lásd Thea			
Hideg Aer mit árt	75.		
- - mit hafnál	75.		
- - mitsoda réfeknek árt	76.		
hamarább	76.		
- - ha a' meleg után ha-			
mar lesz, mit és miért			
árt annyira	77.		
Hideg ellen való Recipék	95.		

MUTATO TÁBLA.

K		Lentse	127.
Káposzta	134.	Lépet enni jóé	175.
Kappan hús	282.	Leves ételek	344.
Kápornya	162.	Limonia	158.
Kártya, Kotzka	366.	Loptázás	365.
Kardamomum	250.	Lovaglás	369.
Kávé hol's min terem	316.	Löre	296.
- - mellyik jobb féle	318.	Lúd hús	196.
- - hogy jobb kékíteni	318.	Lüdértz gyöttés	405.
- mit haznál 319. mit árt	321.	M	
Kegyefségnek hazna az		Madarak húfa	186.
egélségre	494.	Magyaró	168.
Keletlen tétta mivek ártal-		Mák	130.
ma	110.	Malarz hús	181.
Kender mag	130.	Málna	153.
Kenyér hányféle	11.	Malofa	162.
- - miféle, kinek egélsé-		Manna	226.
gelebb	112.	Matskákka! nyá!askodni árt	
- - melegen enni árt	113.		85.
- - fokat éve árt	118.	Májnak hazna	26.
Képek haználak az egélsé-		Máj enni jóé	175. 183.
gre	490.	Meggy	156.
Képzelődésnek ereje	446.	Meggyes bor	294.
Ketske hús	182.	Méh fer	34.
Kiárlózás	361.	Meleg aer hazna	47.
Komló jóvés	134.	- - ártalma	47.
Köles	222.	- - hogy hivesíthetik	99.
Kömény mag	258.	Méreg nem ártott	68.
Köntöst tavaálal hamar		Méz miből leé	222.
változtatni árt	97.	- mit haznál 224. mit árt	225.
Köröm vágás	507.	- - jelei ha jóé	223.
Kövérségnek hazna a' rest-		Méz harmat	225.
ben	20.	Mondola	166.
Kövérség enni jóé	176.	Mosódás	501.
Kubéba	248.	Murok	139.
Kút viz	269.	Musculusok mik	20.
L		Musika fő hazna az egélségre	488.
Láb mosáinak hazna	381.	Musl	

MUTATO TÁBLA.

Must	280.	Pár hagyma	146.
Mustár mag	258.	Patsirta hús	194.
N		Páva hús	188.
Nádméz hogy 's miből ké-		Pericardium mi 's mit ha-	
kül	227.	nál	29.
- mit használ	230.	Perspiratort v. Láthatatlan	
- mit árt	231.	ki-gözülgést, hogy 's mi	
Nap és Éj meg-egyeztésének		kor vették előker	ékre
ereje	87.		429.
Napnak ereje	87.	- miből áll	430.
Narants	158.	- fundamentoma az egé-	
Nectár mi volt	295.	ségnek	433.
Nedves idő ártalma	79.	- ha meg-reked mitsoda	
- ágy és öltözet ártalma		nyavallyákat kül	434.
	435.	- hogy meg ne rekedjen	
Nem Terméketi dolgoknak		mit kell tsinálni	435.
mik hivattatnak	9.	Pestis miből lez	80.
Nemző Mag az emberben		Pestisben mit kell tsinálni	
mi	451.	101.	
- árt ha meg-véle	452.	Peterfellyem	139.
Nyálnak haéna	440.	Pintzek jésága	297.
Nyárba mitsoda <i>dieta</i> ha-		Pipázás	328.
nos	99.	Pogácsa árt	109.
Nyári nyavallyák	92.	Polenta kávé helyet való	
Nyúgodalom haéna	383.	ital	322.
Nyúl hús	184.	Pomagránát	158.
O		Por tabák	444.
O Bor	282.	Portzogók haéna a' testben	
Orda	218.		20.
Ort takony tiltulása	442.	Prédikátorok miért élnek fo-	
ősi nyavallyák	92.	káig	368.
Öröm haéna	462.	Prükkéntés haéna	443.
- árt néha	467.	Prükkéntésre való jó kivá-	
Öz hús	184.	nás eredete	446.
P		Puffus mi? és mit jelent	36.
Pancrétis haéna	19.	Pujka hús	187.
Paréj	133.	Pythagorás miért tiltotta	
		a' hús étels	173.
		Rák	

MUTATO TÁBLA

R		Szalonka hús	195.
Rák	204.	Szalonna	181.
Rántás 'sírba árt	117.	Szárnyas állatok húsa	186.
Répa	137.	Szártsa hús	198.
Rézség ártalma	286.	Szarvas hús	187.
Retek	141.	Szájnak büdösége ellen	506.
Rétze hús	197.	Szederj gyümöls	153.
Ros kenyér	118.	Szegfü	248.
Rósolis	299.	Szegyenlés ártalma	471.
S		Szeleken járás haéna	389.
Sáfrány	255.	Szelek haéna	90.
Saláta	131.	- melyek egészségek	88.
Sajt	217.	- ártalmak	89.
Savanyuk	240.	Szél a' beleken miből lez	
Savó	215.		422.
Ser miféle jobb	300.	- mit árt	423.
Sert miből főznek	302.	Szemidők festés	517.
- miért olly nehéz jót		Szent Irásnak olvasása ha-	
főzni	301.	nál az egészségre	491.
Sernek haéna	300.	Szemnynek ártalmá	85. 435.
- ártalma	304.	Szilva	156.
Seregély hús	194.	Szíz alkotmánya és haéna	
Sérülés haéna	359.		30.
Sífer v. Édes murok	140.	- enni jó	175.
Snef hús	195.	Szokásnak ereje a' testben	
Só vizből hogy főztetik			615.
	232.	- az elmében	484.
- a' föld hol terem	233.	Szöllő	161.
- mit használ	234.	Szöllőt tölre hogy tartanak	
- mit árt	236.	a' Törökök	162.
Sóder	181.	Szöllő apró veres	155.
Som	156.	Szomorúság ártalma	469.
Sóska	133.	Szomjúzás mi	28.
Spárga jövés	135.	Ször vékítés és nevelés	517.
Spiritusok mik az inakban		T	
	40.	Tabák lásd Dohány	
Sült húsnak haéna	178.	Táncz	351.
Syssole mi	35.	Tatárka v. Tatár köles	122.

MUTATO TÁBLA

Tavaži nyavallyák	92.	móddal kell lenni	353.
Tehén hús	179.	Testünknek tisztulás miért	
Téli nyavallyák	92.	kell	410.
Temperamentum mi és hányféle	49.	- hányféle tisztulási vagy-	
- cholericum, okai	49.	nak	412.
- jelei	50.	Tétra művek	116.
- munkái	50.	Téj miből lesz	208.
- diatája	52.	- mit háznál	209.
Temp. phlegmaticum okai	52.	- mit árt	210.
- jelei	53.	- kiknek fokott ártani	210.
- munkái	53.	- Aészony emberből	212.
- diatája	54.	- Júhból, Tehénből, Kers-	
Temp. sanguineum okai	56.	kéből, Kantzából, Sza-	
- jelei	58.	márból	113.
- munkái	57.	Téj curának hazna és mód-	
- diatája	59.	ja	214.
Temp. melancholicum okai	60.	Téj-fel	217.
- jelei	61.	Thea minn 's hol terem	307.
- munkái	61.	- ha jó, jelei	311.
- diatája	62.	- mit háznál	313.
Temperamentumok meg-ele-	63.	- mit árt	314.
gyedéle	63.	- helyet mivel lehetne	
Templomokban miért roé	85.	élni	315.
az aer	101.	Torma levél	137.
- tömjénezni jó	101.	- gyökér	147.
Termézet mi bennünk, mi	46.	Tojas	218.
- külömböz	48.	Tó-víz	269.
- majd minden emberben	64.	Tsallyán jövés	137.
különös	64.	Tsipke gyümöls	155.
Testnek a' gyakorlás v.	351.	Tsiga	205.
Commotio mit háznál	352.	Tudatlanság árt az egé-	
- mit árt ha fok és ke-	352.	ségnek	486.
mény	352.	Túró	218.
Test gyakorlásának mitsoda		Túzik hus	195.
		Tüdőknek helye	18.
		- hazna	30.
		Tyúk	

MUTATO TÁBLA

Tyuk hús	187.	élni	460.
U		Vér miből lesz	41.
Ugorka	163.	- mitől foly az edénye-	
Unalom ártalma	462.	ken	37.
Urak miért rövidebb éle-	338.	- mitsoda sebességgel	
tiük a' Szegényeknél	338.	folly	38.
Uj bor	280.	- mit háznál	44.
ülés ártalma	384.	- ha igen fok mit árt	
ürge hús	185.	- mitől lesz fok	448.
ünnös bor	294.	- hogy fok, miről esmér-	
Z		- herni-meg	448.
Zöldségek hazna	130.	- mitől fogy	450.
V		Veres bor	277.
Vadak húfai	183.	Verejték hazna	439.
Vampyrus mi?	13.	- ártalma	438.
- vakósággal meg-holt, és	12.	Vesék hazna	414.
nem jár-ki a' sírból	12.	- enni jóké	175.
Városok mellyek egéksé-	83.	Vetemények hazna	125.
telenek	83.	Viz innya miféle egéksé-	
Vetorát enni jó és men-	216.	gefebb	265.
Vaj	347.	- leg haznofabb ital	263.
nyit jó	453.	Viznek ha jóé, jelei	265.
Venus hazna	454.	Viznek a' vérben hazna	44.
- ártalma	454.	Vizes bor	393.
kiknek árt inkább	458.	Vizbe holtat leheté fel-ta-	
Venusól hogy lehet tartóz-	458.	maítani	12.
kodni	458.	Vizellet	427.
Venusal hogy kell okoson		Vízi madarak húsa	196.

V E G E.

1894

Geor^g János
Czobor ha---
kötötte—

emiliatus

of

of